

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК **BULLETIN**

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ.
ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы
POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.
ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series
Серия **ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.**
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

№ 3(140)/2022

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2022

Astana, 2022

Бас редакторы: **Нургазина Р.А.**
с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)

Бас редактордың орынбасары **Нечаева Е.Д.**, с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана,
Қазақстан (саяси ғылымдар)
Бас редактордың орынбасары **Медеубаева Ж.М.**, Ph.D., т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана,
Қазақстан (саяси ғылымдар)

Редакция алқасы

Абжапшарова Б.Ж. т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Азмуханова А.М. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Әлиева С.К. т.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Борисов Н.А. с.ғ.д., Ресей мемлекеттік гуманитарлық университетінің теориялық және қолданбалы саясаттану кафедрасының меңгерушісі, Мәскеу, Ресей (саяси ғылымдар)
Бюлегенова Б.Б. с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Галимуллина А. Ф. ф.ғ.д., доцент, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан Республикасы, Ресей Федерациясы (түркітану)
Дегтярев Д.А. с.ғ.д., э.ғ.к., профессор, РУДН, МГИМО СИМ, Спбму, Мәскеу, Санкт-Петербург, Ресей (саяси ғылымдар)
Джубатова Б.Н. ф.ғ.д., проф., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан (шығыстану)
Дюсембекова М.К. с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Ескеева М.К. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)
Курылев К.П. т.ғ.д., проф., Ресей Халықтар Достығы Университеті (РУДН), Мәскеу, Ресей (саяси ғылымдар)
Ланко Д.А. с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей (саяси ғылымдар)
Невская И.А. ф.ғ.к., проф., Гете атындағы университет, Франкфурт-на-Майне, Германия (түркітану)
Нұрбаев Ж.Е. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)
Оспанова А.Н. Ph.D., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)
Рыстина И.С. Ph.D., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Смагулова Г.М. т.ғ. к., доцент, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Стамбулов С.Б. Ph.D. доцент, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан (аймақтану)
Сыздыкова Ж.С. т.ғ.д., проф., М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Мәскеу, Ресей (аймақтану)
Тектігүл Ж.О. ф.ғ.д., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан (түркітану)
Троцкий Е.Ф. т.ғ.д., проф., Томск мемлекеттік университеті, Томск, Ресей (аймақтану)
Тыбыкова Л.Н. ф.ғ.к., проф., Горно-Алтай мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск, Ресей (аймақтану)
Уяма Томохико т.ғ.д., проф., Хоккайдо университеті, Саппоро, Жапония (шығыстану)
Шаймердинова Н.Г. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)
Юсупова А.Ш. ф.ғ.д., проф., Қазан мемлекеттік университеті, Қазан, Ресей (шығыстану)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы: Тұбышева А.А.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 24.02.2021 ж. № KZ05VPY00032822 - қайта есепке қою туралы куәлігі

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <http://bulpolit.enu.kz> Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-410)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief: **Roza Nurtazina**

Doctor of Political Sciences, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political science)

Deputy Editor-in-Chief: **Yelena Nechayeva**, *Can. of Political Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political science)*
Deputy Editor-in-Chief: **Zh anar Medeubaeva**, *Ph.D., Can. of Historical Sci., Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political science)*

Editorial board

- Abzhapparova B.Zh.** Doctor of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Azmukhanova A.M. Can. of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Aliyeva S.K. Can. of Historical Sci., Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Borisov N.A. Doctor of Political Sci., Head of the Department of Theoretical and Applied Political Science, Russian State University for the Humanities, Moscow, Russia (political sciences)
Byulegenova B. B. Candidate of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Galimullina A.F. Doctor of Philosophy, Associate Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation (turkology).
Degtyarev D.A. Doctor of Political Science, Candidate of Economic Sciences, Professor, RUDN, MGIMO MFA, St. Petersburg State University, Moscow, St. Petersburg, Russia (political sciences)
Dzhubatova B.N. Doctor of Philosophy, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan (**oriental studies**)
Dyusembekova M.K. Can. of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Eskeyeva M.K. Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Kurylev K.P. Doctor of History, Professor, RUDN, Moscow, Russia (political sciences)
Lanko D.A. Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Saint Petersburg State University, Saint Petersburg, Russia (political sciences)
Nevskaya I.A. Ph.D., Goethe University, Frankfurt-am-Maine, Germany (turkology)
Nurbaev Zh.E. Candidate of Historical Sciences, L. N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Ospanova A.N. Ph.D., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Rystina I.S. Ph.D., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Smagulova G.M. Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, E.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan (political Science)
Stambulov S.B. Ph.D., Associate Professor, E.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan (regional studies)
Syzdykova Zh. S. Ph.D., Professor, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia (regional studies)
Tektigul J.O. Doctor of Philosophy, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan (turkology)
Trotsky E.F. Doctor of Historical Sciences, Professor, Tomsk State University, Tomsk, Russia (regional studies)
Tybykova L.N. Candidate of Philosophy, Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia (regional studies)
Uyama Tomohiko Doctor of Historical Sciences, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan (oriental Studies)
Shaimerdinova N.G. Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Yusupova A.Sh. Doctor of Philosophy, Professor, Kazan State University, Kazan, Russia (oriental Studies)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Astana city, Kazakhstan, 010008.

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-410). E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz>

Responsible secretary: A.A. Tubysheva

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ05VPY00032822 dated 24.02. 2021

Available at: <http://bulpolit.enu.kz> Periodicity: 4 times a year. Circulation: 10 copies

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-410)

© L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: **Нуртазина Р.А.**
д.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит. науки)

Зам. главного редактора: **Нечаева Е.Л.**, *к.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит. науки)*

Зам. главного редактора: **Медеубаева Ж.М.**, *Ph.D., к.и.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)*

Редакционная коллегия

Абжаппарова Б.Ж.	<i>д.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (востоковедение)</i>
Азмуханова А.М.	<i>к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (востоковедение)</i>
Алиева С.К.	<i>к.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)</i>
Борисов Н.А.	<i>д.п.н., заведующий кафедрой теоретической и прикладной политологии Российский государственный гуманитарный университет России, Москва, Россия (полит. науки)</i>
Бюлегенова Б.Б.	<i>к.п.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)</i>
Галимуллина А.Ф.	<i>д. ф. н., доцент. ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», Казань, Республика Татарстан, Российская Федерация (тюркология)</i>
Дегтярев Д.А.	<i>д.п.н., к.э.н., проф., РУДН,МГИМО МИД, СПбГУ, Москва, Санкт-Петербург, Россия (полит.науки)</i>
Джубатова Б.Н.	<i>д.ф.н., проф., КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан (востоковедение)</i>
Ескеева М.К.	<i>д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)</i>
Курылев К.П.	<i>д.и.н., проф., РУДН, Москва, Россия (полит.науки)</i>
Ланко Д.А.	<i>к.п.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Санкт-Петербург, Россия (полит.науки)</i>
Невская И.А.	<i>Ph.D., Гете Университет, Франкфурт-на-Майне, Германия (тюркология)</i>
Нурбаев Ж.Е.	<i>к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)</i>
Оспанова А.Н.	<i>Ph.D., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)</i>
Рыстина И.С.	<i>Ph.D., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)</i>
Смагулова Г.М.	<i>к.и.н., доцент КарГУ им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан (полит.науки)</i>
Стамбулов С.Б.	<i>Ph.D., доцент КарГУ им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан (регионоведение)</i>
Сыздыкова Ж.С.	<i>д.и.н., проф., МГУ имени М.В. Ломоносова, Москва, Россия (регионоведение)</i>
Тектигул Ж.О.	<i>д. ф.н., Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актюбе, Казахстан (тюркология)</i>
Троцкий Е.Ф.	<i>д.и.н., проф., Томский государственный университет, Томск, Россия (регионоведение)</i>
Тыбыкова Л.Н.	<i>к.ф.н., проф., Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Россия (регионоведение)</i>
Уяма Томокико	<i>д.и.н., проф., Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония (востоковедение)</i>
Шаймердинова Н.Г.	<i>д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)</i>
Юсупова А.Ш.	<i>д.ф.н., проф., Казанский государственный университет, Казань, Россия (востоковедение)</i>

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402 Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Ответственный секретарь: *Тубышева А.А.*

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева. Серия:ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ05VPY00032822 от 24.02.2021 г. Подписано в печать: 16.09.2020 г.

Электронная версия в открытом доступе: <http://bulpolit.enu.kz> Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 10 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-410)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану.
Түркітану сериясы, №3(140)/2022

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия: Политические науки. Регионоведение. Востоковедение.
Туркология, №3(140)/2022

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science.
Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series, №3(140)/2022

МАЗМҰНЫ/СОДЕРЖАНИЕ/CONTENT

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/POLITICAL SCIENCE/ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Адамов К.Г.* 2014 жылғы Украина дағдарысы либералдық көзқарас призмасы арқылы
Adamov K.G. The Ukrainian crisis of 2014 through the prism of a liberal approach
Адамов К.Г. Украинский кризис 2014 года через призму либерального подхода 8
- Далелхан А., Елмагамбетова Г.М.* Әлемдік экономикалық қатынастардағы беталыстар және Еуразиялық экономикалық одақ
Dalelkhana A., Yelmagambetova G.M. Key trends in global economic relations and the Eurasian Economic Union
Далелхан А., Елмагамбетова Г.М. Главные тренды в мировых экономических отношениях и Евразийский экономический союз 20
- Калиев И.А., Алтыбасарова М.А., Акишев А.А.* Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқару дамуының мәселелері
Kaliev I.A., Altybasarova M.A., Akishev A.A. Issues of development of local self-government in the Republic of Kazakhstan
Калиев И.А., Алтыбасарова М.А., Акишев А.А. Вопросы развития местного самоуправления в Республике Казахстан 29
- Керімқұл Ж.С.* Мемлекет пен азаматтық қоғам институттарының өзара әрекеттесуі контекстіндегі «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» түсінігі
Kerimkul Zh.S. The concept of the «Hearing state» in the context of the interaction of the state and civil society institutions
Керімқұл Ж.С. Концепция «слышающего государства» в контексте взаимодействия государства и институтов гражданского общества 41
- Мұратова М.М., Медеубаева Ж.М., Ахметжанова Л.К.* ХХІ ғасырдың екінші онжылдығы басындағы Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының еуропалық векторының жағдайы
Muratova M.M., Medeubayeva Zh.M., Akhmetzhanova L.K. The state of the European vector of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan in the context of the realities of the beginning of the second decade of the XXI century
Мұратова М.М., Медеубаева Ж.М., Ахметжанова Л.К. Состояние европейского вектора внешней политики Республики Казахстан в условиях реалити начала второй декады ХХІ века 51

- Нуридденова А.К., Бюжеева Б.З., Алипбаев А.Р.* Қытайдың Орталық Азиямен жаңа өзара әрекеттестігінің институциаландырылуы
Nuriddinova A., Byuzheeva B., Alipbayev A. Institutionalization of China's New Engagement with Central Asia
Нуридденова А.К., Бюжеева Б.З., Алипбаев А.Р. Институционализация нового взаимодействия Китая с Центральной Азией 60
- Нуртазина Р.А., Мұхтарова Н.* NEET санатындағы жастарды жұмыспен қамту саласындағы мемлекеттік саясат
Nurtazina R.A., Mukhtarova N. State policy in the field of employment promotion of NEET category youth
Нуртазина Р.А., Мұхтарова Н. Государственная политика в области содействия занятости молодежи категории NEET 71
- Омаров М.Е., Рахимбекова Б.К.* Украинадағы жергілікті өзін-өзі басқару үлгілерін салыстырмалы талдау
Omarov M.Ye., Rakhimbekova B.K. Comparative analysis of models of local self-government in Ukraine
Омаров М.Е., Рахимбекова Б.К. Сравнительный анализ моделей местного самоуправления Украины 80
- Уали Б.* Қоғамның саяси жүйесіндегі бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі
Uali B. The role of mass media in the political system of society
Уали Б. Роль СМИ в политической системе общества 99

АЙМАҚТАНУ/ORIENTAL STUDIES/РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

- Айтжанов Д.А., Оспанова А.Н., Оракбаева У.М.* Президент Барак Обаманың Ауғанстан саясаты
Aitzhanov A.A., Osrapnova A.N., Orakbayeva U.M. Afghan policy of President Barack Obama
Айтжанов Д.А., Оспанова А.Н., Оракбаева У.М. Афганская политика президента Барака Обамы 106
- Али Авджу Сейит* Үш держава, үш көзқарас: Еуразиялық экономикалық одақ, «Жаңа Жібек жолы» бастамасы және Жібек жолының экономикалық белдеуі
Ali Avdu Seyit Three powers, three visions: Eurasian economic union, new silk road initiative and silk road economic belt
Али Авджу Сейит Три державы, три видения: Евразийский экономический союз, инициатива «Новый Шелковый путь» и экономический пояс Шелкового пути 119
- Альжанова А.Е., Нурбаев Ж.Е., Хажмуратова А.М.* Қазіргі кезеңдегі Қазақстанның мәдени саясаты
Alzhanova A.E., Nurbaev Zh.E., Khazhmuratova A.M. The cultural policy of Kazakhstan at the present stage
Альжанова А.Е., Нурбаев Ж.Е., Хажмуратова А.М. Культурная политика Казахстана на современном этапе 126
- Бейсебаев Р.С.* Энергетикалық қауіпсіздік контекстіндегі Қырғызстанның көмір өнеркәсібінің мәселелері
Beisebayev R.S. Problems of the coal industry in the context of energy security in Kyrgyzstan
Бейсебаев Р.С. Проблемы угольной промышленности в контексте энергетической безопасности Кыргызстана 136

Қобландин Қ.И., Мендикулова Г.М., Бекжанова Р.Ж. XVIII-XX ғғ. Хиуа (Хорезм) аймағындағы қазақтардың тарихы
Koblandin K.I., Mendikulova G.M., Bekzhanova R.Zh. History of Kazakhs in the Khiva (Khorezm) region in the XVIII-XX centuries
Қобландин К.И., Мендикулова Г.М., Бекжанова Р.Ж. Из истории казахов в Хивинском (Хорезмском) регионе в XVIII-XX вв. 145

Коновалов И.Н., Лапенко М.В. Саратов облысының шекаралас аумақтарындағы мигранттар мен мәжбүрлі қоныс аударушыларды бейімдеу және әлеуметтендіру мәселесі
Konovalov I.N., Lapenko M.V. The problem of adaptation and socialization of migrants and internally displaced persons in the border areas of the Saratov region
Коновалов И.Н., Лапенко М.В. Проблема адаптации и социализации мигрантов и вынужденных переселенцев на приграничных территориях Саратовской области 154

Сейлхан Б., Букешова Г.К. ШЫҰ-ның жаңа даму стратегиясы: Ресейдің мүдделерін талдау
Seilkhan B., Bukeshova G.K. New SCO development strategy: analysis of Russia's interests
Сейлхан Б., Букешова Г.К. Новая стратегия развития ШОС: анализ интересов России 162

Шенин А.С., Раимжанова А.Ж. Қазақстан Республикасы студенттерінің еуразиялық интеграцияға қатысты негізгі көзқарастары
Shenin A.S., Raimzhanova A. Zh. Eurasian integration as perceived by students of the Republic of Kazakhstan: main visions of prospects
Шенин А.С., Раимжанова А.Ж. Восприятия студентами Республики Казахстан евразийской интеграции: основные видения перспектив 171

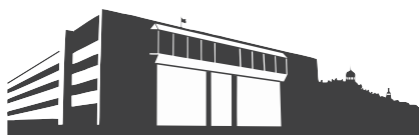
ТҮРКІТАНУ/ТURKOLOGY/ТЮРКОЛОГИЯ

Абдулкадир Ювалы Жылқының түркі халықтарының әлеуметтік-мәдени және саяси өміріндегі рөлі
Abdulkadir Yuvali Türk halklarının sosyo-kültürel ve siyasi hayatında “atli-göçer evli” kültürü
Абдулкадир Ювалы Роль лошади в социально-культурной и политической жизни тюркских народов 185

Кенжалин Қ.К., Бегимова Г.А., Байбосын Ә.М. Қазақ тіліндегі ойконимдердің пайда болу тарихы мен ұлттық санадағы орны
Kenzhalin K.K., Begimova G.A., Baibosyn A.M. The history of the origin of oikonyms in Kazakh language and their place in the national consciousness
Кенжалин Қ.К., Бегимова Г.А., Байбосын А.М. История возникновения ойконимов в казахском языке и их место в национальном сознании 199

Қосыбаев М.М., Жиёмбай Б.С. Армян-қыпшақ жазба ескерткіштері тіліндегі зат есімнің сан-мөлшер категориясының тарихи дамуы
Kossybayev M.M., Zhiyembay B.S. Historical development of the noun number category in Armenian-Qurchak written monuments
Қосыбаев М.М., Жиёмбай Б.С. Историческое развитие категории числа имен существительных в армяно-кыпчакских письменных памятниках 211

Рахимжанова А.Б. Түріктің «эбру» өнеріне мәдени-саяси талдау
Rakhimzhanova A.B. The cultural and political interpretation of Turkish marbling art – EBRU
Рахимжанова А.Б. Культурно-политическая интерпретация турецкого искусства «эбру» 221

МРНТИ 11.25.91

К.Г. Адамов

Университет имени Лоранда Этвёша, Будапешт, Венгрия
(E-mail: kurmet0252@gmail.com)

Украинский кризис 2014 года через призму либерального подхода

Аннотация. На сегодняшний день проблема Украинского кризиса является одним из самых острых вопросов мировой геополитики. Если в период 2014 – 2017 года риск военного решения Украинской проблемы не был актуален, то в сегодняшних реалиях угроза глобальной войны рассматривается экспертами как один из возможных вариантов. Непокойная геополитическая обстановка в Восточной части Европы повышает градус напряженности в российско-американских отношениях. В статье проводится анализ Украинского кризиса, учитывая масштабность информационной войны, некоторые авторы используют теорию либерализма в изучении политического кризиса на Украине. Таким образом, формируя не совсем полную картину происходящего в противостоянии России и Западного блока в Восточной Европе. Некогда близкие по духу страны после 2014 года резко поменяли внешнеполитические курсы, и из стадии сотрудничества переросло в полноценный военный конфликт. Либералы делают акцент на продвижение демократии и демократических ценностей в постсоветском регионе, тем самым перетягивая бывших стран постсоветского блока в Восточной Европе в проект «Восточное партнерство». Более того, программа расширения НАТО на Восток не теряет своей актуальности на сегодняшний день. Жесткая позиция России по отношению к расширению НАТО ясна – это прямая угроза безопасности Евразийского региона. Исторически сложилось, что в Украине всегда было две траектории развития государства. Первая траектория предполагала присоединение к Евроинтеграции, вторая – сближение с Москвой и ЕАЭС. Противостояние Вашингтона и Москвы в регионе Восточной Европы приняла новую фазу после 2014 года, с того момента градус напряженности в регионе с каждым годом накаляется.

Ключевые слова: Украинский кризис, НАТО, Россия, Майдан, США, Крымский полуостров, либеральная демократия, Холодная война, СССР, Восточная Европа, Евроинтеграция.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-8-19>

Поступила: 11.06.2022 / Одобрена к опубликованию: 22.07.2022

Введение

С момента разрушения Советского Союза образовался вакуум на территории постсоветского пространства в сферах геополитики, экономики, религии и общественного сознания. Падение биполярной системы породило несколько серьезных региональных конфликтов, которые нередко переходили в фазу военного столкновения. Одним из сложных геополитических ситуаций является отношения между Россией и Украиной. История циклична те, процессы, которые происходят сейчас, были и раньше. Еще со времен 17 века Европейские державы использовали свое влияние на территории современной Украины для сдерживания Российской империи. Возникает вопрос: почему именно Украина, а не какая-либо другая страна? Невозможно дать однозначный ответ, ибо ответ содержит в себе комплекс факторов: первое это особенность географического расположения и богатый потенциал природных ресурсов, второй фактор культурно-цивилизационный, различие Западной и Восточной Украины, и наконец, третий – политический, а именно геополитическая шахматная доска, где главными игроками являются не только Украина и Россия, но и страны Западной Европы и США.

Как было сказано выше в Украинском кризисе участие внешних акторов совершенно очевидно. С одной это страны ЕС и США, с другой стороны – Россия. Каждый игрок преследует свои собственные интересы, для стран Запада – процесс демократизации в комплексе с «правами человека», плюс умерить пыл геополитических амбиций России, а именно президента Владимира Путина. Для Украины – защита неприкосновенности собственных границ и суверенитета, также построение самостоятельной внешней и внутренней политики. Позиция России ознаменуется в обозначении красной линии расширения НАТО на восток и сохранении Украины как нейтральную зону. Однако если приоткрыть занавес украинского кризиса станет очевидно, что главная причина конфликта заключается в борьбе за передел собственности, крупных

промышленных предприятий, богатых месторождений, а также борьба за транзитную зону поставок нефти и газа в Европу.

Главной целью статьи выступает анализ интерпретации либерального подхода в изучении Украинского кризиса таких авторов, как В. Нуланд, Трэйсмана, А. Роннинен и других. И как влияет логика либеральных авторов на формирование дискурса украинского вопроса. Украинский кризис сегодня является одной из самых актуальных повесток дня, особенно после 24 февраля 2022 года. Изучаемая тема можно разделить на три этапа: первый с момента обретения независимости постсоветских стран до 2014 года, второй «Евромайдан 2014 года», и наконец, третий период – военный конфликт, который был начат в 2022 году. В данной работе в качестве задачи рассматривается возникновения второго периода «Евромайдана 2014 года». Для дальнейшего изучения украинской тематики в сегодняшних реалиях необходимо понять причины возникновения двух разных векторов развития Восточной и Западной Украины.

Проблематика изучаемой темы составляет комплекс факторов, как и внутренних, так и внешних. Прежде чем приступить к анализу влияния внешних сил, стоит разобраться во внутренних проблемах Украины, и попытаться ответить на вопрос, почему украинский народ вышел на Майдан? Каковы причины падения режима Януковича и откуда появились неонацисты? Главное понять внутреннюю причинно-следственную связь, и тогда картинка станет более ясной. Как бы сильно ни влияли внешние игроки на раскачивание ситуации внутри страны, если есть положительная внутривнутриполитическая стабильность, то ни одна держава не смогла бы посягнуть суверенитет и территориальную целостность страны.

Методы исследования

К данной проблематике Украинского кризиса применена попытка рассмотрения через призму теории либерализма. Стоит отметить, что некоторыми авторами-либералами

интерпретация внешнеполитической ситуации на Украине носит сугубо поверхностный характер. Изучение работ либерального толка и сравнение их между собой служит для достижения научного и объективного анализа Украинского кризиса.

Обсуждение

Украинский кризис через призму анализа работы «Кто начал новую Холодную Войну?».

В чем отличие Украины от России общественно-политическом плане – в России три кита – бюрократия, силовики и бизнес – более-менее равны по размерам, то на Украине стеной хребет государства – это промышленные олигархи. [1] Олигархическая элита составляет единственную дееспособную силу, которая смогла сформировать Украинское государство. В 2014 году на Украине люди вышли на площадь, выражая протест политике Януковича, позже вылилось в столкновение с полицией, данная ситуация сыграла на руку в первую очередь оппозиции, во вторую очередь – внешним акторам. Вследствие чего гражданская война, отход Крыма к России, военный конфликт на юго-востоке Украины, резкое ухудшение экономики, массовое миграция русскоязычного населения в Россию, а украинское в Европу. Страны Запада и Россия начиная с распада СССР активно вели свою политику на Украине. Преимущество Запада на Украине в том, что на территории последней утвердился своеобразный олигархический полупериферийный капитализм, такой экономический строй, который имеет много общих черт с развитием капитализма в странах ядра и в то же время находится в сильной экономической и финансовой зависимости от Запада. [2] Этим объясняется приход к власти прозападных сторонников, и в целом европейской ассоциации. На сегодняшний день существует много работ на тему украинской проблематики, тем не менее, очень мало работ, которые держат нейтральную точку зрения. В условиях информационной борьбы

сложно выявить истинные причины той или иной проблемы. Многие авторы – либералы изучают Украинский кризис через призму западных источников, при этом упуская из виду альтернативных российских, украинских, и других более нейтральных источников.

Одна из работ либерального толка «Кто начал Новую Холодную Войну», автором, которого выступила Анна Ройнинен, вызывает множество вопросов. Автор старается раскрыть проблему отношений России и США через анализ ситуации Украинского кризиса. Либеральный подход Ройнинен основывается на том, что украинский народ требовал демократических реформ, и самое главное присоединение Украины к ЕС и блоку НАТО. Однако автор подчеркивает ЕС и НАТО не были заинтересованы в присоединении Украины, но при этом не раскрывает причины отказа стран Запада. Одной из основных идей выступает смена курса внешней политики России из-за экономического кризиса. Ройнинен акцентирует внимание на страх России потерять Украину стратегического партнера, и гипотетическое присоединение Киева в организацию НАТО и ЕС вынудило Москву идти на крайние меры, прибегая к военным методам. Российская агрессия в отношении Украины была мотивирована неоимпериалистическими целями, а не законными опасениями по поводу безопасности, вызванными Западом. [3] Более того, автор ссылается на статью 5, где говорится о том, что к НАТО присоединиться объединенная Германия, и на территории Восточной части Германии не будут дислоцироваться негерманские войска НАТО, и что в договоре ничего не говорилось о расширении НАТО на другие страны Восточной Европы. [3; с. 15] Ройнинен опираясь на данную статью, заявляет, что Москва выдумала политику «расширения» НАТО для прикрытия экспансии Крымского полуострова. Как показывает история, или же если провести анализ можно увидеть, что новые страны Восточной Европы после крушения биллополярной системы присоединились к военному блоку НАТО. Учитывая, что Украина также относится к региону Восточной Европы, напрашивается вывод –

опасения Москвы по поводу «расширения» вполне основательны. Один из американских политологов - реалистов, Джон Мирштаймер в своей работе «Почему Украинский кризис — это ошибка Запада» подчеркнул, что политика расширения НАТО на восток берет начало с 90-х гг., и что российская сторона выступала категорически против данной инициативы. Для Путина принципиально важно сохранение нейтралитета Запада в отношении Украины. В ответ на свержение легитимного президента Украины В. Януковича, Крым был взят Россией из-за угрозы установления военно-морской базы НАТО. [4] Данная позиция реалистов идет в разрез о том, что пишет Анна Роининен, которая «доказывает», что российская политика в отношении Украины была не оборонительным шагом, а наступательным. Более того, Роининен настаивает, что НАТО и ЕС не планировали расширение на Восток, и это также противоречит точке зрения Д. Мирштаймера. Кроме того, Мирштаймер в своей работе отметил, что в 2008 году НАТО предложило странам Украине и Грузии вступить в военно-морской блок, на что реакция Москвы была однозначной – вступление этих стран в НАТО приведет к кризису. [4; 37 с.]

Анна Роининен практически не исследует внутривнутриполитическую ситуацию Украины в тот период, нет данных о влиянии олигархической группировки на процесс принятия политических решений. Ни слова о том, как происходила политическая борьба за власть между элитами, с одной стороны тогда действующего президента Януковича, с другой – оппозиционных групп в лице Ю. Тимошенко, О. Тягнибока и других. Роининен не учла особенности становления олигархической власти, отсутствует анализ социально-экономической политики Януковича.

«Российская агрессия в отношении Украины – это последствия, а не причина Украинского кризиса, а истинные причины кроются во внутривнутриполитической борьбе между официальной властью и оппозицией, а если еще точнее, то между элитами олигархов».

В работе Даниэля Трейсмана «Why Putin took Crimea» содержится схожая мысль с ра-

ботой Анны Роининен – страны Запада не стремились вовлечь Украину в военный блок НАТО. Тем не менее, автор более детально проводит анализ ситуацию с аннексией Крыма, и опровергает тезис Роининен и других авторов либерального толка, что проект присоединения Крыма готовился заранее до падения режима В. Януковича, позиция Трейсмана заключается в том, что Кремль делал все возможное для удержания Януковича у власти. Другим важным аргументом в Крымском кризисе ставится вопрос о продлении аренды российской военной базы в Севастополе, где базируются 20 000 тыс. солдат, известно, что лидеры украинской оппозиции и прозападные политики поднимали вопрос о выводе российских войск с территории Украины, что в свою очередь для России данная ситуация стало бы рискованной. Потерять стратегический военный объект – значит навсегда забыть о выходе в Черное море и потере Европейского рынка для экспорта нефти и газа.

Виктория Нуланд в своей статье «Pinning down Putin» обвиняет В. Путина во всех политических и экономических «грехах», совершенно забывает об Американской агрессивной политике в Афганистане, Ливии, Ираке, Сирии. Автор призывает США мобилизовать коалиционные силы против Путина, и акцентирует внимание, что в формате Нормандской четверки нет США, которая не получила приглашение вопреки воле Украине. В то же время Нуланд считает, путь к урегулированию отношений между Западом и Россией лежит через Украину [5], и что Вашингтон должен предложить Москве «дорожную карту» по постепенному снятию санкций и по мере выполнения Путиным своего обязательства покинуть Украину и вернуть Крым. Воплотиться ли данный тезис в реальность – вопрос остается открытым...

Конфликт ознаменовался борьбой за передел собственности между «семьей» В. Януковича и украинской олигархической группировкой. Последняя, опираясь на поддержку ЕС и США воспользовались протестной волной, страдающих от антисоциальной политики режима Януковича. [6]

Борьба за власть между политическими элитами привела к тому, что олигархия пустила в ход тяжелую артиллерию – подавление силой руками правоохранительных органов и специальных подразделений «Беркут». Антироссийская пропаганда и движение в сторону Европы дало определенный эффект, а именно сместила диапазон Майдана с требованием улучшения социально-экономических условий украинцев на реализацию Евроинтеграции. Некоторые элементы антироссийского движения приобретали более радикальный характер, к примеру ультраправые группировки взялись разрушать памятники Ленину, проводить факельные шествия и избивать профсоюзных активистов. [6; 5 с.] Радикальные элементы, поддерживаемые некоторыми олигархами, проводили агрессивную пропаганду против «врагов нации» — «внешних» и «внутренних», каменных и живых. [7]

Об этом почему-то Роининен умалчивает. Что касается, разбора ситуации на Майдане, автор делает вывод, что никаких доказательств угроз русскому меньшинству в Крыму в масштабах, используемых для оправдания аннексии, обнаружено не было. Автор не дает никакой аналитической информации о возникновении ультраправой группировки, такой как «Правый сектор» под руководством Д. Яроша. Во время протестных столкновений члены «Правого сектора» активно вели антироссийские акции, в ходе которых пострадало много русскоязычных людей, в том числе и журналисты.

В своей работе Роининен не находит доказательство того, что власти Киева нарушили права русскоязычного меньшинства на использование своего родного языка. Тем не менее, Анна справедливо отмечает, что большинство крымчан выступают за присоединение к России и что этнические русские в регионе обеспокоены защитой своих языковых прав в будущем, и при этом сами по себе эти выводы не оправдывают аннексию Крыма Россией. [3; 35 с.] Главный тезис автора – пропаганда Москвы повлияла и вынудила русскоязычного населения в Крыму присоединиться к России.

Украинский народ требовал одного: улучшения социальной жизни, изменения системы и сделать ее более прозрачной, сократить влияния олигархов на процесс принятия политических решений. По исследованиям Фонда «Демократические инициативы», требование евроассоциации поддерживало меньшинство Майдана. На первом месте (более 70%) у участников протеста было желание «изменить свою жизнь» и отставка президента Януковича. Слова «изменение системы» стали самыми популярными на Майдане. [6; с. 6] На Майдане в Киеве много было людей с различными взглядами, однако стоит отметить, что ультраправая группа пользовалась финансовой поддержкой со стороны США и ЕС, а также украинских олигархической группировки. Победа правых была очевидной, так как еще с 90-х годов не смогла сформироваться сильное Левое движение из-за ярой антикоммунистической и националистической пропаганды властей. Протестная волна разделилась на два лагеря: один в Киеве – Майдан, другой Антимайдан – Юго-Восточной Украине. Из-за бесперебойной информационной пропаганды национализма с радикальной правой идеологией Восточная часть Украины сформировало собственную протестное движение. Более того, Восточная часть страны активизировалось после прихода к власти оппозиционных партий либеральная «Батькивщина» и националистическая «Свобода». К примеру, в Луганской области шахтеры захватили шахтоуправление и выдвинули требования к собственнику шахт – олигарху Ахметову [6; 7 с.] Восток более четко требовал социальные преобразования в стране, и не принимал никакие действия ультраправого движения. Новое правительство фактически продолжили политику предыдущего кабинета правительства, но уже с новой националистической идеологией. После аннексии Крыма украинские власти ссылаясь на Российскую агрессию, не смогли провести социальные реформы и выполнить требования простых граждан, которые участвовали в Майдане и Антимайдане. Более того на 7 млрд гривен были сокращены социальные программы, согласно требовани-

ям МВФ, взлетели цены на энергоносители, а за ними — коммунальные и транспортные тарифы [6; 7 с.] Обесценивание национальной валюты, высокая инфляция, задержка заработных плат, рост криминала все эти факторы отбросили Украину назад. Майдан в первую очередь обогатил олигархов, дав им прямую политическую власть, позволив им еще глубже запустить руку в государственную казну. [8]

Авторы либерального подхода не берут во внимание тот факт, что между Россией и Украиной был заключен Договор о дружбе, сотрудничестве и партнерстве, где в статьях 6 указаны ограничения действий Сторон в отношении заключения договоренностей с третьей Стороной, если они противоречат интересам одной из Сторон. [9] Договор был подписан в 1997 г, а ратифицирован в 1999 г. сроком на 10 лет, с последующим продлением, если одна из Сторон не объявит о денонсации договора. Договор был автоматически продлен в 2009 до 2019 года, соответственно согласно статьям Договора Украина не имела права вести переговоры о вступлении в ЕС или в НАТО, так это противоречило интересам России. Тем не менее, в июле 1997 НАТО подписывает совместную Хартию с Украиной, в которой оговариваются поддержка движения Украины в сторону военно-морского альянса НАТО. Вырисовывается противоречивая картина для украинских властей с одной стороны Договор о дружбе с Россией, с другой – Хартия с НАТО, которая вбивает клин в российско-украинских отношениях. Стоит отметить, что еще в далеком 1994 году в Белой книге по обороне Франции, было сказано: независимость Украины занимает особое место среди факторов регионального равновесия. [10] Страны Запада уже тогда после развала Советского Союза понимали стратегическое значение Украины, плюс ко всему этому дополняя концепцию реализма Бжежинского, влияя на Россию через Украину.

В Европе, как в вопросе интеграции, так и в вопросе экономического сотрудничества, предпочтение отдается Болгарии и Румынии, которые обладают примерно одинаковым потенциалом или даже более слабым по сравне-

нию с Украинским экономическим потенциалом и уровнем развития. Это свидетельствует о том, что вопрос членства Украины в ЕС для западных государств носит чисто политический характер, несмотря на декларируемое экономическое сотрудничество.

После развала Советского Союза Брюссель разработали новую формат сотрудничества «Восточное партнерство», который изначально включал в себя шесть государств из постсоветского блока: Украина, Молдова, Грузия, Белоруссия, Азербайджан и Армения. Сегодняшние геополитические реалии демонстрируют, что данный проект с треском провалился. Если в 2000-е годы данная инициатива как-то находило отклик от вышеперечисленных стран, то в настоящее время образовалась два блока с разными позициями по отношению к Восточному партнёрству. Украина, Молдова и Грузия подписала ассоциированное соглашение с ЕС, тем самым определив внешнеполитический курс в сторону Европы. Белоруссия из-за диктаторского режима А. Лукашенко была снята с Европейской повестки, Азербайджан не проявлял особой заинтересованности в подписании Ассоциации с ЕС, Армения вступила в Евразийский союз. Москва, после объявления проекта со стороны ЕС, выразила протест, ссылаясь на то, что проект носит антироссийский характер и противоречит интересам России. Подрыв геополитического влияния Москвы регионе Восточной Европы, укрепление позиции ЕС – главные тезисы российского протеста. В своем интервью постоянный представитель РФ при Европейском союзе Владимир Чижов заявил, что позиция ЕС в вопросе Восточного партнерства не адресована против интересов России, а наоборот допускает участие третьей стороны в некоторых проектах. Однако никаких конкретных проектов предложено не было, тем самым давая понять, что Европейская инициатива противоречит интересам Москвы. [11] В рамках проекта Восточного партнерства был создан формат Ассоциированное трио, куда вошли Украина, Молдова и Грузия. Стоит отметить, что в Украине после вступление в «Ассоциированное трио» действует безвизовый

режим для украинцев в Еврозону. Однако, из-за нестабильной ситуации на Донбассе, падения роста национальной экономики страны, увеличился поток украинских мигрантов в Европу, тем самым усугубляя экономическое положение внутри государства. Что касается вопроса вступления Украины как полноценного члена ЕС, то прогноз довольно пессимистичен. Существуют несколько факторов, которые значительно усложняют процесс вступления в Еврозону. Одним из главных препятствий это украинский национализм, граничащий с неонацизмом. Как известно, Европейский союз создавался с целью формирования общеевропейской нации. Учитывая русофобские настроения, которые пропагандируются ультранационалистическими партиями («Свобода», «Правый сектор») и их подконтрольные СМИ, Брюссель не может принять в ЕС Украину с националистической повесткой. Вторая причина – экономика, понятное дело, что при вступлении Киева, ЕС вынужден будет поднять уровень украинской экономики до уровня европейского. И если Европа еще как-то могла объяснить немецким бюргерам и французским буржуа, почему они должны спасти Грецию (члена ЕС и еврозоны), то вряд ли те поймут, почему они обязаны за свой счет субсидировать Украину. Весомой причиной является политическая, Киев должен провести реформы во всех социальных и экономических сферах, в госструктурах, в обороне, в образовании и судебной системе, а это требует огромных вложений и на фоне слабой экономики реализовать такие кардинальные изменения Киев на данный момент не способен. Согласно европейским стандартам у каждого члена ЕС есть свои обязательства перед союзом, сможет ли взять на себя такую ответственность Украина? Пока неясно. Брюссель не готов давать Киеву возможность блокировать общеевропейские решения из-за своих антироссийских фобий или в интересах олигарха, контролирующего украинского президента. Для ЕС присоединение Украины это еще и миграционный риск, которая и так страдает от наплыва мигрантов из Ближнего Востока, Африки, Румынии, Болгарии и др.

Результаты

Авторы либерального подхода неполностью раскрывают картину кризиса на Украине 2014 года, упускается из виду тот, факт, что для Вашингтона расширение НАТО на Восток – один из ключевых позиций в давлении на Москву и тем самым, сохраняя американскую гегемонию и развитие военного потенциала. Политика продвижения демократии по американскому типу не всегда срабатывает в странах третьего мира. Ярким примером может послужить Ливия или Сирия, а также Украина. Логика авторов либералов раскрывает только одну сторону медали – вмешательство Москвы во внутренние дела Украины, и совсем не рассматривают вопрос об американском вмешательстве во внутриполитический курс Киева. Однобокое исследование авторов либералов дает неполную картину возникновения Майдана и последующих протестов, которые привели к столкновениям внутри политической элиты. Свержение власти Януковича и приход Порошенко при активной поддержке Запада в работах Нуланд, Трейсмана, Роннинен и других авторов объективно не исследуются.

Украинская проблема является одной из главных вопросов через которое лежит потепление отношений между Россией и ЕС. Тем не менее, эксперты прогнозируют, что проблема Донбасса в ближайшее десятилетие вряд ли решится. Это показал февральский визит Жозепа Борреля в Москву, который закончился дипломатическим поражением ЕС. [12] Помимо проблемы на Донбассе и Крыма, в копилку российско-европейским отношения добавились новые проблемы в лице ареста Навального, протеста против президентских выборов в Белоруссии, признание Москвой независимости ДНР и ЛНР, последующая военная операция российской армии на территории Украины. Все эти противоречия значительно снижают шансы на нормализацию отношений между Россией и странами Запада. Понятное дело, для ЕС не выгодно идти на прямую конфронтацию с Москвой, как бы они не поддерживали Украину в кон-

фликте с Россией, существенная зависимость европейских стран от поставок российских энергоносителей, что в первую очередь негативно отражается на развитие экономики ЕС, более того Россия обладает ядерным потенциалом, что существенно осложняет обстановку в регионе. С началом нового обострения военного конфликта между Москвой и Киевом геополитическая обстановка сильно изменилась и повысила градус напряженности в российско-европейских и российско-американских отношениях. Экономическая и политическая изоляция России со стороны коллективного Запада все больше подталкивает сближение Москвы с Пекином. Будет ли найден компромисс по Украинскому вопросу между внешнеполитическими игроками сложно предугадать, нестабильность в Восточном Европе из-за военного конфликта, нового потока беженцев, энергетического и продовольственного кризиса будет возрастать.

Заключение

В целом работы авторов-либералов раскрывают картину только одну сторону медали, а именно агрессивную политику России в отношении Украины. Авторы либерального толка не полностью раскрывают проблему «присоединения или аннексии Крыма», нет анализа внутривосточной ситуации Украины, нет данных о взаимоотношениях между Украиной и странами Запада. Автор Ронинен совсем забыла или неправильно восприняла истинный посыл о том, что буквально несколько десятилетий назад один из основателей – реалистов американской внешней политики З. Бжезинский подчеркивал в своих работах важность Украинского вопроса в отношениях между США и России. Реалист-консерватор не раз выступал за активную позицию США в Украине, и сдерживать усиление России через Киев. Но не с точки зрения укрепления демократии или либеральных институтов, а с позиции затягивания Украины в ЕС или в НАТО. З. Бжезинский понимал, что только через дестабилизацию в стране можно заполучить подконтрольное правительство, которое под влиянием Запада будет вести антироссийскую

политику. Возникает вопрос: зачем США вмешиваться во внутренние дела Украины и провоцировать ухудшение отношений России и Украины? Ответов может быть несколько, но точно одно – нельзя допустить выход России на энергетический рынок Европы. Еще до начала военной операции под видом санкций Россия с трудом реализовывала проекты по поставкам энергоресурсов в Европу, а именно «Северный поток 1» и «Северный поток 2», а уже после 24 февраля 2022 года данные проекты были окончательно закрыты.

Интересен сам факт, что либералы никак не интерпретируют «расширение НАТО» или же называют это новым форматом сотрудничества. Хотя после крушения Советского Союза страны Восточной Европы охотно принимали предложения о вступлении ряды НАТО, тем самым расширяя военно-морской блок. С одной стороны, казалось бы, безобидный шаг, однако если посмотреть со стороны реализма в глобальной перспективе, то станет очевидным – растущая военная угроза России. Если посмотреть на карте расположение военных баз по всему миру и статистику многомиллиардных расходов стран НАТО, невольно наталкивает на мысль «зачем это все?» и «с кем собираются воевать страны Запада?» Украина как другие страны в лице Сирии, Ливии, Ирака, бывшей Югославии стали жертвами в геополитической шахматной доске, то, что случилось с Крымом, да и в целом с Украиной ответственны не только Москва, но и страны коалиционного Запада.

Своевременная нерешительность правительства Януковича, коррумпированная верхушка, вмешательства олигархической группировки в политику, заигрывание с Западом все эти факторы сыграли на руку прозападной оппозиции, что в итоге Украинский народ потерял Крым. Вопрос на то, было ли присоединение или аннексия крымского полуострова, вопрос остается открытым. Ситуация, связанная с так называемой «специальная операция» остается на сегодняшний день сложным, но ясно одно, что крупные капиталисты заинтересованы в сохранении напряженности в данных регионах, ведь как утверждал сам К.Маркс, для капиталистов смысл жизни – непрерывное

накопление капитала, даже если нужно пере-
ступить мораль.

Не стоит забывать, что Украинский кризис не единственная проблема в американо-рос-
сийских отношениях, Афганская проблема,
противоречия по Сирийскому вопросу, гон-
ка вооружения, более того в последнее время
возросла актуальность северного региона Ар-
ктики, где также идет столкновение интересов

США и РФ. Сегодня СМИ, эксперты, полито-
логи провозгласили «Новую холодную вой-
ну», но до конца еще не ясно, а действитель-
но ли это «Новая Холодная война» или же
циклическая конкуренция полупереферийных
государств со странами центра за лучшую по-
зицию в иерархии мировой системе, за источ-
ники и сферы вечного процесса глобального и
местного накопления капитала.

Список литературы

1. Полетаев С. «Стратегия пылесоса, или что теперь делать с Украиной». [Электрон. ресурс]. – 2019. – URL: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/postsoviet/strategiya-pylesosa-ili-cto-terper-delat-s-ukrainoy/?sphrase_id=74926147 (дата обращения: 25.03.21).
2. Краус Т., «Борьба за Украину», Журнальный клуб Интелрос «Альтернативы». [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <http://www.intelros.ru/readroom/alternativi/a3-2014/25407-borba-za-ukrainu.html> (дата обращения: 28.03.2021).
3. Roininen A. 'Who started the New Cold War?' December 2015. – P. 47. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: https://www.academia.edu/27301343/Who_Started_the_New_Cold_War (дата обращения: 15.02.2021).
4. John J. Mearsheimer, "Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault", The Liberal Delusions That Provoked Putin. //Foreign Affairs, September/October. – 2014. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault> (дата обращения: 01.04.21).
5. Victoria Nuland «Pinning down Putin. How a confident America should deal with Russia» // Foreign Affairs. – 2020. – P. 93-106.
6. Ясинский О., Манчук А., Чемерис В., «Вопросы о Майдане». – 2014. Скепсис. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: https://scepisis.net/library/id_3577.html (дата обращения: 02.04.21).
7. Манчук А. «Логика безумия». – 2014. Скепсис. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: https://scepisis.net/library/id_3609.html (дата обращения: 29.03.21).
8. Манчук А. «За что боролся Майдан». – 2014. Скепсис. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: https://scepisis.net/library/id_3624.html (дата обращения: 30.03.21).
9. «Договор о дружбе, сотрудничестве и партнерстве между Российской Федерацией и Украиной». [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://docs.cntd.ru/document/1902220> (дата обращения: 01.05.2021).
10. Торкунов А.В. «Десять лет внешней политики России: Материалы Первого Конверта Российской ассоциации международных исследований». – Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 784 с.
11. Чижов В. «До вступления Украины в Евросоюз мы с вами не доживем». // РСМД. – 2021. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/do-vstupleniya-ukrainy-v-evrosoyuz-my-s-vami-ne-dozhivem/> (дата обращения: 22.05.2021).
12. Тимофеев И., Фишер С. «ЕС – Россия в 2030 году: альтернативные сценарии». // РСМД. – 2021 [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/es-rossiya-v-2030-godu-alternativnye-stsenarii/> (дата обращения: 23.05.2021).
13. Лавров С. «Поставлена цель – любой ценой вывести России из равновесия». [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/postavlena-tsel-lyuboy-tsenoy-yvesti-rossiyu-iz-ravnovesiya/?sphrase_id=74926147 (дата обращения: 04.04.21).
14. Stephen F. Cohen "War with Russia?" From Putin & Ukraine to Trump & Russiagate // Hot Books. 1st edition February 1, 2019. – P. 240.
15. Поплавский А. «Долги покроют долгами: как Украина проживет без денег МВФ». – 2021. Газета. Ру. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: https://www.gazeta.ru/politics/2021/02/15_a_13479332.shtml (дата обращения: 01.06.2021).

16. Гаевский Д. «Эпоха олигархического капитализма на Украине подходит к концу?». – 2017. Rubaltic.ru. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.rubaltic.ru/article/ekonomika-i-biznes/24042017-epokha-oligarkhicheskogo-kapitalizma-na-ukraine-podkhodit-k-kontsu/> (дата обращения: 01.05.2021).
17. Serhii Plokhy. M.E. Sarotte «The Shoals of Ukraine. Where American illusions and Great power politics collide» // Foreign Affairs. – 2020. – P. 81-95.
18. Robert Legvold «Return to Cold war» // Polity Press, 350 Vain St. – 2016. – P. 629.
19. Andrew Wilson. «Ukraine Crisis. What it means for the West» / Andrew Wilson. – New Haven: Yale University Press, 2014. – 247 p.
20. Timothy Frye Russia's weak strongman. The perilous bargains. That keeps Putin in power // Foreign Affairs. – 2021. – P.116-127.
21. Michael McFaul «From Cold War to Hot Peace. An American ambassador in Putin's Russia». – Boston, 2018. – 791 p.
22. Ярыгин М. «На Украине опубликовали прослушку «переговоров Медведчука» с Россией». // РБК. 06.2021. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.rbc.ru/politics/08/06/2021/60bf97409a794708b99b3b62?> (дата обращения: 01.06.2021).
23. Изотов С. «Контрольная зачистка. Зеленский решил избавиться от главного конкурента. Как дело Медведчука изменит украинскую политику?». // Лента.ру. 05. 2021 [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://lenta.ru/articles/2021/05/21/medvedchuk/> (дата обращения: 01.06.2021).
24. «Зеленский о решении саммита НАТО: Благодарны, но не увидели конкретных сроков». // «Правда». 06.2021. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2021/06/15/7297249/> (дата обращения: 15.06.2021).
25. «Зеленский призвал рядовых американцев беспокоиться о судьбе Украины». // Лента.ру. 06. 2021. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: https://lenta.ru/news/2021/06/15/war_russia/ (дата обращения: 15.06.2021).
26. Миршаймер Д. «Почему Запад повинен в кризисе на Украине». [Электрон. ресурс]. – 2014. – URL: <https://globalaffairs.ru/articles/pochemu-zapad-povinen-v-krizise-na-ukraine/> (дата обращения: 01.06.2021).
27. Миршаймер Д., Макфол М., Сестанович С. «Виновные державы». [Электрон. ресурс]. – 2014. – URL: <https://globalaffairs.ru/articles/vinovnye-derzhavy/> (дата обращения: 01.05.2021).

К.Г. Адамов

Лоранд Этвёш атындағы университет, Будапешт, Мажарстан

2014 жылғы Украина дағдарысы либералдық көзқарас призмасы арқылы

Аңдатпа. бүгінде Украина дағдарысы проблемасы әлемдік геосаясаттың ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Егер 2014-2017 жылдар кезеңінде украин мәселесін әскери жолмен шешу қаупі өзекті болмаса, бүгінгі нақты жағдайда соғыс қаупін сарапшылар ықтимал нұсқалардың бірі ретінде қарастырады. Геосаяси ойын бір жағынан Америка Құрама Штаттары бастаған Батыс коалициясын, екінші жағынан Ресейді ауыр құмарлықты қоздырады. Мақалада украин дағдарысы талданады, ақпараттық соғыстың ауқымын ескере отырып, кейбір авторлар Украинадағы саяси дағдарысты зерттеуде либерализм теориясын пайдаланады. Осылайша, Шығыс Еуропадағы Ресей мен Батыс блогы арасындағы қарама-қайшылықта не болып жатқаны туралы толық емес суретті қалыптастыру. Бір кездері ынтымағы жарасқан елдер 2014 жылдан кейін сыртқы саяси бағытын күрт өзгертіп, ынтымақтастық сатысынан толыққанды әскери қақтығысқа ұласты. Либералдар посткеңестік аймақта демократия мен демократиялық құндылықтарды ілгерілетуге баса назар аударып, сол арқылы Шығыс Еуропадағы посткеңестік блоктың бұрынғы елдерін Шығыс әріптестік жобасына тартуда. Оның үстіне НАТО-ның Шығысқа қарай кеңею бағдарламасы бүгінде өзектілігін жоғалтпайды. Ресейдің НАТО-ның кеңеюіне қатысты қатаң ұстанымы анық – бұл Еуразиялық аймақтың қауіпсіздігіне тікелей қатер. Тарихи тұрғыдан алғанда, Украинада мемлекет дамуының екі траекториясы әрқашан болған. Бірінші траектория еуропалық интеграцияға қосылуды, екіншісі – Мәскеумен және ЕАЭО-мен жақындасуды көздеді. Шығыс Еуропа аймағындағы Вашингтон мен Мәскеу арасындағы текетірес 2014 жылдан кейін жаңа кезеңге көшті, содан бері аймақтағы шиеленіс деңгейі жыл сайын қызып келеді.

Түйін сөздер: Украина дағдарысы, НАТО, Ресей, Майдан, АҚШ, Қырым түбегі, либералдық демократия, қырғи-қабақ соғыс, КСРО, Шығыс Еуропа, Еуропалық интеграция.

K.G. Adamov

Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary

The Ukrainian crisis of 2014 through the prism of a liberal approach

Abstract. Nowadays, the Ukrainian crisis is one of the most pressing issues of global geopolitics. The risk of a military solution to the Ukrainian problem was not relevant in 2014-2017. In today's realities, the threat of war is seen by experts as one of the possible options. The geopolitical game is inflaming passions, with the Western coalition led by the US on one side and Russia on the other. The article analyses the Ukrainian crisis, considering the scale of the information war. Some researchers use the theory of liberalism in the study of the political crisis in Ukraine. Thus, forming an incomplete picture of what is happening in the confrontation between Russia and the Western block in Eastern Europe. The once closely related countries have changed their foreign policy course dramatically after 2014. They have escalated from a stage of cooperation to a full-fledged military conflict. Liberals emphasize the promotion of democracy and democratic values in the post-Soviet region, thereby dragging former post-Soviet bloc countries in Eastern Europe into the Eastern Partnership project. Moreover, NATO's eastern enlargement program has not lost its relevance today. Russia's tough stance on NATO enlargement is clear. It is a direct threat to the security of the Eurasian region. Historically, Ukraine has always had two trajectories of state development. The first trajectory involved joining European integration, and the second one involved rapprochement with Moscow and the EAEU. The confrontation between Washington and Moscow in the region of Eastern Europe took on a new phase after 2014, since then the degree of tension in the region has been heating up every year.

Keywords: The Ukrainian crisis, NATO, Russia, Maidan, USA, Crimean Peninsula, liberal democracy, Cold War, USSR, Eastern Europe, European integration.

References

1. Poletaev S. «Strategiya pylesosa, ili chto teper' delat' s Ukrainoj». [Vacuum cleaner strategy, or what to do with Ukraine now]. Available at: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/postsoviet/strategiya-pylesosa-ili-chto-teper-delat-s-ukrainoy/?sphrase_id=74926147 [in Russian]. (accessed 25.03.21).
2. Kraus T., «Bor'ba za Ukrainu», ZHurnal'nyj klub Intelros «Al'ternativy». [Struggle for Ukraine], Intelros Journal Club «Alternatives». Available at: <http://www.intelros.ru/readroom/alternativi/a3-2014/25407-borba-za-ukrainu.html> [in Russian]. (accessed 28.03.2021).
3. Roininen A. 'Who started the New Cold War?' December 2015. P. 47. 2021. Available at: https://www.academia.edu/27301343/Who_Started_the_New_Cold_War (accessed 15.02.2021).
4. John J. Mearsheimer, "Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault", The Liberal Delusions That Provoked Putin. Foreign Affairs, September/October. Available at: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault> (accessed 01.04.21).
5. Victoria Nuland «Pinning down Putin. How a confident America should deal with Russia». Foreign Affairs. 2020. P. 93-106.
6. Yasinsky O., Manchuk A., Chemeris V., «Voprosy o Majdane». [Questions about the Maidan]. 2014. Sceptis. Available at: https://sceptis.net/library/id_3577.html [in Russian]. (accessed 02.04.21).
7. Manchuk A. Logika bezumiya [The logic of madness]. 2014. Sceptis. Available at: https://sceptis.net/library/id_3609.html [in Russian]. (accessed 29.03.21).
8. Manchuk A. Za chto borolsya Majdan [For what Maidan fought]. 2014. Sceptis. Available at: https://sceptis.net/library/id_3624.html [in Russian]. (accessed 30.03.21).
9. «Dogovor o druzhbe, sotrudnichestve i partnerstve mezhdu Rossijskoj Federaciej i Ukrainoj» [Treaty of Friendship, Cooperation and Partnership between the Russian Federation and Ukraine]. Available at: <https://docs.cntd.ru/document/1902220> [in Russian]. (accessed 01.05.2021).
10. Torkunov A.V. «Desjat' let vneshnej politiki Rossii: Materialy Pervogo Konverta Rossijskoj associacii mezhdunarodnyh issledovanij». [«Ten Years of Russian Foreign Policy: Materials of the First Envelope of the Russian Association for International Studies»], (ROSSPEN, Moscow, 2003, 784 p.), [in Russian].
11. Chizhov V. Do vstuplenija Ukrainy v Evrosojuz my s vami ne dozhivem ["We will not live to see Ukraine join the European Union"], RIAC. Available at: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/do-vstupleniya-ukrainy-v-evrosoyuz-my-s-vami-ne-dozhivem/> [in Russian]. (accessed 22.05.2021).

12. Timofeev I., Fisher S. «ES – Rossiya v 2030 godu: al'ternativnye scenariy» [“EC – Russia in 2030: alternative scenarios”. RIAC]. Available at: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/es-rossiya-v-2030-godu-alternativnye-stsenarii/> [in Russian]. (accessed 23.05.2021).
13. Lavrov S. «Postavlena cel' – lyuboj cenoy vyvesti Rossii iz ravnovesiya». [The goal is set - to bring Russia out of balance at any cost]. Available at: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/postavlena-tsel-lyuboy-tsenoy-vyvesti-rossiyu-iz-ravnovesiya/?sphrase_id=74926147 [in Russian]. (accessed 04.04.21).
14. Stephen F. Cohen “War with Russia?” From Putin & Ukraine to Trump & Russiagate. Hot Books; 1st edition February 1, 2019. P. 240.
15. Poplavsky A. «Dolgi pokroyut dolgami: kak Ukraina prozhit bez deneg MVF».A. [Debts will be covered by debts: how Ukraine will live without IMF money].Gazeta.Ru. 2021. Available at: https://www.gazeta.ru/politics/2021/02/15_a_13479332.shtml [in Russian]. (accessed 01.06.2021).
16. Gaevsky D. «Epoha oligarhicheskogo kapitalizma na Ukraine podhodit k koncu?». [The era of oligarchic capitalism in Ukraine is coming to an end?]. Rubaltic.ru. 2021. Available at: <https://www.rubaltic.ru/article/ekonomika-i-biznes/24042017-epokha-oligarkhicheskogo-kapitalizma-na-ukraine-podkhodit-k-kontsu/> [in Russian]. (accessed 01.05.2021).
17. Serhii Plokhly. M.E. Sarotte «The Shoals of Ukraine. Where American illusions and Great power politics collide», Foreign Affairs. 2020. P.81-95.
18. Robert Legvold «Return to Cold war». Polity Press, 350 Vain St. –2016. – P. 629.
19. Andrew Wilson «Ukraine Crisis. What it means for the West» (New Haven, Yale University Press, 2014, 247 p.).
20. Timothy Frye Russia’s weak strongman. The perilous bargains. That keep Putin in power, Foreign Affairs. 2021. P.116-127.
21. Michael McFaul «From Cold War to Hot Peace. An American ambassador in Putin’s Russia». (Boston, 2018, 791 p.).
22. Yarygin M. «Na Ukraine opublikovali proslushku «peregovorov Medvedchuka» s Rossiej». RBK. 06.2021 [In Ukraine, wiretapping of Medvedchuk’s talks with Russia was published». RBC.RU 06.2021]. Available at: <https://www.rbc.ru/politics/08/06/2021/60bf97409a794708b99b3b62?> [in Russian]. (accessed 01.06.2021).
23. Izotov S. «Kontrol'naya zachistka. Zelenskij reshil izbavit'sya ot glavnogo konkurenta. Kak delo Medvedchuka izmenit ukrainskuyu politiku?» [Control cleaning. Zelensky decided to get rid of the main competitor. How the Medvedchuk case will change Ukrainian politics?] Lenta.ru. 05. 2021. Available at: <https://lenta.ru/articles/2021/05/21/medvedchuk/> [in Russian]. (accessed 01.06.2021).
24. Zelenskij o reshenii summit NATO: Blagodarny, no ne uvideli konkretnyh srokov». «Pravda». 06.2021 [«Zelensky on NATO summit decision: Grateful, but did not see specific deadlines». «Pravda». 06.2021]. Available at:<https://www.pravda.com.ua/rus/news/2021/06/15/7297249/> [in Russian]. (accessed 15.06.2021).
25. «Zelensky urged ordinary Americans to worry about the fate of Ukraine». [Zelenskij prizval ryadovykh amerikancev bespokoit'sya o sud'be Ukrainy] Lenta.ru. 06. 2021. Available at: https://lenta.ru/news/2021/06/15/war_russia/ [in Russian]. (accessed 15.06.2021).
26. Pochemu Zapad povinen v krizise na Ukraine» [Why John Mearsheimer “Blames the U.S. for the Crisis in Ukraine. Available at: <https://globalaffairs.ru/articles/pochemu-zapad-povinen-v-krizise-na-ukraine/> [in Russian]. (accessed 01.06.2021).
27. Mearsheimer D., McFaul M., Sestanovich S. «Vinovnye derzhavy». [Guilty Powers]. Available at: <https://globalaffairs.ru/articles/vinovnye-derzhavy/> [in Russian]. (accessed 01.05.2021).

Сведения об авторе:

Адамов Курмет Габитович – докторант исторического факультета, кафедры история Восточной и Центральной Европы, университет им. Этвоша Лоранда, Будапешт, Венгрия.

Adamov Kurmet Gabitovich – Ph.D. student of the faculty of History, Department of Eastern and Central European History, Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary.

А. Далелхан
Г.М. Елмагамбетова*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор: gulbanu.elmaganbetova.95@mail.ru

Әлемдік экономикалық қатынастардағы беталыстар және Еуразиялық экономикалық одақ

Аңдатпа. Заманауи халықаралық қатынастардағы мемлекеттер арасындағы экономикалық байланыстардың өзіндік ерекшеліктері бар. Қазіргі халықаралық қатынастарда үкіметтік емес акторлар рөлі артып, жалпы экономикалық қатынастардың үлесінің өсуде, және де аймақтық интеграциялық процестердің маңыздылығының одан әрі жоғарылауда. Мақалада заманауи жаһандық экономикалық, интеграциялық процестердегі басты трендтер мен оларға Еуразиялық экономикалық одақтың сәйкестігі баяндалады. Әрбір трендтерге жеке тоқталып, одақ туралы мәліметтер нақты дәлелдермен, ресми дереккөздердегі ақпараттармен және дәйектермен сипатталады. Мақалада қазіргі интеграциялық процестердегі келесідей басымдықтары айқындалған: аймақтар арасында сауда келісімдері санының артуы, еркін сауда аймағы бойынша келіссөздер, интеграциялық үрдістерде қызмет көрсету, инвестиция, еңбек миграциясының үлесінің артуы. Осы бағыттардың басымдығы Еуразиялық экономикалық одақ мысалында қарастырылады.

Берілген зерттеу жұмысы интеграциялық процестердегі басымдықтарды толығымен көрсетіп, олардың өзектілігі мен маңызын баяндайды. Одақ қызметінің басты ерекшеліктері мен жетістіктері қарастырылып, даму бағытындағы басымдықтары баяндалады. Сонымен қатар, ынтымақтастықтың негізгі бағыттары мен жаңа бағыттары, болашақ басымдықтары сипатталады. Трендтер бойынша шетелдік ғалымдардың көзқарастары мен тұжырымдамалық идеялары қарастырылады және талқыланады. Барлық анықталған басымдықтарға сипаттама беріліп, одақ қызметінің тиімділігі, ерекшеліктері айқындалады.

Түйін сөздер: интеграциялық процестер, сауда келісімдері, инвестиция, қызмет көрсету, еңбек нарығы, цифрлық интеграция.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-20-28>

Түсті: 21.01.2022 / Жарияланымға рұқсат етілді: 04.07.2022

Кіріспе

Қазіргі таңда экономикалық фактор үлесінің жоғары болуы, интеграциялық процестердің дамып, үкіметтік емес ұйымдардың рөлінің артуы халықаралық қатынастарда жаңаша бағыт қалыптастыра бастағандығы белгілі. Экономиканың интернационалдан-

дырылуы мен жаһандану процесі бүгінгі экономикалық қатынастардың негізін қалыптастырды. Замануи әлемдік экономика даму деңгейі әр түрлі мемлекеттер арасындағы технологиялық, техникалық, сауда, қаржы қатынастарының жиынынан құралады. Қазіргі әлемдік тәртіптегі бірнеше трендтерді анықтауға болады, олар: үкіметтік емес актор-

лар рөлінің нығаюы, жалпы экономикалық қатынастардың үлесінің артуы, аймақтық интеграциялық процестердің маңыздылығының одан әрі жоғарылауы. Қарастырылып отырған Еуразиялық экономикалық одақтың да аталмыш басымдықтарға сәйкес келетін өзіндік жетістіктері бар.

Зерттеудің мақсаты

Зерттеу жұмысының мақсаты Еуразиялық экономикалық одақтың заманауи интеграциялық процестердегі негізгі басымдықтарға сәйкестігі мен басты жетістіктерін анықтау болып табылады.

Зерттеудің тарихы

Көптеген шетелдік зерттеушілер әлемдік басқару жүйесінің болашағына қатысты, онда мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастың маңыздылығы үкіметтік емес акторлар ықпалының артуымен қатар жүреді деп болжам жасауда. Неолибералистер үкіметтік емес ұйымдар мемлекеттің егемендігіне кері әсер етеді деп топшыласа, өзге теория өкілдері ҰЕҰ мемлекеттерге өздерінің ішкі және сыртқы бақылауын, автономдылығын, үстемділігін сақтап қалуға, арттыруға ықпал етуде деп бағалайды [1; 184-185 б.]. Десе де, халықаралық, аймақтық ұйымдардың, үкіметтік емес акторлардың әлемдік жүйеде, мемлекеттер арасындағы қатынаста белгілі бір ықпалының бар екендігі анық. Жалпы алғанда, заманауи әлемдік экономикалық қатынастардағы басты тенденциялар тақырыбын көптеген шетелдік және ресейлік зерттеушілер қарастырған. Атап айтқанда 2016 жылы Е.Д.Фролова және басқа да зерттеушілердің авторлығымен жарық көрген «Мировая экономика и международные экономические отношения: современное состояние, проблемы и основные тенденции развития» оқу құралында аталмыш тақырып кеңінен қарастырылады. Әлемдік экономикалық қатынастардағы заманауи ерекшеліктер әр түрлі сала тұрғысынан тереңірек пайымдалып, нақты мысалдармен баяндалған. Мәселен, жаһандық экономиканың дамуындағы қазіргі тенденцияларда

дәстүрлі регионализм тұжырымдамаларынан ауытқу байқалатындығын, оның орнына сауда (немесе экономикалық) ынтымақтастық туралы өңіраралық келісімдер жасасудың артып жатқандығын алға тартады [2; 116-117 б.]. Біз қарастырып отырған ұйым тұрғысынан нақты дәлел ретінде 2015 жылы Вьетнаммен қол қойылған еркін сауда туралы келісімді айтуға болады.

Зерттеу әдістері

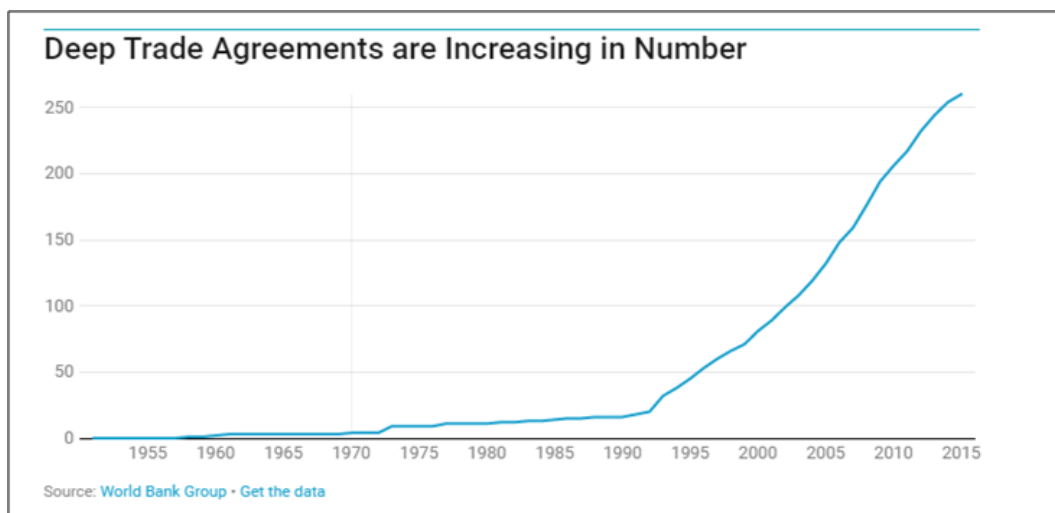
Зерттеу жұмысының эмпирикалық деректерін мәселеге арналған теориялық-тәжірибелік еңбектер құрайды. Зерттеу жұмысы барысындағы нәтижелерді алу үшін отандық, алыс және жақын шетел ғалымдарының зерттеулерлерінің теориялық әдебиеттерін және халықаралық ұйымдардың ресми сайттары мен ақпараттық материалдарын пайдалану негізінде мүмкін болды. 1) Салыстырмалы талдау зерттеліп отырған ұйымның жетістіктері мен қызмет бағыттарын дәйектеуге көмектесті. 2) Зерттеудің тарихи талдау әдісі экономикалық қатынастардағы басты бағыттарды анықтауға септігін тигізді. 3) Жүйелік талдаудың әдісі зерттеу пәнін нақты айқындауға, басымдықтарын анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Қазіргі халықаралық экономикалық қатынастардағы тауар, адам, капиталдың еркін айналымының артуын Халықаралық валюта қоры экономикалық жаһанданумен түсіндіреді. Ұйымның мәліметіне жүгінсек, экономикалық жаһандану – инновация мен технологиялық прогресстен серпін алған, елдердің ғаламдық деңгейдегі өзара тәуелділігін арттыруға ықпал ететін тарихи процес. Бұл процес өзара байланысты экономикаларға қауіп төндіріп қана қоймай, жаңа мүмкіндіктер береді [3; 11-13 б.]. Сондай-ақ тек экономиканы ғана емес, саяси, мәдени, әлеуметтік қатынастар мен экологиялық аспектілерді де қамтиды.

Қазіргі әлемдік басқару жүйесінің маңызды аспектілерінің бірі – аймақтық интеграциялық процестер. Өткен ғасырдың 60жылдары

Сурет 1. Сауда келісімдерінің саны. Ақпарат көзі: Дүниежүзілік Банк тобы[5]

кеңінен таралып, дами бастаған бұл трендтің әлі де өзектілігі артуда. Сонымен қатар, П.Катценштайн, А.Ачарья сияқты көптеген зерттеушілер бүгінгі әлемдік тәртіп аймақтық әлемдік тәртіп екендігін алға тартса, Б.Бузан мен О.Уивер «күшті аймақтардың әлемдік тәртібі» туралы сөз етеді [4; 28-38 б.]. Яғни, олардың пікірінше, аймақтар саяси салаларға, саудаға, денсаулық пен қоршаған орта қауіпсіздігіне, әлеуметтік саясатқа басымдық бере отырып, ғаламдық саясаттың құрылымдық бөлігіне айналған. Оған бір дәлел – аймақтар арасындағы, елдер арасындағы сауда келісімдерінің де саны артуы. Дүниежүзілік банк мәліметіне сүйенсек, олардың саны ғана артып қана қоймай, табиғи сипаты да өзгеруде. Келесі 1 суретте сауда келісімдерінің саны туралы ақпарат келтірілген:

1-суреттегі ақпаратқа сүйенсек, 1990 жылдары 50 сауда келісімі болса, 2017 жылы олардың саны 280-нен асқан. Әсіресе дамушы елдер арасындағы келісімдер саны 20%-ға артқан. Аталмыш келісімдер елдер арасындағы қарым-қатынастарында салықтар мен тарифтерді жеңілдетуді ғана емес, бәсекелестік саласындағы саясат, мемлекеттің сатып алу ережелері және зияткерлік меншік сияқты бағыттарды да қарастырады. Сонымен қатар, осы интеграциялық келісімдер арасында еркін сауда аймағы бойынша келіссөздер үлесі 87%-ды құрайды. Қарастырылып отырған Еурази-

ялық экономикалық одақ (ЕАЭО) мысалында мұндай келісім 2016 жылы Вьетнаммен, 2018 жылы Иранмен, 2019 жылы Сингапур және Сербиямен жасалған болатын. Қытаймен сауда-экономикалық ынтымақтастық туралы келісім 2019 жылы өз күшіне енсе, Үндістанмен еркін сауда аймағы бойынша келіссөздер жүргізіліп жатыр, ал Грекия, Корея, Индонезия, Камбоджа, Чили, Перу, Куба, Моңғолия елдерімен өзара іс-әрекет туралы меморандумдар қабылданды. Жеке елдермен қоса, АСЕАН, Анд қоғамдастығы, МЕРКОСУР сияқты ірі интеграциялық ұйымдармен де түрлі меморандумдар жасалуда [6]. Бұл ЕАЭО тек аймақ шеңберінде ғана емес, көршілес елдермен, бірлестіктермен ынтымақтастықты нығайтып жатқан маңызды интеграциялық құрылым екендігін көрсетеді. Осындай келіссөздер негізінде 2016 жылдан бастап одақтағы өзара саудада 51 кедергі жойылып, өзара тауар айналымы 2020 жылмен салыстырғанда 31,3%-ға артып, 2021 жылы 45 млрд долларды құрап отыр, ал одақтан тыс елдермен өзара тауар айналымы 32,7%-ға өскен. Негізгі сыртқы сауда серіктестері Еуропалық Одақ, ТМД, АРЕС елдері болып отыр, ал тауар түрлері бойынша инвестициялық тауарлар, энергетикалық тауарлар және азық-түлік сияқты тұтыну тауарлары басымдыққа ие [7].

Қазіргі экономикалық қатынастарда өзара сауда бойынша келісімнен бөлек, қызмет

Сурет 2. Өзара қызмет көрсету динамикасы. Дереккөз[7].

көрсету, инвестиция, еңбек миграциясы, мемлекеттік сатып алу, техникалық реттеу сияқты интеграция объекттері де басымдыққа ие болуда. Мұны зерттеушілер «ДСҰ-плюс» режимі аясындағы интеграцияның тереңдеуімен, елдердің аймақтық деңгейде көпжақты либерализацияға ұмтылуымен байланыстырады[8; 254 б.]. Осы тенденцияны Еуразиялық экономикалық одақ тұрғысынан қарастыратын болсақ, бірқатар оң көрсеткіштерді байқауға болады. Бүгінде одақтың қызметтері нарығында 49-дан астам сектор бар, олардың жалпы жиынында өндірілетін қызмет көлемінің 55%-ы сол секторлардың үлесіне тиесілі. Басты қызмет түрлеріне құрылыс саласы, қоғамдық тамақтану қызметі, қонақ үй саласы, компьютерлік, кеңес беру қызметтері және де жылжымайтын мүлікке қатысты қызмет түрлері жатады. Еуразиялық экономикалық Комиссияның статистикалық мәліметтеріне сүйенсек, 2019 жылы одақ ішіндегі өзара қызмет саласының үлесі жалпы қызмет экспортының 11,6%-ын құраған[7]. Қызмет көрсету бойынша саудада әлдеқайда оң динамика сапар, транспорт, іскерлік, құрылыс, телекоммуникация, компьютер және ақпараттық қызмет салаларында байқалады. 2019 жылы олардың үлесі жалпы өзара қызмет экспортының 88%-ын құраған. Ең жоғарғы өсім сапар, әсіресе Ресейден Қырғызстанға іскерлік сапарлар есебінен байқалып отыр. Мысалы, 2-суреттен

ұйым алғаш қызметін бастаған жылдардағы төмен көрсеткішке қарамастан, 2019 жылдары өзара қызмет саласының артып келе жатқандығын байқауға болады. Әсіресе, оң көрсеткіш Ресей, Беларусь, Қырғызстан елдерінде байқалады. Осы сияқты оң көрсеткіштер одақ шеңберінде қызмет нарығын қалыптастыруға әсер етеді, нарықтың қалыптасуы өз кезегінде жаңа жұмыс орындарының ашылуына, жұмыспен қамтамасыз ету деңгейінің артуына, бизнес өрлеуіне, әлеуметтік тұрақтылықты арттыруға оң әсерін тигізеді.

Тағы бір басымдыққа ие бағыттардың бірі – инвестиция саласы. Кез келген дамушы ел, аймақ үшін экономикалық ахуалды жақсартуда инвестициялардың маңызды екендігі анық. Қарастырылып отырған Еуразиялық экономикалық одақтың бұл бағыт бойынша ерекшелігі инвестицияның еркін айналымына қолайлы ортаның қалыптасуы болып отыр. Одақтың мүше елдерінде инвестициялық жағдай жақсарып, инвестициялық тартымдылығы артқанын келесі 3-диаграммадан байқауға болады. Басқа елдерден келетін инвестиция көлемінің жооғары болуы одақ елдерінің инвестициялық тартымдылығын көрсетеді, сонымен қатар өзара инвестиция көлемінде де оң өзгерістер байқалады.

Оған қоса, одақтың барлық дерлік елдерінде басты капиталға салынған инвестицияның

Сурет 3. ЕАЭО тікелей инвестиция көрсеткіші. Дереккөз[7].

артуы байқалады. 2021жылғы инвестицияға жағымды елдер рейтингінде Ресей 30-шы, Қазақстан 54-ші, Беларусь 73-ші, Армения 90-шы, Қырғызстан 98-ші орында, әсіресе Ресей, Қазақстан, Беларусь елдері бұрынғы рейтингпен салыстырғанда алға шыққан[9].

Қазіргі интеграциялық процестердегі келісімдердің арасында басымдыққа ие болып отырған объектілердің бірі – еңбек нарығы туралы келіссөздер. Қарастырылып отырған Еуразиялық экономикалық одақтың бұл бағыт бойынша өзіндік жетістіктері бар.

Одақ мемлекеттерінің азаматтары біліктіліктеріне сәйкес заңды түрде жұмыспен қамтылуға мүмкіндіктер қамтамасыз етілген. Ресей, Қазақстанға жұмысқа орналасқан Армения және Қырғызстан азаматтарының бәсекеге қабілеттілігі артқан. Еңбек мигранттары медициналық қызмет көрсету сияқты басқа да әлеуметтік жеңілдіктерін барған ел азаматтарымен тең дәрежеде алу мүмкіндігіне қол жетізуде. Сонымен қатар, ЕАЭО туралы шартта ортақ еңбек нарығын қалыптастырудың келесідей принциптері қарастырылған:

Сурет 4. Еуразиялық экономикалық комиссия мәліметі негізінде жасалды[7].

- еңбекпен қамтуға рұқсат беру құжаты талап етілмейді;
- 30 тәулікке дейін миграциялық есепке алу міндетінен босатылу;
- мекендеу уақыты еңбек шартының уақытымен анықталады;
- жұмыспен қамтитын ел азаматтарымен тең дәрежеде әлеуметтік қамтылу(зейнетақыдан басқа) мүмкіндігі;
- жұмыспен қамтитын ел азаматтарымен тең дәрежеде балалардың мектепке дейінгі мекемелерге және мектепке бару құқығы[10; 143-147 б.];

Осы сияқты шартта аталған жеңілдіктер бірыңғай еңбек нарығын құруға мүмкіндік беріп, заңсыз еңбек миграциясы сияқты мәселелердің алдын алуға жағдай жасайды.

Жоғарыда көрсетілген 4-диаграммадан 2020 жылғы одақ шеңберіндегі еңбек миграциясы туралы ақпарат алуға болады. Яғни, Еңбек миграциясы және әлеуметтік қорғау бойынша департамент мәліметіне сүйенсек, ортақ еңбек нарығы аясында Ресей мен Қазақстанда жұмыс істейтін азаматтардың үлесі жоғары, әсіресе Ресейде еңбек етушілер арасында Қырғызстан мен Беларусь азаматтары көш бастап тұр.

2021 жылы 1 шілдеде одақ елдеріндегі жұмыспен қамту процесін жеңілдетуге бағытталған «Шекарасыз жұмыс» арнайы порталы іске қосылған болатын. Аталмыш портал мүше елдердегі бос жұмыс орындары туралы ақпарат алуға мүмкіндік беретін халықаралық іздестіру жүйесі. Іске қосылған алғашқы екі ай ішінде өтініштер саны 80мыңнан асып, 4 миллиондай түйіндеме тіркелген. Алдағы уақытта жүйені жетілдіріп, смарт-келісімдер енгізу көзделуде [7]. Бұл жүйе одақ елдерінің азаматтарын жұмыспен қамту деңгейін арттыратыны анық.

Заманауи экономикалық қатынастардағы, әсіресе интеграциялық процестердегі трендтердің бірі интеграция микроэкономикалық деңгейінің сипатының өзгеруі деп бағалайды зерттеушілер. Мысалы, өткен ғасырдың 50-80 жылдары интеграцияның салалық құрылымын өнеркәсіп саласы құраса, қазіргі кезде жоғары технологиялық өнеркәсіп (робототехника, ғарыш, биотехнология, авиатехника, т.с.с.)

қызмет көрсету саласы сияқты бағыттар қосылуда. Сол сияқты Еуразиялық экономикалық одақтың да 2025жылға арналған стратегиясында бірқатар цифрлық бастамалар мен жобалар қарастырылған. Жоғарғы Еуразиялық экономикалық Кеңес 2017 жылы 11 қазанда Одақтың 2025 жылға дейінгі цифрлық күн тәртібінің жүзеге асу бағыттары бойынша шешім қабылдаған болатын. Шешімде жобаның орындалуында басшылыққа алынатын басты қағидаттар жазылған: тең құқылы серіктестік, мүше елдерде ашық іскерлік ортаны дамыту, өзара пайдамен қамтамасыз етілуі, цифрлық интеграцияны кеңейту, Одақтың ақпараттық ресурстарына мүше елдердің бірдей дәрежеде қол жеткізуі[11; 6-8 б.]. Жоғарыда аталып өткен «Шекарасыз жұмыс» порталы да осы Цифрлық күн тәртібі аясында қолға алынған жоба болып саналады. Ол жобаларды іске асыру арқылы экономикалық өсім жеделдеп, мемлекеттік қызметтердің сапасы артады; және де жаңа жұмыс орындары қалыптасып, одақтың бәсекеге қабілеттілігі артады; тауар, қызмет, капитал мен еңбек ресурстарының еркін айналымы жеделдейді деп күтілуде. Аталмыш жобаның жүзеге асу барысын қадағалау мақсатында 2021 жылы 20 тамызда Еуразиялық үкіметаралық кеңес отырысында жоғары деңгейдегі жұмыс тобын құру шешімі қабылданған болатын. Бұл жұмыс тобына ЕАЭО елдері экономика салаларының цифрлық трансформациясы бойынша уәкілетті органдарының жетекшілері немесе жетекші орынбасарлары кіретін болады.

Қорытындылай келе, Еуразиялық экономикалық одақтың жаһандық экономикалық қатынастардағы басты өзекті өзгерістерге сай бірқатар жетістіктерге жетіп, жаңа жобаларды қолға алып жатқандығын білеміз. Өзінің алты жылдық тарихында елеулі өзгерістерге, бастамаларға ие болған одақтың келер уақытта да ынтымақтастықты одан әрі дамытып, интеграциялық процестердің жоғарғы кезеңдеріне жетеді деп айтуға негіз бар. Сонымен қатар халықаралық ортаның маңызды акторларының біріне айналуы мүмкін екендігіне жоғарыда аталған ақпараттар мен мәліметтер дәлел бола алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Charles W. Kegley, Shannon L. Blanton, World Politics: Trends and Transformations / Charles W. Kegley, Shannon L. Blanton. – Boston: Cengage Learning, 2011. – 704 p.
2. Фролова Е.Д. «Мировая экономика и международные экономические отношения: современное состояние, проблемы и основные тенденции развития»: учебное пособие / Е.Д. Фролова. – Екатеринбург: УрФУ, 2016.– 184 с.
3. Anna Fornalska-Skurczyńska, Marcin Skurczyński, Introduction to international trade / Anna Fornalska-Skurczyńska, Marcin Skurczyński. – Gdańsk: Gdańsk university press, 2016. – 272 p.
4. Mania, M. Grabowski, T. Pugacewicz. Global Politics in the 21st Century: Between Regional Cooperation and Conflict / A. Mania, M. Grabowski, T. Pugacewicz. – Berlin: Peter Lang Verlag, 2019. – 310 p.
5. Дүниежүзілік банк ресми сайты [Электрон. ресурc]. – 2018. – URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/regional-integration/brief/regional-trade-agreements> / (дата обращения: 14.10.2021).
6. Еуразиялық экономикалық одақ ресми сайты [Электрон. ресурc]. – 2021. – URL: <http://www.eaeunion.org/#about-history> (дата обращения: 20.10.2021).
7. Еуразиялық экономикалық комиссияның ресми сайты [Электрон. ресурc]. – 2021. – URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/Pages/default.aspx (дата обращения: 04.11.2021).
8. В.В. Ожигина, «Тенденция развития международной экономической интеграции в условиях глобализации» / В.В. Ожигина. – Минск: Библиотека БГЭУ, 2014. – 254 с.
9. Инвестицияға тартымды елдер рейтингі Электрон. ресурc]. – 2021. – URL:<https://blog.iese.edu/vcreindex/ranking/> (дата обращения: 20.10.2021).
10. Еуразиялық экономикалық одақ туралы шарт, 2015. – 171 б.
11. Решение Высшего совета «Об основных направлениях реализации цифровой повестки Евразийского экономического союза до 2025 года». – 2017. – № 12. – С. 29.

А. Далелхан, Г.М. Елмагамбетова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Главные тренды в мировых экономических отношениях и Евразийский экономический союз

Аннотация. Экономические связи между государствами в современных международных отношениях имеют свои особенности. В современных международных отношениях возрастает роль неправительственных акторов, растет доля экономических отношений, и возрастает значимость региональных интеграционных процессов. В статье излагаются основные тренды в современных глобальных экономических, интеграционных процессах и соответствие их Евразийскому экономическому союзу. Каждый тренд будет отдельно рассмотрен, и данные о союзе характеризуются конкретными доказательствами, информацией и аргументами от официальных источниках. В статье определены следующие приоритеты в современных интеграционных процессах: увеличение количества торговых соглашений между регионами, переговоры по зоне свободной торговли, оказание услуг в интеграционных процессах, инвестиции, увеличение доли трудовой миграции. Приоритетность этих направлений рассматривается на примере Евразийского экономического союза.

Данная исследовательская работа в полной мере отражает приоритеты в интеграционных процессах, освещает их актуальность и значимость. Будут рассмотрены основные особенности и достижения деятельности Союза, изложены приоритеты в направлении развития. Кроме того, будут описаны основные направления и новые направления сотрудничества, приоритеты Союза на будущее. Рассматриваются и обсуждаются взгляды и концептуальные идеи зарубежных ученых по трендам. Дается характеристика всех выявленных приоритетов, определяются эффективность и особенности деятельности Союза.

Ключевые слова: интеграционные процессы, торговые соглашения, инвестиции, услуги, рынок труда, цифровая интеграция.

A. Dalelkhan, G.M. Yelmagambetova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Key trends in global economic relations and the Eurasian Economic Union

Abstract. Economic relations between states in the context of modern international relations have their own peculiarities. In modern international relations, the role of non-governmental actors is increasing. The share of economic relations is growing. The importance of regional integration processes is increasing. The article outlines the main trends in modern global economic and integration processes and their compliance with the Eurasian Economic Union. Each trend will be considered separately, and the data on the union is characterized by concrete evidence, information, and arguments from official sources. The article identifies the following priorities in modern integration processes such as an increase in the number of trade agreements between regions, negotiations on a free trade zone, the provision of services in integration processes, investments, and an increase in the share of labor migration. The priority of these directions is considered in the example of the Eurasian Economic Union.

This article fully reflects the priorities in integration processes. Also, it highlights their relevance and significance. The article considers the main features and achievements of the Union's activities. It outlines priorities in the direction of development. In addition, the article describes the main directions and new directions of cooperation, and the priorities of the Union for the future. The authors considered and discussed the views and conceptual ideas of foreign scientists on trends. The article presents characteristics of all identified priorities and determines the effectiveness and the features of the Union's activities.

Keywords: integration processes, trade agreements, investment, services, labor market, digital integration.

References

1. Charles W. Kegley, Shannon L. Blanton. World Politics: Trends and Transformations. (Cengage Learning, Boston, 2011, 704 p.).
2. Frolova E.D. Mirovaya ekonomika i mejdunarodnie ekonomicheskie otnosheniya sovremennoe sostoyanie problemi i osnovnie tendencii razvitiya: uchebnoe posobie [World economy and international economic relations: current state, problems and main development trends], 2016. P.184. [in Russian].
3. Anna Fornalska-Skurczyńska, Marcin Skurczyński, Introduction to international trade. (Gdańsk university press, Gdańsk, 2016, 272 p.).
4. Mania M. Grabowski T. Pugacewicz. Global Politics in the 21st Century: Between Regional Cooperation and Conflict (Peter Lang Verlag, Berlin, 2019, 310 p.).
5. Duniezhuzilik bank resmi saity. [Official website of the World Bank]. Available at: <https://www.worldbank.org/en/topic/regional-integration/brief/regional-trade-agreements> [in Kazakh]. (accessed 14.10.2021).
6. Eurazialyk ekonomikalyk odak resmi saity. [Official website of the Eurasian Economic Union]. Available at: <http://www.eaeunion.org/#about-history>, (accessed 20.10.2021).
7. Eurazialyk ekonomikalyk komissianyn resmi saity. [Official website of the Eurasian Economic Commission]. Available at: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/Pages/default.aspx, [in Kazakh]. (accessed 04.11.2021).
8. V.V. Ozhigina, Tendentsia razvitiya mezhdunarodnoi ekonomicheskoi integratsii v usloviyah globalizatsii [The trend of development of international economic integration in the context of globalization], Biblioteka BGEU [The library of BSEU], 2014. P. 254. [in Russian].
9. Investitsiaga tartymdy elder reitingi. [The country attractiveness ranking]. Available at: <https://blog.iese.edu/vcpeindex/ranking/>, [in Kazakh]. (accessed 20.10.2021).
10. Eurazialyk ekonomikalyk odak tualy shart [Treaty on the Eurasian Economic Union], 2015. P.17. [in Kazakh]
11. Reshenie Vyshego soveta «Ob osnovnyh napravleniah realizatsii tsifrovoi povestki Evraziiskogo ekonomicheskogo soiuzha do 2025 goda». [Decision of the Supreme Council «About the main directions of

implementation of the digital agenda of the Eurasian Economic Union until 2025], Sochi, 11 October 2017. No.12. P. 29. [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер:

Далелхан Айболат – Ph.D., халықаралық қатынастар кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Елмагамбетова Гулбану Меретбаевна – магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Dalelkhhan Aibolat – Ph.D., Acting Associate Professor, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Yelmagambetova Gulbanu Meretbayevna – Master’s student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

И.А. Калиев*
М.А. Алтыбасарова
А.А. Акишев

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Павлодар, Казахстан
*Автор для корреспонденции: kaliev7719@mail.ru

Вопросы развития местного самоуправления в Республике Казахстан

Аннотация. Государственное управление играет огромную роль в поступательном развитии и стабильности государства и общества. Малоэффективное управление ведёт к обострению различного рода проблем, в том числе и на местном уровне. Главной задачей местного самоуправления является самостоятельное и эффективное решение вопросов местного территориального значения, населённых пунктов в пределах своих компетенций и собственного бюджета. Необходимо подчеркнуть, что политика местного самоуправления должна коррелироваться с общегосударственными задачами и действующим законодательством.

В Республике Казахстан сформирована и развивается собственная модель местного самоуправления, основанная на совмещении региональными, местными представительными и исполнительными органами власти функций и полномочий государственного управления и самоуправления, граждан как членов местных сообществ в решении наиболее важных вопросов местного значения непосредственно или через выборные органы.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с местным самоуправлением в Республике Казахстан, анализируются становление системы местного самоуправления и её развитие, положительный опыт местного самоуправления.

Определены основные проблемы, возникшие в ходе развития в стране местного самоуправления. Рассмотрены проблемы, появившиеся в результате взаимоотношений местного самоуправления и регионального управления, основной причиной которых является отсутствие четкого разграничения полномочий и функций каждого из рассматриваемых звеньев власти.

Проведён анализ изданного в 2021 году Указа Президента Республики Казахстан о Концепции развития местного самоуправления до 2025 года. Изучен опыт ряда других стран. В заключении даны предложения по возможному решению выявленных проблем.

Ключевые слова: региональная власть, местное самоуправление, взаимоотношения, государственное управление, полномочия, финансирование, администрирование.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-29-40>

Поступила: 22.11.2021 / Одобрена к опубликованию: 20.08.2022

Введение

Опыт развитых стран демонстрирует, что развитие государства и благополучие его граждан во многом зависит от

совершенствования института местного самоуправления в стране, степени его самостоятельности в решении вопросов на отдельных территориях. У органов власти на всех уровнях – государственном, региональном

или местном – одна цель: это улучшение качества жизни граждан на вверенной территории. Поэтому, в основном, их усилия направлены на повышение уровня развития регионов с целью обеспечения наилучших условий проживания граждан.

Социальная модернизация Казахстана требует совершенствования системы государственного управления. В этой связи, одно из центральных мест отводится формированию в республике местного самоуправления, как неотъемлемого атрибута демократического государства и условия развития гражданского общества.

Местное самоуправление как непосредственное выражение власти народа максимально приближено к населению, затрагивает интересы каждого гражданина, призвано решать его повседневные проблемы. Так же важно, что местное самоуправление, являясь уровнем публичной власти, одновременно выступает и формой самоорганизации граждан, что является главным фактором успешного формирования гражданского общества. Поэтому местное самоуправление даёт возможность гражданам участвовать в процессе создания достойных условий жизни на своей территории, формирует ответственность за решение местных проблем, повышает их социальную и гражданскую активность, служит реальным механизмом контроля населения за деятельностью органов власти.

Современные теоретические и исторические основы государственного управления и местного самоуправления исследовали ряд отечественных исследователей Нуртазин М.С., Уваров В.Н., Таршилова Л.С., Кайкенова Ж.К., Байменов А. и др. Среди зарубежных исследований можно выделить труды представителей российской науки – Жильцов В.И., Бабун Р.В., Володин А.М., Немчинов А.А., Киселев С.Г., Мухаев Р.Т., Муратова Р.А., Черепанов В.В., Атаманчук Г.В.

В период становления суверенного Казахстана вопросами развития конституционных основ, правового регулирования местного государственного

управления и самоуправления, формирования и деятельности представительных органов активно занимаются казахстанские ученые С. Абдильдин, А. Бижанов, Ж. Джунусова, Ж. Жансугурова, Л. Жанузакова, С. Зиманов, Ж. Исмагамбетов, А. Котов, И. Кучин, В. Мамонов, М. Машан, С. Сакиев, А. Таранов и другие.

В частности, Жанузакова Л.Т. в своей работе «Некоторые проблемы статуса маслихатов в условиях конституционной реформы» считает, что существующая законодательная база, касающаяся вопросов местного самоуправления, нуждается в существенном переосмыслении и реформировании.

Вопросы централизма и демократизма, трансформации государственной власти, децентрализации и местного самоуправления в Казахстане, власти и самоорганизации граждан стали предметом исследования К. Ахметова, Б.А. Бабиева, А. Гуриева, М.Н. Османова, П.В. Своик, Р.Н. Ярулина.

Исследованию проблем конституционных основ и законодательного обеспечения государственного управления и самоуправления в Казахстане, модернизации государственного управления и местного самоуправления Республики Казахстан на современном этапе посвящены труды Л.Н. Бурлакова, Л.Т. Жанузаковой, А.К. Котова, Б.О. Курмангалиева, О.О. Оканбаева, Г.С. Сапаргалиева, А.А. Таранова.

Бурлаков Л.Н. в работе «Модернизация системы регионального и местного самоуправления в Республике Казахстана (организационно-экономический аспект)» рассмотрел территориальные системы Казахстана на региональном и местном уровнях, обосновал динамику процессов централизации и децентрализации управления в многоуровневых социально-экономических системах.

Экономические и финансовые проблемы формирования института местного самоуправления в Казахстане представлены в работах Агleshова К.Е., Арына Е.М., Берентаева К.Б., Есенбаева М.Т., Какимжанова К.Н., Келимбетова М.И., Кенжегузина К.Е. КУбаева М.М. и др.

Новизна данного исследования заключается в выявлении актуальных проблем развития местного самоуправления в Казахстане как в нормотворческой деятельности, так и в практическом управлении. Основной проблемой в данной области, по мнению авторов, является именно взаимоотношение местного самоуправления с региональным управлением. Для решения указанных проблем была предложена авторская таблица, с указанием конкретных проблем и механизмами их решения.

Постановка проблемы исследования

Власти всех уровней подчиняется основному закону страны – Конституции, а также должны следовать иным законам, нормативным актам и т.д.

Нередки случаи, когда руководители и представители разных уровней власти не сходятся во мнениях по поводу определенных вопросов в управлении регионом, городом и т.д.

Процесс становления местного самоуправления в Республике Казахстан имеет свою специфику, свои исторические условия, связанные с переходным состоянием нашего общества, нестабильностью экономического и социального развития, неустойчивостью политических процессов. Существует проблема недостаточного уровня развития законодательной базы, неглубоко разработаны теоретические концепции, нет единого мнения о месте и роли местного самоуправления в современном Казахстане. Часть экспертов пытается полностью отделить местное самоуправление от государства, представить его в виде самостоятельной независимой общественной структуры, другие исследователи предпочитают рассматривать его в качестве местных органов государственной власти, обладающих ограниченной автономией в системе институтов государства.

Таким образом, очевидно, что цель создания в стране современной системы местного самоуправления все еще не достигнута.

Организационное становление местного самоуправления не имеет содержательного наполнения в виде самоорганизации населения, активного участия местных сообществ в решении местных дел, общественного контроля за органами власти. Особенно острой проблемой остается формирование и обучение кадров местных служащих, прежде всего, для исполнения полномочий на уровне сел и районов.

Актуальность темы исследования заключается в необходимости анализа:

- роли и места местного самоуправления в политической системе РК;
- форм и механизмов взаимоотношений местного самоуправления с вышестоящими органами власти, изучения и обобщения практики таких взаимоотношений и повышения эффективности взаимодействия указанных систем;
- теоретических и правовых аспектов взаимодействия региональных государственных и самоуправленческих структур с позиций научного анализа соотношения правового государства и гражданского общества.

Особую актуальность и значимость проблемам взаимодействия региональной власти и местного самоуправления в контексте строительства Справедливого Казахстана придают следующие обстоятельства: острая необходимость укрепления казахстанской государственности и создание реально действующей системы местного самоуправления в современных условиях; потребность в развитой региональной политике, которая возможна только при опоре на эффективное местное самоуправление; совершенствование современной концепции местного самоуправления в нашей стране, которая способствовали бы реализации задач стратегии «Сильный Центр – сильные регионы».

Исходя из актуальности рассматриваемой проблемы, целью работы является комплексное изучение действующей системы организации и функционирования региональной государственной власти

и местного самоуправления, раскрытие их характеристик и основных проблем взаимоотношений, которые составляют её специфические черты и во многом определяют пути их дальнейшего развития.

Методы исследования

В ходе работы авторы основывались на теоретико-методологических положениях, содержащихся в фундаментальной научной литературе по философии, политологии, истории политических и правовых учений, юриспруденции.

В статье использованы следующие методы исследования: исторический, системный и институциональный.

С позиции исторического метода местное самоуправление рассматривается в процессе его становления и развития в постсоветский период. Системный метод позволил исследовать взаимоотношения между органами местного самоуправления и государства, строящихся на установленных принципах и нормах. Органы государственного регионального управления и органы местного самоуправления являются основными элементами этой системы. Институциональный метод направлен на рассмотрение политических институтов исполнительных и законодательных ветвей регионального и местного уровня публичной власти, а также формальных и неформальных правил политических взаимоотношений.

Обсуждение

Региональная исполнительная власть в Республике Казахстан входит в систему разделения властей на региональном уровне. Статус данной власти прописан в Конституции страны и других законах – региональная исполнительная власть выступает как представитель соответствующих административных и территориальных единиц [1, с. 95], которые осуществляют государственное управление на определенной территории в пределах своих компетенций.

Помимо региональной власти, вопросами управления занимаются и органы местного самоуправления [2].

Кроме того, в качестве членов местного самоуправления могут выступать также непосредственно главы местных образований и другие отдельные выборные должностные лица местного самоуправления, организованные общественные группы граждан.

На сегодняшний день практически во всех развитых странах присутствует местное самоуправление. Кроме того, его деятельность чаще всего подкреплена Конституциями и законами этих стран.

Так, Аубакирова Н.А. считает, что социальная модернизация и развитие общества в Республике Казахстан требует всеобъемлющего и наиболее полного развития и улучшения системы государственного управления в целом [3, с. 10].

Именно в рамках данной связи большое значение и важное место отводится становлению и успешному развитию местного самоуправления в стране.

Существует определенная модель местного самоуправления, которая применима также и к Республике Казахстан. Данную модель описал И.Р. Аминов. В модели присутствует четыре основных элемента [4, с. 26]:

- местное самоуправление, как и любая другая власть, должно осуществляться в строгом соответствии с законами страны;
- для качественного и эффективного осуществления местного самоуправления его представителям необходимо иметь право распоряжаться финансами и другими материальными ресурсами;
- представители местного самоуправления должны быть избраны местными гражданами путём выборов;
- местное самоуправление должно быть организовано с учётом всех историко-культурных традиций данной территории и её населения.

Конституция Республики Казахстан предоставит местному самоуправлению определенную независимость, позволяя

самостоятельно решать различные вопросы на своём уровне [5, с. 15].

Однако, возвращаясь к третьему пункту представленной выше модели, важно отметить, что Конституция Казахстана не раскрывает и не описывает подробно перечень всех возможных форм, с помощью которых жители могут реализовать свое право на местное самоуправление [6, с. 1872]. Это значит, что формы эти могут быть различными. То есть, к примеру, это могут быть как выборы, которые описаны в модели, но, помимо них, это могут быть и иные формы:

- различные виды собраний;
- сходы граждан данной территории;
- референдумы местного уровня;
- правотворческая инициатива.

Помимо этого, существует также вариант передачи некоторых государственных функций органам местного самоуправления.

В Конституции Казахстана раздел №8 посвящён непосредственно местному государственному управлению и самоуправлению, и определяет, что местное государственное управление осуществляется местными представительными и исполнительными органами, которые ответственны за состояние дел на соответствующей территории [7].

Кроме того, в Казахстане существует также закон «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан» [8]. В нем изложены все особенности данного вида управления в стране.

Основным преимуществом развитого местного самоуправления является его максимальное приближение к гражданам, развитие высокого уровня доверия между народом и властью, что является наиболее позитивным фактором для государства. Представители местного самоуправления зачастую не воспринимаются гражданами так же, как представители региональной или государственной власти. Они более приближены к народу, способны решать насущные проблемы на уровне данной территории самостоятельно. Помимо этого, у местного самоуправления есть еще

ряд преимуществ по отношению к связке «граждане-власть»:

- благодаря местному самоуправлению решаются повседневные проблемы граждан определенных территорий;
- местное самоуправление является формой самоорганизации граждан;
- в ходе организации или решения каких-либо вопросов на уровне местного самоуправления граждане самостоятельно создают и формируют высокий уровень жизни для сограждан;
- граждане определенных территорий становятся более ответственными за решение, искоренение некоторых проблем на своей территории;
- у граждан, которые принимают участие в местном самоуправлении, повышается их гражданская, а также социальная ответственность и активность;
- местное управление выступает своего рода органом от населения, контролирующим работу соответствующих органов управления и власти.

Однако важно понять, действительно ли местное самоуправление в Республике Казахстан имеет такую «репутацию».

Большой импульс развитию местного самоуправления был дан в 2007 году, когда Первый Президент Республики Казахстан представил программу политических реформ, что положило начало изменению взаимоотношений между центральными регионами, а также всестороннему развитию местного самоуправления [9].

Кроме того, на тот момент, чтобы разграничить полномочия региональной власти и местного самоуправления начинали предприниматься последовательные меры, данное разграничение имело поэтапный характер. Это говорит о том, что на уровне государственной власти к вопросам перехода на местное самоуправление относились достаточно серьезно.

Несмотря на столь успешное начало работы, на протяжении последующих лет не были определены подходы к совершенствованию организации местного самоуправления.

Рисунок 1. Диаграмма по административному управлению [10].

Таким образом, местное самоуправление было организовано, начало свою работу, но в нём присутствовали ряд определенных проблем и трудностей, которые не изменялись на протяжении долгого периода времени.

По состоянию на 1 января 2021 года в административном управлении можно наблюдать следующую ситуацию:

Таким образом, в начале 2021 года в Республике Казахстан существует порядка 6400 населенных пунктов, которые находятся под административным управлением. Данное управление осуществляется акимами, а также их аппаратами в 2345 местных сообществах, имеющих в своем составе:

- 48 городов;
- 26 поселков;
- 85 сел;
- 2186 сельских округов.

На сегодняшний день правительство страны намного более серьезно подходит к вопросам организации успешной деятельности органов местного самоуправления. К примеру, в 2021 году был издан указ Президента Республики Казахстан Об утверждении Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан до 2025 года [11].

Данный указ состоит из нескольких частей:

- анализа текущей ситуации в области местного самоуправления в Республике Казахстан;
- выявления ряда актуальных проблем в местном самоуправлении в Казахстане;

- обзора международного опыта различных стран в вопросах местного самоуправления;

- основных возможностей будущего развития местного самоуправления Казахстана;

- главных принципов развития местного самоуправления в Республике Казахстан;

- результатов, которые ожидаются после внедрения и успешной реализации данной концепции.

Указ собрал в себе необходимую информацию для разработки наиболее грамотной концепции и, исходя из этого, приведены наиболее актуальные принципы разработки.

Хотелось бы акцентировать внимание именно на проблемах в области местного самоуправления. В анализе, проведенном в рамках данного указа, приведено сразу несколько важных проблем. Среди них:

- сложности в определении конкретной деятельности и функций, за которые должно отвечать местное самоуправление;

- проблемы с финансированием некоторых объектов, которые находятся в подчинении именно местного самоуправления;

- недооцененность местного самоуправления: низкий уровень доверия к его представителям со стороны народа и со стороны других уровней власти.

Последняя проблема говорит о том, что в стране не достигнута «идеальная» форма

местного самоуправления, которая направлена на улучшение и укрепление доверительных отношений между гражданами определенных территорий и властями.

Однако основной проблемой в данной области является именно взаимоотношение местного самоуправления с региональным управлением.

Данная проблема имеет несколько различных ветвей. Первой является трудность разграничения полномочий.

Зачастую в Казахстане встает вопрос о том, в чьей зоне ответственности находится тот или иной объект, территория и т.п., кто должен отвечать за это: региональное управление или местное самоуправление. Данная несогласованность по зонам ответственности имеет негативные последствия: один и тот же вопрос может решаться сразу несколькими уровнями власти, таким образом, будет тратиться больше времени и государственных средств, а в ином, более негативном варианте, вопрос не будет решаться ни одним из органов, так как каждый будет считать, что вопрос находится вне его компетенции.

В статье, посвященной конституционным основам местного самоуправления в Казахстане [5, с. 15-19], автор говорит о том, что между разными уровнями власти нет четкого разделения полномочий. В результате представители разных уровней власти перекладывают ответственность по некоторым вопросам друг на друга, а эффективность всего государственного аппарата из-за этого сильно снижается.

Этот факт говорит лишь о том, что данный вопрос так и остаётся не решенным.

Помимо прочего, затруднения в определении зон ответственности и полномочий между представителями регионального управления и местного самоуправления приводит к сложностям при планировании предстоящих мероприятий, нововведений, смет и т.п.

Из этой же области возникает схожая проблема дублирования некоторой деятельности и функций. Для того, чтобы представители обоих уровней властей не занимались одинаковыми вопросами, у

населения конкретной территории не было путаницы в случае необходимости обращения к представителю власти, важно четко определить, конкретизировать и прописать все функции, зоны ответственности, компетенции и полномочия для каждого ведомства в обоих уровнях власти.

К примеру, в небольших городах или населенных пунктах, большой проблемой является зависимость местного самоуправления от регионального управления и чаще всего имеет финансовый характер.

У представителей местного самоуправления в этих населенных пунктах часто нет отдельно выделенных денежных средств, а также некоторых полномочий для самостоятельного решения вопросов на своей территории, в связи с чем им приходится на постоянной основе обращаться к представителям регионального или государственного управления.

Ю.А. Колесников утверждает, что если у местного самоуправления не будет обособленного финансирования и т.п., то у него не будет возможности в полной мере исполнять свои прямые обязанности, а также те функции и полномочия, которые им доверило государство или региональная власть [12, с. 19].

Наделение подобных представителей достаточными полномочиями и финансированием позволит им наиболее быстро и своевременно решать проблемы без стороннего участия, а также снизит нагрузку на представителей регионального и государственного управления.

Следующей проблемой во взаимодействии между органами регионального управления и местного самоуправления является то, что к обоим уровням власти предъявляются одинаковые требования (например, к самим представителям), однако, у региональных представителей имеется кратно больше возможностей их решения. Это случается из-за того, что по некоторым законам у местного самоуправления нет прав и полномочий для решения ряда вопросов.

Придание определенных полномочий в перечень для органов местного самоуправления позволит нивелировать

противоречия между предъявляемыми требованиями, а также количеством и уровнем решения вопросов.

Помимо прочего, особой проблемой является разное понимание приоритетов в ходе взаимоотношений между представителями региональной власти и местного самоуправления. Зачастую это проявляется в расхождении интересов. К примеру, цель представителей местного самоуправления – это улучшить качество своей жизни в небольшом населенном пункте, а цель представителей региональной власти – рационально распределить финансирование и сэкономить на ряде пунктов. Налицо основа для конфликта интересов.

Результаты

Таким образом, были приведены ряд проблем во взаимоотношениях региональной власти и местного самоуправления в Республике Казахстан.

На сегодняшний день начинают активно приниматься различные меры по предотвращению описанных проблем. Соотношение проблем и принимаемых мер приведем в следующей авторской таблице 1:

Выводы

Таким образом, все основные проблемы, существующие в рамках взаимоотношений

Таблица 1. Меры по предотвращению проблем во взаимоотношениях между региональной властью и местным самоуправлением в Казахстане.

Существующая проблема	Принимаемые меры
Отсутствие четкого разграничения между зонами ответственности региональной власти и местного самоуправления. Дублирование некоторых полномочий и функций на обоих уровнях власти.	1) анализ функций и полномочий обоих уровней с целью выявления дублирующих, не относящихся к тому или иному органу, недостаточных и других; 2) полное и поэтапное разграничение зон ответственности, полномочий и функций для каждого звена власти, присвоение новых полномочий и функций, исключение или передача иному органу несвойственных полномочий; 3) принятие закона «О местном самоуправлении в Республике Казахстан»; 4) подготовка и обучение представителей местного самоуправления для перехода к новым полномочиям.
Финансовая и административная зависимость местного самоуправления от региональной и государственной власти.	1) увеличение финансирования и расширение прав для органов местного самоуправления; 2) расширение самостоятельности органов местного самоуправления; 3) децентрализация полномочий; 4) создание действенной системы местного самоуправления.
Конфликты интересов между представителями региональной власти и представителями местного самоуправления.	1) формирование и учёт документации по принятию решений в различных вопросах с полным описанием необходимых мер и финансирования.

между региональной властью и местным самоуправлением, должны быть решены уже в рамках строительства «Жаңа Қазақстан» [13].

Основными принципами, которые должны быть использованы как при развитии местного самоуправления, так и при решении проблем взаимоотношений местного самоуправления с региональной и государственной властью, являются следующие:

- привлечение граждан определенных территорий и создавать комфортные условия для их участия в местном самоуправлении, развитие их заинтересованности в этой работе;

- учёт мнения населения территорий местного самоуправления при принятии различных решений посредством выборов и голосования;

- местное самоуправление и региональная власть должны быть предельно открытыми и прозрачными, осуществлять деятельность в рамках предписанных компетенций, создавать и предоставлять отчеты по текущим и прошедшим делам, организовывать доступность данных отчетов для всех граждан страны и представителей власти;

- организация административной, экономической и финансовой самостоятельности

органов местного самоуправления с соблюдением четких граней в вопросах взаимодействия местного самоуправления с региональной и государственной властью;

- контроль за дальнейшим разграничением функций и полномочий местного самоуправления и региональной власти с целью предотвращения их дублирования или неисполнения;

- осуществление деятельности местного самоуправления в строгом соответствии с Конституцией страны и законами Республики Казахстан;

- системная поддержка развития местного самоуправления и региональной власти со стороны государства.

Справедливый Казахстан предполагает совершенствование администрирования, организации высокого уровня жизнедеятельности для всех, сограждан и всех регионов страны.

Местное самоуправление – это «ключ», который поможет центральным и региональным органам власти эффективно организовывать управление небольшими территориями и населенными пунктами, при этом полностью подчиняется законам страны и действует в строгом соответствии с ними.

Список литературы

1. Айтказинов Е.Б. Правовые проблемы взаимоотношений региональных представительных и исполнительных органов власти Республики Казахстан // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. – 2010. – № 3. – С. 94-105.
2. Местное самоуправление в Республике Казахстан. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: https://vuzlit.ru/1336525/mestnoe_samoupravlenie_respublike_kazahstan (дата обращения: 12.10.2021).
3. Аубакирова Н.А. Местное самоуправление в Казахстане: проблемы становления и развития // Вестник науки Костанайского социально-технического университета имени академика Зулхарнай Алдамжар. – 2018. – С. 10-13.
4. Аминов И.Р. Органы государственной власти и местное самоуправление: проблемы и перспективы взаимодействия // Вестник Уфимского юридического института МВД России. – 2016. – С. 25-29.
5. Гладкова А.Г. Конституционные основы местного самоуправления в Республике Казахстан // Вестник Челябинского государственного университета. Право. – 2013. – № 35. – С. 15-19.
6. Жанузакова Л.Т. Проблемы формирования местного самоуправления в Республике Казахстан // Актуальные проблемы российского права. – 2014. – № 9. – С. 1871-1876.
7. Қазақстан Республикасының Конституциясы // Карағанды облыстық мәслихаты. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <http://www.karoblmaslihat.gov.kz/kk/the-constitution> (дата обращения: 12.10.2021).

8. Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы // Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қарамағы. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <http://www.karoblmasslihat.gov.kz/kk/on-local-state-management-and-self-government> (дата обращения: 12.10.2021).

9. Жангазы Р. Местное самоуправление в Казахстане: проблемы становления и развития // Vision. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://yvision.kz/post/116295> (дата обращения: 12.10.2021).

10. Қазақстан Республикасын дагергілікті өзін-өзі басқаруды дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы // Әділет. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000639> (дата обращения: 12.10.2021).

11. Колесников Ю.А. Финансово-правовое обеспечение передачи части государственных полномочий органам местного самоуправления // Административное и муниципальное право. – 2012. – №5. – С. 18-21.

12. Бисенбаев А.К. Становление местного самоуправления и ментальность населения Казахстана // О местном самоуправлении: реалии, проблемы, перспективы. Информационно-аналитический бюллетень. – № 4. – 2017.

И.А. Калиев, М.А. Алтыбасарова, А.А. Акишев

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар, Қазақстан

Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқару дамуының мәселелері

Аңдатпа. Мемлекеттік басқару мемлекет пен қоғамның прогрессивті дамуы мен тұрақтылығында орасан зор рөл атқарады. Тиімсіз басқару әртүрлі мәселелердің, соның ішінде жергілікті деңгейде де шиеленісуіне әкеледі. Жергілікті өзін-өзі басқарудың негізгі міндеті жергілікті аумақтық маңызы бар, елді мекендердің мәселелерін өз құзыреті шегінде және өз бюджеті шегінде дербес және тиімді шешу болып табылады. Айта кету керек, жергілікті өзін-өзі басқару саясаты жалпы мемлекеттік міндеттермен және қолданыстағы заңнамамен байланысты болуы керек.

Мақалада Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқаруға байланысты мәселелер қарастырылады, жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің қалыптасуы және оның дамуы, жергілікті өзін-өзі басқарудың оң тәжірибесі талданады.

Елде жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту барысында туындаған негізгі проблемалар анықталды. Жергілікті өзін-өзі басқару мен аймақтық басқарудың өзара қарым-қатынасы нәтижесінде пайда болған проблемалар қарастырылды, олардың негізгі себебі қарастырылып отырған билік буындарының әрқайсысының өкілеттіктері мен функцияларын нақты ажыратудың болмауы.

2021 жылы шығарылған Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан Республикасында жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасы туралы Жарлығына талдау жүргізілді. Бірқатар басқа елдердің тәжірибелері зерделенді. Қорытындысында анықталған проблемаларды шешу мүмкіндігі бойынша ұсыныстар берілді.

Түйін сөздер: өңірлік билік, жергілікті өзін-өзі басқару, өзара қарым-қатынас, мемлекеттік басқару, өкілеттіктер, қаржыландыру, әкімшілендіру.

I.A. Kaliev, M.A. Altybasarova, A.A. Akishev

Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

Issues of development of local self-government in the Republic of Kazakhstan

Abstract. Public administration plays a huge role in the progressive development and stability of the state and society. Ineffective management leads to the aggravation of various problems, for instance, at the local level. The main task of local self-government includes independent and effective resolution of issues of local territorial significance, settlements within their competence, and their own budget. It must be emphasized that the policy of local self-government should be correlated with national tasks and current legislation.

The article deals with issues related to local self-government in the Republic of Kazakhstan and analyzes the formation of the local self-government system and its development, and the positive experience of local self-government.

The main problems that have arisen during the development of local self-government in the country have been identified. The problems that have arisen as a result of the relationship between local self-government and regional management, the main reason for which is the lack of a clear separation of powers and functions of each of the considered links of power, are considered.

The authors carried out an analysis of the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan issued in 2021 on the Concept of development of local self-government in the Republic of Kazakhstan until 2025. The experience of a number of other countries has been studied. In conclusion, the authors made suggestions for a possible solution to the identified problems.

Keywords: regional government, local self-government, relationships, public administration, powers, financing, administration.

References

1. Ajtkazinov E.B. Pravovye problemy vzaimootnoshenij regional'nyh predstavitel'nyh i ispolnitel'nyh organov vlasti Respubliki Kazahstan [Legal problems of relations between regional representative and executive authorities of the Republic of Kazakhstan], Vestn. Mosk. un-ta. Ser. 11. Pravo [Bulletin. Mosk. un-ta. Ser. 11. Pravo]. 2010. No.3. P. 94-105, [in Russian].
2. Mestnoe samoupravlenie v Respublike Kazahstan [Local self-government in the Republic of Kazakhstan]. Available at: https://vuzlit.ru/1336525/mestnoe_samoupravlenie_respublike_, [in Russian]. (accessed 12.10.2021).
3. Aubakirova N.A. Mestnoe samoupravlenie v Kazahstane: problemy stanovleniya i razvitiya, Vestnik nauki Kostanajskogo social'no-tekhnicheskogo universiteta imeni akademika Zulkharnaj Aldamzhar [Local Self-Government in Kazakhstan: Problems of Formation and Development, Bulletin of Science of Kostanai Social-Technical University named after Academician Zulkharnai Aldamzhar]. 2018. P. 10-13, [in Russian].
4. Aminov I.R. Organy gosudarstvennoj vlasti i mestnoe samoupravlenie: problemy i perspektivy vzaimodejstviya, Vestnik Ufimskogo yuridicheskogo instituta MVD Rossii [Bodies of state power and local self-government: problems and prospects of interaction, Bulletin of the Ufa Law Institute of the Russian Interior Ministry.]. 2016. P. 25-29, [in Russian].
5. Gladkova A.G. Konstitucionnye osnovy mestnogo samoupravleniya v Respublike Kazahstan, Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta [Constitutional Bases of Local Self-Government in the Republic of Kazakhstan, Bulletin of Chelyabinsk State University. Law]. 2013. No.5.No. 35. P. 15-19, [in Russian].
6. Zhanuzakova L.T. Problemy formirovaniya mestnogo samoupravleniya v Respublike Kazahstan, Aktual'nye problemy rossijskogo prava [Problems of Formation of Local Self-Government in the Republic of Kazakhstan, Actual Problems of Russian Law]. 2014. No.9. P. 1871-1876, [in Russian].
7. Qazaqstan Respublikasynyn Konstituciyasy, Karagandy oblystyq maslihaty [Constitution of the Republic of Kazakhstan, Karaganda regional maslikhat]. Available at: <http://www.karoblmaslihat.gov.kz/kk/the-constitution> [in Kazakh]. (accessed 12.10.2021).
8. Qazaqstan Respublikasynda gyzhergilitimemlekettik basqkaruzhaneozin-ozibaskaruturaly, Karagandyoblystyqmaslihaty [Public Administration and self-government in the Republic of Kazakhstan, Karaganda regional maslikhat]. Available at: <http://www.karoblmaslihat.gov.kz/kk/on-local-state-management-and-self-government> [in Kazakh]. (accessed 12.10.2021).
9. ZHangazy R. Mestnoe samoupravlenie v Kazahstane: problemy stanovleniya i razvitiya. Vision [Local self-government in Kazakhstan: problems of formation and development]. Available at: <https://yvision.kz/post/116295> [in Russian]. (accessed 12.10.2021).
10. Qazaqstan Respublikasyndazhergiliktiozin-ozibaskarudydamytudyn 2025 zhylgadejngityzhyry mdamasynbekituturaly, Adilet [on the concept of development of Local Self-Government of the Republic of Kazakhstan until 2025]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000639>, [in Kazakh]. (accessed 12.10.2021).

11. Kolesnikov Yu.A. Finansovo-pravovoe obespechenie peredachichastigosudarstvennyhpolnomochijorg anammestnogosamoupravleniya, Administrativnoeimunicipal'noepravo [Financial and legal support for the transfer of part of state powers to local self-government bodies, Administrative and municipal law]. 2012. No.5. P. 18-21, [in Russian].

12. Bisenbaev A.K. Stanovleniemestnogosamoupravleniyaimental'nost' naseleniya Kazahstana, Omestnomsamoupravlenii: realii, problemy, perspektivy. Informacionno-analiticheskijbyulleten' [Formation of local self-government and mentality of the population of Kazakhstan, About local self-government: realities, problems, prospects. Informational and analytical bulletin]. 2017. No.4, [in Russian].

Сведения об авторах:

Калиев Ильдар Абужанович – кандидат политических наук, доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Павлодар, Казахстан.

Алтыбасарова Мейрамгуль Армияновна – кандидат политических наук, профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Павлодар, Казахстан.

Акишев Арман Айтмухаметович – Доктор политических наук, кандидат исторических наук, Профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Павлодар, Казахстан.

Kaliev Ildar Abuzhanovich – Candidate of Political Sciences, Associate Professor, S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan.

Altybasarova Meiramgul Armiyanovna – Candidate of Political Sciences, Professor, S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan.

Akishev Arman Aitmukhametovich – Doctor of Political Sciences, Candidate of Historical Sciences, Professor, S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan.

Концепция «слышащего государства» в контексте взаимодействия государства и институтов гражданского общества

Аннотация. На сегодняшний день Казахстан находится на новом этапе демократизации. И одним из важнейших проявлений данного процесса является усиление взаимодействия между государственными органами и гражданами. Главой государства К.К. Токаевым в Послании народу Казахстана в 2019 году озвучена идея формирования «слышащего государства». Она призвана трансформировать взаимодействие между государственным аппаратом и населением и вывести его на новый уровень. В реализации данной идеи особую значимость имеет транслирование данного определения на плоскость архитектуры политических процессов с ее структурными элементами. Выявление сущности и ключевых положений данной концепции, определение субъектов воздействия на принятие государственных решений и, в целом, рассмотрение концепции через призму теоретических основ взаимодействия государства и граждан позволит комплексно рассмотреть данный подход к диалогу с населением.

В статье представлен обзор теоретических подходов к рассмотрению взаимодействия государства и общества: концепции плюралистической демократии, корпоративизма, некорпоративизма, клиентизма, а также «сетевой» концепции. В контексте данных подходов выявлены субъекты взаимодействия с государством, инструменты взаимодействия и построения диалога государства и общества, а также воздействия институтов гражданского общества на принятие политических решений. Проведен сравнительный анализ данных теоретических подходов и концепции «слышащего государства» с выявлением характерных особенностей.

Автор приходит к выводу, что концепция «слышащего государства» вбирает в себя элементы ряда теоретических концепций, и не является проявлением строго одного из данных подходов. Такой комплексный подход к построению диалога с населением и ее вовлечением в процесс принятия политических решений призван укрепить демократические принципы в Казахстане.

Ключевые слова: концепция «слышащего государства», гражданское общество, демократия, взаимодействие государства и общества, общественный диалог.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-41-50>

Поступила: 16.05.2022 / Одобрена к опубликованию: 11.08.2022

Введение

В Конституции Республики Казахстан обозначено, что государство является демократическим. За тридцать лет

независимого развития в стране происходил ряд демократических реформ. И в процессах демократизации одно из ключевых ролей занимает влияние институтов гражданского общества на принятие политических решений.

Активное и ответственное гражданское участие наряду с сильным, эффективным и подотчетным государственным аппаратом является одним из основополагающих элементов демократического государства.

При этом некоторые эксперты считают, что в условиях демократии граждане сами могут оказывать влияние на подотчетность и прозрачность государственных органов. Так, эксперты ООН отмечают, что «Демократия создает благоприятную среду, в которой возможности политического выбора обусловлены контролем со стороны свободных и ответственных граждан, способных обеспечивать подотчетность правительственных и государственных учреждений в процессе реализации избранной ими политики» [1].

В данном контексте формирование и укрепление каналов взаимодействия государства и общества, а также форм и инструментов воздействия граждан на принятие государственных решений играют особую роль в продвижении демократических принципов. Данные аспекты приобретают на сегодняшний день в Казахстане особую актуальность в связи с новым этапом демократизации общества. Современному этапу политических реформ характерны распространение принципов прозрачности деятельности государственных органов, их подотчетности и открытости перед населением.

Необходимо отметить, что дальнейшая демократизация государства включена в повестку дня политического развития на предстоящий долгосрочный период. Дальнейшее укрепление государственности и развитие казахстанской демократии обозначено одним из ключевых приоритетов в Стратегии «Казахстан–2050» [2]. В Стратегическом плане до 2025 в качестве одного из приоритетных направлений закреплено повышение ориентированности на результат и интересы граждан. Согласно данному документу, вопросы повышения качества государственных услуг на основе клиентоориентированности, где «клиентами» для государственных органов обозначены

население и бизнес, будут решаться через повышение доступности информации, развитие «слышащего государства», а также ориентированность на уровень удовлетворенности граждан при оказании госуслуг [3]. Концепция «слышащего государства» используется для обозначения модели взаимодействия государства и общества, в котором общественность вовлечена в разработку государственных программ, а также контроль над их реализацией.

Весьма показательно, что свое первое Послание народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» 2 сентября 2019 года Президент К.К. Токаев посвятил укреплению диалога между государством и народом. В данном Послании Глава государства особенно акцентировал внимание на необходимости продвижения концепции «слышащего государства». Данная концепция призвана трансформировать взаимодействие между государственным аппаратом и населением и вывести его на новый уровень. Однако важно транслирование данного определения на плоскость архитектуры политических процессов. Выявление сущности и ключевых положений данной концепции, определение субъектов воздействия на принятие государственных решений и, в целом, рассмотрение концепции через призму теоретических основ взаимодействия государства и граждан позволит комплексно рассмотреть данный подход к диалогу с населением.

Цель исследования – рассмотреть концепцию «слышащего государства» в контексте теоретических подходов к взаимодействию государства и институтов гражданского общества.

Задачи исследования:

- выявить теоретические концепции и подходы к взаимодействию между государством и гражданами;
- определить особенности и различия данных теоретических концепций и подходов;
- сравнить ключевые элементы реализуемой в Казахстане концепции «слышащего государства» с основными

положениями выявленных теоретических концепций и подходов;

- проанализировать особенности основных положений концепций, составляющих основу концепции «слышащего государства».

Методы исследования

Метод сравнительно-политологического анализа использован при рассмотрении ключевых особенностей, различий и схожестей теоретических концепций и подходов к взаимодействию государства и граждан.

Метод системного анализа использован для выявления и сопоставления структурных элементов теоретических концепций и подходов с реализуемой в Казахстане концепцией «слышащего государства».

Обсуждение

Изучение концепции «слышащего государства» с точки зрения теоретико-концептуальных основ на сегодняшний среди исследователей Казахстана не получают широкого распространения. Одними из немногих исследований, посвященных изучению теоретических основ данной концепции, являются монографии «Казахстанская модель общественного диалога: анализ и перспективы» и «Модернизация общественно-политических отношений в контексте концепции «Слышащего государства», изданные под общей редакцией Е.Б. Саирова. В первой работе изучаются теоретические аспекты определения «диалог» в контексте общественно-политических отношений, и, в целом, теоретические вопросы государства и общества [4]. Во второй работе представлены философские рассуждения по концепции «слышащего государства», в особенности, акцентировано внимание на социокультурных аспектах [5].

Учеными разных исторических периодов сформулированы теоретические

концепции, закрепляющие в качестве субъектов диалога и воздействия на государство в процессе принятия решений различные группы интересов либо частные интересы с характерными особенностями взаимодействия. Главным образом, это концепции плюралистической демократии, корпоративизма, неокорпоративизма, клиентизма, и также «сетевая» концепция.

В нашей работе мы нацелены на рассмотрение концепции «слышащего государства» через анализ данных теоретических концепций и подходов к выстраиванию взаимоотношений между государством и гражданами. Они концепции отражают вопросы наличия или отсутствия главенства и приоритетности одной из сторон диалога, а также формы и рычаги оказания воздействия на принятие политических решений со стороны граждан и другие вопросы.

Результаты исследования

Одной из ключевых является концепция плюралистической демократии. Ее основоположником считается Г.Ласки – британской ученый-политолог, экономист, писатель, представитель Лейбористской партии. Исследователями отмечается, что плюралистическая теория демократии была наиболее влиятельной в 60-70 гг. XX в.

Данная концепция гласит, что на государственные органы оказывают влияние множество групп интересов, которые наряду с политическими партиями являются полноправными участниками процесса формирования и выработки политических решений.

При этом плюрализм определяется как «система представительства интересов, в которой составляющие ее элементы организованы в неопределенное множество сложных, добровольных, конкурирующих, иерархичных и самоопределяющихся образований, которые специально не лицензируются, не признаются, не субсидируются и не контролируются

государством и не стремятся к монопольной активности» [6].

Многообразие объединений граждан в данной концепции рассматривается как средство и инструмент выражения интересов непривилегированных слоев общества, которые лишены широкой возможности воздействовать на принятие политических решений. Защита их интересов и влияние на принятие решений предполагалось через негосударственные организации, например, профсоюзы, потребительские кооперативы и так далее.

Сторонники данной теории отрицают наличие в обществе единой воли народа как основы для деятельности власти. В связи с этим общество рассматривается как совокупность социальных групп, стремящихся к реализации своих интересов. Процесс принятия политических решений и формулирования воли происходит через борьбу этих сил и служит своеобразным компромиссом. Монополизировать процесс принятия политических решений какой-то одной силой оказывается невозможным.

Р. Даль и Д. Трумэн настаивали на необходимости существования множества центров власти, а, следовательно, и центров принятия политических решений [7], [8]. Разделяя основные институциональные характеристики либеральной демократии, плюралисты делают, тем не менее, главный упор не на индивидов, а на многочисленные заинтересованные группы, каждая из которых стремится повлиять на процесс принятия решений. Плюралистическая теория демократии исходит из равновесия политических сил, исключая действие одной властвующей группы в собственных интересах.

Согласно данной концепции, государство должно стимулировать многообразие интересов в обществе, предоставлять гражданам право свободно выразить мнение, объединяться, предлагать пути решения актуальных для населения вопросов и путем диалога с органами государственной власти влиять на процесс принятия решений.

По мнению ряда ученых, главным недостатком данной концепции считается то, что не учитывается неравенство исходных возможностей различных групп граждан, их сфер влияния и рычагов оказывания давления на процесс принятия политических решений.

В таком случае власть служит не интересам большинства, а ее части, которая выражает эти интересы. Также исследователи отмечают, что по данной концепции преувеличена возможность групповой идентификации и координации населения, активного участия граждан в деятельности негосударственных объединений. Однако в современном контексте данное утверждение должно быть пересмотрено с учетом возникновения новых инструментов консолидации граждан, например, социальных сетей и мессенджеров.

Также необходимо отметить концепцию корпоративизма. Под ней подразумевается функционирование системы представительства интересов ограниченного круга людей, в том числе, объединенных в принудительные, монопольные, иерархические структуры. Такие структуры признаются, а в некоторых случаях создаются государством [9]. По мнению исследователей, сущность такой системы взаимодействия государства и гражданского общества состоит в том, что оно является добровольным, строится на основе принципа равенства сторон, а также существует потенциал к прерыванию такого взаимодействия либо его переходу к плюралистической концепции.

Немецкий философ Г.Гегель [10] отмечал, что реализация групповых и частных интересов возможна через корпорацию. Она представлялась в виде инструмента связи между государством и обществом. Т.Гоббс [11], Дж.Локк [12], Ж.-Ж.Руссо [13] в своих трудах также высказывали мнение о необходимости согласования интересов государства и общества.

Также исследователи выделяют концепцию неокорпоративизма, которая гласит, что не во всех случаях процесс принятия и реализации государственных решений сводится к воздействию организованных

групп на государственную власть. Современные исследователи рассматривают неокорпоративизм как демократическую систему согласования интересов крупных социальных институтов. При этом государство «диктует» субъектам диалога приоритеты и ценности, исходящие из государственного курса. Выработка соглашения порождает взаимную ответственность сторон за его реализацию и выполнение взятых на себя обязательств.

Исследователи отдельно выделяют концепцию «патрон-клиентских отношений» или клиентизм, которая «заключается в построении специфичной модели организации общества, строго иерархической политической структуры, на вершине которого находится патрон». В условиях клиентелизма государственные институты принимают решения в интересах определенных патронов, а не всего общества, и наблюдается некая асимметричность во взаимоотношениях между группами интересов [14].

Отдельно выделяется «сетевая» концепция взаимодействия государства и граждан, на формирование которой оказало влияние формирование групп граждан, которые взаимодействуют не только с государством, но и с друг другом. Таким образом, формируется сеть взаимосвязанных субъектов диалога. Исследователи считают, что в основе данной концепции лежит «представление о плюралистической корпоративной модели как составных частях более широких или смешанных систем взаимодействия государственных и общественных структур» [15]. Ученые определяют политическую сеть как «набор относительно стабильных взаимоотношений, по природе не иерархических и взаимосвязанных, связывающих многообразие акторов, которые разделяют относительно политики общие интересы и обмениваются ресурсами для продвижения интересов, признавая, что кооперация является наилучшим способом достижения общих целей» [16].

Для анализа концепции «слушающего государства» необходимо выделить основные

подходы к ее реализации и субъекты диалога. Так, согласно Посланию Главы государства К.К. Токаева от 2 сентября 2019 года, «слушающего государства» – это то государство, которое оперативно и эффективно реагирует на все конструктивные запросы граждан.

Комплекс факторов, включая развитие информационных технологий, а также неудовлетворенность части населения решением актуальных для них вопросов способствовали тому, что граждане по своим частным вопросам обращаются не только к профильным государственным органам, но и напрямую к Президенту страны.

То есть, субъектами взаимодействия с государством и воздействия на принятие государственных решений являются отдельно взятые граждане, которые путем обращений как в онлайн, так и в офлайн формате, могут озвучивать и продвигать свои чаяния, запросы и интересы. Таким образом, события, вызывающие широкий общественный резонанс, демонстрирующие актуальные проблемы общества, могут служить основой для точечной выработки государственных решений. Примером может служить «кредитная амнистия»: 2019 году в целях оказания своевременной помощи по снижению долговой нагрузки на граждан Республики Казахстан, оказавшихся в тяжелой жизненной ситуации, Глава государства постановил в разовом порядке принять меры по погашению в банках второго уровня и микрофинансовых организациях задолженности по беззалоговым потребительским займам.

Важно отметить, что в Послании 2019 года также сделан акцент на том, что «основные проблемы, волнующие наше общество, должны обсуждаться и находить своё решение именно в Парламенте и в рамках гражданского диалога, но не на улицах». Другими словами, самоорганизующиеся группы интересов могут осуществлять взаимодействие не только по вертикальной линии «государство – гражданин/граждане», но и по горизонтальной линии «гражданин/граждане – гражданин/граждане» с возможной

дальнейшей перспективой влияния на принятие государственных решений.

Важно отметить, что в 2019 году в г. Нурсултан были проведены несанкционированные митинги многодетных матерей, требовавших принять меры по улучшению положения многодетных малообеспеченных семей, данные митинги носили стихийный характер. Ответной мерой на запросы данной категории населения послужило внедрение с 1 июля 2019 года ежемесячной выплаты гарантированной помощи на каждого ребенка из малообеспеченной семьи в размере 70% от прожиточного минимума (на тот период 20 789 тенге) [17], а также ряд других мер в области социальной политики.

Кроме того, необходимо отметить, что государством в 2019 году создан специальный орган для развития диалога с гражданами – Национальный Совет общественного доверия, в который вошли представители общественности, экспертного сообщества,

видные специалисты различных сфер деятельности.

Вместе с тем, в рамках концепции «слышащего государства» подразумевается развитие многопартийности, политической конкуренции и плюрализма мнений. Также концепция закрепляет необходимость развития неправительственных организаций. Другими словами, государство выражает готовность к диалогу с гражданами также через самоорганизующиеся группы интересов.

В контексте многопартийности необходимо также отметить тот факт, что правящая партия «Nur Otan» стремится к консолидации общества вокруг политического курса, заложенного Елбасы и «выражению и защите единой воли народа».

Заключение

Таким образом, рассмотренные нами теоретические концепции имеют свои

Таблица 1. Субъекты воздействия на принятие политических решений через призму теоретических концепций

Примечание: составлено автором на основе анализа источников [1-16]

Концепция	Субъект воздействия на принятие государственных решений
Концепция плюралистической демократии	Группы интересов, организованные в неопределенное множество сложных, добровольных, конкурирующих, иерархичных и самоопределяющихся образований, которые специально не лицензируются, не признаются, не субсидируются и не контролируются государством и не стремятся к монопольной активности
Концепция корпоративизма	Группы интересов, в том числе, объединенных в принудительные, монопольные, иерархические структуры, которые признаются, а в некоторых случаях создаются государством
Концепция некорпоративизма	Группы интересов крупных социальных институтов, которым государство «диктует» приоритеты и ценности, исходящие из государственного курса.
«Сетевая концепция»	Группы интересов, которые взаимодействуют не только с государством, но и друг с другом.
Концепция «слышащего государства»	Группы интересов граждан, созданных государством органов и отдельно интересы каждого человека, которые могут быть объединены или не объединены официально, которые могут взаимодействовать как с государством, так и друг с другом

особенности и характеристики. В особенности необходимо выделить концепции корпоративизма и неокорпоративизма, основные положения которых коррелируют с практикой реализации концепции «слышащего государства». Например, в рамках теории корпоративизма признается функционирование системы представительства интересов ограниченного круга людей, в том числе, объединенных структуры, созданные государством «специально для диалога». Также выделяется положение неокорпоративизма необходимости согласования интересов крупных социальных институтов.

Субъектами взаимодействия с государством в рамках концепции «слышащего государства» являются как

самоорганизующиеся официальные или неофициальные группы интересов граждан, созданные государством органы, так и отдельно взятые граждане. При этом с развитием информационных технологий расширяются формы и инструменты построения диалога и воздействия на принятие государственных решений.

Анализ концепции через призму теоретических подходов к взаимодействию государства и общества показывает, что она вбирает в себя элементы ряда концепций и не является проявлением строго одного из данных подходов. Такой комплексный подход к построению диалога с населением и ее вовлечением в процесс принятия политических решений призван укрепить демократические принципы в Казахстане.

Список литературы

1. Массимо Томмазоли. Демократия и развитие: роль Организации Объединенных Наций. Программный документ. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/democracy-and-development-RU.pdf> (дата обращения: 10.03.2021).
2. Стратегия Казахстан 2050. Официальный информационный ресурс Премьер-министра Республики Казахстан [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://primeminister.kz/assets/media/strategiya-kazakhstan-2050.pdf> (дата обращения: 10.03.2021).
3. Стратегический план 2025. Официальный информационный ресурс Премьер-министра Республики Казахстан. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprograms/stratplan-2025> (дата обращения: 10.03.2021).
4. Саирова Е.Б. Казахстанская модель общественного диалога: анализ и перспективы: монография. – Нур-Султан, 2020. – 244 с.
5. Саирова Е.Б. Модернизация общественно-политических отношений в контексте концепции «Слышащего государства»: монография. – Нур-Султан, 2020. – 260 с.
6. Ачкасова В.А., Гуторова В.А. Политология: учебник и практикум для СПО / В.А. Ачкасова, В.А. Гуторова. – Москва: Издательство Юрайт, 2016. – 404 с.
7. Dahl R. Who governs? // *Democracy & Power in an American City*. – New Haven, 1961. – P. 11.
8. Truman D. *The Governmental Process. Political Interests and Public Opinion*. / D. Truman. – New York: Knopf, 1967. – 544 p.
9. Хренов А.Е. Политология в схемах и комментариях: учебное пособие для академического бакалавриата / А.Е. Хренов. – Москва: Издательство Юрайт, 2017. – 311 с.
10. Гегель Г.В. *Философия права*. – Москва: Мысль, 1990. – 390 с.
11. Гоббс Т. *Левифан, или Материя, форма и власть государства церковного или гражданского* / Гоббс Т. – Москва: Мысль, 1991. – Т. 2. – 185 с.
12. Локк Дж. *Опыт об истинном происхождении, области действия и цели гражданского правления* / Локк Дж. – Москва: Мысль, 1985. – 560 с.
13. Руссо Ж.Ж. *Об общественном договоре, или Принципы политического права* / Ж.Ж. Руссо – Москва: Канон-пресс-Ц: Кучково поле, 1998. – 416 с.

14. Чэнь Цзя-вэй. Патрон-клиентские отношения в партийных системах стран Дальнего Востока и Юго-Восточной Азии. // Власть. – Москва, 2015. – №11. – С. 210.

15. Малахова О.В. Концепции взаимодействия государства и институтов гражданского общества в российском политическом пространстве. Политология. Актуальные аспекты. – 2008. – № 4 – С. 68-71.

16. Сморгунев А.В. Сетевой подход к политике и управлению // Политические исследования. – 2001. – № 3. – С. 103.

17. Сапарбаев Б. Размер соц.помощи на каждого ребенка из малообеспеченной семьи будет в среднем увеличен на 40%. Официальный сайт Премьер-министра РК. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.primeminister.kz/ru/news/all/razmer-sotspomoshchi-na-kazhdogo-rebenka-iz-maloobespechennoi-semi-budet-v-srednem-uvvelichen-na-40-b-saparbaev-17906> (дата обращения: 10.03.2021).

Ж.С. Керімқұл

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Мемлекет пен азаматтық қоғам институттарының өзара әрекеттесуі контексіндегі «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» түсінігі

Аңдатпа. Бүгінгі таңда Қазақстан демократияландырудың жаңа кезеңінде болып табылады. Бұл процестің маңызды көріністерінің бірі – мемлекеттік органдар мен азаматтардың өзара іс-қимылының күшеюі. Мемлекет басшысы Қ.Қ. Тоқаев 2019 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында «халыққа құлақ асатын мемлекетті» қалыптастыру идеясын айтты. Ол мемлекеттік аппарат пен халық арасындағы өзара іс-қимылды түрлендіруге және оны жаңа деңгейге шығаруға арналған. Бұл идеяны жүзеге асыруда бұл анықтаманы оның құрылымдық элементтерімен саяси процестер архитектурасының жазықтығына аударудың маңызы ерекше. Осы тұжырымдаманың мәні мен негізгі ережелерін ашып көрсету, мемлекеттік шешімдерді қабылдауға ықпал ету субъектілерін анықтау және тұтастай алғанда тұжырымдаманы мемлекет пен азаматтардың өзара іс-қимылының теориялық негіздері призмасы арқылы қарастыру осыны жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді.

Мақалада мемлекет пен қоғамның өзара әрекеттесуді зерттеудің теориялық тәсілдеріне шолу жасалады: плюралистік демократия, корпоративизм, неокорпораторизм, клиентизм, сондай-ақ «желілік» тұжырымдама тәсілдері. Осы тәсілдер аясында мемлекетпен өзара әрекеттесу субъектілері, құралдары және мемлекет пен қоғам арасындағы диалогты құру, сондай-ақ азаматтық қоғам институттарының саяси шешімдер қабылдауға әсері анықталды. Сипаттамалық белгілерді анықтай отырып, осы теориялық тәсілдер мен «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасына салыстырмалы талдау жасалынған.

Автор «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы бірқатар теориялық тұжырымдамалардың элементтерін қамтиды және бұл тәсілдердің қатаң түрде көрінісі емес деген тұжырымға келеді. Халықпен диалог құруға және оны саяси шешімдер қабылдау үдерісіне тартуға осындай кешенді тәсіл Қазақстандағы демократиялық принциптерді нығайтуға бағытталған.

Түйін сөздер: «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» түсінігі, азаматтық қоғам, демократия, мемлекет пен қоғамның өзара әрекеті, қоғамдық диалог.

Zh.S. Kerimkul

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The concept of the «Hearing state» in the context of the interaction of the state and civil society institutions

Abstract. Nowadays, Kazakhstan is at a new stage of democratization. One of the most important manifestations of this process is the strengthening of interaction between state bodies and citizens. Head of State K.K. Tokayev, in his Address to the people of Kazakhstan in 2019, voiced the idea of forming a “hearing state”. It is designed to transform the interaction between the state apparatus and the population and bring

it to a new level. In the implementation of this idea, the translation of this definition onto the plane of the architecture of political processes with its structural elements is of particular importance. Revealing the essence and key provisions of this concept, determining the subjects of influence on the adoption of state decisions, and, in general, considering the concept through the prism of the theoretical foundations of interaction between the state and citizens will allow us to comprehensively consider this approach to dialogue with the population.

The article provides an overview of theoretical approaches to examining the interaction between the state and society: the concept of pluralistic democracy, corporatism, neo-corporatism, clientism, as well as the «network» concept. In the context of these approaches, the subjects of interaction with the state, tools of interaction and building a dialogue between the state and society, as well as the impact of civil society institutions on political decision-making have been identified. The authors carried out a comparative analysis of these theoretical approaches and the concept of «Hearing state» with the identification of characteristic features.

The author concludes that the concept of a «Hearing state» incorporates elements of a number of theoretical concepts and is not a manifestation of strictly one of these approaches. Such an integrated approach to building a dialogue with the population and its involvement in the political decision-making process is intended to strengthen democratic principles in Kazakhstan.

Keywords: the concept of «Hearing state», civil society, democracy, interaction between the state and society, public dialogue.

References

1. Massimo Tommasoli. *Demokratiia i razvitie: rol Organizatsii Obieedinennykh Natsii*. Programmnyi dokument. [Democracy and development: the role of the United Nations. Policy paper]. Available at: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/democracy-and-development-RU.pdf>, [in Russian]. (accessed 10.03.2021).
2. *Strategiia Kazakhstan 2050*. Ofitsialnyi informatsionnyi resurs Premier-ministra Respubliki Kazakhstan [Strategy Kazakhstan 2050. The official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://primeminister.kz/assets/media/strategiya-kazakhstan-2050.pdf>, [in Russian]. (accessed 10.03.2021).
3. *Strategicheskii plan 2025*. Ofitsialnyi informatsionnyi resurs Premier-ministra Respubliki Kazakhstan [Strategic Plan 2025. The official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprograms/stratplan-2025>, [in Russian]. (accessed 10.03.2021)
4. Sairova E.B. *Kazakhstanskaia model obshchestvennogo dialoga: analiz i perspektivy: monografiia* [Kazakhstan's Model of Public Dialogue: Analysis and Prospects: A Monograph]. (Nur-Sultan, 2020, 244 p.), [in Russian].
5. *Modernizatsiia obshchestvenno-politicheskikh otnoshenii v kontekste kontseptsii «Slyshashchego gosudarstva»: monografiia* [Modernization of socio-political relations in the context of the concept of the «Hearing State»: a monograph], (Nur-Sultan, 2020, 260 p.), [in Russian].
6. Achkasova V.A., Gutorova V.A. *Politologiya: uchebnik i praktikum dlia SPO* [Political Science: Textbook and Practice for Professional Education], (Izdatelstvo Iurait, Moscow, 2016, 404 p.), [in Russian].
7. Dahl R. *Who governs? Democracy & Power in an American City*. New Haven, 1961. P. 11.
8. Truman D. *The Governmental Process. Political Interests and Public Opinion*. (Knopf, New York, 1967, 544 p.).
9. Khrenov A.E. *Politologiya v skhemakh i kommentariiakh: uchebnoe posobie dlia akademicheskogo bakalavriata* [Political Science in Diagrams and Commentary: Textbook for Academic Baccalaureate]. (Izdatelstvo Iurait, Moscow, 2017, 311 p.), [in Russian].
10. Gegel G.V. *Filosofiia prava* [The Philosophy of law], (Mysl, Moscow, 1990, 390 p.), [in Russian].
11. Gobbs T. *Leviafan, ili Materiia, forma i vlast gosudarstva tserkovnogo ili grazhdanskogo* [Leviafan, ili Materiia, forma i vlast' gosudarstva cerkovnogo ili grazhdanskogo], (Mysl, Moscow, 1991, Vol. 2, 185 p.), [in Russian].
12. Lokk Dzh. *Opyt ob istinnom proiskhozhdenii, oblasti deistviia i tseli grazhdanskogo pravleniia* [Experience on the true origin, scope, and purpose of civil government], (Mysl, Moscow, 1985, 560 p.), [in Russian].

13. Russo Zh.Zh. Ob obshchestvennom dogovore, ili Printsipy politicheskogo prava [On the Social Contract, or Principles of Political Law], (Kuchkovo pole, Kanon-press-Ts, 1998., 416 p.), [in Russian].

14. Chen Tszia-vei. Patron-klientskie otnosheniia v partiinykh sistemakh stran Dalnego Vostoka i Iugo-Vostochnoi Azii. Vlast [Patron-client relations in the party systems of the Far East and Southeast Asia. Power]. Moscow, 2015. No.11. P. 210, [in Russian].

15. Malakhova O.V. Kontseptsii vzaimodeistviia gosudarstva i institutov grazhdanskogo obshchestva v rossiiskom politicheskom prostranstve. Politologiya. Aktualnye aspekty [Concepts of interaction between the state and civil society institutions in the Russian political space. Political Science. Actual Aspects.]. 2008. No. 4. P. 68-71, [in Russian].

16. Smorgunov L.V. Setevoi podkhod k politike i upravleniiu, Politicheskie issledovaniia [The Network Approach to Politics and Governance. Policy Studies]. 2001. No.3 P. 103, [in Russian].

17. Saparbaev B. Razmer sots.pomoshchi na kazhdogo rebenka iz maloobespechennoi semi budet v srednem uvelichen na 40%. Ofitsialnyi sait Premer-ministra RK [The amount of social assistance for each child from a low-income family will be increased by 40% on average. Official website of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://www.primeminister.kz/ru/news/all/razmer-sotspomoshchi-na-kazhdogo-rebenka-iz-maloobespechennoi-semi-budet-v-srednem-uvelichen-na-40-b-saparbaev-17906> [in Russian]. (accessed 10.03.2021).

Сведения об авторе:

Керимкул Жанар – докторант кафедры политологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kerimkul Zhanar – Ph.D. student in Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

М.М. Муратова
Ж.М. Медеубаева
Л.К. Ахметжанова*

Евразийский Национальный Университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
*Автор для корреспонденции: akhmetzhanova_lk@enu.kz

Состояние европейского вектора внешней политики Республики Казахстан в условиях реалий начала второй декады XXI века

Аннотация. Со дня обретения независимости Европейский Союз является одним из важнейших партнеров Казахстана на мировой арене. Этому свидетельствуют прочные позиции европейских стран во внешней торговле и инвестиционной сфере Казахстана на протяжении 30 лет. Такая степень сотрудничества в какой-то степени кажется парадоксальной, ведь Казахстан не является европейским государством и географически отдален от общеевропейского рынка, к тому же официально следует своей доктрине евразийства. Однако официальная статистика четко показывает сохранение сравнительно высоких показателей европейского вектора внешнеэкономического сотрудничества РК, даже в условиях членства страны в ЕАЭС. Более того, при нынешних геополитических и экономических реалиях важно и дальше развивать тесные партнерские отношения с Европейским Союзом, доказавшей свою эффективность и поспособствовавшей укреплению экономического потенциала Казахстана.

Ключевые слова: Европейский Союз, Казахстан, Центральная Азия, расширенное партнерство, сотрудничество, инвестиции, внешняя торговля.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-51-59>

Поступила: 11.07.2022 / Одобрена к опубликованию: 12.08.2022

Введение

В Концепции внешней политики РК, принятой в 2020 году, «многовекторность, прагматизм и проактивность, означающие развитие дружественных, равноправных и взаимовыгодных отношений со всеми государствами, межгосударственными объединениями и международными организациями, представляющими практический интерес для Казахстана» [1] обозначены в списке приоритетных принципов политики Республики, реализуемой в сфере международных отношений. Одним

из приоритетов многовекторной внешней политики РК, с ранних этапов формирования независимого государства, безусловно, было европейское направление. За три десятилетия политика Европейского Союза в отношении Казахстана и других центральноазиатских государств приобрела системный характер, институционализировалась, позитивно влияя на содержание, динамику всего комплекса многосторонних и двусторонних связей. По сравнению с другими приоритетными векторами, цели, задачи и инструменты реализации политики ЕС в Центральной Азии, в частности, в Казахстане, открыто

задекларированы и транспарентны на всех уровнях. Мультилатерализм, характерный для природы Европейского Союза, осуществляется в его отношениях со странами ЦА, способствуя развитию коллективных, демократических начал в региональной политике.

Сегодня, рост геополитической напряженности в мировой политике, и как следствие, аккумулирующийся комплекс социально-экономических, политических проблем, испытываемых отдельными государствами, оказывает корректирующее влияние на их внешнюю политику. Многие государства мира пересматривают свои внешнеполитические стратегии, оборонные доктрины, усиливая акцент на традиционные физические параметры «твердой силы». Это сказывается и на позициях государств по отношению к экономическим, политическим партнерам; прежние связи укрепляются или подвергаются пересмотру в силу сложившихся обстоятельств в региональной и мировой политике. В таких условиях было бы интересно проанализировать состояние европейского направления внешней политики РК, партнерских взаимоотношений между Казахстаном и ЕС за последние годы.

Методология

При научном анализе состояния европейского направления внешней политики РК, взаимоотношений Казахстана с ЕС в целом всего комплекса связей страны с внешним миром нами были учтены глобальные тренды последних лет. Глобализация в том виде, в каком ее привыкли понимать и принимать, снизила темпы охвата и либерализации по всем направлениям общечеловеческого развития. По сути, гиперглобализация конца XX и начала XXI века, подогревавшая мировую экономику два десятилетия, практически сошла на нет. Такой контекст, безусловно, оказывает деформирующее влияние на внешнюю политику государств, заставляя их пересмотреть свои ожидания в отношении своих прежних связей. Текущая

геополитическая ситуация в мире по своей непредсказуемости, турбулентности превосходит все прежние противостояния, при чем, еще неизвестно, пройден ли пик эскалации ситуации. Ни для кого не является секретом факт того, что многие страны испытав «геополитический шок», оказались в идейном кризисе. Международная обстановка сегодня также наглядно оттеняет позиции и роль глобальных акторов в мировой политике, предлагая произвести переоценку, некую инвентаризацию набора внешнеполитических устремлений и инструментов. Поэтому, можно считать, что ныне аналитический потенциал привычных теорий, методологий в целом, применяемых для исследования внешней политики и международных отношений, ограничен. Тем не менее, такие основополагающие теоретические направления, как неолиберализм, конструктивизм остаются незаменимыми в анализе событий и явлений в мировой политике в силу своей многомерности. Из всех теорий, на наш взгляд, к сегодняшним реалиям оказался готовым неоклассический реализм, который ознаменовал возврат к истокам, к внешней политике, почти отмененной гиперглобализацией. Сегодня, основной посыл этой теории, делающий упор на внутренние, национальные корни внешней политики, удачно вписывается в процесс возрождения принципов классической эпохи международных отношений. Учитывая все это, как нам думается, при анализе европейского направления внешней политики РК важно переосмыслить его значимость в контексте реализации долгосрочных национальных интересов страны, понять преимущества и дивиденды его влияния на страну и на ее региональное окружение.

Внешняя торговля и инвестиции

Несмотря на тесное взаимодействие Казахстана с приграничными Россией и КНР, Европейский Союз до сих пор является одним из ведущих торговых партнеров Казахстана. Согласно информации Министерства

Рисунок 1. Внешняя торговля Республики Казахстан
Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому
планированию и реформам Республики Казахстан

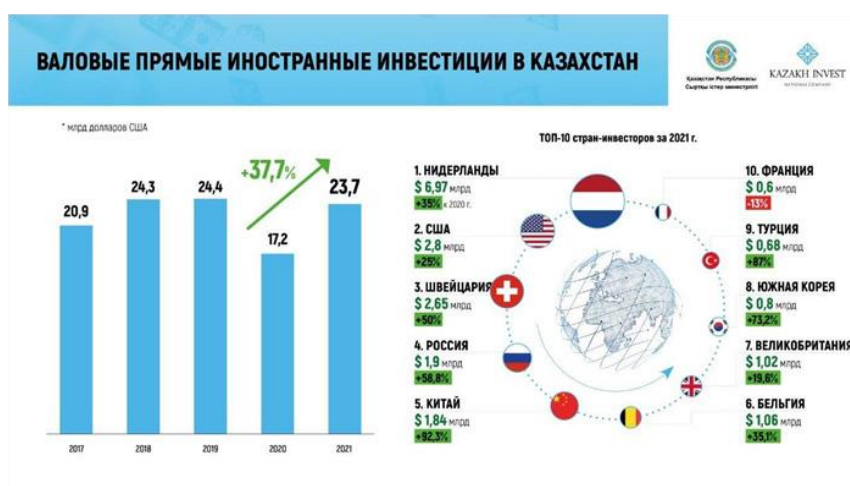
торговли и интеграции РК, торговля со странами ЕС сегодня занимает почти треть от общего товарооборота страны. Вместе с тем 38,5% экспорта из Казахстана приходится на страны Европейского Союза. За 2021 год товарооборот между Казахстаном и

европейскими странами увеличился на 21,4% и составил \$28,9 млрд. Доля экспорта составила \$23,3 млрд, импорт - \$5,7 млрд. При этом Казахстан планирует и дальше увеличивать объем взаимной торговли с ЕС [2].

Рисунок 2. Национальный Банк Республики Казахстан

Рисунок 3. Министерство иностранных дел Республики Казахстан

Более того, в период 2019-2021 годов, коронавирусные ограничения не сильно повлияли на предыдущий объем экспорта в европейские страны. Небольшой спад поставок в ЕС, ощутившийся в 2020 году, был вскоре компенсирован показателями 2021 года. В 2022 году в разрезе периода январь-март наблюдается аналогичный тренд, когда в экспорте из Казахстана основную долю занимают европейские страны (Италия и Нидерланды).

Согласно статистическим данным Национального Банка РК с 1993 года по настоящее время в топ-13 стран по валовому притоку прямых иностранных инвестиций входят: Нидерланды, США, Швейцария, Китай, Великобритания, Франция, Российская Федерация, Италия, Бельгия, Южная Корея, Япония, Канада, Германия [3]. По данному списку мы можем видеть, что основной процент инвестиций в Казахстан приходит именно из европейских стран. Более того, с каждым годом наблюдается рост данных показателей.

Стратегическое партнерство

Поддержка ЕС всегда была важна для Казахстана. После обретения независимости Евросоюз вложил средства в более 350 проектов, направленных на поддержку госструктур и реформ.

Взаимодействие регулировавшееся Соглашением о партнерстве и сотрудничестве от 1995 года, во втором десятилетии отношений потребовало расширения партнерства и заключения нового документа, что привело к подписанию Соглашения о расширенном партнерстве и сотрудничестве в 2015 году. Документ охватил 29 сфер взаимодействия и вступил в силу 1 марта 2020 года. Он явился самым первым таким соглашением, подписанным с центральноазиатским государством.

Следует отметить, что в рамках соглашения между сторонами проводятся регулярные встречи и переговоры для детального обзора его реализации. Так, в сфере торговли и инвестиции была создана «Бизнес-платформа высокого уровня».

Вместе с тем Казахстан сотрудничает с Евросоюзом в рамках Стратегии по Центральной Азии 2019 года и ряда других региональных программ. В их числе:

- программа по верховенству права в Центральной Азии;
- «Central Asia Invest»;
- «SWITCH Asia» по продвижению международной торговли в Центральной Азии;
- «WESCOOP» по вопросам охраны окружающей среды и изменения климата;
- «CAWEP» по водно-энергетическим вопросам;

- программа «Укрепление финансовой устойчивости и ускорение снижения риска бедствий в Центральной Азии»;
- «ВОМСА» по содействию управлению границами в Центральной Азии;
- «САДАР» по борьбе с наркотиками в Центральной Азии;
- программа поддержки мобильности студентов и преподавателей «Erasmus+» и др [4].

Пакет региональных программ, финансируемых ЕС и нацеленных на налаживание и развитие внутрирегионального диалога по сотрудничеству в Центральной Азии, не имеет аналогов. Ни один другой крупный внешний актор в ЦА не заинтересован в установлении взаимопонимания и сотрудничества между центральноазиатскими государствами, старте неотвратимой регионализации, как Европейский Союз. Понимая, что торговля является движущей силой сотрудничества и зная о существующих проблемах в ее расширении, ЕС инициировал региональное совещание по упрощению торговых процедур в Центральной Азии «Ready4Trade» [5]. Развитие региональной торговли, усиление инвестиционной привлекательности страны, заявленные как цели данной программы, безусловно, дадут положительный эффект для инклюзивного развития экономики РК.

Также ЕС обращает внимание на правовые реформы и продвижение прав человека в Казахстане, предлагая свой опыт в данной сфере. В рамках Европейского инструмента в области демократии и прав человека финансирует ряд конкретных проектов, направленных на плюрализацию политической системы и укрепление роли гражданского общества.

Новые реалии

Обращают на себя внимание последние события, повлиявшие на положение Казахстана и его инвестиционную привлекательность, в числе которых пандемия коронавируса Covid-19 и январские события.

В то время когда власти страны планировали в 2022 году вернуться на допандемийный уровень экономической активности, произошедшие январские события в какой-то степени дали обратный эффект, в том числе вызвав понятное беспокойство у иностранных инвесторов, многие из которых начали вести политику выжидания и наблюдения дальнейшей ситуации в стране, прежде всего политических и экономических рисков.

Ситуация в мировой политике, макроэкономике и стечение событий внутри страны подтолкнули руководство Казахстана к осознанию необходимости пересмотра внутренней экономической политики в целом. По поручению Главы государства был разработан пакет структурных экономических реформ, направленный на такие приоритеты, как: честная конкуренция, экономическая свобода, диверсификация экономики, реформа госуправления, выработка новой налоговой политики, повышение внутренней связанности между регионами и др. От «Новой экономической политики» ожидается многое, но для ее осуществления понадобится привлечение еще больших потоков инвестиций [6]. В связи с чем, предполагается привлечение именно европейских инвесторов.

Вместе с тем нельзя забывать рост конкуренции в центральноазиатском регионе в связи с ростом влияния Узбекистана, который также активно улучшает свой инвестиционный климат и пытается привлечь инвесторов в разные сегменты экономики страны. В то же время отмечается активность Кыргызстана в ведении переговоров с ЕС по разработке и подписанию Соглашения о расширенном партнерстве и сотрудничестве. Таким образом, к примеру, если лет 10 назад Казахстан был абсолютным фаворитом в Центральной Азии в плане привлечения иностранных инвестиций, то сейчас наблюдается тенденция появления конкурентов.

Неоднозначная геополитическая ситуация в мире, ввод антироссийских санкций в следствие российско-украинского военного

конфликта оказывают влияние на позиции Казахстана в системе международных экономических связей. В этой связи руководство страны начало проведение активной разъяснительной работы со всеми своими иностранными партнерами. В данном ключе можно отметить интервью первого заместителя руководителя Администрации Президента РК Тимура Сулейменова для европейских СМИ во время своего визита в Брюссель. По его заявлению, Казахстан может помочь европейским компаниям ушедших с российских рынков в связи с санкциями, но желающих продолжать законно продавать товары в Россию и избежать каких-либо негативных последствий, в связи со своим привилегированным доступом на российский рынок через Евразийский экономический союз. При этом Казахстан соблюдает нейтральную позицию по конфликту и не намерен служить инструментом для обхода антироссийских санкций. Т. Сулейменов также подчеркнул, что Еврокомиссия рада переходу европейских компаний в Казахстан при условии соблюдения режима санкций и всех других международных обязательств [7]. Позже министр иностранных дел РК М.Тлеуберди подтвердил официальность данного заявления Сулейменова, что в своем роде доказывает приверженность властей страны к развитию европейского вектора внешней политики, особенно в новых геополитических реалиях.

Заключение

По итогам анализа экономических отношений Казахстана с мировым сообществом, можно смело подчеркнуть, что европейский вектор всегда являлся приоритетным во внешней торговле и в сфере привлечения иностранных инвестиций. Даже несмотря на создание Евразийского экономического союза, сотрудничество с Европейским Союзом с годами только укреплялось. Более того, ЕАЭС дало дополнительную платформу Казахстану

для сотрудничества с Европой, даже в условиях антироссийских санкций. Вместе с тем реализуемая китайская инициатива «Один пояс, один путь» поспособствовала росту транзитного потенциала Казахстана и увеличения поставок в страны ЕС.

При этом Казахстан, продающий европейским странам в основном углеводородное сырье, наращивает экспорт также других продуктов, в том числе сельскохозяйственной продукции.

Кроме того, следует отметить, что в условиях политической и экономической «перезагрузки» после трагических январских событий, Казахстан продолжает придавать важное значение развитию стратегического партнерства с Европейским Союзом. Это отмечалось во время многочисленных телефонных переговоров, встреч на официальном уровне, в том числе при непосредственном участии Главы государства К. Токаева, проведенных в целях разъяснения произошедших событий и проводимых мер по стабилизации ситуации в стране [8, 9, 10]. В свою очередь представители Евросоюза выражали свою заинтересованность в дальнейшем развитии отношений с Казахстаном, поддержку проводимых реформ в стране [11, 12].

Геополитические реалии, макроэкономические условия начала второй декады XXI века указывают на целесообразность продолжения многовекторного курса РК, доказавшего свою состоятельность и эффективность в прежние десятилетия развития страны. Европейское направление, как один из приоритетных векторов этой политики, поспособствовало укреплению экономического потенциала, международных позиций РК. И при нынешней сложной ситуации в глобальной политике и макроэкономике важно дальше акцентировать внимание на тех возможностях и преимуществах, предоставляемых тесными партнерскими отношениями с Европейским Союзом в двустороннем и многостороннем форматах.

Список литературы

1. Концепция внешней политики РК на 2020–2030 годы [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-koncepcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody (дата обращения: 15.05.2022).
2. Комитет в торговой конфигурации – эффективная диалоговая площадка для развития торговых отношений между Казахстаном и ЕС [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/news/details/339145> (дата обращения: 16.05.2022).
3. Национальный Банк Казахстана. Статистика [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://nationalbank.kz/ru/page/statistika> (дата обращения: 18.05.2022).
4. Проекты ЕС с Казахстаном [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: https://www.eeas.europa.eu/kazakhstan/proekty-es-s-kazahstanom_ru (дата обращения: 16.05.2022).
5. Delegation of the European Union to the Republic of Kazakhstan. An official website of the European Union [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.eeas.europa.eu/delegations/kazakhstan> (дата обращения: 19.05.2022).
6. Экономика Нового Казахстана: какой она будет [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/aspr/press/article/details/79223> (дата обращения: 20.05.2022).
7. Kazakhstan says it will help EU companies sell T-shirts and sneakers to Russia [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.politico.eu/article/kazakhstan-says-it-will-help-eu-companies-sell-t-shirts-and-sneakers-to-russia/> (дата обращения: 20.05.2022).
8. Токаев принял спецпредставителя Евросоюза по Центральной Азии [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-prinyal-spetspredstavitelya-evrosoyuzatsentralnoy-461281/ (дата обращения: 20.05.2022).
9. Токаев пообещал укреплять сотрудничество с Евросоюзом [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://vlast.kz/novosti/48108-tokaev-poobesal-ukreplat-sotrudnicestvo-s-evrosouzom.html> (дата обращения: 20.05.2022).
10. Казахстан и ЕС будут укреплять сотрудничество [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://24.kz/ru/news/policy/item/536323-kazakhstan-i-es-budut-ukrepyat-sotrudnichestvo> (дата обращения: 20.05.2022).
11. Казахстан является для нас важным партнером – представитель Европейской службы внешних действий ЕС [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://www.inform.kz/ru/kazakhstan-yavlyetsya-dlya-nas-vazhnym-partnerom-predstavitel-evropeyskoj-sluzhby-vneshnih-deystviy-es_a3890022 (дата обращения: 20.05.2022).
12. В парламенте ЕС готовы поддерживать демократические реформы Токаева [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://informburo.kz/novosti/v-parlamente-es-gotovy-podderzhivat-demokraticheskie-reformy-tokaeva> (дата обращения: 20.05.2022).

М.М. Муратова, Ж.М. Медеубаева, Л.К. Ахметжанова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

XXI ғасырдың екінші онжылдығы басындағы Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының еуропалық векторының жағдайы

Аңдатпа. Тәуелсіздік алғаннан бері Еуропалық Одақ Қазақстанның әлемдік аренадағы маңызды серіктестерінің бірі болып келеді. Бұған 30 жыл бойы түспеген Қазақстанның сыртқы саудасы мен инвестициясындағы Еуропа елдерінің берік позициялары дәлел. Ынтымақтастықтың бұндай деңгейін белгілі бір дәрежеде парадоксальды деп атауға болады, өйткені Қазақстан еуропалық мемлекет емес және географиялық тұрғыдан ортақ еуропалық нарықтан алшақ орналасқан, оның үстіне ол ресми түрде өзінің еуразияшылдық доктринасын ұстанады. Дегенмен, ресми статистика елдің ЕАЭО-ға мүшелігіне қарамастан сыртқы экономикалық ынтымақтастығының еуропалық векторлығын анығымен көрсетеді. Оның үстіне қазіргі геосаяси және экономикалық жағдайда, өзінің тиімділігін дәлелдеген және Қазақстанның

экономикалық әлеуетін нығайтуға ықпал еткен Еуропалық Одақпен тығыз әріптестікті одан әрі дамыту маңызды болып табылады.

Түйін сөздер: Еуропалық одақ, Қазақстан, Орталық Азия, кеңейтілген серіктестік, ынтымақтастық, инвестициялар, сырқы сауда.

M.M. Muratova, Zh.M. Medeubayeva, L.K. Akhmetzhanova
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The state of the European vector of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan in the context of the realities of the beginning of the second decade of the XXI century

Abstract. Since independence, the European Union has been one of Kazakhstan's most important partners on the world stage. This is evidenced by the strong positions of European countries in foreign trade and investments in Kazakhstan for 30 years. This degree of cooperation can be called paradoxical to some extent because Kazakhstan is not a European state and it is geographically distant from the common European market. Moreover, it officially follows its doctrine of Eurasianism. However, official statistics clearly indicate the European vector of the country's foreign economic cooperation, including in the context of its membership in the EAEU. Moreover, under the current geopolitical and economic realities, it is important to further develop close partnerships with the European Union, which has proven its effectiveness and contributed to strengthening the economic potential of Kazakhstan.

Keywords: European Union, Kazakhstan, Central Asia, extended partnership, cooperation, investments, foreign trade.

References

1. Konceptija vneshnej politiki RK na 2020 - 2030 gody [the Concept of the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030]. Available at: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-koncepcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody, [in Russian]. (accessed 15.05.2022).
2. Komitet v torgovoj konfiguracii – jeffektivnaja dialogovaja ploshhadka dlja razvitija torgovyh otnoshenij mezhdru Kazahstanom i ES [The Committee in the trade configuration is an effective dialogue platform for the development of trade relations between Kazakhstan and the EU]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/news/details/339145>, [in Russian]. (accessed 16.05.2022).
3. Nacional'nyj Bank Kazahstana. Statistika [National Bank of Kazakhstan. Statistics]. Available at: <https://nationalbank.kz/ru/page/statistika>, [in Russian]. (accessed 16.05.2022).
4. Proekty ES s Kazahstanom [EU projects with Kazakhstan]. Available at: https://www.eeas.europa.eu/kazahstan/proekty-es-s-kazahstanom_ru (accessed 16.05.2022).
5. Delegation of the European Union to the Republic of Kazakhstan. An official website of the European Union. Available at: <https://www.eeas.europa.eu/delegations/kazahstan> (accessed 16.05.2022).
6. Jekonomika Novogo Kazahstana: kakoj ona budet [Economy of the New Kazakhstan: what it will be like]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/aspr/press/article/details/79223> (accessed 20.05.2022).
7. Kazakhstan says it will help EU companies sell T-shirts and sneakers to Russia. Available at: <https://www.politico.eu/article/kazahstan-says-it-will-help-eu-companies-sell-t-shirts-and-sneakers-to-russia/> (accessed 20.05.2022).
8. Tokaev prinjal specpredstavitelja Evrosojuza po Central'noj Azii [Tokayev receives EU Special Representative for Central Asia]. Available at: https://tengrinews.kz/kazahstan_news/tokaev-prinyal-spetspredstavitelya-evrosoyuza-tsentralnoy-461281/ (accessed 20.05.2022).
9. Tokaev poobeshhal ukrepljat' sotrudnichestvo s Evrosojuzom [Tokayev promised to strengthen cooperation with the European Union]. Available at: <https://vlast.kz/novosti/48108-tokaev-poobeshal-ukreplat-sotrudnichestvo-s-evrosouzom.html> [in Russian]. (accessed 20.05.2022).

10. Kazakhstan i ES budut ukrepljat' sotrudnichestvo [Kazakhstan and the EU will strengthen cooperation]. Available at: <https://24.kz/ru/news/policy/item/536323-kazakhstan-i-es-budut-ukrepljat-sotrudnichestvo> [in Russian]. (accessed 20.05.2022).

11. Kazakhstan javljaetsja dlja nas vazhnym partnerom – predstavitel' Evropejskoj sluzhby vneshnih dejstvij ES [Kazakhstan is an important partner for us - representative of the EU's European External Action Service]. Available at: https://www.inform.kz/ru/kazakhstan-yavlyaetsya-dlya-nas-vazhnym-partnerom-predstavitel-evropeyskoj-sluzhby-vneshnih-deystvij-es_a3890022 [in Russian]. (accessed 20.05.2022).

12. V parlamente ES gotovy podderzivat' demokraticeskie reformy Tokaeva [EU Parliament is ready to support Tokayev's democratic reforms]. Available at: <https://informburo.kz/novosti/v-parlamente-es-gotovy-podderzivat-demokraticeskie-reformy-tokaeva> [in Russian]. (accessed 20.05.2022).

Сведения об авторах:

Муратова Мария Муратовна – докторант кафедры международных отношений, Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева 2, Астана, Казахстан.

Медеубаева Жанар Муратбековна – кандидат исторических наук, исполняющий обязанности профессора кафедры международных отношений, Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева 2, Астана, Казахстан.

Ахметжанова Лейла Камидуллаевна – кандидат исторических наук, исполняющий обязанности доцента кафедры международных отношений, Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева 2, Астана, Казахстан.

Muratova Maria Muratovna – Ph.D. student at the Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayeva str., Astana, Kazakhstan.

Medeubaeva Zhanar Muratbekovna – Candidate of Historical Sciences, Acting Professor, Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayeva str., Astana, Kazakhstan.

Akhmetzhanova Leila Kamidullaевна – Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor, Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayeva str., Astana, Kazakhstan.

A. Nuriddenova^{1*}B. Byuzheyeva²A. Alipbayev³¹Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan,^{2,3}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author: aizada.nuriddenova@sdu.edu.kz

Institutionalization of China's New Engagement with Central Asia

Abstract. *The article attempts to explore the nature and timing of China's new diplomatic engagement with the Central Asian region as a result of the two foreign ministers' meetings of China and Central Asian states that took place in 2020 and 2021. The objective of this study is to compare China's previous and current approaches to the Central Asian region. In doing so, this study attempts to contribute to the existing body of literature and shed light on the latest Sino-Central Asian diplomatic developments. The study heavily relies on the method of discourse analysis when interpreting the speeches of the foreign ministers of China and five Central Asian states at the foreign ministers' meetings. After having reviewed a large number of literature on the Sino-Central Asian engagement, this study finds that the current Chinese approach towards the Central Asian region has become substantially complex and multi-faceted. The article concludes that the launch of the foreign ministers' meeting platform and its further institutionalization is the gradual manifestation of China's "striving for achievement" strategy which seeks to reorient Beijing's focus from economic considerations to political ones.*

Keywords: C+C5, global challenges, Chinese foreign policy, China's Central Asian diplomacy, "community of common destiny"

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-60-70>

Received: 28.04.2022 / Accepted: 07.07.2022

Introduction

The launch of the new diplomatic platform of the China-Central Asia Foreign Ministers' Meeting (C+C5) in 2020 and its continuation in 2021 signifies China's gradual abandonment of its previously held foreign policy stance of "keeping a low profile" (shanyu shouzhuo) that was aimed at ensuring a favorable condition for China's stable economic development. As it has been argued by Yan Xuetong, consequently in recent years China has re-adjusted its foreign

policy focus to the "striving for achievement" strategy (fenfa youwei) which has greater political orientation [1]. Thus, it can be argued that the initiation of the C+C5 platform and its further institutionalization is the gradual manifestation of China's "striving for achievement" strategy.

The first foreign ministers' meeting in the format of C5+1 that involved China and the Central Asian states took place on July 16, 2020, and it mainly focused on alleviating the consequences of the COVID-19 pandemic and the ways of recovering the economies of the

region. The meeting was held virtually, and the parties discussed the possibilities of providing more agricultural products to China, while the People's Republic of China (PRC) expressed its willingness to present a green corridor for its products to the Central Asian countries [2].

The second C+C5 foreign ministers' meeting has been hosted by the PRC's Foreign Minister Wang Yi in the Chinese city of Xi'an on May 12, 2021, and it was attended by the current foreign ministers of the five Central Asian states in person. This meeting has produced several important documents and had a substantial practical meaning compared to the first meeting. It is pertinent to note that the selection of Xi'an as a place for the foreign ministers' meeting of China and Central Asia has a symbolic meaning in and of itself as the origin of the ancient Silk Road that connected China with the Central Asians in the past.

Considering that the format of China and Central Asia foreign ministers' meeting is a recent development, we believe that the scholarly work on this new platform is in the making and we will be able to see a growing number of literatures on this topic in the near future. Nevertheless, there are important questions that need to be addressed at this point. Therefore, this paper is preoccupied with the following research questions: why is C+C5 platform being developed now? How does it differ from China's previous approach toward Central Asia? These questions need to be explored in order to provide an analytical basis for the current Sino-Central Asia relations.

The research goal is to explore the nature and timing of China's new diplomatic engagement with the Central Asian region from China's perspective since including the Central Asian approach requires more extensive and separate research in its own right. Furthermore, another objective of this study is to assess how China has been approaching the Central Asian region since the early 1990s by looking at various Chinese initiatives directed toward this region. In doing so this study attempts to contribute to the existing body of literature and shed light on the latest Sino-Central Asian diplomatic developments.

Methodology and the main argument

The *research methodology* of the paper stems from the attempt of coming up with the most compelling responses to the above-mentioned questions and therefore it heavily relies on the method of discourse analysis when interpreting the speech of the Chinese foreign minister Wang Yi in particular at the C+C5 meetings.

This paper argues that China's new engagement with the Central Asian region is caused by the new international challenges that affect this region directly or indirectly such as the COVID-19 pandemic and the possible destabilization of the region as a result of the US and NATO withdrawal from Afghanistan. After having reviewed a large number of literature on the Sino-Central Asian engagement, this study finds that the current Chinese approach towards the Central Asian region has become substantially complex and multi-faceted and it is likely to be more so as a result of the PRC's proactive foreign policy within the context of growing global challenges. It can be observed that China reconsiders its Central Asia policy in accordance with the new international challenges such as the pandemic, the need for a green economy, climate change, digitalization, etc. Hence, it can be observed that Sino-Central Asian relations are prone to updates within the grand strategies of China.

In order to fulfill its objectives, this paper first looks at the existing literature on how China has been approaching Central Asia as a region. Then it turns to how Beijing's Central Asia policy has been evolving from the early 1990s until recent times. It will be followed by the analysis of the China and Central Asia foreign ministers' meeting and how it came to fruition in the first place.

Discussion of previous studies on China's central Asia policy

The sino-Central Asian relationship has been assessed from various perspectives beginning from the common regional security and economic interests, China's energy consumption, PRC's

grand strategy of “peaceful rise” to the notion of a new Great Game in Central Asia. When exploring China-Central Asia relations, Hsiu-Ling Wu and Chien-Hsun Chen pay heed to the economic collaboration between China and the five Central Asian countries by providing the features and patterns of bilateral trade from the 1990s to the early 2000s and observing that the bilateral trade volume in that period had increased significantly. Moreover, they assessed the Chinese investments in each Central Asian country separately and noted that the amount of direct investment by China in this region was relatively small. As a result, they concluded that the economic cooperation between China and the Central Asian countries had not reached its fullest form by the early 2000s [3].

Kevin Sheives thoroughly analyzes the political relations between China and the Central Asian states through the prism of the Shanghai Cooperation Organization (SCO) in particular. He observes that it was preferable both for China and the Central Asian countries to interact within the frames of the SCO than opting for a bilateral format. Furthermore, he asserts that the major determinants of China's policy toward Central Asia will be regional stability and energy trade in short and long-term perspectives [4; 214 p.].

Furthermore, Chien-peng Chung provides a comprehensive overview of how China sought to engage the Central Asian countries first via the ‘Shanghai Five’ and later the SCO by tying it to its security concerns in its northwestern frontiers. By the same token, he alludes that the Chinese culture will not be attractive to the people of Central Asia any time soon considering their Turkic and Persian backgrounds and the existing Russian influence [5; 1007 p.]. David Schambaugh in his observations written in the early 2000s looked at the Chinese approach toward Central Asia through the perspectives of the SCO and emphasized that China was more deeply involved with the SCO compared to other regional institutions [6]. Thus, this observation implies that China had put a great emphasis on its Central Asia policy as it continued to rise. Another author who explores China's Central Asia policy through the lens of the SCO is Marc

Lanteigne who provides a background on how this institution evolved. He likened the SCO to a security community that enabled the process of “socialization” among its members and highlighted its consensus-based, community model which allowed its members to maintain their commitments to other international organizations [7].

Michael Clarke assesses China's foreign policy in Central Asia as the manifestation of Beijing's grander “peaceful rise” (heping jueqi) strategy that was developed in the early 1990s as a way of maintaining China's continuous economic development [8; 108 p.]. Unlike him, Niklas Swanstrom emphasized the intention of China in Central Asia which can be characterized as the one that seeks to assert control over the region that can be compared to a classical vassal relationship where China will provide security, investments, and trade, whereas the Central Asian states will have to provide political stability [9; 570 p.].

In contrast, Jeffrey Reeves observes that China's approach to the Central Asian region has constituted a ‘disparate pattern of engagement’ and with the launch of the Silk Road Economic Belt (SREB) in 2013, China seeks to unify all previous multiple forms of engagement into one approach [10; 2 p.]. By the same token, Raffaello Pantucci argues that China's interest in Central Asia originates from the calculation that prosperous Central Asia will create a knock-on effect on Xinjiang by bringing economic development and political stability to its western province [11; 8 p.].

Adil Kaukenov underlines the pragmatism in Chinese diplomacy towards Central Asia and the constant emphasis on the facilitation of the good-neighborliness policy and the implementation of their economic interests. He also notes that the Central Asian region has become the testing ground for numerous Chinese diplomatic initiatives that have never been implemented elsewhere. Kaukenov emphasizes that the Chinese Central Asian diplomacy encompasses two principles – “good neighborliness and partnership” – that include “friendship, security, and prosperity”, where the term “friendship” touches upon the political links, while “security”

corresponds to ensuring the atmosphere of security among the countries and “prosperity” can be referred to the economic policy [12].

Unlike Reeves, Robert Sutter argues that China’s approach toward Central Asia has been coherent, stable, and successful and it promises to continue along these lines in the future as well. He notes the fact that the Chinese leaders managed to pursue China’s interests in the region without any conflict hence ensuring the durability of China’s approach toward Central Asia. He alludes that part of this success was possible due to the lack of territorial disputes and nationalistic issues between the PRC and the Central Asian countries as it is the case with the countries in Southeast Asia [13; 250-253 p.].

In exploring the reasons for launching the China-Central Asia foreign ministers’ meeting in July 2020, the Central Asia Analytical Network (CAAN) emphasized three factors such as opposing the US in the region, seizing the moment offered by the global pandemic and economic crisis, and controlling the integration processes in the region since having the Central Asian countries integrated against Beijing, in particular, is the least desirable outcome for the PRC. The CAAN also underscores that this new diplomatic platform will contribute to the betterment of China’s image in the region where the sinophobic sentiments are substantially constant [14].

Thus far it can be inferred that the literature on Sino-Central Asia relations is extensive, and it is continuously growing. However, our review has revealed that the studies on China’s Central Asia policy were substantially similar to one another especially in the 2000s in terms of their emphasis on China’s security concerns in Central Asia that stemmed from its possible spillover to Xinjiang and Beijing’s economic and energy interests in this region. Since the Sino-Central Asia connections have been upgraded with the evolution of China’s overall foreign policy, more comprehensive and innovative studies have been done in recent years thus enriching the existing literature. In contrast, the studies on the recent China-Central Asia foreign ministers’ meeting platform are in its inception considering the recent emergence of this format. Certainly, it will

remain a crucial topic for both China specialists and Central Asia observers in the foreseeable future.

Evolution of China’s approach towards Central Asia

China’s earliest approach to Central Asia stemmed from the PRC’s desire to establish economic connections with the newly independent post-Soviet countries in this region and at the same time ensure ethnic and political stability in its Xinjiang province [4; p. 207]. The former Chinese Premier Li Peng’s Central Asian tour in April 1994 which included visits to Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan highlighted these aspects as well as the emphasis on Beijing’s benign intentions in the region and in regard to the newly independent Central Asian states [8; p. 118]. Premier Li underlined the principles of equality, mutual benefit, and non-interference in domestic affairs in forging China’s relationship with the Central Asian states [3, 8; 118 p.], therefore establishing the ruling principles of the Sino-Central Asian relationship from the very beginning.

In the early 1990s, China was especially concerned about the possibility of a security vacuum emerging in Central Asia thus it was motivated to embark upon diplomatic talks to ensure border security and achieve a mutually acceptable delimitation and demarcation with the bordering countries of Central Asia – Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan – and Russia. In April 1996, they signed Five-Power Agreement that regulated the military activity in the frontier regions and prohibited provocative military exercises [7]. Hence, China’s engagement with the Central Asian region developed within the frames of the informal “Shanghai Five” meetings that aimed to maintain coordination of common security concerns. By 2000, the participant countries noted that they had attained a “new security view” on the basis of mutual trust, equality, and cooperation and this achievement had been called by then Chinese President Jiang Zemin a “Shanghai spirit” [13; p. 258]. It included the ideas of mutual trust, mutual benefit, equality,

peaceful bargaining, and respect for differences as the main principles that would guide the relations between China and the Central Asian states [5; 992 p.]. With the addition of Uzbekistan into the SCO in 2001, China-Central Asia interactions stepped into an institutionalized relationship that focused on regional strategic cooperation.

Moreover, in the economic sphere, the Chinese government sought to encourage its state-owned and private enterprises to go and explore the Central Asian market in the process of implementing its internal economic development strategies such as the “Great Development of the Western Regions” (xibu dakaifa) and “Going-Out” (zou chuqu) in the early 2000s [5; 996 p.].

Clarke distinguishes three phases of China’s Central Asia policy between 1991 and 2006. In the first phase from 1991 to 1995, as China did not have a coherent approach to the emerging new international and regional order, it sought to ensure Xinjiang’s security in the wake of national and religious revival in Central Asia. The second period from 1996 to 2001 can be marked by the practice of China’s “peaceful rise” strategy in the region during which the PRC attempted to heighten its influence through the platform of the “Shanghai Five”. In the third period from 2001 and 2006, China re-inforced the “peaceful rise” policy in Central Asia on the basis of the acknowledgment of its relative weaknesses in the region [8; 115-116 p.] compared to the Russian historical influence and emerging American presence at the time.

During this period China had decided to intensify its relationship with the region as a whole and pay attention to developing trade and investment connections with the Central Asian countries [3]. It was the case because China felt that it was encountering roadblocks in Central Asia by looking at the expansion of the American military presence in the region and the potential renewal of the Russian regional security interest as well [5; 994-995 p.]. In doing so, China sought to utilize the SCO that initially focused on border security and stability, by adding the dimension of economic cooperation with its member states. At the SCO summit in 2003, China emphasized the importance of promoting trade and

investment, and such areas as transport, energy, telecommunications, and agriculture were highlighted as the priority spheres [3; 1064 p.].

During this period China began to approach Central Asia within the scope of its “good neighbor policy” (mulin zhengce) that had been stressed at the 16th Congress of the Communist Party of China (CPC) in 2002. It was declared that China would aim to pursue the ‘policy of securing an amicable, tranquil and prosperous neighborhood’ (mulin, anlin, fulin) [16; p. 254] through confidence-building measures with the neighboring countries, closer cooperation, and mutual trust [15].

Later the Central Asian region was considered by the PRC through the lens of the notion of a “harmonious region” when Hu Jintao proposed to construct “a harmonious region on the basis of long-term peace and common prosperity” in his SCO summit speech in 2006. According to Zhao Huasheng although the concept of “harmonious region” can be applied to any region in the world, this was the first time when a particular region (i.e. Central Asia) was defined within the frames of this concept [17, 47 p.].

Since 2013 China’s policy toward Central Asia has been formulated within the frames of the SREB project that involves the Central Asian countries as transit states along the continental part of China’s Belt and Road initiative. Nevertheless, as Reeves observes, China’s approach towards the region did not change with the launch of this initiative, since the SREB projects represent the previous initiatives now under a new label [10; 2 p.]. It should be noted that this new format of Sino-Central Asian engagement currently encompasses multiple sectors starting from economic projects, political dialogue, and security cooperation to socio-cultural exchanges. Now one can observe the plurality of actors that are involved in the Sino-Central Asian relationship such as state-owned organizations, Chinese embassies, Confucius Institutes, and Chinese universities the Chinese artists and students. This policy is assessed by the researchers as a more unified and coordinated approach compared to the previous forms of Chinese engagement in Central Asia [10; 3 p.].

One can observe that China's current approach to the region is substantially complex and comprehensive in nature compared to the previous stages of engagement. This time the engagement is channeled through both the government and private sector as well [11]. This demonstrates how the Sino-Central Asia relationship can evolve from simple security concerns and economic connections to the multi-faceted complex engagement that exists today.

The format of C+C5 foreign ministers' meeting

Certainly, the new format known as the foreign ministers' meeting of China and Central Asian states is a diplomatic dimension of a complex and multifaceted Chinese policy towards the Central Asian region. Previously the diplomatic aspects of Sino-Central Asian relations were practiced within the Shanghai Five, the SCO, and bilateral meetings between China and an individual Central Asian country. Now it is the first diplomatic platform that gathers all five Central Asian foreign ministers together. It was the case with the other C5+1 formats organized by Japan, South Korea, the US, and Russia in the last two decades.

As a result of the first C+C5 meeting, the six countries had issued a Joint Statement that included six points on the ways of jointly facing the new challenges in the fields of public health, economic recovery, agriculture, "three evils", peace process in Afghanistan, etc. The decision to create a new format of China and Central Asia foreign ministers' meeting was first documented in the Joint Statement that was issued as a result of the first C+C5 meeting in 2020. This document expressed the willingness of the parties to meet once a year in order to promote cooperation under new conditions and global challenges. It was also agreed that the extraordinary meetings will be organized, if necessary, by the agreement of all sides [18].

Afterwards, some Central Asian experts argued that the Chinese version of foreign ministers' meeting with the Central Asian countries is relatively vague compared to the similar formats developed by the United

States and Russia. It has been observed that the American format C5+1 is region-centric in its nature, and it recognizes Central Asia as a separate and united region, whereas the Russian version of "5+1" can be considered as a response to the American one. Russia does not see Central Asia as a separate region and hence views its "5+1" platform as a Russia-centered format [19]. However, the second C+C5 meeting seems less ambiguous compared to the last year's meeting and more ambitious in terms of its goals and actions. China Daily emphasized that the second meeting had more practical significance than the first virtual meeting. Moreover, it stressed the normative aspects of this new format by stating that "the COVID-19 pandemic has deepened the six countries' understanding of the fact that the region is essentially a community with a shared future" [20].

Foreign ministers of all the five Central Asian states – Mukhtar Tleuberdi (Kazakhstan), Ruslan Kazakbaev (Kyrgyzstan), Sirojiddin Muhridin (Tajikistan), Rashid Meredov (Turkmenistan), and Abdulaziz Kamilov (Uzbekistan) have attended the meeting. Wang Yi underscored that having constructed the 30 years-long cooperative relations, China and the Central Asian countries should look for 'the new-type regional cooperation path' that is compatible with the challenges of today. In doing so, he highlighted the following five points. First, the parties should work together to fight the COVID-19 pandemic and construct a global 'community of health' (weisheng jiankang gongtongti). Second, China and Central Asia should promote innovations along SREB by increasing high-tech cooperation. Third, a grand Eurasian passageway of interconnectivity should be built in order to expand the transport corridor between Asia and Europe. Fourth, the sides should work together to ensure regional security and fight against the 'three evils' of terrorism, extremism, and separatism. Fifth, China and Central Asian states should foster cooperation to overcome new challenges such as climate change, biodiversity protection, Aral Sea governance, etc. [21].

Along with this new approach in further developing Sino-Central Asian cooperation, certain practical proposals have been made in

terms of establishing three centers such as China-Central Asia Agricultural Cooperation Center (Zhongguo-Zhongya nongye hezuo zhongxin), "Silk Road Archeological Cooperation Research Center" (Sichou zhilu kaogu hezuo yanjiu zhongxin) and the Centers of traditional medicine in Central Asian countries. Moreover, three plans were adopted that were directed to professional training and education of the Central Asians. Namely, it was proposed to set up Luban Workshops (Luban Gongfang) in each of the Central Asian country during the next three years within the plan entitled "One country, one workshop" (yiguo yifang jihua) (CAA Network, 2021). So far, the Luban Workshops have been established in several dozens of countries around the world including Thailand, the UK, Portugal, Indonesia, India, Pakistan, Ethiopia, Mali, Madagascar, Egypt, etc. since the launch of the program by the Tianjin Municipality in 2016. The Luban Workshop programs aim to train local professional and technical personnel in foreign countries [22]. Hence, Beijing's intention to set up Luban Workshops in Central Asia indicates its willingness to upgrade Sino-Central Asia relations to meet the demands of the local population in Central Asian countries as it was the case in some African countries and Pakistan where local people expressed their dissatisfaction with being left out of the Chinese projects.

As a result of the second meeting, China and the five Central Asian countries have adopted three Joint Statements: The joint Statement on the joint response to the current pandemic, the Joint Statement on deepening the sub-national (local) cooperation, and the Joint Statement on the Afghan issue on which the parties expressed their support to peaceful recovery of Afghanistan [23, 21].

Furthermore, China pledged to provide 450 scholarships to the Central Asian states in the coming three years within the frames of the 'professional training plan' (jiaoyu peixun jihua). By the same token, another plan on "poverty eradication and increasing effectiveness of agriculture" was adopted within which China announced organizing training courses for 100 people who work in the sphere of poverty

alleviation in the Central Asian countries during the next three years [23]. The allocation of these types of new scholarships and plans to open Luban workshops manifest that China's scholarships and training courses directed towards the Central Asian states are being diversified to include the non-traditional aspects of interest unlike the previous focus on providing courses on culture and language.

Another diplomatic development has been the signing of the Memorandum on the Establishment of the Mechanism for China and Central Asia Foreign Ministers' Meeting which implies that China is willing to institutionalize this new format with the aim of granting it a regular character. Although the text of the Memorandum has not been made public, yet it can be inferred that the C+C5 platform will continue with one-year regularity as it was indicated in the Joint Statement in July 2020. This is a novel development in Sino-Central Asian relations in the sense that this format does not include any outside third power as it was the case in 'Shanghai Five' and the SCO. It signifies China's attempt to institutionalize its engagement with the Central Asian region in accordance with its growing global economic and political clout. Moreover, all the above-mentioned commitments by China indicate the beginning of the PRC's new diplomatic approach towards Central Asia that can be characterized by its multi-faceted and coordinated feature and being in line with the current global challenges.

One aspect that should be paid an important heed to is the specific mention of Central Asia within the frames of the concept of "community of common destiny" titled "China-Central Asia Community of a shared future" (Zhongguo Zhongya mingyun gongtongti). Although some scholars have already argued that the concept of "community of common destiny" (mingyun gongtongti) is mainly directed toward China's neighboring countries [24; p. 70], this is the first time when this concept has been designated to a specific geographical region. Number of authors noted that the concept of a "community of common destiny" constitute an ideational aspect of the BRI, whereas the BRI itself can be regarded as the practical component with

---

concrete actions [25, 24, 26]. Hence one can infer that this can be viewed as a first step toward implementing this ideational concept in Central Asia. However, one can notice that this time the concept of “community of common destiny” was left undefined without any mention of concrete plans or actions in the context of Central Asia.

Building upon the above observations this paper argues that the new challenges such as the current pandemic and the US and NATO withdrawal from Afghanistan in September 2021 are opening the window of opportunity for China to play an active role in the Central Asian region now with the aim of ensuring regional stability. Chinese analysts emphasize the concerns expressed by the Chinese foreign minister at the meeting regarding the potential security vacuum in Afghanistan after the US pullout and its implications on security in Central Asia [27].

Results

Overall, this study offers the following findings. First, China began to commit itself to a multi-faceted approach in Central Asia. Second, the PRC is more determined to offer practical plans to materialize its engagement in the region. Third, China is willing to engage the Central Asian region in the normative aspect too.

Furthermore, this study reveals that China’s new engagement with Central Asia is substantially different from the previous diplomatic approach of its focus on solely Central Asian countries themselves and its attempt to instill institutionalization. By the same token, the new C+C5 mechanism can be distinguished by its attention to specific issues and attempts to resolve them collectively. So far, it has produced more concrete plans in terms of resolving common issues such as the challenges of the pandemic, developing high-tech cooperation, ensuring

regional stability, and addressing poverty alleviation and environmental degradation being the primary foci. Apart from the inter-governmental interaction that was dominant in previous years, this new engagement involves multiple actors ranging from state-owned organizations, embassies, universities, entrepreneurs, and teachers to individuals such as actors, singers, or students who are interested in connecting the two sides. It can be inferred that China’s new approach to Central Asia is likely to develop further in this manner in the foreseeable future.

Conclusion

China’s new institutionalized approach towards the Central Asian region demonstrates that with the changing international environment, the PRC has made substantial adjustments in its Central Asian diplomacy. A corollary is that the launch of the C+C5 platform and its further institutionalization is the gradual manifestation of China’s “striving for achievement” strategy which seeks to reorient Beijing’s focus from the economic consideration to the political ones. Consequently, the future development of Sino-Central Asian relations depends on multiple political factors such as regional stability, the situation in Afghanistan, the involvement of other regional players in the region, and the domestic political stability of the Central Asian states. The C+C5 format seems to continue to play an important role in fostering Sino-Central Asian dialogue further. Thus far, it has engaged the five Central Asian countries that do not possess a unified set of policies toward China in a coordinated way into one platform with the PRC. This demonstrates that China is increasingly paying attention to and acting upon the global challenges within the context of specific regions.

References

1. Xuetong Y., From Keeping a Low Profile to Striving for Achievement. *The Chinese Journal of International Politics*, 2014, No.7(2), P.153-184.
2. Hashimova U., China Launches 5+1 Format Meetings with Central Asia, *The Diplomat*, 2020. Available at: <https://thediplomat.com/2020/07/china-launches-51-format-meetings-with-central-asia/> (accessed 01.04.2022).

3. Wu H., Chen C., The Prospects for Regional Economic Integration between China, and the Five Central Asian Countries. *Europe-Asia Studies*. 2004. No.56(7). P. 1059-1080.
4. Sheives K., China Turns West: Beijing's Contemporary Strategy Towards Central Asia. *Pacific Affairs*. 2006. No.79(2). P. 205-224.
5. Chung C., The Shanghai Co-operation Organization: China's Changing Influence in Central Asia. *The China Quarterly*. 2004. 180. P.989-1009.
6. Shambaugh D., China Engages Asia: Reshaping the Regional Order. *International Security*. 2005. No.29(3). P. 64-99.
7. Lanteigne M., "In Medias Res": The Development of the Shanghai Co-operation Organization as a Security Community. *Pacific Affairs*. 2007. No.79(4). P.605-622.
8. Clarke M. "Making the Crooked Straight": China's Grand Strategy of "Peaceful Rise" and its Central Asian Dimension. *Asian Security*. 2008. No. 4(2). P. 107-142.
9. Swanstrom N., China, and Central Asia: A New Great Game or Traditional Vassal Relations? *Journal of Contemporary China*. 2005. No.14(45). P. 569-584.
10. Reeves J., China's Silk Road Economic Belt Initiative: Network and Influence Formation in Central Asia, *Journal of Contemporary China*, 2018, DOI: 10.1080/10670564.2018.1433480
11. Pantucci R., China in Central Asia: The First Strand of the Silk Road Economic Belt, *Asian Affairs*, 2019.
12. Kaukenov A., Features of the Chinese Diplomacy in Central Asia: View from Kazakhstan (Osobennosti kitaiskoi diplomatii v Tsentral'noy Azii: vzglyad iz Kazakhstana). In *Central Asia – China: Current State and the Prospects of Cooperation (Tsentral'naya Azia – Kitai: sostoyanie i perspektivy sotrudnichestva)*. Conference Proceedings, KAZISS, 2008. P.83-90.
13. Sutter R.G., *Chinese Foreign Relations: Power and Policy since the Cold War*. Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2012. P.10.
14. CAA Network. One More +C5? (On the Mechanism of Regular Meetings of Foreign Affairs Ministries "China+Central Asia") (Eshche Odin +C5? (o mehanizme regul'yarnykh vstrech ministrov inostrannykh del "Kitai+Tsentral'naya Azia"). 2020, July 23. Available at: <https://www.caa-network.org/archives/20237> (accessed 01.04.2022).
15. Chung C., The "Good Neighbour Policy" in the Context of China's Foreign Relations, *China: An International Journal*. 2009. No. 7(1). P.107-123.
16. Scott D., *China's Public Diplomacy Rhetoric, 1990-2012: Pragmatic Image-Crafting, Diplomacy & Statecraft*, 2015. No. 26(2). P. 249-265.
17. Zhao H., Theoretical and Practical Foundations of the Chinese Diplomacy in Central Asia (Teoreticheskie i prakticheskie osnovy kitaiskoi diplomatii v Tsentral'noy Azii), *Kazakhstan in Global processes*. 2008. No.17(3). P. 46-59.
18. Embassy of the PRC in Turkmenistan. Joint Statement of the Meeting of Foreign Ministers of "Central Asia – China" in the Format of Videoconference (Sovmestnoe zayavlenie vstrechi ministrov inostrannykh del "Tsentral'naya Azia - Kitai" v formate videokonferentsii). Available at: <http://tm.china-embassy.org/rus/sbwl/t1799089.htm> (accessed 01.04.2022).
19. Tolipov F., Geopolitical Arithmetic "5+1" in Central Asia (Geopoliticheskaya arifmetika "5+1" v Tsentral'noy Azii), *Caspian Bulletin*, 2020. Available at: <http://caspp-geo.ru/geopoliticheskaya-arifmetika-5-1-v-tsentralnoj-azii/> (accessed 01.04.2022).
20. China Daily, Xi'an Meeting Marks New Progress in China and Central Asia Cooperation: China Daily Editorial, 2021, May 13. Available at: <http://global.chinadaily.com.cn/a/202105/13/WS609d1093a31024ad0babdbbe.html> (accessed 01.04.2022).
21. Ministry of Foreign Affairs of the PRC. Wang Yi Hosts "China+Central Asia" Foreign Ministers' Meeting, 2021. Available at: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1875496.shtml (accessed 01.04.2022).
22. China Today. Luban Workshops Help Build Vocational Skills and Boost Employment in Host Countries, 2021, January 22. Available at: http://www.chinatoday.com.cn/ctenglish/2018/cs/202101/t20210122_800233473.html (accessed 01.04.2022).
23. CAA Network. "Central Asia - China" and Conflict at the Border: Assessments by Chinese Experts (Tsentral'naya Azia – Kitai i konflikt na granitse; otsenki kitaiskikh ekspertov), (2021, May 14). Available at: <https://www.caa-network.org/archives/21835/itogi-vtoroj-vstrechi-v-formate-czentralnaya-aziya-kitaj> (accessed 01.04.2022).

24. Wang J., Building a Community of Common Destiny between China, and the Neighboring Countries: Concept, Connotation and Approach. In Wang L. and Zhao J. (Eds.) *China's Belt and Road Initiative and Building the Community of Common Destiny*. World Scientific, Singapore, 2019. P. 57-80.

25. Rolland N., *Beijing's Vision for a Reshaped International Order*, 2018. Available at: <https://jamestown.org/program/beijings-vision-reshaped-international-order/> (accessed 01.04.2022).

26. Kallio J., *Xi Jinping Thought and China's Future Foreign Policy: Multipolarity with Chinese Characteristics*. Finnish Institute of International Affairs, 2018. P. 10.

27. Sheng Y., *China, Central Asian Countries to Strengthen Cooperation on Afghan Issue, Counterterrorism and Diversify Energy Sources*. Global Times. Available at: <https://www.globaltimes.cn/page/202105/1223313.shtml> (accessed 01.04.2022).

А.К. Нуридденова¹, Б.З. Бюжеева², А.Р. Алипбаев³

¹*Сүлейман Демирел университеті, Алматы, Қазақстан*

^{2,3}*Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*

Қытайдың Орталық Азиямен жаңа өзара әрекеттестігінің институциаландырылуы

Аңдатпа. Берілген мақала Қытай-Орталық Азия сыртқы істер министрлерінің 2020 және 2021 жылдары орын алған екі отырысы нәтижесінде Қытайдың аталмыш аймаққа арналған жаңа дипломатиясының мәнін және оның іске асырылуы үшін таңдалған уақытты зерттеуге тырысады. Бұл зерттеудің мақсаты – Қытайдың Орталық Азия аймағына бағытталған осыған дейінгі және қазіргі саясатын салыстыру. Осылайша, аталмыш зерттеу берілген бағыт бойынша осыған дейін жазылған әдебиетке өз үлесін қосуға және соңғы Қытай-Орталық Азия дипломатиялық қатынастары бойынша сараптама қамтамасыз етуге ұмтылады. Мақала алты ел сыртқы істер министрлері отырыстарында сөйленген сөздерді талдауда дискурс сараптау әдісін кеңінен қолданады. Қытай-Орталық Азия қатынастары туралы бірнеше әдебиетке шолу жасаған соң, бұл зерттеу Қытай Халық Республикасының Орталық Азияға деген саясатының өте кешенді және көп салалы деңгейге жеткендігін анықтайды. Мақала сыртқы істер министрлері отырысы механизміне бастаманың берілуі және оның одан әрі институциаландырылуы Қытайдың экономикалық іс-әрекеттерден гөрі саяси аспектілерге көбірек мән беретін «жетістіктерге қол жеткізуге ұмтылу» стратегиясының біртіндеп көрініс табуы деп қорытындылайды.

Түйін сөздер: С+С5, ғаламдық сын-тегеуріндер, Қытайдың сыртқы саясаты, Қытайдың Орталық Азия дипломатиясы, «тағдыры ортақ жаһандық қауымдастық»

А.К. Нуридденова¹, Б.З. Бюжеева², А.Р. Алипбаев³

¹*Университет имени Сулеймана Демиреля, Алматы, Казахстан*

^{2,3}*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

Институционализация нового взаимодействия Китая с Центральной Азией

Аннотация. В данной статье делается попытка изучить характер и сроки нового дипломатического взаимодействия Китая с центральноазиатским регионом в результате двух встреч министров иностранных дел Китая и государств Центральной Азии, которые состоялись в 2020 и 2021 годах. Целью данного исследования является сравнение прежнего и нынешнего подходов Китая к региону Центральной Азии в целом. Таким образом, данное исследование пытается внести вклад в существующую литературу и пролить свет на последние дипломатические события, касающиеся Китая и Центральной Азии. Данное исследование во многом опирается на метод дискурсивного анализа при интерпретации докладов выступлений министров иностранных дел Китая и пяти государств Центральной Азии на встречах министров иностранных дел. Изучив большое количество литературы по взаимодействию Китая и Центральной Азии, данная статья показывает, что нынешний китайский подход к региону Центральной Азии стал существенно комплексным и многогранным. В статье делается вывод о том, что запуск механизма встреч министров иностранных дел и ее дальнейшая институционализация – это постепенное проявление ки-

---

тайской стратегии «стремления к достижениям», которая направлена на переориентацию внимания Китайской Народной Республики с экономических соображений на политические.

Ключевые слова: С+С5, глобальные вызовы, внешняя политика Китая, центральноазиатская дипломатия Китая, «сообщество единой судьбы человечества»

Information about authors:

Nuriddanova Aizada – Assistant professor at the Department of Social Sciences, Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan.

Buyzheeva Bakhyt – Assistant professor at the Department of International Relations and World Economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Alipbayev Amangeldy – Assistant professor at the Department of International Relations and World Economy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Нуридденова Айзада – әлеуметтік ғылымдар кафедрасының ассистент профессоры, Сулейман Демирел университеті, Алматы, Қазақстан.

Бюжеева Бақыт – тарих ғылымдарының кандидаты, халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының доценті, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Алипбаев Амангелды – тарих ғылымдарының кандидаты, халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының доценті, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Р.А. Нургазина
Н. Мухтарова*

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

*Автор для корреспонденции: naila_mukhtarova@mail.ru

Государственная политика в области содействия занятости молодежи категории NEET

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению одного из наиболее острых вопросов социально-экономической политики государств мира – содействию занятости и экономической активности молодежи категории NEET в условиях пандемии COVID-19. Как показывает анализ индикаторов рынка труда на международном уровне, в период глобальных экономических и политических кризисов наиболее уязвимой перед лицом вызовов слоев населения является молодежь. Некоторые эксперты утверждают, что вероятность того, что молодой человек не найдет работу, в два раза выше, чем для других возрастных категорий. В долгосрочной перспективе исключение некоторой части молодежи с рынка труда представляет собой одну из самых серьезных угроз для общества. В этой связи вопросы совершенствования мер государственной политики по поддержке молодежи категории NEET представляют для страны особую стратегическую важность. Целью исследования является выявление эффективных подходов к деятельности государственных органов по содействию занятости молодежи категории NEET. В ходе исследования автором выявлены особенности и тенденции в области политики содействия занятости молодежи категории NEET, а также выработаны рекомендации по совершенствованию этих подходов в Казахстане.

Ключевые слова: молодежь категории NEET, занятость населения, трудоустройство молодежи, социальная политика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-71-79>

Поступила: 15.07.2022 / Одобрена к опубликованию: 22.08.2022

Введение

На сегодняшний день одним из наиболее острых вопросов социально-экономической политики государств мира является содействие занятости и экономической активности молодежи. Как показывает анализ индикаторов рынка труда на международном уровне, в период глобальных экономических и политических кризисов наиболее уязвимой перед лицом вызовов слоев населения

является молодежь. Некоторые эксперты утверждают, что вероятность того, что молодой человек не найдет работу, в два раза выше (14%), чем для других возрастных категорий (6,2%) [1].

Согласно исследованиям Международной организации труда (далее – МОТ), молодежь зарабатывает меньше, чем взрослые люди трудоспособного возраста, и более подвержена шоковому изменению доходов. Исследование, проведенное экспертами

Международной организации труда на основе анализа данных из 64 стран, на которые приходится 30 % трудоустроенной молодежи в мире, свидетельствует о том, что почасовая заработная плата взрослых людей трудоспособного возраста в среднем на 71 % выше, чем зарплата молодых людей. В этой связи они особенно уязвимы перед лицом социально-экономических вызовов, которые могут способствовать резкому снижению уровня доходов.

Особую актуальность вопросы содействия занятости населения, и, в частности, принятия адресных мер по трудоустройству молодежи, приобретают в свете пандемии COVID-19. По оценкам экспертов Международной организации труда, в 2020 году во всем мире произошло беспрецедентное сокращение занятости, эквивалентное потере 114 миллионов рабочих мест по сравнению с 2019 году. При этом акцентируется внимание на том, что в возрастном разрезе «сокращение занятости среди молодых работников (8,7 %) выше, чем среди работников старшего возраста (3,7%)» [2]. На основе анализа данных, собранных во всех регионах и группах стран по уровню доходов, эксперты делают вывод, что молодые работники особенно сильно пострадали из-за кризиса в 2020 году, что привело к сокращению их занятости на 8,7%. Согласно экспертным оценкам, «социальные и экономические последствия пандемии поражают молодых людей сильнее остальных групп, и существует риск того, что они будут ощущаться на протяжении всей их трудовой жизни» [3]. Согласно различным оценкам, кризис 2020 года, вызванной пандемией коронавируса, усугубил вытеснение молодежи с рынка труда и породил так называемое «поколение карантина».

Исследования, проводимые экспертами различных стран на национальном уровне, также подтверждают данный глобальный тренд. Так, российские исследователи отмечают, что «основной удар пандемии в России пришелся на молодое поколение, во II квартале 2020 г. по сравнению со II кварталом 2019 года уровень безработицы вырос среди

лиц 15–29 лет – примерно на 30%, в возрастной когорте 30–39 лет – почти наполовину» [4].

Согласно некоторым исследованиям, в Канаде с февраля по апрель 2020 года уровень безработицы увеличился чуть более, чем на 6% для взрослых, на 14,3% для молодых мужчин (до 27,1 %) и на 20,4 процентных пункта для молодых женщин (до 28,4 %) [5]. Похожая ситуация при исследовании выявлена в США, где уровень безработицы среди молодых мужчин (в возрасте 16–24 лет) увеличился на сопоставимую величину с февраля по апрель 2020 года (с 8,5 до 24,0 %), тогда как его рост среди молодых женщин (в возрасте 16–24 лет) был еще выше (с 7,5 до 29,8 %). Экспертами МОТ отмечается, что аналогичные тенденции касательно уровня безработицы среди молодежи появились в других странах – в Австралии, Китае, Ирландии, Республике Корея, Нидерландах и Швейцарии.

Другой важный аспект, отмечаемый экспертами МОТ – за пределами стран с высоким уровнем доходов безработные молодые люди или те, кто собирались выйти на рынок труда, обычно не переходили в категорию безработных, а, скорее, выбывали из состава рабочей силы или откладывали свое присоединение к ней. Тем самым, происходил рост количества молодежи категории NEET (not in employment, education or training – молодежь, которая нигде не учится и нигде не работает). Исследователи МОТ считают, что это объясняет отсутствие значительных изменений в статистике в количестве безработных молодых людей в мире.

Согласно результатам исследования, проведенного МОТ совместно с партнерами по Глобальной инициативе по обеспечению достойных рабочих мест для молодежи, 15 % опрошенных молодых людей перестали работать после начала кризиса, вызванного COVID-19. Так, рабочее время молодых людей, сохранивших работу, сократилось на 23 %. Кроме того, около половины студентов ожидают, что завершат обучение с задержкой, а 10 % – что не смогут его завершить вовсе.

Таким образом, большинство экспертов сходятся во мнении, что последствия

кризиса, вызванного COVID-19, представляют серьезные риски для молодежи всех стран мира. Первый риск – нарушение процесса получения образования и профессиональной подготовки может привести к сокращению потенциальных возможностей трудоустройства и заработка в будущем. Второй риск – происходящая сейчас волна потери рабочих мест и закрытия предприятий может привести к снижению зарплаток и занятости. Кроме того, экспертами поднимаются вопросы угрозы соблюдения прав работников. Третий риск – это возникновение более серьезных препятствий для поиска работы, выхода на рынок труда и попыток перехода на более качественные рабочие места. Также важно отметить, что на международном уровне некоторыми экспертами категория молодежи NEET рассматривается как показатель маргинализации и разъединения молодежи.

По мнению исследователей, с учетом последствий долговременного характера, исключение молодежи с рынка труда представляет собой одну из самых серьезных угроз для общества в текущей ситуации. Согласно оценкам экспертов МОТ, в перспективе совокупный кризис в сфере образования и рынка труда способен привести не только к снижению качества и количества рабочих мест, но и к усугублению существующего неравенства между странами и внутри стран.

В этой связи вопросы совершенствования мер государственной политики по поддержки молодежи категории NEET представляют для страны особую стратегическую важность. Кроме того, необходимо отметить, что показатели молодежи NEET на постоянной основе находятся на мониторинге международных организаций и являются индикаторами формирования международных рейтингов, например, Глобального индекса благополучия молодежи. Необходимо провести анализ текущего положения молодежи данной категории в Казахстане, ее специфические особенности и проблемы, рассмотреть и дать

оценку мерам государственной политики, направленным на данную целевую группу.

Цель исследования – выявить эффективные подходы к деятельности государственных органов по содействию занятости молодежи категории NEET.

Задачи исследования:

- Проанализировать текущее положение молодежи NEET в Казахстане
- Рассмотреть международный опыт мер государственной политики по поддержке молодежи NEET
- Выявить ключевые подходы государственной политики по содействию занятости молодежи NEET
- Выработать рекомендации по совершенствованию мер государственной политики по поддержке молодежи NEET.

Методология исследования

Исследование основано на методах сравнительно-политологического и системного анализа, которые позволили выявить из значительного объема статистических и информационных данных ключевые характеристики молодежи NEET в Казахстане и зарубежом.

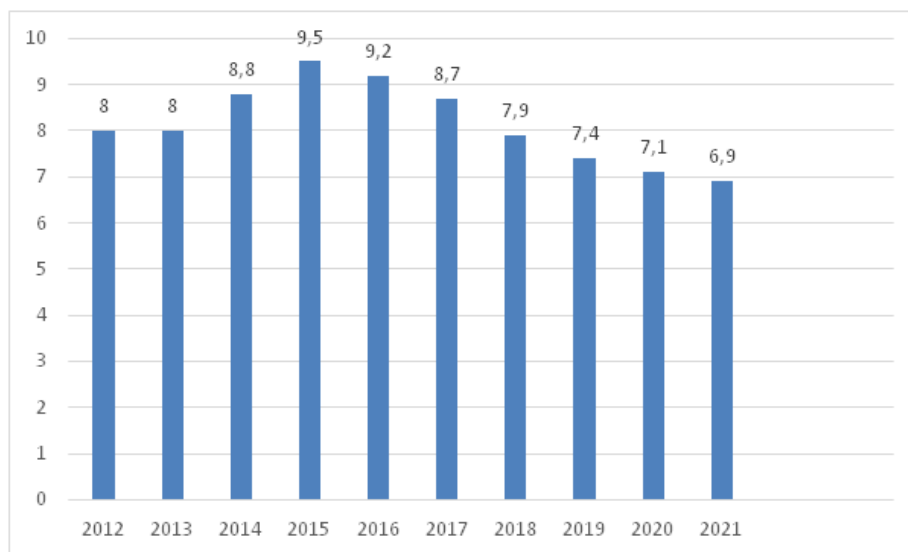
Результаты исследования

В ходе исследования были выявлены следующие особенности и тенденции в области политики содействия занятости молодежи категории NEET.

Первое. Молодежь NEET в Казахстане занимает относительно небольшую долю в общей численности молодежи и представлена несколькими специфическими социальными портретами.

Согласно официальным статистическим данным на начало 2022 года, количество молодежи в Казахстане составило 20% (3 741 083 чел.) от общей численности населения. Доля молодежи категории NEET (15-28 лет) по итогам 2021 года составляет 6,9%. При этом наблюдается устойчивая тенденция по уменьшению количества данной категории населения.

Рисунок 1. Доля молодежи NEET (15-28 лет) в Казахстане, %
Источник: БНС АСПиР РК

Необходимо отметить, что в Казахстане молодежь NEET обладает специфическими характеристиками. По результатам исследования, проведенного Научно-исследовательским центром «Молодежь», были выявлены следующие портреты молодежи категории NEET: «недавние выпускники», «временные безработные», «сельские парни», «молодые мамы», при этом один социальный портрет может плавно перетекать в другой, например, недавний выпускник может стать «сельским парнем» или «молодой мамой» [6]. Особенностью молодежи NEET в Казахстане является то, что некоторой ее части комфортно находиться в этой категории, при этом это удобно и семье этого человека, а также молодой человек из данной категории может не стремиться выйти из своего статуса. Как показывают исследования по социологическому портрету молодежи категории NEET в Казахстане, в своем большинстве представители данной категории удовлетворены своей жизнью несмотря на трудности в трудоустройстве, а также нехватку денежных средств.

Кроме того, необходимо отметить распространение среди молодежи во всем мире тенденции брать так называемый «gap-year» после завершения обучения в

школе, средне-специального либо высшего учебного заведения. В этот год молодые люди предпочитают не учиться и не работать, а заниматься подготовкой к поступлению, волонтерством, путешествиями, помощью по дому, временными подработками и так далее. Эта практика характерна для обозначенного выше социального портрета «недавний выпускник».

Исходя из социальных портретов молодежи NEET в Казахстане в современных условиях государству необходимо уделить одно из приоритетных направлений для содействия занятости не только для молодежи NEET в целом, но и таргетировать меры конкретно на целевые подгруппы – прежде всего, на недавних выпускников и на временных безработных. Кроме того, необходимо проводить мониторинг и анализ необходимости проведения обучения и трудоустройства «молодых мам» и «сельских парней», а также выработки мер по содействию вовлечения в предпринимательскую деятельность.

Среди программ, реализуемых в Казахстане для трудоустройства молодежи, выделяются следующие.

Во-первых, это проект «Молодежная практика» (оплачиваемая практика со сроком до 6 месяцев, рабочие места для

прохождения молодежной практики создаются на предприятиях и в организациях всех форм собственности, при этом рабочие места должны соответствовать профессии, полученной выпускником в организации образования, ежемесячный размер заработной платы в месяц составляет 25 месячных расчетных показателей с учетом налогов, обязательных пенсионных взносов и других социальных отчислений). По данным Министерства труда и социальной защиты населения РК, количество участников молодежной практики в 2017 году составило 25,8 тыс. чел., в 2018 г. – 27,6 тыс. чел., 2019 г. – 34,7 тыс. чел., 2020 г. – 34,4 тыс. чел., 2021 г. – 24,3 тыс. человек.

Во-вторых, это проект «Первое рабочее место» (для тех, кто не имеет опыта работы, реализуется с целью повышения конкурентоспособности молодежи на рынке труда, предоставления им необходимых трудовых навыков и адаптации на первом рабочем месте, работа подыскивается в соответствии со специальностью, указанной в дипломе о профессиональном образовании или близкой по профилю образования). Согласно данным МТиСЗН РК, количество участников проекта «Первое рабочее место» в 2020 г. Составило 159 человек, 2021 г. – 1 603 человека.

Также необходимо отметить такие программы, как «С дипломом – в село!», «Серпін», «Жас кәсіпкер» и так далее.

Как и международные эксперты, казахстанские эксперты выражают обеспокоенность по вопросам обеспечения качества образования в период карантинных ограничений. Так, эксперты отмечают, что неспособность системы качественно реализовать дистанционное образование может повлиять на уровень грамотности населения и активизирует риски расширения категории молодежи NEET [7]. Поэтому государственным органам необходимо также предпринимать меры по повышению качества дистанционного обучения, которое сохраняет свою актуальность и при ослаблении карантинного режима.

Второе. Государства мира проводят адресную работу по поддержке молодежи категории NEET. В разгар пандемии в мае 2020 года МОТ рекомендовала странам принять ряд политических мер реагирования, значительная часть которых была направлена на молодежь. Одна из мер касается предотвращения долгосрочного ущерба молодежи с точки зрения образования и профессиональной подготовки и перспектив на рынке труда. Также отмечается, что политические меры, ориентированные на молодежь, должны осуществляться в рамках всеобъемлющей, инклюзивной и ориентированной на будущее политики в сфере занятости, подразумевающей эффективную реализацию гарантий трудоустройства и получения квалификации, а также расширенные пакеты мер стимулирования и восстановления.

Один из ключевых подходов, рекомендованных МОТ, это межведомственный характер мер. В Индонезии, например, Агентство социальной защиты занятости, Координационное министерство экономики, Министерство образования и культуры, а также Министерство финансов были вовлечены в процесс принятия политических решений в ответ на социальные и экономические последствия пандемии COVID-19.

В Мексике несколько новых мер государственной политики были инициированы специально для молодежи, при этом основное внимание уделяется программе «Jóvenes construyendo el futuro» («Молодые люди строят будущее»), направленную на молодежь категории NEET. Программа обеспечивается для молодежи данной категории 12-месячную стажировку.

В то время как большинство политических мер реагирования на COVID-19 нацелены на всеобщий кризисный охват, некоторые интегрированные политические меры отмены были адаптированы для молодежи. Республика Корея, например, опробовала схему, который оказал поддержку 24-летним жителям муниципалитета Соннам и

осуществил разовые денежные переводы молодежи. Правительство переработало экспериментальную схему в виде универсального денежного перевода на конец августа 2020 года. На эту схему приходится 20% от общих правительственных расходов на пандемию. Республика Корея также обязалась в мае 2020 года обеспечить работой 550 000 молодых людей и оказать помощь малоимущим, осуществить переподготовку кадров. Кроме того, предусмотрены меры по увеличению пособия для молодых людей, ищущих работу [8].

Для поддержки молодежи, пострадавшей во время пандемии, в Европейском союзе 2022 год объявлен Годом молодежи. И одной из ключевых инициатив является программа «ALMA» (аббревиатура «Aim, Learn, Master, Achieve» – «Нацелься, Учись, Освой, Получи»), направленная на организацию стажировки и трудоустройства безработной и малоимущей молодежи. Кроме того, в 2022 году в расходах Европейского союза увеличилось финансирование программ образования, например, «Horizon Europe».

Правительство Малайзии предоставило работодателям финансовые стимулы для обучения, а затем найма 300 000 безработных молодых людей. Согласно проекту, лица, бросившие школу, и те, кто недавно окончил школу, будут получать 600 малайзийских рингитов (146 долларов США) в месяц за обучение сроком до шести месяцев.

Правительство Малайзии также учредило фонд в размере 2 млрд малайзийских рингитов (487 млн. долларов США) для переподготовки и повышения квалификации 200 000 безработных молодых работников, чтобы повысить их шансы на получение работы.

Правительство Индонезии ввело «Программу карточек до трудоустройства», направленную на повышение квалификации двух миллионов молодых людей. Она покрывает расходы на проживание и транспорт во время обучения за счет единовременной выплаты в размере 500 000 индонезийских рупий (34 доллара США) на каждого стажера. Эти схемы адаптированы к конкретным задачам,

с которыми сталкиваются молодые люди, включая оттачивание навыков и покрытие основных расходов.

Кроме того, необходимо отметить, что одной из частей интегрированного подхода к работе с молодежью NEET является то, что правительства уделяют внимание не только самому процессу трудоустройства молодежи, но и ее ментальному здоровью.

В целом, эксперты МОТ в качестве пробелов в мерах государственной политики по всему миру выделяют:

- молодым людям и конкретным проблемам, с которыми они сталкиваются, уделяется эпизодическое политическое внимание;
- ограниченное внимание к ситуации и проблемам, с которыми сталкиваются молодые женщины во время пандемии;
- необходима инклюзивная политика, учитывающая конкретные потребности, уязвимости и стремления;
- мало внимания уделяется новым всплескам неформальной занятости среди молодежи и росту использования детского труда;
- ограниченное внимание уделяется мигрантам и тем, кто находится в зонах конфликтов.

Среди рекомендаций экспертов МОТ:

- учет особенностей проблем, с которыми сталкивается молодежь как широкая группа, так и ее подгруппы в половозрастном разрезе;
- комплексный, общегосударственный подход, разработанный в тесном диалоге с молодежью, социальными партнерами и другими заинтересованными сторонами;
- система социальной защиты должна быть усилена для содействия трудоустройству и защитить психическое здоровье и благополучие молодежи;
- необходим регулярный сбор соответствующих данных о рынке труда для усиления мониторинга воздействия кризиса на молодежь и повышения эффективности политики. Это показатели психического здоровья, благополучия, неформального труда, бедности.

Заключение

Анализ информации по текущему положению молодежи категории NEET в Казахстане, а также мер государственной политики, направленных на поддержку данной категории населения в мире и в Казахстане, показывает следующие направления совершенствования подходов к поддержке молодежи NEET.

Во-первых, необходимо развитие интегрированного и проектного подходов в работе государственных органов по поддержке молодежи категории NEET в условиях пандемии COVID-19. Это предполагает создание совместных программ и проектов таких структур, как Министерство труда и социальной защиты населения, Министерство информации и общественного развития, Министерство образования и науки, Министерство национальной экономики, Национальная палата предпринимателей «Атамекен», неправительственного сектора, а также других стейкхолдеров. Данные программы и проекты могут быть направлены на создание условий по прохождению оплачиваемых стажировок, трудоустройству молодежи, обучению и повышению квалификации. Также важно рассмотреть возможность введения специальных льгот и пособий для молодежи категории NEET в условиях пандемии.

Во-вторых, целесообразно усилить таргетированность мер государственной политики по поддержке отдельных подгрупп категории молодежи NEET. Так, одни и те же меры государственной поддержки могут иметь разный уровень эффективности и вовлеченности для таких подгрупп, как «молодые мамы» и «недавний выпускник». Если для «недавних

выпускников» и «временных безработных» наиболее релевантны меры содействия трудоустройству, то для «сельских парней» и «молодых мам» более эффективными могут оказаться меры по обучению и содействию в открытии и развитии предпринимательства. Причиной этому является разный образ жизни, предпочитаемый график и характер работы, жизненные приоритеты и другие факторы.

В-третьих, необходимо активно вовлекать саму молодежь для выработки мер по ее поддержке. Для этого необходимо формирование устойчивых каналов взаимосвязи между молодыми людьми и государственными органами (прежде всего, с Комитетом по делам молодежи и семьи Министерства информации и общественного развития) с активным использованием возможностей социальных сетей для коммуникации. Необходимо на постоянной основе отслеживать эффективность принимаемых мер, индикаторы реализации новых проектов и программ. В свою очередь, это требует реализации комплекса социологических исследований.

В-четвертых, меры государственной политики по содействию занятости молодежи категории NEET должны включать в себя работу по сохранению психического здоровья молодых людей. Это реализуемо в рамках интегрированного и проектного подходов с вовлечением таких стейкхолдеров, как Министерство здравоохранения, неправительственные организации, центры психологической поддержки.

Принятие вышеуказанных мер позволит совершенствовать меры государственной политики по поддержке молодежи категории NEET в Казахстане с учетом страновой специфики.

Список литературы

1. Борьба с молодежной безработицей в год молодежи. Новостной портал «Euronews». [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://ru.euronews.com/next/2022/04/20/rb-09-youth-guarantee-crash-course> (дата обращения: 09.05.2022).

2. Вестник МОТ: COVID-19 и сфера труда. Седьмой выпуск. Обновленные оценки и анализ. 25 января 2021 года. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/briefingnote/wcms_767671.pdf (дата обращения: 09.05.2022).
3. Вестник МОТ: COVID-19 и сфера труда. Четвертый выпуск. Обновленные оценки и анализ. 27 мая 2020 года. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/briefingnote/wcms_746704.pdf (дата обращения: 09.05.2022).
4. Лайкам К.Э., Бикбаева А.Р., Павлова Е.К. Влияние пандемии коронавируса на рынок труда // Федерализм. 2021. Т. 26. № 4 (104). С. 5–19. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <http://dx.doi.org/10.21686/2073-1051-2021-4-5-19> (дата обращения: 09.05.2022).
5. Youth in Europe: Effects of COVID-19 on their economic and social situation. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/662942/IPOL_STU\(2021\)662942_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/662942/IPOL_STU(2021)662942_EN.pdf) (дата обращения: 09.05.2022).
6. Национальный доклад «Молодежь Казахстана – 2021». [Электрон. ресурс]. – URL: <https://eljastary.kz/upload/iblock/0e6/lxtjt7dlq0xu1a7hjm540sw3fxzdhyzd.pdf> (дата обращения: 09.05.2022).
7. Аналитический доклад «Молодежь Казахстана» / Научно-исследовательский центр «Молодежь». – Нур-Султан, 2021. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://eljastary.kz/ru/research/18104> (дата обращения: 09.05.2022).
8. From ILO, Republic of Korea: A Rapid Assessment of the Employment Impacts of COVID-19, p. 11, (2020j). [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: https://www.ilo.org/emppolicy/pubs/WCMS_760063/lang--en/index.htm (дата обращения: 09.05.2022).

Р.А. Нуртазина, Н. Мухтарова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

NEET санатындағы жастарды жұмыспен қамтуға жәрдемдесу саласындағы мемлекеттік саясат

Аңдатпа. Мақала әлем мемлекеттерінің әлеуметтік-экономикалық саясатының ең өзекті мәселелерінің бірі – COVID-19 пандемиясы жағдайында NEET жастарының жұмыспен қамтылуына және экономикалық белсенділігіне жәрдемдесу мәселесін қарастыруға арналған. Еңбек нарығының көрсеткіштерін халықаралық деңгейде талдау көрсеткендей, жаһандық экономикалық және саяси дағдарыстар кезеңінде халықтың сын-қатерлер алдындағы ең осал бөлігі жастар болып табылады. Кейбір сарапшылар жастардың басқа жас топтарына қарағанда жұмыс таппай қалу ықтималдығы екі есе жоғары екенін айтады. Ұзақ мерзімді перспективада жастардың бір бөлігінің еңбек нарығынан шеттетілуі қоғамға төнетін ең ауыр қатерлердің бірі болып табылады. Осыған байланысты NEET жастарын қолдау жөніндегі мемлекеттік саясат шараларын жетілдіру мәселелері ел үшін ерекше стратегиялық маңызға ие. Зерттеудің мақсаты – NEET санатындағы жастарды жұмысқа орналастыруға жәрдемдесу бойынша мемлекеттік органдардың қызметіне тиімді тәсілдерді анықтау. Зерттеу барысында автор NEET санатындағы жастарды жұмыспен қамтуға жәрдемдесу саясатының ерекшеліктері мен тенденцияларын анықтады, сонымен қатар Қазақстанда осы тәсілдерді жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірледі.

Түйін сөздер: NEET жастары, жұмыспен қамту, жастарды жұмыспен қамту, әлеуметтік саясат.

R.A. Nurtazina, N. Mukhtarova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

State policy in the field of employment promotion of NEET category youth

Abstract. The article is devoted to the consideration of one of the most pressing issues of the socio-economic policy of the states of the world - the promotion of employment and economic activity of NEET youth in the context of the COVID-19 pandemic. As the analysis of labor market indicators at the international level shows, during the period of global economic and political crises, the most vulnerable segment of the population in the face of challenges is the youth. Some experts argue that a young person is twice as likely to not find a job as other

age groups. In the long term, the exclusion of some of the youth from the labor market is one of the most serious threats to society. In this regard, the issues of improving state policy measures to support NEET youth are of particular strategic importance for the country. The purpose of the study is to identify effective approaches to the activities of state bodies to promote the employment of youth in the NEET category. In the course of the study, the author identified features and trends in the field of policies to promote youth employment in the NEET category, and also developed recommendations for improving these approaches in Kazakhstan.

Keywords: NEET youth, employment, youth employment, social policy.

References

1. Bor'ba s molodezhnoj bezraboticej v god molodezhi. Novostnoj portal «Euronews» [the fight against youth unemployment in the year of youth. Euronews news], Available at: <https://ru.euronews.com/next/2022/04/20/rb-09-youth-guarantee-crash-course>, [in Russian]. (accessed 09.05.2022).
2. Vestnik MOT: COVID-19 i sfera truda. Sed'moj vypusk. Obnovlennye ocenki i analiz. 25 yanvarya 2021 goda [ILO Bulletin: COVID-19 and sphere of labor. Seventh edition. Updated estimates and analysis. January 25, 2021], Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/briefingnote/wcms_767671.pdf, [in Russian]. (accessed 09.05.2022).
3. Vestnik MOT: COVID-19 i sfera truda. Chetvertyj vypusk. Obnovlennye ocenki i analiz. 27 maya 2020 goda [ILO Bulletin: COVID-19 and the world of work. Fourth issue. Updated estimates and analysis. May 27, 2020]. Available at: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/briefingnote/wcms_746704.pdf [in Russian]. (accessed 09.05.2022).
4. Lajkam K.E., Bikbaeva A.R., Pavlova E.K. Vliyanie pandemii koronavirusa na rynek truda. Federalizm [The Impact of the Coronavirus Pandemic on the Labor Market, Federalism]. 2021. T. 26. No. 4 (104). S. 5–19. Available at: <http://dx.doi.org/10.21686/2073-1051-2021-4-5-19> [in Russian]. (accessed 09.05.2022).
5. Youth in Europe: Effects of COVID-19 on their economic and social situation. Available at: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/662942/IPOL_STU\(2021\)662942_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/662942/IPOL_STU(2021)662942_EN.pdf) (accessed 09.05.2022).
6. Nacional'nyj doklad «Molodezh' Kazakhstana 2021» [National Report «Youth of Kazakhstan - 2021», Available at: <https://eljastary.kz/upload/iblock/0e6/1xtjt7dlq0xu1a7hjm540sw3fxzdhycd.pdf> [in Russian] (accessed 09.05.2022).
7. Analiticheskij doklad «Molodezh' Kazakhstana» / Nauchno-issledovatel'skij centr «Molodezh'». – Nur-Sultan, 2021. [Analytical report «Youth of Kazakhstan» / Research Center «Youth», Available at: <https://eljastary.kz/ru/research/18104> [in Russian]. (accessed 09.05.2022).
8. From ILO, Republic of Korea: A Rapid Assessment of the Employment Impacts of COVID-19, p. 11, (2020j). Available at: https://www.ilo.org/emppolicy/pubs/WCMS_760063/lang--en/index.htm (accessed 09.05.2022).

Сведения об авторах:

Нуртазина Роза Ауталиповна – доктор политических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Мухтарова Наила – докторант по специальности «Политические науки», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Nurtazina Roza Autalipovna – Doctor of Political Sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Naila Mukhtarova – Ph.D. student in Political Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

М.Е. Омаров*
Б.К. Рахимбекова

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*Автор для корреспонденции: rahimbekovabakyt@gmail.com

Сравнительный анализ моделей местного самоуправления Украины

Аннотация. В настоящей статье представлено сравнение моделей местного самоуправления в Украине до реформы децентрализации, в период реформы и после завершения активной фазы реформы. Поскольку реформа децентрализации в Украине началась в 2014 году и в том или ином виде продолжается в настоящее время, был взят промежуток в течение 2013 – 2021 годов. Произведен обзор истории становления и развития местного самоуправления в Украине, начиная с получения этой страной независимости в 1991 году. Проведен анализ основных нормативных правовых актов, регулирующих положение местного самоуправления в Украине, в том числе в предыдущих редакциях. Проанализирован объем полномочий органов местного самоуправления базового, районного и областного уровней. Определены основные налоги и сборы, поступающие в бюджеты органов местного самоуправления до реформы, в период проведения реформы и после завершения активной фазы реформы. Произведена оценка динамики объемов бюджетных поступлений органов местного самоуправления, на примере Дрогобычской городской территориальной громады. Объяснено увеличение объема полномочий органов местного самоуправления базового уровня, а также районного и областного уровней. Оценена эффективность вышеуказанной реформы, а также обозначены некоторые проблемы. Дано заключение относительно возможности использования украинского опыта в условиях Республики Казахстан.

Ключевые слова: децентрализация, местное самоуправление, Украина, местные органы власти, местные бюджеты.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-80-98>

Поступила: 13.01.2022 / Одобрена к опубликованию: 29.06.2022

Введение

Актуальность настоящей статьи обусловлена необходимостью проведения реформы местного самоуправления в Республике Казахстан. Об этом заявлял Президент Республики Казахстан К. Ж. Токаев в ходе своего послания народу Казахстана [1]. В 2021 году, в Казахстане была принята Концепция развития местного

самоуправления до 2025 года [2], в которой были обозначены основные аспекты изменений в области местных органов власти. В частности, в концепции содержатся пункты, направленные на внедрение института прямых выборов акимов сельских и поселковых округов и городов районного значения (то есть, глав административно-территориальных единиц третьего уровня), а в последствии акимов районов и городов областного

значения (то есть, глав административно-территориальных единиц второго уровня). В этой связи, на наш взгляд, важно рассмотреть опыт других государств, которые эффективно проводят или провели у себя реформу местного самоуправления и децентрализации государственной власти. Однако, при изучении зарубежного опыта, важно принять во внимание следующие факторы. Во-первых, страна, зарубежный опыт которой исследуется, должна иметь схожие стартовые (дореформенные) условия с Республикой Казахстан в области административно-территориального устройства, обладать похожими на Казахстан условиями в области исторического и культурного наследия. Во-вторых, изучаемый зарубежный опыт должен быть успешным, по оценкам населения и экспертов. Таким образом, на наш взгляд, следует обратить внимание на Украину, которая начиная с 2015 года активно проводит реформу децентрализации государственной власти. Старт данной реформы был дан посредством принятия Концепции реформирования местного самоуправления территориальной организации власти в Украине, в рамках которой были определены основные ориентиры в проведении данной реформы [3]. В частности, реформой предусматривается изменение административно-территориального устройства страны, появление новых административно-территориальных единиц (громад), перераспределение властных полномочий и финансовых ресурсов на места, а также изменение принципа взаимодействия между центральной властью и органами местного самоуправления. Реформа децентрализации в Украине признается наиболее успешной из всех реформ в Украине, произошедших после смены власти в 2014 как населением [4], так и международными организациями. В этой связи изучение украинского опыта представляется нам важным в контексте дальнейших реформ местного самоуправления в Казахстане.

Целью настоящей работы является проведение сравнительного анализа

между старой и новой моделями местного самоуправления в Украине для выявления наиболее существенных преимуществ реформы децентрализации. Данная цель реализуется, путем выполнения следующих задач:

- 1) обзор наиболее значимых теоретических и практических работ по проблеме децентрализации;
- 2) осуществления анализа нормативно-правовых актов для выявления правового положения местного самоуправления в Украине;
- 3) проведение сравнительного анализа между старой и новой моделями местного самоуправления в Украине;
- 4) определение преимуществ новой модели местного самоуправления в Украине, по результатам сравнительного анализа.

Объектом исследования настоящей статьи являются предыдущая и действующая модели местного самоуправления в Украине. Предметом исследования настоящей статьи является изучение преимуществ новой модели местного самоуправления в Украине, возникшей вследствие реформы децентрализации, в сравнении со старой моделью местного самоуправления.

Научная новизна настоящей статьи состоит в том, что в ней изучено реформирование системы местного самоуправления в Украине, в контексте возможного использования данного опыта в Казахстане. На сегодняшний день, в казахстанском научном сообществе недостаточно изучен опыт реформирования местного самоуправления в постсоветских государствах, в том числе в Украине. Так, проблемам местного самоуправления и децентрализации посвящены работы таких отечественных авторов, как Ш. Б. Халикова [5] [6], Р. И. Ерманкулова и Б. Ж. Альмухамбетова [7], А. М. Белиспаев [8], Ж. Санхаева и А. Арзикулов [9], М. Б. Кенжегузин и С. А. Абдулаев [10], Р. Асаубаев [11], Е. Адамбаев и А. Кантарбаева [12], К. С. Мухтарова, А. Т. Мылтыкбаева и Л. Ж. Аширбекова [13], а также ряд других авторов.

Методология

В качестве методологической основы проведения настоящего исследования, были выбраны два метода теоретического исследования, которые позволяют наиболее точно, на наш взгляд, рассмотреть исследовательский вопрос. В качестве методов, использованных в настоящем исследовании, были выбраны:

- метод анализа документов, направленный на обзор и изучение нормативных правовых актов, регулирующих вопросы местного самоуправления и децентрализации в Украине, поскольку именно правовое положение и законодательное регулирование дает наиболее полное представление об исследуемом объекте;

- сравнительный анализ, направленный на сопоставление моделей местного самоуправления до начала реформы децентрализации, в ходе ее реализации и после завершения ее активной стадии, а также на выявление наиболее существенных различий, преимуществ и недостатков всех моделей.

Обсуждение

Для более глубокого понимания сущности исследуемой проблемы, на наш взгляд, необходимо прежде всего обратиться к историческому контексту формирования системы местного самоуправления в Украине, определить правовое положение местного самоуправления в Украине и произвести обзор имеющейся научной литературы по данной проблематике.

История формирования местного самоуправления в Украине начинается с получением страной независимости в 1991 году. Во многом, существовавшая ранее модель местного самоуправления в Украине являлась наследием советской системы. Как отмечает В. В. Утвенко, изменение советских принципов организации местного самоуправления началось с принятия в 1992 году Закона Украины «О представителях Президента Украины», который сформировал

исполнительную вертикаль власти из представителей Президента на областном и районном уровнях, которые осуществляли исполнительную власть и контролировали органы местного самоуправления по вопросам осуществления ими делегированных государственных функций и соблюдения Конституции и Законов Украины [14, 180 с.]. С принятием данного закона, утратил силу еще советский Закон «О местных советах народных депутатов Украинской ССР». В том же 1992 году, был принят новый Закон «О местных советах народных депутатов и местное и региональное самоуправление», согласно которому на уровне областей и районов, советы народных депутатов лишались собственных исполнительных органов и наделялись исключительно представительскими полномочиями. Местное самоуправление продолжало сохраняться только на уровне населенных пунктов [14, 181 с.]. Таким образом, сложилась парадоксальная ситуация, когда на уровне областей и районов имелась выборная представительная власть, но отсутствовала исполнительная власть, поскольку главы исполнительных администраций областей и районов назначались из центра, без какого-либо согласования с представительными органами областей и районов. С принятием данных законов, местный характер власти был фактически разделен на местное самоуправление и региональное самоуправление. В. В. Утвенко отмечает, что территориальной основой местного самоуправления стали сельский совет, поселок, города, а регионального самоуправления – район и область. На базе исполнительных комитетов областей, городов с особым статусом (Киев и Севастополь), а также районов создавались государственные администрации, руководители которых назначались Президентом Украины, что привело к конфронтации между руководителями областных и районных советов, а также городских советов Киева и Севастополя, и главами областных и районных администраций, назначаемых Президентом [14, 181 с.].

В 1994 году, Верховная Рада Украины приняла Закон «О формировании местных органов власти и самоуправления», согласно которому был упразднен институт местной государственной администрации, а главы советов (мэры) начали избираться путем прямых выборов, непосредственно населением и одновременно становились главами соответствующих исполнительных комитетов местных советов [14, с. 181]. Таким образом, на местном уровне была ликвидирована двойственная система формирования местных органов власти, однако на уровне областей, районов и городов Киев и Севастополь, она продолжала сохраняться. В 1995 году, был принят Закон «О государственной власти и местном самоуправлении в Украине», который был призван ликвидировать двойственную систему. В соответствии с данным законом, главы областных и районных советов, а также советов городов Киев и Севастополь должны были назначаться Президентом Украины главами соответствующих государственных администраций. Однако, в том же 1995 году, был заключен Конституционный договор между Верховной Радой Украины и Президентом Украины, в соответствии с которым, назначение глав государственных администраций вновь перешло в компетенцию Президента Украины [14, 182 с.].

Новым витком в развитии местного самоуправления в Украине стало принятие в 1996 год Конституции Украины [15], содержащей нормы про местное самоуправление, а также принятие в 1997 году Закона Украины «О местном самоуправлении» [16]. И хотя принятие новой Конституции и закона фактически не изменили двойственную систему формирования местных органов власти на уровне областей, районов, а также городов с особым статусом, тем не менее, они положили конец законодательной неразберихе и постоянному изменению порядка формирования местных органов власти. С принятием новой Конституции и Закона, система местного самоуправления, а также

структура органов местного самоуправления, в целом оставались неизменными вплоть до начала так называемой «Реформы децентрализации» в 2014 году. Поправки, вносимые в Закон, были преимущественно техническими и не имели концептуальных отличий. В целом, сложившаяся до реформы структура органов местного самоуправления, хорошо описана в работе О. М. Руденко, И. В. Козюры, Н. В. Ткаленко и В. Г. Маргасовой [17]. Авторы описывают старую модель местного самоуправления в Украине следующим образом:

1) первый уровень:

- областные(городские)государственные администрации (исполнительные органы), осуществляющие от имени государства исполнительную власть на территории области (города с особым статусом), главы которых назначаются Президентом, по представлению Кабинета Министров Украины;

- областные (городские) советы, которые являются представительными органами местного самоуправления на уровне области (города с особым статусом) и осуществляют преимущественно контрольные функции, утверждают бюджет и областные программы развития. Областные (городские) советы избираются непосредственно населением соответствующих областей (городов с особым статусом) по смешанной, пропорционально-мажоритарной системе;

2) второй уровень:

- районные государственные администрации, которые осуществляют исполнительную власть на районном уровне и не являются исполнительными органами районных советов. Главы районных государственных администраций также назначаются на должность Президентом Украины, по представлению Кабинета Министров Украины;

- районные советы, которые являются представительными органами местного самоуправления на уровне районов и осуществляют преимущественно контрольные функции, а также утверждает бюджет и

программы развития на уровне районов. Также, как и областные советы, районные советы избираются непосредственно жителями соответствующих районов;

3) третий уровень:

- исполнительные комитеты городских, поселковых и сельских советов, которые являются коллегиальными исполнительными органами и осуществляют исполнительную власть на территории соответствующих городов, поселков и сел. Исполнительные комитеты, в отличие от областных и районных государственных администраций являются автономными в своих действиях и подотчетны непосредственно тому совету, который их формирует. Возглавляются исполнительные комитеты городскими (поселковыми, сельскими) головами, которых избирают жители соответствующих населенных пунктов, путем прямого голосования;

- городские, поселковые и сельские советы, которые являются представительными органами соответствующих населенных пунктов, однако в отличие от областных и районных советов, они не просто осуществляют контрольные функции и утверждают бюджеты населенных пунктов, но и непосредственно осуществляют формирование исполнительных комитетов и их структурных подразделений, совместно с головами [17, 89-92 с.].

Новым этапом в развитии местного самоуправления в Украине стало начало реформы Децентрализации в Украине в 2014 году. 1 апреля 2014 года, Распоряжением Кабинета Министров Украины № 333-р, была принята Концепция реформирования местного самоуправления и территориальной организации власти в Украине, которая положила начало процессу децентрализации и создания новой модели местного самоуправления. В данной Концепции перечислены как существующие проблемы, связанные с местным самоуправлением, так и пути их возможных решений. В качестве основных проблем местного самоуправления, Концепция указывает на такие недостатки, как:

1) чрезмерная раздробленность территориальных громад (общин), в которых проживает недостаточное количество населения для эффективного выполнения функций органов местного самоуправления, а также диспропорция административно-территориального устройства;

2) недостаток финансовых ресурсов для эффективного выполнения функций органов местного самоуправления, в том числе из-за небольшой численности населения, а также дотационность 70% бюджетов местного самоуправления;

3) конфликт компетенции между органами местного самоуправления и местными органами исполнительной власти (РГА, ОГА);

4) ухудшение качества и доступности государственных услуг, в связи с недостаточностью ресурсов подавляющего большинства органов местного самоуправления для осуществления собственных и делегированных полномочий [3].

В качестве основных задач по решению вышеуказанных проблем, Концепция выделяет следующие механизмы:

1) обеспечение доступности и качества государственных услуг, посредством их территориальной доступности, что предполагает их оказание на территории самой громады (общины), независимую материально-техническую базу для предоставления услуг, открытость и доступность информации;

2) оптимальное распределение полномочий между органами местного самоуправления, органами регионального управления и центральными государственными органами, которые реализуют исполнительную власть на местах. В рамках Концепции предполагается, что в компетенцию органов местного самоуправления базового уровня должны войти такие сферы, как местное экономическое развитие (привлечение инвестиций, развитие предпринимательства), развитие местной инфраструктуры,

планирование развития территории громады (общины), решение вопросов застройки территории, благоустройство территории, предоставление жилищно-коммунальных услуг, организация пассажирских перевозок на территории общины, гражданская безопасность, тушение пожаров, управление школьным и дошкольным образованием, оказание услуг скорой медицинской помощи, развитие культуры и физической культуры, предоставление административных услуг и социальной помощи через специальные центры. В компетенцию органов местного самоуправления районного уровня должны были войти такие сферы, как воспитание и обучение детей в школах-интернатах, а также предоставление медицинских услуг второго уровня. В компетенцию органов местного самоуправления областного (городского) уровня должны были войти такие сферы, как региональное развитие, охрана окружающей среды, профессионально-техническое образование, предоставление высокоспециализированной медицинской помощи, развитие культуры, спорта и туризма, развитие областной инфраструктуры (областные и межрайонные автомобильные дороги, межрайонные и межобластные транспортные маршруты общего пользования). В компетенции региональных структурных подразделений центральных государственных органов, планировалось оставить такие сферы, как санитарно-эпидемиологическая защита, социальная защита населения, казначейское обслуживание, регистрация актов гражданского состояния;

3) создание обоснованной территориальной основы для деятельности органов местного самоуправления и органов исполнительной власти на местах, с целью доступности и необходимого качества государственных услуг, которая предполагает создание новой административно-территориальной единицы – объединенной территориальной громады (ОТГ), в которую должны объединяться города, поселки и села, создавая при этом новые исполнительные и представительные органы.

Территория объединенной территориальной громады должна соответствовать доступности основных государственных услуг (например, время для оказания скорой медицинской помощи и пожарной помощи не должно превышать 30 минут);

4) создание необходимых материальных, финансовых и организационных условий для обеспечения выполнения органами местного самоуправления собственных и делегированных полномочий, что предполагает перераспределение поступления некоторых видов налогов и других платежей в бюджеты ОТГ, установление межбюджетных отношений между государственным бюджетом и бюджетами ОТГ, наделение ОТГ правом регулирования ставок местных налогов и сборов, предоставление ОТГ доступа к кредитным ресурсам, передача в коммунальную собственность ОТГ земель, находящихся на их территории, наделение ОТГ правом проведения местных референдумов и т.д. [3].

После утверждения данной Концепции, начался этап активной реализации реформы децентрализации. В первую очередь, 24 июля 2014 года, был принят Закон «О сотрудничестве территориальных громад», который создал инструмент совместного решения проблем нескольких территориальных громад в области утилизации и переработки отходов, а также развития совместной инфраструктуры [18].

28 декабря 2014 года, были внесены изменения в Бюджетный кодекс Украины [19], касающиеся реформы межбюджетных отношений между местными бюджетами и государственным бюджетом, которая разрешила взаимодействие между всеми бюджетами Украины напрямую (до реформы, не допускалось взаимодействие между государственным бюджетом и районными и местными бюджетами), а также на перераспределение поступлений из государственного бюджета в местные бюджеты. В тот же день, были внесены изменения в Налоговый кодекс Украины [20].

5 февраля 2015 года, был принят Закон «О добровольном объединении территориальных

громад», который дал возможность городам, поселкам и селам объединяться в новые административно-территориальные единицы ОТГ, а также определил порядок данного объединения, решение вопросов органов местного самоуправления и государственной поддержки. Кроме того, данный закон внедрил новый институт – старост села, который представляет интересы сельчан в руководящих органах ОТГ [21]. В тот же день, Верховная Рада Украины приняла также Закон «Об основах государственной региональной политики», который определил основные принципы регионального развития, а также правила государственной поддержки органов местного самоуправления [22].

Изменения также коснулись вышеупомянутых Законов «О местном самоуправлении» и «О местных государственных администрациях», в ходе которых, органам местного самоуправления базового уровня были предоставлены полномочия в области оказания административных услуг, таких как регистрация места проживания, выдача паспортов, государственная регистрация физических и юридических лиц, предприятий, гражданских объединений, регистрация актов гражданского состояния, имущественных прав и решение земельных вопросов [16][23].

Второй этап децентрализации начался в 2020 году. Целью данного этапа являлась оптимизация административно-территориальных единиц базового и районного уровня, окончательное утверждение списка ОТГ на всей территории Украины, создание нового районного разделения, утверждение административных центров и территорий ОТГ. 12 июня 2020 года, Кабинет Министров Украины принял 24 распоряжения «Об обозначении административных центров и утверждении территорий территориальных громад» по каждой области Украины. В рамках данных распоряжений, было создано 1469 ОТГ (вместо 12 000 ранее) [24]. 17 июля 2020 года, Верховная Рада Украины приняла Постановление №

3650 «О создании и ликвидации районов», в соответствии с которым, количество районов в Украине сократилось с 490 до 136 [25].

Таким образом, можно сделать вывод, что активная фаза реформы децентрализации и создания новой модели местного самоуправления, заняла в общей сложности 6 лет. Однако, реформа в настоящий момент не закончена и будет продолжаться далее.

Результаты

Переходя непосредственно к сравнительному анализу старой и новой моделей местного самоуправления в Украине, а также анализу эффективности реформы децентрализации, необходимо, на наш взгляд, сосредоточить внимание на следующих факторах. Во-первых, объем полномочий, которые имели органы местного самоуправления всех уровней до реформы и имеют в настоящее время, после реформы. Наличие большого количества полномочий у органов местного самоуправления базового уровня является показателем эффективности проведенной реформы, поскольку они позволяют им более эффективно и оперативно решать поставленные перед ними задачи, а также более эффективно оказывать государственные услуги населению, проживающему непосредственно на местах. Во-вторых, количество налогов и других платежей, которые поступают непосредственно в бюджет органов местного самоуправления всех уровней. Зачастую, серьезным препятствием к эффективному выполнению органами местного самоуправления базового своих функций, является недостаточный объем финансирования, поскольку в централизованных системах, большая часть налогов и сборов поступает в государственный бюджет, а уже после этого, идет распределение финансирования по регионам. Одной из целей реформы децентрализации в Украине, была в том числе бюджетная и финансовая децентрализация, при которой определенным объемом налогов и сборов

должен был оставаться непосредственно на местах. В-третьих, необходимо сравнить объем бюджетных доходов и расходов ОТГ, районных и областных государственных администраций до реформы местного самоуправления и после нее. Увеличение бюджетных поступлений ОТГ является свидетельством эффективности проведенной реформы, поскольку это дает органам местного самоуправления больше возможностей и ресурсов для эффективной реализации своих функций.

Для более наглядной демонстрации изменений, произошедших в ходе реформы местного самоуправления и децентрализации, информация будет отображена визуально, в виде графиков, таблиц и диаграмм. В качестве временного промежутка, нами будет взят отрезок начиная с 2013 года (до начала реформы) по 2021 год (конец активной фазы реформы). Данные будут отображены с периодичностью в четыре года: за 2013, 2017 (как промежуточный этап), а также за 2021 годы.

На рисунке 1 представлен объем собственных и делегированных полномочий органов местного самоуправления (исполнительных и представительных) базового уровня за 2013, 2017, 2021 годы.

Как видно из рисунка 1, объем полномочий органов местного самоуправления в ходе проведения реформы децентрализации существенно вырос. В 2013 году, органы местного самоуправления имели 237 видов полномочий. В 2017 году, данный показатель возрос до 261 вида, а в 2021 году – до 281 вида. Возрос также объем собственных и делегированных полномочий органов местного самоуправления. Объем собственных полномочий в 2013 году составлял 104 вида, в 2017 году – 111 видов, а в 2021 году – 116 видов. Объем делегированных полномочий в 2013 году составлял 73 вида, в 2017 году – 81 вид, а в 2021 году 92 вида. Таким образом, это свидетельствует о расширении компетенции органов местного самоуправления базового уровня по ряду сфер государственной деятельности.

В таблице 1 представлены те виды налогов и других обязательных платежей в бюджеты органов местного самоуправления базового, которые были в 2013, 2017 и 2021 году.

Как видно из таблицы 1, в период с 2013 по 2021 годы увеличилось не только количество налогов и сборов, поступающих в бюджеты органов местного самоуправления базового уровня, но и существенно возросли

Рисунок 1. Объем полномочий исполнительных и представительных органов местного самоуправления базового уровня с 2013 по 2021 годы (видов, ед.)

Примечание: составлено автором на основании положений Закона Украины «О местном самоуправлении» в редакциях 2013, 2017 и 2021 годов [16]

Таблица 1. Налоги и сборы, направляемые в бюджеты органов местного самоуправления базового уровня

2013	2017	2021
<ul style="list-style-type: none"> - 25% НДСЛ; - регистрационный сбор за проведение государственной регистрации юридических и физических лиц; - некоторые таможенные пошлины; - налог на прибыль предприятий, находящихся в коммунальной собственности органов местного самоуправления базового уровня; - плата за использование недр для добычи полезных ископаемых местного значения; - плата за землю; - сбор за парковочные места; - туристический сбор - фиксированный сельскохозяйственный налог; - плата за размещение временно свободных средств местных бюджетов; - плата за лицензии, выданные органами местного самоуправления; - административные штрафы, наложенные органами местного самоуправления. 	<ul style="list-style-type: none"> - 60% НДСЛ; - таможенная пошлина, зачисляемая в местные бюджеты в месте совершения действий и выдачи документов; - акцизный налог с продажи подакцизных товаров субъектами розничной торговли; - налог на прибыль предприятий, находящихся в коммунальной собственности; - плата за использование недр для добычи полезных ископаемых местного значения; - налог на имущество; - единый налог; - сбор за парковочные места; - туристический сбор; - плата за лицензии, выданные органами местного самоуправления; - плата за государственные услуги, оказываемые органами местного самоуправления; - концессионные платежи за объекты коммунальной собственности; 	<ul style="list-style-type: none"> - 60% НДСЛ; - 37% сбора за использование лесных ресурсов; - 3% рентной платы за добычу нефти и природного газа; - 5% рентной платы за использование недр для добычи полезных ископаемых общегосударственного значения; - 30% рентной платы за добычу янтаря; - 25% экологического налога; - таможенная пошлина, зачисляемая в местные бюджеты в месте совершения действий и выдачи документов; - акцизный налог с продажи подакцизных товаров субъектами розничной торговли; - 13,44% акцизного налога на топливо; - налог на прибыль предприятий, находящихся в коммунальной собственности; - плата за лицензии, выданные органами местного самоуправления; - регистрационный сбор за проведение государственной регистрации юридических и физических лиц; - плата за использование недр для добычи полезных ископаемых местного значения; - налог на имущество; - единый налог; - сбор за парковочные места; - туристический сбор; - плата за государственные услуги, оказываемые органами местного самоуправления; - концессионные платежи за объекты коммунальной собственности; - плата за размещение временно свободных средств местных бюджетов; - часть чистой прибыли предприятий коммунальной собственности; - административные сборы; - административные штрафы, наложенные органами местного самоуправления.
<p>Примечание: составлено автором на основании положений Бюджетного кодекса Украины в редакции 2013, 2017 и 2021 годов [26]</p>		

ставки налогов, которые ранее поступали в данные бюджеты. Наиболее существенным увеличением является поступление 60% налога на доходы физических лиц, вместо 25% до реформы.

На рисунке 2 изображена динамика роста поступлений в бюджеты конкретной ОТГ. В

качестве примера нами был выбран бюджет Дрогобычской городской территориальной громады, которая расположена во Львовской области Украины.

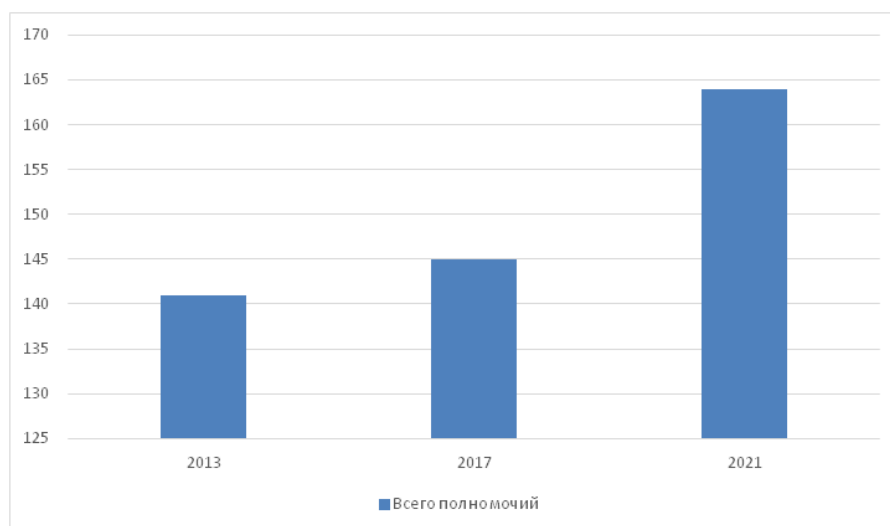
Как видно из рисунка 2, объем бюджетных поступлений Дрогобычской городской территориальной громады с 2013 года

Рисунок 2. Поступления в бюджет Дрогобычской городской территориальной громады в 2013, 2017 и 2021 годах (млн. гривен)

Примечание: составлено автором на основании отчетов про бюджет г. Дрогобыча за 2013 и 2017 годы и плана бюджета Дрогобычской городской территориальной громады на 2021 год [27][28][29]

Рисунок 3. Объем полномочий исполнительных и представительных органов местного самоуправления районного и областного уровня с 2013 по 2021 годы (видов, ед.)

Примечание: составлено автором на основании положений Закона Украины «О местных государственных администрациях» и Закона Украины «О местном самоуправлении» в редакциях 2013, 2017 и 2021 годов [16][23]

вырос более чем в 2 раза: с 341 млн. гривен в 2013 году, до 826 млн. гривен в 2017 году и незначительно снизился в 2021 году, до 805 млн. гривен. Однако, положительная тенденция прослеживается весьма очевидно. Существенный рост бюджетных поступлений свидетельствует о том, что у многих ОТГ появилось гораздо больше ресурсов для решения собственных проблем.

Что же касается органов местного самоуправления районного и областного уровня, то их полномочия, помимо Закона «О местном самоуправлении» регулируется также Законом «О местных государственных администрациях» [23], который также содержит определенный перечень полномочий местных государственных администраций, которые осуществляют исполнительную власть на территории областей или районов. Закон

«О местном самоуправлении» содержит перечень полномочий представительных органов местного самоуправления областного и районного уровней. Однако, с целью более упрощенной демонстрации объема полномочий органов местного самоуправления районного и областного уровней, полномочия местных государственных администраций и представительных органов местного самоуправления областного и районного уровней, будут объединены нами в одну диаграмму.

На рисунке 3 отображается объем полномочий органов местного самоуправления районного и областного уровня в 2013, 2017 и 2021 годах.

Как видно из рисунка 3, объем полномочий органов местного самоуправления районного и областного уровня также существенно

Таблица 2. Налоги и сборы, поступающие в бюджеты областей и Автономной Республики Крым в 2013, 2017 и 2021 годах

2013	2017	2021
<ul style="list-style-type: none"> - 25% НДФЛ; - 50% сбора за использование лесных ресурсов; - 50% сбора за использование водных ресурсов; - 50% платы за использование недр для добычи полезных ископаемых; - плата за использование других природных ресурсов. 	<ul style="list-style-type: none"> - 15% НДФЛ; - 10% налога на прибыль предприятий; - налог на прибыль предприятий в коммунальной собственности; - 50% сбора за использование лесных ресурсов; - 50% сбора за использование водных ресурсов; - 25% платы за использование недр для добычи полезных ископаемых; - плата за использование других природных ресурсов; - плата за лицензии, предоставляемые областными органами местного самоуправления; - плата за размещение временно свободных средств областных бюджетов; - плата за государственную регистрацию; - административные штрафы, налагаемые органами местного самоуправления областного уровня; - концессионные платежи. 	<ul style="list-style-type: none"> - 15% НДФЛ; - 10% налога на прибыль предприятий; - налог на прибыль предприятий в коммунальной собственности; - 45 % сбора за использование водных ресурсов; - 25% платы за использование недр для добычи полезных ископаемых; - 2% платы за добычу нефти и природного газа; - плата за лицензии, предоставляемые областными органам местного самоуправления; - плата за размещение временно свободных средств областных бюджетов; - плата за государственную регистрацию; - административные штрафы, налагаемые органами местного самоуправления областного уровня; - концессионные платежи.
Примечание: составлено автором на основании положений Бюджетного Кодекса Украины в редакциях 2013, 2017 и 2021 годов [26]		

Таблица 3. Налоги и сборы, поступающие в районные бюджеты в 2013, 2017 и 2021 годах

2013	2017	2021
- 50% НДФЛ; - регистрационный сбор за государственную регистрацию физических и юридических лиц.	- 60% НДФЛ; - таможенная пошлина, зачисляемая в местные бюджеты в месте совершения действий и выдачи документов; - акцизный налог с продажи подакцизных товаров субъектами розничной торговли; - налог на прибыль предприятий, находящихся в коммунальной собственности; - плата за использование недр для добычи полезных ископаемых местного значения; - налог на имущество; - единый налог; - сбор за парковочные места; - туристический сбор; - плата за лицензии, выданные органами местного самоуправления; - плата за государственные услуги, оказываемые органами местного самоуправления; - концессионные платежи за объекты коммунальной собственности; - плата за размещение временно свободных средств местных бюджетов; - часть чистой прибыли предприятий коммунальной собственности; - административные сборы; - административные штрафы, наложенные органами местного самоуправления.	- налог на прибыль предприятий в коммунальной собственности; - плата за лицензии, выданные органами местного самоуправления районного уровня; - концессионные платежи; - сбор за государственную регистрацию физических и юридических лиц, недвижимости; - плата за предоставление административных услуг; - плата за размещение временно свободных средств районных бюджетов.
Примечание: составлено автором на основании положений Бюджетного Кодекса Украины в редакциях 2013, 2017 и 2021 годов [26]		

вырос, со 141 вида в 2013 году до 164 видов в 2021 году.

В таблице 2 отображены виды налогов и сборов и их ставки, которые поступали в бюджеты областей и Автономной Республики Крым в 2013, 2017 и 2021 годах.

Как видно из таблицы 2, после начала реформы децентрализации, количество налогов, поступающих в областные бюджеты хоть и выросло, однако доля некоторых налогов стали постепенно уменьшаться. Это обусловлено тем, что одной из главных целей реформы, была передача большего количества полномочий и финансовых ресурсов органам местного самоуправления базового уровня. Соответственно, количество налогов и их доли, поступающие в бюджеты

органом местного самоуправления базового уровня – выросли, в то время как доля налогов и сборов, поступающих в областные бюджеты, напротив сократилась.

В таблице 3 представлены налоги и сборы, поступающие в бюджеты органов местного самоуправления районного уровня в 2013, 2017 и 2021 годах.

Как видно из таблицы 3, объем налогов и сбор, поступавших в бюджеты районов резко вырос в 2017 году, по сравнению с 2013 годом. Однако, это было связано с тем, что районы в промежуточный этап реализации реформы децентрализации, были приравнены по своему статусу к ОТГ и соответственно, те же платежи стали поступать в бюджеты районов, в которых еще не существовало ОТГ. В 2021 году,

количество налогов и сборов, поступающих в бюджеты районов, резко сократилось, что связано прежде всего с тем, что районы во многом утратили тот статус, который имели до реформы децентрализации. Как уже было отмечено ранее, в 2020 году, количество районов сократилось более чем в 3 раза, а сами районные государственные администрации стали выполнять ограниченное количество функций. Большая часть полномочий, находившихся ранее на районном уровне, были переданы на уровень объединенных территориальных громад, с передачей им соответствующих полномочий и финансирования.

Подводя итог, можно проследить четкую тенденцию изменений, произошедших в ходе реформы децентрализации в Украине. Поскольку изначальной целью реформы было расширение компетенции органов местного самоуправления базового уровня, а также увеличение объема их финансирования, можно констатировать, что многие цели данной реформы были выполнены. Объем полномочий ОТГ значительно вырос в течение 2013–2021 годов, увеличилось количество видов и объемов налогов и сборов, поступающих непосредственно в бюджеты ОТГ, а также выросли сами объемы бюджетов некоторых ОТГ, как было показано на примере Дрогобычской городской территориальной громады.

Заключение

Исходя из представленного нами сравнительного анализа, можно сделать определенные промежуточные выводы об эффективности украинской модели децентрализации. Как уже было отмечено выше, изначальной целью реформы было увеличение компетенции и полномочий органов местного самоуправления, а также обеспечение их необходимыми финансово-экономическими ресурсами. Проведенный нами анализ продемонстрировал, что в сравнении с 2013 годом (до начала реформы), положение местного самоуправления в

Украине действительно улучшилось. Во-первых, возрос объем полномочий как органов местного самоуправления базового уровня (ОТГ), так и объем полномочий органов местного самоуправления районного и областного уровня. При этом, концентрация бюджетных ресурсов стала происходить на уровне органов местного самоуправления базового уровня, а не районного и областного уровнях, как было до реформы. Это, в свою очередь, свидетельствует о том, что финансовые ресурсы стали более доступными как для жителей территорий, так для местных властей, поскольку у них появилось больше возможностей для реализации поставленных перед ними задач. Кроме того, существенно возросли доходы бюджетов органов местного самоуправления базового уровня. Как было показано на примере Дрогобычской городской территориальной громады, ее бюджет за время проведения реформы вырос более чем в 2 раза, что безусловно свидетельствует об эффективности проводимой реформы. Органы местного самоуправления базового уровня получили больше возможностей для создания комфортных условий для жизни местного населения, что в свою очередь может снизить отток населения в более крупные города, а также способствовать экономическому развитию на местах.

Если затрагивать проблемы, стоящие на пути окончательного завершения реформы децентрализации и создания полноценной и эффективной модели местного самоуправления в Украине, то они также присутствуют. Так, Е. А. Слинько и В. И. Капустин выделяют следующие проблемы реформы децентрализации: нехватка опыта и кадров для преобразований, неравномерное распределение предприятий по территории Украины, что в свою очередь приводит к дисбалансу бюджетных поступлений различных ОТГ, а также незавершенность данной реформы [30, 154 с.]. И. В. Ярошенко и И. Б. Семигулина отмечают, что серьезной проблемой в развитие местного самоуправления в сельской местности, являются проблемы владения, распоряжения и использования земельных

ресурсов. Отсутствие на практике у ОПГ права собственности на землю, за пределами населенных пунктов существенно сужает материальную базу местного самоуправления [31, 144 с.].

Что же касается возможности имплементации украинского опыта децентрализации и развития местного самоуправления в Казахстане, то в целом, данный опыт может быть использован, в виду схожести административно-территориального устройства обеих стран, а также наличия у Казахстана тех же проблем, что существовали в Украине до реформы децентрализации, в частности чрезмерно большое количество районов и сельских округов, а также существенная диспропорция в населении между ними; концентрация большей части налогов и сборов на уровне республиканского бюджета и областных и районных бюджетов, что лишает органы местного самоуправления ресурсов для

эффективного решения существующих проблем; недостаток полномочий у органов местного самоуправления базового уровня для эффективного решения проблем. Однако, к проведению такого рода реформ в Казахстане, нужно подходить с осторожностью. В отличие от Украины, в Казахстане существует проблема с плотностью населения в отдельных регионах, что может существенно осложнить проведение подобной реформы на малозаселенных территориях, к примеру, в Центральном Казахстане. Кроме того, Казахстан, обладая гораздо большей территорией, чем Украина, может столкнуться с проблемой чересчур больших административно-территориальных единиц, которые будут требовать больших ресурсов для развития инфраструктуры и коммуникаций. Однако, в целом, украинский опыт заслуживает внимания и изучения, поскольку отдельные элементы данной реформы можно, на наш взгляд, использовать в Казахстане.

Список литературы

1. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. 1 сентября 2020 г. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (дата обращения: 01.04.2022).
2. Указ Президента Республики Казахстан от 18 августа 2021 года № 639 «Об утверждении Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан до 2025 года» [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000639> (дата обращения: 01.04.2022).
3. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» // Офіційний вісник України від 18.04.2014 — 2014 р., № 30, стор. 18, стаття 831, код акта 72156/2014 [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text> (дата обращения: 04.04.2022).
4. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування. Результати п'ятої хвилі соціологічного дослідження серед населення України. Аналітичний звіт. Вересень, 2020. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/633/2020Report_UKR_ukr.pdf (дата обращения: 04.04.2022).
5. Халикова Ш. Б. Кайдарова А. С. Административная реформа в Республике Казахстан: проблемы, тенденции, перспективы // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. – 2014. – № 2 (47). – С. 198-205.
6. Халикова Ш. Б. Децентрализация власти как фактор повышения эффективности государственного управления в Республике Казахстан // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. – 2013. – № 2 (43). – С. 118-125.
7. Ерманкулова Р. И. Альмухамбетова Б. Ж. Факторы, влияющие на децентрализацию государственной власти // Инновационная наука. – 2016. – № 12-1. – С. 74-76.

8. Белиспаев А. М. Институты децентрализации власти // Вестник Пермского университета. Юридические науки. – 2010. – № 3. – С. 45-50.
9. Санхаева Ж. Арзикулов А. Выборы в системе местного самоуправления: международная практика и опыт Казахстана // Спектр. – 2021. –1 (97). – С. 89-99.
10. Кенжегузин М. Б. Децентрализация государственного управления / М. Б. Кенжегузин, С. А. Абдулаев. – Алматы, 2003. – 144 с.
11. Асаубаев Р. Местное самоуправление – потенциал развития и текущие проблемы / Р. Асаубаев. – Алматы: Фонд «Сорос-Казахстан», 2016. – 80 с.
12. Адасбаев Е. Кантарбаева А. Децентрализация государственного управления в Казахстане: проблемы и пути решения // Аль Пари. – 2000. – № 3-4. – С. 27-30.
13. Мухтарова К. С. Государственное и местное управление: учеб. пособие / К. С. Мухтарова, А. Т. Мылтыкбаева, Л. Ж. Аширбекова. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 126 с.
14. Утвенко В. В. Теорія та історія місцевого самоврядування: навч. Посібник / В. В. Утвенко. – К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. – 234 с.
15. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141 [Електрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата обращения: 06.04.2021).
16. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, № 24, ст.170 [Електрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/ed20220526#Text> (дата обращения: 06.04.2021).
17. Руденко О. М. Козюра І. В. Ткаленко Н. В. Маргасова В. Г. Історія та теорія місцевого самоврядування: навч. посібн. / О.М. Руденко, І.В. Козюра, Н.В. Ткаленко, В.Г. Маргасова. – Киев: Кондор-Видавництво, 2016. – 226 с.
18. Закон України «Про співробітництво територіальних громад» // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 34, ст.1167 [Електрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text> (дата обращения: 06.04.2021).
19. Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин» // Відомості Верховної Ради (ВВР), [Електрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-19#Text> (дата обращения: 06.04.2021).
20. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» // Відомості Верховної Ради (ВВР), [Електрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/71-19#Text> (дата обращения: 06.04.2021).
21. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 13, ст.91 [Електрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> (дата обращения: 06.04.2021).
22. Закон України «Про засади державної регіональної політики» // Відомості Верховної Ради (ВВР), [Електрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text> (дата обращения: 06.04.2021).
23. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, № 20-21, ст.190 [Електрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14/ed20220101#Text> (дата обращения: 06.04.2021).
24. Об'єднання громад. Опубліковано 23 розпорядження про адміністративні центри та території територіальних громад областей [Електрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://auc.org.ua/novyna/opublikovano-23-rozporuyadzhennya-pro-administratyvni-centry-ta-terytoriyi-terytorialnyh> (дата обращения: 06.04.2021).
25. Постанова Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), [Електрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-IX#Text> (дата обращения: 06.04.2021).
26. Бюджетний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), [Електрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/ed20220101#n1015> (дата посещения 06.04.2021).
27. Рішення сесії Дрогобицької Міської Ради від 14.03.2014 року №1290 «Звіт про міський бюджет м. Дрогобича за 2013 рік» [Електрон. ресурс]. – 2022. – URL: https://drohobych-rada.gov.ua/wp-content/uploads/2019/10/Rishennya_ses_1290.pdf (дата обращения: 06.04.2021).

28. Рішення сесії Дрогобицької Міської Ради від 22.02.2018 року № 1100 «Звіт про міський бюджет м. Дрогобича за 2017 рік. [Електрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://doc.drohobych-rada.gov.ua/%e2%84%96-1100-%d1%80%d1%96%d1%88%d0%b5%d0%bd%d0%bd%d1%8f-%d1%81%d0%b5%d1%81%d1%96%d1%97-%d0%b4 %d1%80%d0%be%d0%b3%d0%be%d0%b1%d0%b8%d1%86%d1%8c%d0%ba%d0%be%d1%97-%d0%bc%d1%96%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%be/> (дата обращения: 06.04.2021).

29. Рішення сесії Дрогобицької Міської Ради від 24.12.2020 року № 21 «Про бюджет Дрогобицької міської територіальної громади на 2021 рік» [Електрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://doc.drohobych-rada.gov.ua/%e2%84%96-21-%d1%80%d1%96%d1%88%d0%b5%d0%bd%d0%bd%d1%8f-%d1%81%d0%b5 %d1%81%d1 %96%d1%97-%d0%b4% d1%80 %d0%be% d0%b3% d0%be% d0%b1%d0%b8%d1%86%d1%8c%d0%ba%d0%be%d1%97-%d0%bc%d1 %96%d1% 81%d1% 8c%d0%ba%d0%be-2/> (дата обращения: 06.04.2021).

30. Слинко Е.А., Капустин В.И. Реформа местного самоуправления на Украине: промежуточные итоги децентрализации // Регион: система, экономика, управление. – 2020. – №2 (49). – С. 150-156.

31. Ярошенко И.В. Семигулина И.Б. Анализ проблем развития сельских территорий в условиях реализации реформы децентрализации власти в Украине // Бизнес-информ. – 2019. – №12 (503). – С. 140-147.

М.Е. Омаров, Б.К. Рахимбекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Украинадағы жергілікті өзін-өзі басқару үлгілерін салыстырмалы талдау

Аңдатпа. Бұл мақалада орталықсыздандыру реформасына дейін, реформалау кезеңінде және реформаның белсенді кезеңі аяқталғаннан кейін Украинадағы жергілікті өзін-өзі басқару үлгілерін салыстыру ұсынылған. Украинадағы орталықсыздандыру реформасы 2014 жылы басталып, қазіргі уақытта бір немесе басқа түрде жалғасып жатқандықтан, 2013-2021 жылдар аралығында олқылық болды. 1991 жылы КСРО-дан осы ескі тәуелсіздік алған кезден бастап Украинадағы жергілікті өзін-өзі басқарудың қалыптасуы мен даму тарихына шолу жасалды. Украинадағы жергілікті өзін-өзі басқарудың жағдайын реттейтін негізгі нормативтік құқықтық актілерге, оның ішінде алдыңғы басылымдарға талдау жүргізілді. Базалық, аудандық және облыстық деңгейдегі жергілікті өзін-өзі басқару органдарының өкілеттіктерінің көлемі талданған. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының бюджеттеріне реформаға дейін, реформа кезінде және реформаның белсенді кезеңі аяқталғаннан кейін түсетін негізгі салықтар мен алымдар анықталды. Дрогобыч қаласының аумақтық қоғамдастығы мысалында жергілікті өзін-өзі басқару органдарының бюджет кірістері көлемдерінің динамикасына баға берілді. Базалық деңгейде, сондай-ақ аудандық және облыстық деңгейде жергілікті өзін-өзі басқару органдарының өкілеттіктерінің көлемін ұлғайту түсіндіріледі. Жоғарыда аталған реформаның тиімділігі бағаланып, кейбір мәселелер анықталды. Қазақстан Республикасының жағдайында украиндық тәжірибені пайдалану мүмкіндігіне қатысты қорытынды берілген.

Түйін сөздер: орталықсыздандыру, жергілікті өзін-өзі басқару, Украина, жергілікті билік органдары, жергілікті бюджеттер

M.Ye. Omarov, B.K. Rakhimbekova

Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

Comparative analysis of models of local self-government in Ukraine

Abstract. The article presents a comparison of models of local self-government in Ukraine before the decentralization reform, during the reform period, and after the completion of the active phase of the reform. The decentralization reform in Ukraine began in 2014. It is currently ongoing in one form or another, a break was made during 2013-2021. The author made a review of the history of the formation and development of local self-government in Ukraine, starting with the receipt of this old independence from the USSR in 1991. The article

analyses the main normative legal acts regulating the position of local self-government in Ukraine, including the previous editions. The author analyzed a volume of powers of local self-government bodies at the basic, district, and regional levels. The article determines the main taxes and fees received by the budgets of local governments before the reform, during the reform, and after the completion of the active phase of the reform. The author assessed the dynamics of the volumes of budget revenues of local governments, using the example of the Drohobych city territorial community. The article explains the increase in the scope of powers of local governments at the base level, as well as the district and regional levels. The article identifies the effectiveness of the above reform. It is concluded that the Ukrainian experience can be used in the conditions of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: decentralization, local self-government, Ukraine, local authorities, local budgets.

References

1. Oficial'nyj sajt Prezidenta Respubliki Kazahstan. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana. 1 sentyabrya 2020 g. [Official website of the President of the Republic of Kazakhstan. The Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan. September 1, 2020], Available at: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-Kasim-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g, [in Russian]. (accessed 01.04.2022).
2. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 18 avgusta 2021 goda № 639 «Ob utverzhdenii Konceptii razvitiya mestnogo samoupravleniya v Respublike Kazahstan do 2025 goda» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated August 18, 2021. No. 639 «On approval of the Concept of development of local self-government in the Republic of Kazakhstan until 2025»], Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000639>, [in Russian]. (accessed 01.04.2022).
3. Rozporyadzhennya Kabineta Ministriv Ukrainy vid 1 kvitnya 2014 r. № 333-r «Pro skhvalennya Konceptiji reformuvannya misceвого samovryaduvannya ta teritorial'noji organizaciji vlady v Ukraini» [Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 333-R of April 1, 2014 «On approval of the concept of reforming local self-government and territorial organization of power in Ukraine» Official gazette of Ukraine from 18.04.2014. No. 30, p. 18, article 831, act code 72156/201418.04.2014], Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>, [in Russian]. (accessed 04.04.2022).
4. Decentralizaciya ta reforma misceвого samovryaduvannya. Rezul'tati p'yatoji hvyli sociologichnogo doslidzhennya sered naselennya Ukraini. Analitichnyj zvit. Veresen', 2020. [Decentralization and reform of local self-government. Results of the fifth wave of sociological research among the population of Ukraine. Analytical report. September, 2020], Available at: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/633/2020Report_UKR_ukr.pdf, [in Ukrainian]. (accessed 04.04.2022).
5. Halikova Sh. B. Kajdarova A. S. Administrativnaya reforma v Respublike Kazahstan: problemy, tendencii, perspektivy [Administrative reform in the Republic of Kazakhstan: problems, trends, prospects] Bulletin of the KazNU. Philosophy. Cultural Studies. Political Science. 2014. No (47). P. 198-205, [in Russian].
6. Halikova Sh. B. Decentralizaciya vlasti kak faktor povysheniya effektivnosti gosudarstvennogo upravleniya v Respublike Kazahstan [Decentralization of power as a factor of increasing the efficiency of public administration in the Republic of Kazakhstan] Bulletin of the KazNU. Philosophy. Cultural Studies. Political Science. 2013.No 2 (43). P. 118-125, [in Russian].
7. Ermankulova R. I. Al'muhambetova B. Zh. Faktory, vliyayushchie na decentralizaciyu gosudarstvennoj vlasti [Factors influencing the decentralization of state power] Innovative Science. 2016. No 12-1. P. 74-76, [in Russian].
8. Belispaev A. M. Instituty decentralizacii vlasti [Institutions of decentralization of power] Bulletin of Perm University. Juridical sciences. 2010. No. 3. P. 45-50, [in Russian].
9. Sanhaeva Zh. Arzikulov A. Vybory v sisteme mestnogo samoupravleniya: mezhdunarodnaya praktika i opyt Kazahstana [Elections in the system of local self-government: international practice and experience of Kazakhstan] Spectrum. 2021.No 1 (97). P. 89-99, [in Russian].
10. Kenzheguzin M. B. Decentralizaciya gosudarstvennogo upravleniya / M. B. Kenzheguzin, S. A. Abdulaev [Decentralization of public administration], (Almaty, 2003, 144 p.), [in Russian].

11. Asaubayev R. Mestnoe samoupravlenie – potencial razvitiya i tekushchie problemy [Local self-government - development potential and current problems](Fond «Soros-Kazakhstan», Almaty, 2016, 80 p.), [in Russian].
12. Adasbaev E. Kantarbaeva A. Decentralizatsiya gosudarstvennogo upravleniya v Kazahstane: problemy i puti resheniya [Decentralization of public administration in Kazakhstan: problems and solutions] Al' Pari.2000. No 3-4. P. 27-30, [in Russian].
13. Muhtarova K. S. Gosudarstvennoe i mestnoe upravlenie: ucheb. posobie / K. S. Muhtarova, A. T. Myltykbaeva, L. Zh. Ashirbekova [Public and local governance: textbook] (Kazakh University, Almaty, 2017, 126 p.), [in Russian].
14. 14.Utvenko V. V. Teoriya ta istoriya misceвого samovryaduvannya: navch. Posibnyk / V. V. Utvenko [Theory and history of local self-government: textbook] (Personal, Kiev, 2017, 234 p.), [in Ukrainian].
15. Konstitutsiya Ukrainy // Vidomosti Verhovnoji Rady Ukrainy (VVR), 1996, № 30, st. 141 [Constitution of Ukraine], Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian]. (accessed 06.04.2021).
16. Zakon Ukrainy «Pro misceve samovryaduvannya v Ukraïni» [Law of Ukraine «On local self-government in Ukraine»], Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/ed20220526#Text> [in Ukrainian]. (accessed 06.04.2021).
17. Rudenko O. M. Kozyura I. V. Tkalenko N. V. Margasova V. G. Istoriya ta teoriya misceвого samovryaduvannya: navch. posibn. / O. M. Rudenko, I. V. Kozyura, N. V. Tkalenko, V. G. Margasova.[History and theory of local governance](Kondor-Vidavnistvo, Kyiev, 2016, 226 p.), [in Ukrainian].
18. Zakon Ukrainy «Pro spivrobotnistvo teritorial'nih gromad» // Vidomosti Verhovnoji Rady (VVR), 2014, № 34, st.1167 [Law of Ukraine «on cooperation of territorial communities], Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text> [in Ukrainian]. (accessed 06.04.2021).
19. Zakon Ukrainy «Pro vnesennya zmin do Byudzhethnogo kodeksu Ukrainy shchodo reformy mizhbyudzhethnyh vidnosyn» // Vidomosti Verhovnoji Rady (VVR), 2015, № 12, st.76 [Law of Ukraine «On amendments to the Budget code of Ukraine concerning the reform of inter-budgetary relations], Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-19#Text> [in Ukrainian]. (accessed 06.04.2021).
20. Zakon Ukrainy «Pro vnesennya zmin do Podatkovogo kodeksu Ukrainy ta deyakih zakonodavchih aktiv Ukrainy shchodo podatkovoji reformy» Vidomosti Verhovnoji Rady (VVR), 2015, № 7-8, № 9, st.55 [Law of Ukraine «on amendments to the tax code of Ukraine and certain legislative acts of Ukraine concerning tax reform»], Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/shw/71-19#Text> , [in Ukrainian]. (accessed 06.04.2021).
21. Zakon Ukrainy «Pro dobrovil'ne ob'jednannya teritorial'nyh gromad» // Vidomosti Verhovnoji Rady (VVR), 2015, № 13, st.91 [Law of Ukraine «On voluntary association of territorial communities»], Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>,(accessed 06.04.2021), [in Ukrainian].
22. Zakon Ukrainy «Pro zasady derzhavnoji regional'noji polityki» // Vidomosti Verhovnoji Rady (VVR), 2015, № 13, st.90 [Law of Ukraine «on the basics of state regional policy»], Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>, [in Ukrainian]. (accessed 06.04.2021).
23. Zakon Ukrainy «Pro miscevi derzhavni administraciji» // Vidomosti Verhovnoji Rady Ukrainy (VVR), 1999, № 20-21, st.190 [Law of Ukraine «On local state administrations»], Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14/ed20220101#Text>, [in Ukrainian]. (accessed 06.04.2021).
24. Ob'jednannya gromad. Opublikovano 23 rozporyadzhennya pro administratyvni centry ta teritoriji teritorial'nyh gromad oblastej [Association of communities. 23 orders on administrative centers and territories of territorial communities of regions have been published], Available at: <https://auc.org.ua/novyna/opublikovano-23-rozporyadzhennya-pro-administratyvni-centry-ta-terytoriyi-terytorialnyh>, [in Ukrainian]. (accessed 06.04.2021).
25. Postanova Verhovnoji Rady Ukrainy «Pro utvorennya ta likvidaciyu rajoniv» // Vidomosti Verhovnoji Rady Ukrainy (VVR), 2020, № 33, st.235 [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On the formation and liquidation of districts], Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-IX#Text> [in Ukrainian]. (accessed 06.04.2021).
26. Byudzhethnij Kodeks Ukrainy // Vidomosti Verhovnoji Rady Ukrainy (VVR), 2010, № 50-51, st.572 [Budget Code Of Ukraine], Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/ed20220101#n1015> [in Ukrainian]. (accessed 06.04.2021).

27. Rishennya sesiji Drogobic'koi Mis'koi Rady vid 14.03.2014 roku №1290 «Zvit pro mis'kij byudzhnet m. Drogobycha za 2013 rik» [Decision of the session of Drohobych City Council of 14.03.2014 No. 1290 «Report on the city budget of Drohobych for 2013»], Available at: https://drohobych-rada.gov.ua/wp-content/uploads/2019/10/Rishennya_ses_1290.pdf [in Ukrainian]. (accessed 06.04.2021).
28. Rishennya sesiji Drogobic'koi Mis'koi Rady vid 22.02.2018 roku № 1100 «Zvit pro mis'kij byudzhnet m. Drogobycha za 2017 rik» [Decision of the session of Drohobych City Council of 22.02.2018 No. 1100 «Report on the city budget of Drohobych for 2017». Available at: [https://doc.drohobych-rada.gov.ua/%e2%84%96-1100-%d1%80%d1%96% d1% 88%d0%b5%d0%bd%d0%bd%d1%8f-%d1%81%d0%b5%d1%81%d1%96%d1%97-%d0%b4% d1% 80%d0%be%d0% b3%d0%be%d0%b1%d0%b8%d1%86%d1%8c%d0%ba%d0%be%d1%97-%d0%bc%d1 %96%d 1%81%d1%8c%d0%ba%d0%be-2/](https://doc.drohobych-rada.gov.ua/%e2%84%96-1100-%d1%80%d1%96%d1%88% d0%b5 %d0 %bd%d0%bd%d1%8f-%d1%81%d0%b5%d1%81%d1%96%d1%97-%d0%b4%d1%80% d0 %be% d0%b3%d0 %be% d0%b1%d0%b8%d1%86%d1%8c%d0%ba%d0%be%d1%97-%d0%bc %d1%96 %d1 %81%d1%8c%d0%ba%d0%be/), [in Ukrainian]. (accessed 06.04.2021).
29. Rishennya sesiji Drogobic'koi Mis'koi Rady vid 24.12.2020 roku № 21 «Pro byudzhnet Drogobyc'koi mis'koi teritorial'noi gromadi na 2021 rik» [Decision of the session of the Drohobych City Council of 24.12.2020 No. 21 «On the budget of the Drohobych city territorial community for 2021»], Available at: <https://doc.drohobych-rada.gov.ua/%e2%84%96-21-%d1%80%d1%96% d1% 88%d0%b5%d0%bd%d0%bd%d1%8f-%d1%81%d0%b5%d1%81%d1%96%d1%97-%d0%b4% d1% 80%d0%be%d0% b3%d0%be%d0%b1%d0%b8%d1%86%d1%8c%d0%ba%d0%be%d1%97-%d0%bc%d1 %96%d 1%81%d1%8c%d0%ba%d0%be-2/>, [in Ukrainian]. (accessed 06.04.2021).
30. Slin'ko E.A., Kapustin V.I. Reforma mestnogo samoupravleniya na Ukraine: promezhutochnye itogi decentralizacii [Reform of local self-government in Ukraine: interim results of decentralization] Region: systems, economics, management. 2020. No 2 (49). P. 150-156, [in Russian].
31. Yaroshenko I. V. Semigulina I. B. Analiz problem razvitiya sel'skih territorij v usloviyah realizacii reformy decentralizacii vlasti v Ukraine [Analysis of the problems of rural development in the context of the implementation of the decentralization reform of power in Ukraine] Business-inform, 2019. No 12 (503), P. 140-147, [in Russian].

Сведения об авторах:

Омаров Мадди Есжанулы – докторант кафедры политологии и политических технологий, факультета философии и политологии, Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Рахимбекова Бахыт Куанышбековна – кандидат исторических наук, и. о. доцента кафедры политологии и политических технологий, факультета философии и политологии, Казахского национального университета им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Omarov Madi Yeszhanuly – doctoral student of the Department of Political Science and Political Technologies, Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Rakhimbekova Bakhyt Kuanyshekovna – Candidate of Historical Sciences, acting Associate Professor of the Department of Political Science and Political Technologies, Faculty of Philosophy and Political Science, Kazakh National University, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

The role of mass media in the political system of society

Abstract. *As practice shows, in relatively quiet periods, symbols of public opinion are subject to verification, comparison, and proof. They appear and disappear, merge with each other, and are forgotten, and at the same time, they never serve as an absolute organizing principle of the emotional state of the whole group. At all times, the mass media have been and remain a direct participant in the political process, expressing the interests of the state, groups, various personalities, and national interests, and in this regard, it can be noted that the state has always sought to establish control over the mass media. It should be emphasized that the preservation of the independence of the media and freedom of information are a direct reflection of the democratic nature of the political regime.*

Therefore, in order to ensure the principles of democracy, the media must be independent, moreover, it should be emphasized that the mass media must take an active part in the preservation and development of the principles of democracy, which certainly strengthens the role of the media in the life of any state.

In particular, special attention should be paid to the Concept of a «hearing state» proposed by the Head of State of the Republic of Kazakhstan. This concept was perceived in Kazakh society with special enthusiasm since the essence of this Concept is aimed at democratizing the Kazakh society, developing political culture, and political participation in our society.

Keywords: *Political communication, mass media, public opinion, political technology, the image of a political leader.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-99-105>

Received: 27.01.2022 / Accepted: 07.04.2022

Introduction

Information systems are not only transmitters of ideas, and information of the state to the masses, but also a connecting link between them, modify the consciousness of their audience, control their audience, and control its behavior. Thus, they are one of the creators of politics. Therefore, modern media is becoming a regulator of social and political behavior, psychological mood, and the way of thinking of its audience.

In this regard, public opinion is also considered when studying the media as a

mechanism for strengthening the image of a political leader, of course. An emphasis should be placed on the definition of this concept, given in the fundamental work “Public Opinion” by W. Lippmann, in particular: “Those features of the external world that are related to the behavior of other people - to the extent that this behavior intersects with our, depends on us and interests us - we roughly call it a public opinion. The images in the minds of people - the images of themselves, other people, their needs, goals, and relationships - are their public opinion” [1, 46 p.]. It should be mentioned here since the

overwhelming majority of people do not have the necessary experience, knowledge, and time to form a qualified opinion about more and more complex processes in the surrounding world, they take the path of simplification, uncritically perceiving stereotypes - reduced and schematized images and representations about certain aspects of the external environment.

It should be mentioned here since the overwhelming majority of people do not have the necessary experience, knowledge, and time to form a qualified opinion about more and more complex processes in the surrounding world, they take the path of simplification, uncritically perceiving stereotypes - reduced and 32 schematized images and representations about certain aspects of the external environment. According to U. Lippman, there are many opportunities for active influence on public opinion, as well as the abuse of these opportunities. As E. Bernays said: "a person is a social being, he feels himself a part of the herd, even when he sits alone in an empty curtained room. His consciousness retains the templates imprinted there by the influence of the group" [2, 45 p.].

The image of a politician is the result of a conscious and purposeful design of his appearance. The pragmatism of the image is determined by the desire of the politician to meet the social expectations of the masses, and their values. After all, political capital, according to P. Bourdieu, is a delegated form of symbolic capital, a loan based on the expectations of social groups. With the help of capital, the media is endowed with the very power that they will recognize for him in the future.

Research methods

Therefore, within the framework of the article, it is necessary to clarify the role of the media in the political process.

The aim of the article is to identify the role of the media in the political process. Research methods: In this chapter, particular importance is our use of content - analysis of a huge array of materials of modern mass media, in particular social networks.

The media in a broad context analyzed the domestic and foreign policy of the Republic of Kazakhstan. In particular, the total volume of materials studied by the author appeared in the media, will amaze with its massifs. It should also be mentioned that we used a political analysis focused on the decision-making process, which includes such components as setting goals, identifying major trends, studying prevailing conditions, predicting changes, and considering alternatives.

Discussion

As Moises Naim said, much more complex processes are taking place in the world than the transfer of power from one group of influential players with common interests to another. The transformation of power is larger and more complex. Power in itself is becoming more and more accessible; nowadays, a much larger number of people have it. Moreover, its limits are restricted, and it is more problematic to use it.

Considering on issues of power, it should be emphasized that the classification of channels of power dates back to the seminal work of the distinguished South African business and management researcher Ian McMillan. Ian McMillan noticed that in all cases when it comes to power, one side manipulates the situation in order to influence the actions of the other side [4]. The types of manipulations differ depending on the answers to two questions:

First, does the structure change by manipulation of the current situation or only the situation of the second party's assessment?

Second, does manipulation suggest an improvement, or does it lead the other party to accept a result that is not an improvement?

The role of force (coercion), a set of rules and regulations (duty), advertising (persuasion), and reward (encouragement) determines the answers to these questions in any given situation.

It follows from this that influence is a kind of power in the sense that power includes not only actions that change the situation, but also actions that change the way the situation is perceived. Influence is a form of power, but power can be applied in other ways as well [3, 29 p.].

According to P. Bourdieu, "the field of politics is a market in which there is a demand, production, and supply of a product of a special kind - political programs, opinions, positions". As it is known, the main feature of the political market is competition, where the leading politicians themselves, their ideas, and programs are the goods. The success or failure of one or another challenger for a position of power in this "market" is due to many factors, primarily to the image of a political leader.

Nowadays, the image of the country's political leader is a topical issue. This process implies the positioning of the President of the Republic of Kazakhstan in the eyes of the public using the mass media since information is disseminated mainly through the media channels, therefore, the process of constructing the image of the head of state is carried out without interrupting the structure of social communication. In this regard, it should be emphasized that for the first time the process of forming and strengthening the image of a specific political leader, which is formed by the press of Kazakhstan, which has a historical and national flavor, was studied. There was revealed the meaning and integrative content of the image of a political leader and her leader as a socially desirable image.

In this regard, mention should be made of the words of Edward Bernays that it is necessary to "disseminate information by all possible means of communication" [2, 105 p.].

Let's move on to the political analysis of the individual image as a combination of various research methods of the general situation and specific political events, which includes three fundamental components such as analysis of the current political situation; forecast regarding its development, and making competent decisions to optimize the image of a political leader.

Proceeding from this and according to the purpose of our study, the analysis of the political image of the President of the Republic of Kazakhstan had two stages. In the first stage, was carried out a general analysis of the political situation in the Republic of Kazakhstan. It should be emphasized that situational analysis in political science is a kind of foundation. All

political analysis is based on this, because it is impossible either to make decisions regarding image optimization or to build forecasts about the effectiveness and effects of such decisions without a general analysis of the current situation in Kazakhstan. Within the framework of our research, under the political situation, we mean the state of the political system and the entire complex interaction between its subjects in a certain period of time, which are reflected in the media space.

A complete analysis of the political situation in this period covered the interaction of all political actors, who today together constitute the political system of Kazakhstani society, which is very important for identifying the degree of relevance of the strategy and technology of forming and strengthening the image of the political leader of the Republic of Kazakhstan.

So, in order to understand the essence of the political process in the Republic of Kazakhstan, in particular, to reveal the political situation during the change of power in the Republic of Kazakhstan, for us the first stage of political analysis was the analysis of the situation when and what initial measures were taken by Tokayev K.K. from the moment of taking office of the President of the Republic of Kazakhstan.

2019 has become a fateful year for the political history of Kazakhstan. The first President - Elbasy Nazarbayev N.A. resigned as Head of State and, in accordance with the Constitution, transferred power to the speaker of the Senate of the upper house of Parliament Tokayev K.K. After the entry of Tokayev K.K. into the office of the Head of State, the attention of the press to his person increased significantly. His policy is called the "Policy of the Hearing State."

From the day of assuming the office of the Head of State of the Republic of Kazakhstan, Tokayev K.K. outlined a number of strategically important areas of the country's socio-political development, and within the framework of this work, we intend to consider a number of them to confirm our hypothesis. The change of power in Kazakhstan is the main factor, which explains the expectations of the population for the further development of the country, in this regard, we decided to consider this factor from the position:

- Social;
- Economic;
- Political.

First of all, it should be noted that the Head of State Tokayev K.K. in his first months as President of the Republic of Kazakhstan, he outlined the trajectory for the further development of the state, conceptually presented in the platform and in the inaugural speech on June 12.

The influence of the President of the Republic of Kazakhstan Tokayev K.K. reflected in the minds of society as a new channel. From his first days as President of the Republic of Kazakhstan, Tokayev K.K. spoke to the akims of regions and cities of republican significance on March 27, 2019, and paid special attention to the following issues, in particular:

First - Economic development, where the key factors are investment, export and industrialization;

Second - the welfare of citizens and the quality of life; Stop financing unnecessary expensive acquisitions, and image events;

Third - a new format of interaction with the population, actively working in social networks, moderate and managing the situation, which undoubtedly contributes to increasing confidence in the institutions of power. Feedback with the population is not established everywhere, out of 17 akimats, four have contact call - centers, and mobile people's control - in seven regions [4, 26 p.].

Fourth - Youth involvement in the transformation processes in the country.

Fifth - Ensuring public safety.

Sixth - Current operational issues.

From all this material, it is possible to observe the coverage of all issues, which affect the entire life of Kazakhstani society.

Considering the entry, in particular in the FB, we decided to dwell first of all on such a point as the subscribers unanimously support the statements of "nonproductive expenditures" of the budget. A lot of unnecessary waste. We must radically change our attitude toward the budget. Not this year, but next, necessarily "- President Tokayev". Out of 200 views, all are positive.

The Head of State also paid special attention to the education system, of course, one should pay attention to such a moment where such factors as low teacher salaries and pensions undoubtedly affect the status of the profession.

It should be noted that with the help of a competent influence on the current position of the public, it is possible to change the prevailing attitude towards the teaching profession, which is clearly reflected in the special attention paid at a meeting with akims of regions and regions. At one time, Nobel Prize laureate Marie Curie noted that the civilization of a country is measured by the percentage of the budget allocated to national education [5, 91 p.]. "This is a very difficult and important issue. My position, firstly, must be Kazakh and Russian language. This is very important for our children. Only after that, we need to learn English," - said the President of Kazakhstan. There were 121 comments in this post, of a different nature, in particular, out of 121 comments the picture looks like this, 20 percent support the author, 15 percent against it, and 65 percent wrote their own opinion regarding the development of language policy in the country.

Further, 2019 April 9 Appeal to the citizens of the country where the President begins his address with the words "I appeal to each of you", which was not observed earlier in modern history, and announced his decision, in accordance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan, to hold extraordinary elections of the President of the Republic Kazakhstan June 9, 2019.

The next speech of President Tokayev K.K. connected with the speech at the official inauguration ceremony of the elected President of the Republic of Kazakhstan. 2019, 12 June. During his speech, President Tokayev K.K. first thanked the people for their support in the elections and then spoke with the main political platform - an answer to the main requests of the citizens of Kazakhstan. First of all, work on the implementation of the Third modernization of Kazakhstan, the implementation of the Five institutional reforms and other strategic documents of the Republic of Kazakhstan. We need to seriously update our social policy. Always and everywhere, we defend the national

interests of Kazakhstan. In this regard, “our main formula of state power is a strong, plenipotentiary President - an influential, capable Parliament - a Government accountable to the people. In general, we have to increase the responsibility of the authorities to the people. Particular attention will be paid to the development of civil society.

Citizens of Kazakhstan are especially concerned about the development of a dialogue between the authorities and society. Therefore, we decided to create a National Council for Community Development. And the head of state immediately announced that the first meeting of the NSOD would be held in August 2019.

In general, President Tokayev K.K. voiced ten directions of development of the state [4,78-84 p.].

Also, considering the entry, in particular in the FB, we decided to stop first of all from such a moment as out of 42 comments, 15 percent - “supportive, delighted”, 50 percent - neutral, 35 percent - “against, indignation”.

For the first time in the history of Kazakhstan, President Tokayev on July 7, 2019, established Dombra Day. We decided to speak at the event dedicated to the Day of Dombra, because the dombra is a Kazakh national instrument. In this regard, it is very important that President Tokayev K.K. comprehensively promotes “art - the image of the nation”, a common value for all of us - dombra, and instill it in the minds of the younger generation. May the holiday glorifying our national spirituality raise the status of a dombra! [4,105 p.].

It should be noted that dombra is a national instrument in Kazakh culture. Therefore, such a holiday was established for the first time in independent history, and this step of the President caused a huge surge in society, which was reflected in social networks in a positive way.

Speaking at the expanded meeting of the Government of 2019 on July 15, the President highlighted that “We should focus on working with social networks. Every civil servant should be active in social networks on supervised issues. In the age of the Internet, this is already a duty. After all, it is obvious that social networks, and not traditional media, have become the main source of information for people.”

The necessity is to restore the trust of citizens, convincing them with figures, facts, and actions, and promptly responding to criticism and constructive proposals from citizens. Therefore, a transition to the concept of a “hearing state” is necessary [4, 132 p.].

On September 2, 2019, President of the Republic of Kazakhstan Tokayev K.K. delivered a Message to the people of Kazakhstan RK “Constructive public dialogue is the basis of stability and prosperity in Kazakhstan”, where the Head of State voiced his fundamental formula of state power, which says “successful economic reforms are no longer possible without modernization of the country’s social and political life.”

The purpose of the Message was “A strong President - an influential Parliament - an accountable Government, the task of which is as follows: “in the implementation of the concept of the “Hearing State”, which promptly and effectively responds to all constructive requests of citizens”; At one time, Lippmann noted that the problems associated with the means of communication are of paramount importance [1, 88 p.]. And here it should be emphasized that the head of state paid special attention to the issues of using the media by civil servants, that is, to be closer to the people.

Create a representative National Council public trust, which will work on a rotational basis, based on the provision that “the sovereign should always consult with others” [7, 101 p.].

Further to ensure the transparency of state power:

Effective feedback from the population; “Public dialogue, openness, prompt response to the needs of people are the main priorities in the activities of state bodies”;

A department has been created in the Presidential Administration that will monitor the quality of consideration of citizens’ applications by state bodies. According to the Constitution, our citizens have the right to freely express their will, if peaceful actions do not pursue the goal of violating the law and the peace of citizens, then it is necessary to meet halfway and, in the manner prescribed by law, give permission for them,

allocate special places for this. Especially not on the outskirts of cities.

It is necessary to develop and adopt the Concept for the Development of Civil Society until 2025. It should be drawn to such an important point as "... his ideas need fertile soil, and it should be emphasized that "at the same time, the leader must have seeds that he can sow", which was clearly observed in the presence [2, 111 p.]. Of course, the Address of the President of the Republic of Kazakhstan was posted on social networks, in FB 170 views with a «like» icon, and 99 percent noted «admiration.» This suggests that the issues discussed in the first Address highlighted the burning problems of the society of Kazakhstan.

In addition to everything, one more important point should be pointed out, speaking at an expanded meeting of the Government on July 15, 2019, President Tokayev K.K. proposed to ensure wide dissemination of «public participation budgets» [4, 119 p.].

Members of the Government, heads of state bodies and Regions, state-owned companies, and institutions are personally responsible for the effective implementation of reforms. For this purpose, a corresponding Decree was signed and within the framework of this Decree the situation in the country, including the situation of the population in the regions, will be specifically assessed based on surveys [4, 213 p.].

One of the important points that was spoke by the President of State at the I meetings of the NCPC on September 6, 2019, was that "civil society has become more active, although sometimes it lacks maturity ..." [4, 221 p.].

The state is obliged to listen to its citizens and, most importantly, to hear them. For the first time, it was proposed "... to introduce ... a system for assessing the effectiveness of local government ...".

The national economy should be focused on the real well-being of citizens. In other words, the state is for citizens! It must be effective in the sense that the distribution of state revenues must become more equitable.

From all the above, it can be observed that the President of the Republic of Kazakhstan Tokayev

K.K. in his keynote speeches, "expresses the will of the people with mathematical precision" [2, 115 p.].

Conclusion

Summarizing all of the above, first of all, the role of mass communication in the political process should be emphasized. Since, with the help of modern mass media, the state at the head of the President of the Republic of Kazakhstan for the first time in history introduced the opening of its pages with social networks into circulation, we also daily cover all the material of the political process, which is a vivid reflection of the interest of the masses.

In this regard, the state, firstly, is progressively going to ensure the transparency of state power, secondly, the state contributes to the development of civil society, and thirdly, the state contributes to the growth of political culture among the population, thereby ensuring the functioning of the principle of checks and balances, that is, the state purposefully ensures all the above.

After conducting a content analysis for all the material posted on social networks, we observe an active and progressive growth of public interest in the initiatives of the President of the Republic of Kazakhstan, which in turn is expressed by strengthening the image of the Head of State Tokayev K.K. It should also be emphasized that the advantage of modern media is that society may well act as unofficial interpreters of this or that material for the public, which gives reason to objectively assess the involvement of the masses in the political process and find out the attitude of society to the material presented.

As G. Lasswell wrote, the will to win is closely related to the chance to win. The thesis about the victory is vital ... [6, 139 p.]. Therefore, considering the role of the media, it is possible to trace the evidence of the cause-and-effect relationship of the socio-political process of the Republic of Kazakhstan. That is, according to the statement of N. Machiavelli: "... sovereigns acquire greatness when they overcome obstacles", which is clearly reflected in the progressive solution of socio-economic issues by the President of the Republic of Kazakhstan Tokayev K.K. [7, 139 p.].

References

1. Walter Lippman Public Opinion / Walter Lippman. – Moscow: FOM, 2004. – 555 p.
2. Bernays E. Propoganda / E. Bernays. – Moscow: Hippo Publishing.2010. –176 p.
3. Moises Naim The End of power / Moises Naim. – Moscow: @Corpus (AST)», 2013 – 75 p.
4. Continuity. Justice. Rise. Collection of speeches, interviews and articles of head of State Kassym-Jomart Tokayev from March 2019 to March 2020. Volume I-IV. –Nur-Sultan, 2020. –192 p.
5. Words that changed the world. – Moscow. – 2016. – 223 p.
6. Lasswell G.D. Propaganda Technique in the World War / G.D. Lasswell. – Cambridge: MIT Press, 1971. – 268 p.
7. Machiavelli N. The Sovereign / N. Machiavelli. – Moscow: Eximo, 2007. – 512 p.

Б. Уәли

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қоғамның саяси жүйесіндегі бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі

Аңдатпа. Тәжірибе көрсеткендей, салыстырмалы тыныш кезеңдерде қоғамдық пікірдің нышандары тексеріліп, салыстырылады және дәлелденеді. Олар пайда болады және жоғалады, бір-бірімен біріктіріледі және ұмытылады, сонымен бірге олар ешқашан бүкіл топтың көңіл күйінің толыққанды ұйымдастырушысы бола алмайды. Барлық уақытта БАҚ мемлекеттің, топтардың, алуан түрлі жеке тұлғалардың, ұлттың мүдделерін білдіре отырып, саяси процестің тікелей қатысушысы болған және болып қала бермек. Осыған байланысты мемлекет барлық уақытта БАҚ-қа бақылау орнатуға ұмтылғанын байқауға болады. Сондай-ақ, бұқаралық ақпарат құралдарының тәуелсіздігін сақтау және ақпарат бостандығы демократиялық саяси режимнің тікелей көрінісі екенін атап өткен жөн.

Түйін сөздер: Саяси комуникация, бұқаралық ақпарат құралдары, қоғамдық пікір, саяси технология, саяси лидер, саяси лидер имиджі.

Б. Уали

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Роль СМИ в политической системе общества

Аннотация. Как показывает практика, в относительно спокойные периоды символы общественного мнения подвергаются проверке, сравнению, доказательству. Они появляются и исчезают, сливаются друг с другом, забываются, и в то же время никогда не служат абсолютным организующим принципом эмоционального состояния всей группы. Во все времена СМИ были и остаются непосредственным участником политического процесса, выражая интересы государства, групп, различных личностей, национальные интересы, и в этой связи можно отметить, что государство всегда стремилось установить контроль над СМИ. Следует подчеркнуть, что сохранение независимости СМИ и свободы информации является прямым отражением демократического характера политического режима.

Поэтому для обеспечения принципов демократии СМИ должны быть независимыми, более того, следует подчеркнуть, что СМИ должны принимать активное участие в сохранении и развитии принципов демократии, что, безусловно, усиливает роль СМИ в жизни любого государства.

В частности, особое внимание следует уделить Концепции «государства слуха», предложенной Главой государства Республики Казахстан. Данная концепция была воспринята в казахстанском обществе с особым энтузиазмом, так как суть данной Концепции направлена на демократизацию казахстанского общества, развитие политической культуры и политического участия в нашем обществе.

Ключевые слова: Политическая коммуникация, средства массовой информации, общественное мнение, политические технологии, имидж политического лидера.

Information about the author:

Берік Уәли – саясаттану кафедрасының 3 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Berik Uali – The 3rd year Ph.D. student of the Department of Political Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Д.А. Айтжанов*
А.Н. Оспанова
У.М. Оракбаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

*Автор для корреспонденции: aitzhanov@list.ru

Афганская политика президента Барака Обамы

Аннотация. Афганистан – это государство, находящееся в состоянии военного конфликта не одно десятилетие. Однако, именно в связи с захватом основной части Афганистана исламистским движением «Талибан» в 1990-е годы эта страна стала рассматриваться как ключевая угроза безопасности не только центральноазиатского региона, но и всего мира. Начавшаяся после терактов 11 сентября 2001 года американская кампания по ликвидации международного терроризма в Афганистане продолжалась вплоть до 31 августа 2021 года, когда вооруженные силы США были полностью выведены из этой страны. При этом, наиболее остро вопрос оценки афганской политики США и ее итогов встал в период правления Б.Обамы (2009-2016 годы).

На момент вступления Барака Обамы в должность президента, стоимость военных операции в Ираке и Афганистане приблизилась к триллиону долларов США. Как президент, Обама более всего был заинтересован в строительстве и развитии своей собственной страны. Ее богатство есть основа могущества, в том числе военного, основа усилий дипломатов. Это могущество позволило бы США успешно конкурировать с другими государствами в XXI веке.

Барак Обама после своей инаугурации определил ключевые пункты афганской стратегии своей администрации. Первое: политика должна быть «комплексной», то есть война должна сопровождаться усилиями по экономическим и социальным преобразованиям в Афганистане. Второе: Обама произнес слова, которые ждали многие уже от ушедшей администрации Буша-младшего - «стратегия ухода». Это означало, что в момент достижения цели США надо вовремя уходить из Афганистана. Цель стратегии должна формулируется так: полное уничтожение террористической организации «Аль-Каида», которая базируется в соседнем Пакистане. Третье - это признать очевидное, что ключевую роль в Афганистане играет все тот же Пакистан, поэтому это уже «афгано-пакистанская политика США», и для ее проведения требуются «региональные усилия». В настоящей статье на основе изучения Стратегий национальной безопасности США 2010 и 2015 годов и других официальных документов, мнений авторов, занимающихся заявленной проблематикой, предпринята попытка выявить особенности внешнеполитического курса Б.Обамы в афганском направлении, его достижения и просчеты.

Ключевые слова: Афганистан, США, Барак Обама, коалиция, международный терроризм, НАТО, стратегия национальной безопасности.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-106-118>

Поступила: 08.11.2021 / Одобрена к опубликованию: 14.02.2022

Введение

Терроризм – явление, уходящее своими корнями в глубокую историю. Однако, именно в конце XX века о нем стали говорить, как о реальной глобальной угрозе всему мироустройству. С подачи Соединенных Штатов Америки проблематика терроризма, существования и активного развития международных террористических организаций была выведена на самый высокий уровень, затрагивающий все ее аспекты: мирополитические, цивилизационные, социально-экономические и иные. Террористические акты 11 сентября 2001 года, унесшие жизни 2977 человек, совершенные показательно открыто, сделали борьбу с терроризмом краеугольным камнем всей американской политики, и внутренней, и внешней.[1]

Занимавший на тот момент пост Президента США Дж. Буш-младший, обращаясь с речами к нации, четко и жестко определил приоритетную миссию Соединенных Штатов на длительный период (столетие и более) – «спасение США и всего мира от глобального зла – терроризма, попутно не забывая о задаче по демократическому преобразованию мира».[2]

На протяжении двух сроков Дж. Буш однозначно придерживался милитаристского внешнеполитического курса, оправдывающего применение вооруженной силы в любой точке мира во имя ликвидации террористических угроз. Уход Дж. Буша с должности Президента США и приход Б. Обамы в январе 2009 года не изменили риторику антитеррористической мировой миссии Америки, она была лишь, некоторым образом, скорректирована.

Одним из наиболее значимых результатов, объявленной Дж. Бушем в сентябре-октябре 2001 года войны с международным терроризмом стало вторжение армии США на территорию Афганистана. При этом, руководством Белого дома преследовалась широко поддерживаемая американским народом цель – полностью уничтожить террористическую организацию «Аль-Каида»,

возглавляемую Усамой бен Ладеном и взявшую на себя ответственность за теракты 11 сентября 2001 года. Инициированная Вашингтоном Резолюция Совета Безопасности ООН № 1386 от 20 декабря 2001 года стала основой для создания в рамках НАТО уникальной антитеррористической коалиции, призванной содействовать реализации специальной миссии в Афганистане – Международных сил содействия безопасности (International Security Assistance Force, ISAF). Участниками коалиции стали не только страны-члены НАТО, но и страны-партнеры НАТО, в общей сложности в период с 2001 по 2014 годы состав ISAF был представлен подразделениями из 50 государств.[3]

Операция в Афганистане, изначально воспринятая положительно как со стороны элит, так и со стороны простого населения стран коалиции, со временем стала все чаще критиковаться. Апогей такой критики пришелся на Лиссабонский саммит, проходивший 19-20 ноября 2010 года. В ходе него было достигнуто согласие о начале процесса по передаче руководству Афганистана всей ответственности за безопасность на территории страны, сопровождаемой выводом войск коалиции. Были установлены и соответствующие сроки – с начала 2011 до конца 2014 года.

Указанный саммит стал отправной точкой для развертывания широкой дискуссии о том, какой будет дальнейшая судьба Афганистана и чем закончится геополитическая борьба вокруг него. По словам С. Акимбекова и Е. Пастухова, озвученное в рамках саммита заявление стало поводом для высказываний о полном завершении миссии альянса на территории Афганистана, свидетельствующем ни много ни мало об общем поражении США и их союзников в избранной стратегии противодействия международному терроризму.[4]

Стоит отметить, что перечисленные тенденции полностью совпали по срокам с периодом президентства Б. Обамы. Именно в период его правления вопрос оценки афганской кампании США и ее итогов встал

наиболее остро. Необходимость комплексного анализа озвученных в научной и экспертной среде оценок обуславливает актуальность и практическую значимость темы настоящей статьи.

Методология исследования

В данной работе были использованы следующие методы научного исследования: теоретический, эмпирический и сравнительно-исторический. Путем теоретического метода раскрыта внутренняя структура и закономерности развития событий произошедших в Афганистане за последние двадцать лет, их взаимодействие и обусловленность. При данном методе использованы труды классиков, специализированные работы, периодическая печать и т.д. Эмпирический метод дал возможность изучить и сопоставить конкретные исторические факты. Для сравнительно-исторического метода характерно сопоставление механизмов, моделей военно-политических изменений, особенностей политической ситуации в Афганистане периоды между 2001 – 2021 годами.

Внешняя политика Барака Обамы в Афганистане

Б. Обама стал 44-м Президентом США и занимал в итоге указанную должность в течение двух сроков – с 20 января 2009 по 20 января 2017 годов. Момент его прихода к власти совпал с наиболее тяжелым периодом в истории страны. Вследствие принятых Дж. Бушем-мл. решений, Соединенные Штаты были втянуты в многолетний изматывающий конфликт на Ближнем Востоке, позиции Белого дома критиковались и даже враждебно воспринимались как внутри государства, так и за его пределами. Агрессивный внешнеполитический вектор политики Дж. Буша нуждался в пересмотре, перед вновь избранным Президентом США Б. Обамой встала актуальная задача о представлении

населению страны и мировому сообществу новой внешнеполитической стратегии, в том числе и в афганском направлении.

Вступив в должность Президента США Барак Обама, прежде всего, обрушился с критикой на своего предшественника, в том числе, на его стратегию противодействия терроризму. Наряду с этим, Б. Обама осознанно не делал заявлений о контртеррористической борьбе как приоритетной линии своей внешней политики, напротив, он настаивал на необходимости возврата к основополагающим принципам американской внешней политики – сотрудничеству и моральные ценности.

После состоявшихся консультаций со своими советниками о дальнейших мероприятиях администрации США в Афганистане, 1 декабря 2009 года Президент выступил с программной речью в военной академии в Вест-Поинте, в рамках которой, во-первых, сформулировал основные принципы новой стратегии «Аф-Пак» (AfPak Strategy), настаивающей на признании неразрывности безопасности Афганистана и Пакистана, а, во-вторых, обозначил перечень первоочередных действий, предполагающих «ответственное завершение войны». В числе последних были выделены: дипломатическое налаживание диалога между афганскими политическими лидерами, активная работа по подготовке афганских военнослужащих и полицейских, стимулирование правительства Кабула проводить внутренние реформы, поэтапный вывод вооруженных сил коалиции, передача обязательств по обеспечению безопасности в ведение национальных правоохранительных органов, переориентация Соединенных Штатов и Североатлантического альянса на реализацию функций вспомогательного характера.[5]

Предложенные Б. Обамой шаги по стабилизации ситуации в Афганистане рассматриваются как довольно противоречивые. В частности, Э. Ермилова отмечает, что вновь избранный Президент США, так активно критикующий проводимую ранее Дж. Бушем-мл. внешнюю политику в афганском направлении, по сути, лишь

адаптировал под существующие на тот момент реалии предыдущую концепцию, дополнив ее новой риторикой.[6]

Доля истины в данном высказывании есть, особенно, учитывая планы Б. Обамы об увеличении военного присутствия США в Афганистане для поддержания безопасности до тех пор, пока его собственные вооруженные и правоохранительные силы не смогут самостоятельно обеспечивать порядок. Стоит обратить внимание на то, что в своей речи от 1 декабря 2009 г. Б. Обама несколько раз повторил, что решение направить на территорию Афганистана дополнительно 30 тыс. военнослужащих (позволившее довести общую численность американского военного контингента до 98 тыс.) принималось им нелегко и было необходимым для достижения столь важной цели – безопасности Америки и ее народа. По мнению Президента, именно при помощи военных можно было успешно решить поставленные задачи в предельно короткий период, после чего войска США и НАТО в течение 2011-2014 годов могли бы полностью покинуть Афганистан.

По поводу данного решения президента Обамы, в своей статье «Obama's Surge Strategy in Afghanistan», бывший офицер военно-морского флота США Роберт Даймонд, высказался, что отправка 30 тысяч американских солдат пустили бы повстанцев в бега. Что в свою очередь дало бы время афганскому правительству развивать и улучшать свои собственные силы безопасности. Но этих 30 тысяч солдат не достаточно, чтобы полностью победить все антиправительственные силы в стране, и поэтому важно, чтобы США тренировали и развивали именно афганскую армию.[7]

Д. Приймачук давая оценку первоначальным планам администрации Б. Обамы в афганском направлении, приходит к выводу, что это была попытка реализации технологий, апробированных в период «холодной войны», к примеру, во Вьетнамской войне. В качестве приоритета заявлялась военная победа, которая позволила бы в последующем создать фундамент

для «контролируемой демократизации» не только в Афганистане, но и во всём центральноазиатском регионе. Изучение мер, предложенных Б. Обамой, позволяет Д. Приймачук соотносить их с аналогичными мерами, предпринятыми СССР в ходе Афганской войны в 1980-х гг. и оказавшимися в итоге крайне неудачными.[8]

События, происходившие в Афганистане в феврале 2010 года (наступательная операция «Моштарак» американской коалиции ISAF) в городе Марджа провинции Гильменд, подтвердили, что увеличение военного присутствия и упор исключительно на превентивные меры не позволят в сжатые сроки взять под контроль всю территорию государства и прекратить там сопротивление.

В итоге в мае 2010 года Президентом была утверждена новая Стратегия национальной безопасности США (National Security Strategy 2010) Ее главная особенность заключалась в акцентировании внимания на более широкое применение «мягкой силы»: дипломатии, сотрудничестве и международно-правовом урегулировании.[9]

В противовес предыдущим программным документам, Стратегия предполагала невозможность применения односторонних силовых действий, в отсутствие весомых доказательств об угрозе или соответствующих решений международных организаций. Рассматриваемая Стратегия указывала на стремление США выстраивать «отношения позитивного партнерства с мусульманскими общинами по всему миру». Обосновывая действенность Стратегии в части борьбы с терроризмом и экстремизмом, Б. Обама заявлял: «С этой целью мы делаем новые акценты на сдерживание и предотвращение на основе дипломатии... Но если для ответа на угрозу возникнет потребность в международных силах во имя сохранения мира, мы будем работать вместе с международными партнерами...».[10]

Бывший советник президента США Билла Клинтона по национальной безопасности (1997-2001 гг.) Сэмюэль Ричард Бергер считает, что, тем самым, поддержанная

Б. Обамой Стратегия национальной безопасности 2010 году вернулась к принципу, использовавшемуся во внешней политике Б. Клинтон и гласящему: «вместе, когда возможно, в одиночку, когда необходимо». Таким образом администрация США взяла на себя обязательство перед тем, как проводить какую-либо военную операцию, взвешивать все выгоды и возможные риски, а также стараться привлекать на свою сторону максимальное число союзников.[11]

По мнению А. Чернышкова, Барак Обама, выстраивая собственную афганскую политику, стремился стать пусть не миротворцем, но хотя бы лицом, отвергающим политику силы, избранную Дж. Бушем-мл. в качестве единственно возможной. Примечательно, что новый Президент США активно старался дистанцироваться от итогов иракской кампании, скандалов, возникших по поводу секретных тюрем ЦРУ в странах-сателлитах Америки и иных последствий («наследия») от действий администрации предыдущего Президента.[12]

Вместе с тем, на фоне отсутствия серьезных положительных итогов в афганской кампании и усугубляющегося мирового финансового кризиса, союзники США по НАТО, в первую очередь, из числа стран-членов ЕС, все чаще стали говорить об отказе участия в операции в Афганистане.

19-20 ноября 2010 года в г. Лиссабон прошел саммит НАТО, который в СМИ назван «историческим» и даже «самым волнующим со времен холодной войны». В ходе саммита, помимо прочего, предстояло принять решения, позволяющие ответить на вопросы о дальнейшей судьбе контрповстанческой (counter-insurgency) операции в Афганистане и выстраивании системной и последовательной политики.[13]

Принятая в итоге Совместная декларация об отношениях НАТО с Афганистаном предусматривала реализацию действий в трех направлениях: обеспечение безопасности, содействие созданию эффективных национальных властных структур и развитие экономической сферы. Была сделана

ставка на то, что к 2014 году основные силы обеспечения безопасности и правопорядка на территории Афганистана будут представлены национальными войсками численностью 400 тыс. (240 тыс. военных и 160 тыс. полицейских). Для сравнения: на 2010 г. данный контингент составлял 267 тыс. человек: 150 тыс. военных и 117 тыс. полицейских. Оставаясь в Афганистане до 2014 года, контингент Альянса должен был обучать и консультировать афганские вооруженные силы и полицию.[14]

Принятое решение о сворачивании миссии в Афганистане и выводе войск было для НАТО и США во многом компромиссным. По словам А. Вит, президент Барак Обама понимал, что, продолжая бесконечную афганскую кампанию, он рискует войти в историю как один из наиболее неудачливых американских президентов. Тем более, что эта война начиналась не им. Администрация США также осознавала, что политтехнологи способны показать, по сути, поражение в Афганистане в нужном свете, позволяющем избирателям воспринимать Б. Обаму в качестве спасителя от войны, навязанной Дж. Бушем-мл., наносящей ущерб государству в виде жертв американских военнослужащих и существенных бюджетных трат.[15]

Буквально через полгода, громким событием, свидетельствующим об успешности афганской политики США, а также демонстрирующим достижение поставленных целей и уход военных из Афганистана не проигравшими, стала ликвидация «террориста номер один» – Усамы бен Ладена. Она была осуществлена 2 мая 2011 года в рамках операции «Копье Нептуна» на северо-востоке от Исламабада, в г. Абботтабад. Ответственными за проведение операции были служащие элитного подразделения сил специального реагирования США (SEALs). [16]

В эфире американских телеканалов прошел показ кадров о наблюдении Б. Обамой за операцией в прямом эфире. А. Чернышков особо подмечает, что физическое устранение Усамы бен Ладена было преподнесено общественности всего мира в

качестве настоящего шоу, демонстрирующего выполнение Президентом США не только своего обещания, но и обещания его предшественника на данном посту.[17]

И.Сафранчук отмечает, при этом, что данная Б. Обамой и его командой трактовка событий в действительности была иной: Уничтожение Усамы бен Ладена произошло, во-первых, на территории Пакистана, а не Афганистана, и, во-вторых, не по ходу контрповстанческой операции, а в рамках спецоперации. Основная масса вооруженных боевиков, которую следовало победить, нигде не исчезла, противостояние силам коалиции активно продолжалось.[18]

Повстанческое движение, возглавляемое Талибами, а также ячейки «Аль-Каиды» по-прежнему безнаказанно действовали из своих убежищ в соседнем Пакистане. Ограниченные возможности афганского правительства являлось большой проблемой для установления безопасности и стабильности в этой стране. Талибы обладали значительным оперативным и восстановительным потенциалом. Повстанцы оставались стойким и решительным врагом, как для афганских властей, так и для сил ISAF.[19]

В одном из своих выступлении на тот момент, президент Барак Обама заявил, что возрождение движения «Талибан» и длительное существование «Аль-Каиды» в соседнем Пакистане является как «раковая опухоль» во всем регионе. Это создает большие проблемы по наведению порядка в Афганистане.

Несмотря на это, в начале лета 2011 г. ситуация была представлена так, что она однозначно свидетельствовала о наличии определенных успехов Соединенных Штатов в афганской кампании. Именно тогда было принято решение о выступлении Б. Обамы с речью о начале операции по выводу вооруженного контингента с территории Афганистана.[20]

Помимо этого, одновременно в официальных источниках появилась информация о проведении США переговоров с представителями «Талибана» о перемирии.

«Переговоры с движением «Талибан» по мирному урегулированию в Афганистане, находящиеся сейчас в предварительной стадии, могут принести плоды не раньше чем через полгода...» С таким заявлением выступил министр обороны США Роберт Гейтс в июне 2011 года.[21]

К сожалению, переговорный процесс не принес положительных итогов. Во многом это было связано с игнорированием администрацией США мнения официальных властей Кабула. Кроме того, позиции переговорщиков постоянно носили характер недоверия. Что наглядно иллюстрируется сначала обещанным Вашингтоном обменом американского солдата Б. Бергдала на пятерых талибов, содержащихся в Гуантанамо, а потом отмененным под предлогом проведения в США президентских выборов.[22]

В последующем переговоры то возобновлялись, то прекращались. Немного отступая от темы настоящей статьи, стоит отметить, что подписание мирного соглашения между США и лидерами движения «Талибан» состоялось лишь 29 февраля 2020 г., т.е. Б. Обама со своей администрацией этой цели достичь так и не смог.[23]

27 мая 2014 г. был опубликован обновленный план действий Соединенных Штатов в Афганистане. Посетив страну и ознакомившись с текущей ситуацией, Б. Обама пришел к выводу о необходимости продолжения работы по сокращению диапазона целей США в урегулировании афганского конфликта. Согласно «президентской стратегии по Афганистану» после 2014 г. американский военный контингент должен был перейти от участия в контрповстанческих операциях к реализации контртеррористических мер по ликвидации «остатков «Аль-Каиды» и ее союзников».[24]

Также в данной стратегии предполагалось продолжить международные усилия по укреплению собственного потенциала Афганистана в обеспечении безопасности и правопорядка, наряду с созданием

благоприятных возможностей для его самостоятельного развития.

Вновь заявлялось о поэтапном сокращении военного присутствия США на территории Афганистана и полном прекращении военной кампании. Правда, теперь были установлены новые сроки – конец 2016 года. На указанный момент в стране должны были остаться служащие, охраняющие посольство в Кабуле, и военные советники в общем количестве 1 тыс. человек.[25]

Утвержденная Б. Обамой в феврале 2015 года очередная Стратегия национальной безопасности США (National Security Strategy 2015) основывалась на плане 2014 года и во многом ее повторяла. В частности, в Стратегии указывалось: «в Афганистане мы завершили свою боевую миссию и серьезно сократили численность своей группировки, которая теперь должна сосредоточиться на работе по формированию суверенного и стабильного партнера в лице афганского государства, на территории которого не останется безопасных убежищ для международных террористов».[26]

Однако, усилия, предпринимаемые администрацией Б. Обамы, в основном носили декларативный характер, за исключением постепенного вывода войск. И политические, и социально-экономические реформы в Афганистане практически не двигались с места. На этом фоне талибы решили поменять свою стратегию, они отказались от активных боевых действий, понимая, что им противостоит внушительный по численности и подготовленности иностранный военный контингент. При этом, они продолжали накапливать свои ресурсы, в целях обострения ситуации после вывода основных сил коалиции. Результат не заставил себя долго ждать. Вывод около 95% американских военнослужащих и окончание операции силами ISAF привел к резкому снижению боеспособности национальных войск, что, в свою очередь, позволило движению «Талибан» установить полный контроль над рядом восточных и южных провинций Афганистана,

а террористической группировке «ИГИЛ» – организовать в стране работу своих ячеек.[27]

В итоге, к моменту окончания своего второго президентского срока Барак Обама, выступая перед военнослужащими на авиабазе во Флориде, заявил, что «США не в состоянии искоренить «Талибан» и прекратить насилие в Афганистане».[28]

На тот момент, командующий Вооруженными Силами США и НАТО в Афганистане генерал Дж. Николсон, сложившуюся к 2017 году ситуацию в стране назвал не иначе как «тупик».

Оценивая афганскую стратегию администрации Б. Обамы в период 2009-2016 годов, О. Кормухин приходит к справедливому выводу о том, что президент Барак Обама практически не выполнил свои предвыборные обещания по Афганистану. Причиной стало попадание в собственную «западню», с одной стороны, он постоянно заявлял о необходимости снижения военного присутствия в стране, с другой, он четко понимал, что, выведя войска, Соединенные Штаты потеряют контроль над регионом и ситуация с радикальным исламом стремительно обострится. По большому счету так и произошло: уменьшение численности военнослужащих американской армии со 180 тыс. до 15 тыс. привело к резкой активизации исламистов.[29]

Верно и то, что афганская кампания считается самым продолжительным в истории Соединенных Штатов участием в военном конфликте. Начавшееся при Дж. Буше-мл. вторжение войск на территорию Афганистана, продолжилось при Б. Обаме, так и не окончившись, несмотря на периодически звучавшие заявления о сворачивании операции и полном выводе войск. Американские эксперты из Фонда Чарльза Коха полагают, что с 2001 по 2018 г. США потратили в Афганистане около 2 трлн долл. Столь рекордные суммы не могут не вызывать критику в американском обществе. Так, сенатор от штата Кентукки, член Республиканской партии Рэнд Пол сделал

заявление о том, что миллиарды «просто сбрасываются в яму», при этом, афганцы до сих пор «не в силах защитить себя».

Абсолютная неэффективность политики Вашингтона в афганском направлении привела к тому, что к концу президентского срока Б. Обамы достаточно устоявшейся характеристикой афганского конфликта стал термин «бесконечная война», прямое указание на то, что цель ее победоносного завершения никак не удастся достичь на протяжении уже длительного времени даже на фоне смены первых руководящих лиц США.[30]

Заключение

Барак Обама вступил в должность Президента США в момент проведения Вашингтоном широкой военной кампании на территории Афганистана, начатой его предшественником – Дж. Бушем-мл. Политика последнего преследовала две основные задачи: одержать военную победу над талибами и создать в стране жизнеспособный демократический режим. Президент Обама постепенно эти задачи переформатировал. Еще в своей инаугурационной речи в 2009 г. Барак Обама назвал цель политики своей администрации в Афганистане – «это постепенно выковывать с трудом давшийся мир».[31]

В последующем Б. Обама придерживался позиции о необходимости сочетать силовые методы с дипломатическими, он считал, что только так можно ликвидировать «Аль-Каиду» и ее союзников. Свидетельствует об этом и утвержденная при Б. Обаме Стратегия национальной безопасности США 2010 года, поставившая в качестве одного из своих приоритетов – сотрудничество Вашингтона с мусульманским миром в целях противодействия терроризму. Именно при реализации указанной Стратегии из употребления исчезло понятие «война с террором», столь популярное на момент начала афганской кампании США.

Успешность избранного курса, с одной стороны, подтверждается ликвидацией

«террориста номер один в мире» – Усамы бен Ладена, давшей надежду на возможность выстраивания диалога с членами исламистского движения «Талибан», с другой, убийство одного террориста не позволило победить весь терроризм.

Администрации Барака Обамы не удалось стабилизировать ситуацию в Афганистане, боевые действия на его территории так и не были прекращены, движение «Талибан» продолжило распространять свое влияние на подконтрольные районы, террористические атаки в Кабуле и других городах страны стали носить практически повседневный характер, наркотрафик не просто не снизился, а увеличился в разы.

В целом, политику Б. Обамы в отношении Афганистана можно охарактеризовать как низко эффективную. Изначально заявленная цель о завершении самого продолжительного в истории Америки военного конфликта достигнута не была. Причина этого, как представляется, кроется в том, что Б. Обама так и не смог отказаться от милитаристской линии. Чрезмерное внимание, уделяемое военному инструментарию в решении внешнеполитических задач, не позволило ему, как и его предшественнику, более целостно рассматривать ситуацию, учитывать ее истинные причины, осуществлять меры по их нейтрализации, маневрировать в ходе переговоров с участниками конфликта, согласовывать свои действия с позициями других заинтересованных в исходе конфликта стран – Китая, России, Ирана, Индии и др.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования молодых ученых по проекту «Жас ғалым» на 2022-2024 годы Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан АР14973037 «Сотрудничество Казахстана и Индии: отношение к Афганистану через призму стратегий двух государств».

Список литературы

1. Трибрат В.В. Проблематика терроризма во внешней политике администрации Дж. Буша-младшего. – Москва, 2008. – 300 с.
2. Шаклеина Т.А. Идеологическое обеспечение внешней политики администрации Буша / Т.А. Шаклеина. – Москва: ИСКРАН, 2003. – 6 с.
3. Миссия международных сил по содействию безопасности в Афганистане // ТАСС. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://tass.ru/info/1680291> (дата обращения: 17.11.2021 г.)
4. Акимбеков С.М., Пастухов Е. Проблемы афганского урегулирования до и после 2014 года / С.М. Акимбеков, Е. Пастухов. – Алматы: Институт мировой экономики и политики (ИМЭП) при Фонде Первого Президента Республики Казахстан, 2014. – 108 с.
5. Конаровский М.А. Некоторые военно-политические аспекты операции США и НАТО в Афганистане // Актуальные проблемы Европы. – 2013. – № 3. – С.35.
6. Ермилова Э.А. Политика США на афганском направлении (2001-2013 гг.) // Москва: научный журнал «Право и безопасность». – 2014. – № 2. – С.24-33.
7. Debalina Chatterjee: Obama's Afghanistan Policy: a Review of Literature // JSTOR digital database. 01.07.2010. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: https://www.jstor.org/stable/resrep09346?seq=12#metadata_info_tab_contents (дата обращения: 17.11.2021).
8. Приймачук Д.В. Эволюция афганской политики США в 2000-2016 годах // Москва: научный журнал «Мировая политика». – 2016. – № 4. – С.44-53.
9. National security strategy of the United States. 27 May 2010. Washington, DC: The White House, 2010. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf (дата обращения: 17.11.2021).
10. Дугенец А.С., Пролетенкова С.Е. Административно-правовое планирование противодействия религиозному экстремизму: возможности и перспективы // Москва: научный журнал «Административное право и процесс». – 2012. – № 12. – С.11-14.
11. Berger S.R. Obama's national security strategy: A little George Bush, lots of Bill Clinton // The Washington Post. 30.05.2010. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2010/05/28/AR2010052804466.html> (дата обращения: 17.11.2021 г.).
12. Чернышков А.В. Политика Соединенных Штатов Америки в Афганистане от Саурской революции до окончания первого президентского срока Б. Обамы // Волгоград. – 2014. – С. 21.
13. Tisdall S. Lisbon: the most exciting post-cold war Nato summit? // The Guardian. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/cifamerica/2010/nov/15/lisbon-nato-summit> (дата обращения: 17.11.2021).
14. Сурков Н. НАТО после Лиссабона // Независимая газета. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: https://www.ng.ru/courier/2011-02-28/9_nato.html (дата обращения: 17.11.2021).
15. Вит А. Афганская дилемма Обамы // Военное обозрение. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://topwar.ru/51412-afganskaya-dilemma-obamy.html> (дата обращения: 17.11.2021).
16. O'Rourke R. Navy Irregular Warfare and Counterterrorism Operations: Background and Issues for Congress (RS22373), Washington D.C.: Congressional Research Service, 2013 [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://crsreports.congress.gov/product/details?prodcode=RS22373> (дата обращения: 17.11.2021).
17. Чернышков А.В. Политика Соединенных Штатов Америки в Афганистане от Саурской революции до окончания первого президентского срока Б. Обамы // Волгоград. – 2014. – С. 23.
18. Сафранчук И.А. Политика администрации Б. Обамы в Афганистане // Бишкек: Вестник Дипломатической академии Министерства иностранных дел Кыргызской республики имени Казы Дикамбаева. – 2015. – № 6. – С.40-46.
19. Report on Progress Toward Security and Stability in Afghanistan: United States Plan for Sustaining the Afghanistan National Security Forces. 1 April 2012. Washington, DC: Department of Defense, Defense Technical Information Center, 2012. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://apps.dtic.mil/sti/citations/ADA560366> (дата обращения: 17.11.2021).
20. Барак Обама объявил о начале вывода войск из Афганистана // Голос Америки. 22.06.2011. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.golosameriki.com/a/obama-afghanistan-2011-06-22-124388314/237131.html> (дата обращения: 17.11.2021).

21. США подтвердили, что ведут переговоры с «Талибаном» // РБК. 19.06.2011. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.rbc.ru/politics/19/06/2011/5703e8a99a79477633d3453a> (дата обращения: 17.11.2021).
22. Руттиг Т. Дорога через Катар: путь в тупик? // SA&C Press AB, Sweden, научный журнал «Центральная Азия и Кавказ». – 2013. – Т. 16. – Выпуск 3. – С. 48-60.
23. Мильченко А. Война окончена: США подписали мир с талибами // Газета.ru. 29.02.2020. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: https://www.gazeta.ru/politics/2020/02/29_a_12983149.shtml (дата обращения: 17.11.2021).
24. Statement by the President on Afghanistan. 27 May 2014. Washington, DC: The White House, 2014. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/05/27/statement-president-afghanistan> (дата обращения: 17.11.2021).
25. Шапиро Н.Н. Неоконченная война Б. Обамы // Москва, научный журнал «Мировая экономика и международные отношения». – 2017. – Т. 61. – № 2. – С. 13–22.
26. National security strategy of the United States. 6 February 2015. Washington, DC: The White House, 2015. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy_2.pdf (дата обращения: 17.11.2021).
27. Шенин А.С., Шенин С.Ю. Есть ли выход из «афганского тупика»? Американские элиты в поисках консенсуса // Москва, научный журнал «США и Канада: экономика, политика, культура». – 2018. – № 11. – С. 32-45.
28. Злодоров Д. Обама признал, что США не могут уничтожить «Талибан» // Москва, РИА Новости. 07.12.2016. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://ria.ru/20161207/1482992935.html> (дата обращения: 17.11.2021).
29. Кормухин О.В. Основные политические мероприятия президентства Б. Обамы // Warszawa, Poland научный журнал «Colloquium-journal». – 2020. – № 10(62). – С. 5–8.
30. Crocker R.A Former U.S. Ambassador to Afghanistan Thinks Trump's Exit Strategy Is a Huge Mistake // New York, NY «Intelligencer», 10.02.2019. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://nymag.com/intelligencer/2019/02/ryan-crocker-trumps-afghanistan-strategy-is-a-mistake.html> (дата обращения: 17.11.2021).
31. Сушенцов А.А. Очерки политики США в региональных конфликтах 2000-х годов / А.А. Сушенцов. – Москва: Издательство МГИМО-Университета, 2013. – 263 с.

Д.А. Айтжанов, А.Н. Оспанова, У.М. Оракбаева

А.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Президент Барак Обаманың Ауғанстан саясаты

Аңдатпа. Ауғанстан – ондаған жылдар бойы әскери қақтығыс оты шарпыған мемлекет. 1990-жылдары негізгі бөлігін «Талибан» исламистік қозғалысы басып алғаннан бері ол Орталық Азия ғана емес, бүкіл әлемнің қауіпсіздігіне қатер төндіретін ел ретінде қарастырыла бастады. 2001 жылғы 11 қыркүйектегі шабуылдардан кейін АҚШ пен одақтастардың әскери күштері Ауғанстанға басып кірді. Халықаралық терроризмді жоюға бағытталған науқан тек 2021 жылдың 31 тамызында аяқталды, сол кезде АҚШ қарулы күштері елден толығымен шығарылды. Сонымен бірге, АҚШ-тың ауған саясатын және оның нәтижелерін бағалау мәселесі Б. Обаманың билігі кезінде өзекті болды (2009-2016 жж.).

Б. Обама билікке келгенде Ирак пен Ауғанстандағы әскери операциялардың құны 1 триллион АҚШ долларына жуықтады. Президент ретінде Обама өз елінің құрылысы мен дамуына көп көңіл бөлді. Мемлекеттің байлығы – биліктің, соның ішінде әскери қуаттың, дипломаттардың күш-жігерінің негізі. Бұл АҚШ-қа ХХІ ғасырда басқа мемлекеттермен сәтті бәсекелесуге мүмкіндік береді.

Обама инаугурациядан кейін өз әкімшілігінің Ауғанстанға қатысты стратегиясының негізгі тармақтарын анықтады. Бірінші – саясат «кешенді» болуы тиіс, яғни соғыс жүргізумен қатар Ауғанстандағы экономикалық және әлеуметтік қайта құруларға ден қою керек. Екінші – Обама жұртшылық көптен бері күткен, алайда Буш әкімшілігі іске асырмаған «кету стратегиясы» туралы айта бастады. Бұл АҚШ көздеген мақсатына жеткеннен соң, Ауғанстаннан уақытында кетуі керек дегенді білдіреді. Стратегияның мақсаты келесідей тұжырымдалған: Пәкістанда орналасқан «Аль-Каида» террористік ұйымын толығымен

жою. Үшіншісі – Ауғанстан аумағына ықпал ететін негізгі күш Пәкістан екенін мойындау, демек мұны «АҚШ-тың ауған-пәкістандық саясаты» деп қарастырған жөн және оны жүзеге асыру үшін «аймақтық күш-жігер» қажет.

Бұл мақалада АҚШ-тың 2010 және 2015 жылдардағы Ұлттық қауіпсіздік стратегияларын және басқа да ресми құжаттарды, аталған мәселелермен айналысатын авторлардың пікірлерін зерттеу негізінде Б. Обаманың ауған бағытындағы сыртқы саясаты ерекшеліктерін, оның жетістіктері мен қателіктерін анықтауға әрекет жасалды.

Түйін сөздер: Ауғанстан, АҚШ, Барак Обама, коалиция, халықаралық терроризм, НАТО, Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы.

A.A. Aitzhanov, A.N. Ospanova, U.M. Orakbayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Afghan policy of President Barack Obama

Abstract. Afghanistan is a country that has been in a state of military conflict for more than one decade. However, precisely in connection with the seizure of the main part of Afghanistan by the Islamist Taliban movement in the 1990s this state began to be seen as a key threat to the security of not only the Central Asian region but the entire world. The American campaign to eliminate international terrorism in Afghanistan, which began after the 9/11 attacks continued until August 31, 2021, when the US Armed Forces were completely withdrawn from that country. At the same time, the most acute issue of assessing the Afghan policy of the United States and its results arose during the reign of Barack Obama (2009-2016).

At the time of B. Obama's inauguration as president, the cost of military operations in Iraq and Afghanistan approached one trillion US dollars. As president, Obama was most interested in building and developing his own country. Its wealth is the basis of power, including the military one, the efforts of diplomats. This would enable the United States to compete successfully with other states in the 21st century.

After his inauguration, Obama identified the key points of his administration's Afghan strategy. First, the policy must be «comprehensive», the war must be accompanied by efforts to achieve economic and social transformation in Afghanistan. Second, Obama said what many had already expected from the outgoing Bush Jr. administration – «an exit strategy». This meant that at the moment the goal was achieved, the United States had to leave Afghanistan on time. The aim of the strategy is formulated as follows: the complete destruction of the terrorist organization Al-Qaeda, which is based in neighboring Pakistan. The third is to admit the obvious that the key role in Afghanistan is played by the same Pakistan, therefore this is already the «Afghan-Pakistani policy of the United States», and its implementation requires «regional efforts».

Based on the study of the US National Security Strategies of 2010 and 2015 and other official documents, the article presents the opinions of authors dealing with the stated problems. The authors attempted to identify the features of Obama's foreign policy course in the Afghan direction, its achievements, and its failures.

Keywords: Afghanistan, USA, Barack Obama, coalition, international terrorism, NATO, national security strategy.

References

1. Tribrat V.V. Problematika terrorizma vo vneshnej politike administracii Dzh. Busha-mladshego [The Problem of Terrorism in the Foreign Policy of the Bush Jr.], (Moscow, 2008, 300 p.), [in Russian].
2. Shakleina T.A. Idejnoe obespechenie vneshnej politiki administracii Busha [The ideological support of the Bush administration's foreign policy], (ISKRAN, Moscow, 2003, 6 p.), [in Russian].
3. Missija mezhdunarodnyh sil po sodejstviju bezopasnosti v Afganistane, TASS [The International Security Assistance Force mission in Afghanistan, TASS]. Available at: <https://tass.ru/info/1680291> (accessed 17.11.2021), [in Russian].
4. Akimbekov S.M., Pastuhov E. Problemy afganskogo uregulirovaniya do i posle 2014 goda [Problems of the Afghan settlement before and after 2014], (Institut mirovoj jekonomiki i politiki (IMJeP) pri Fonde Pervogo Prezidenta Respubliki Kazahstan, Almaty, 2014, 108 p.), [in Russian].

5. Konarovskij M.A. Nekotorye voenno-politicheskie aspekty operacii SShA i NATO v Afganistane, Aktual'nye problemy Evropy [Some Military and Political Aspects of the U.S. and NATO Operation in Afghanistan, Actual Problems of Europe]. 2013.No.3. P.35, [in Russian].
6. Ermilova Je.A. Politika SShA na afganskom napravlenii (2001-2013 gg.), Moskva: nauchnyj zhurnal «Pravo i bezopasnost'» [U.S. Policy in Afghanistan (2001-2013), Moscow: Scientific Journal of Law and Security]. 2014. No.2. P.24-33.
7. Debalina Chatterjee: Obama's Afghanistan Policy: a Review of Literature. JSTOR digital database. 01.07.2010. Available at: https://www.jstor.org/stable/resrep09346?seq=12#metadata_info_tab_contents (accessed 17.11.2021).
8. Prijmachuk D.V. Jevoljucija afganskoj politiki SShA v 2000-2016 godah, Moskva, nauchnyj zhurnal «Mirovaja politika» [Evolution of U.S. Afghan policy in 2000-2016, Moscow: scientific journal «World Politics»], 2016. No. 4. P.44-53, [in Russian].
9. National security strategy of the United States. 27 May 2010. Washington, DC: The White House, 2010. Available at://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf (accessed 17.11.2021).
10. Dugenev A.S., Proletenkova S.E. Administrativno-pravovoe planirovanie protivodejstvija religioznomu jekstremizmu: vozmozhnosti i perspektivy, Moskva, nauchnyj zhurnal «Administrativnoe pravo i process» [Administrative-legal planning of counteraction to religious extremism: opportunities and prospects, Moscow, scientific journal «Administrative Law and Process»]. 2012. No. 12. P.11-14, [in Russian].
11. Berger S.R. Obama's national security strategy: A little George Bush, lots of Bill Clinton, The Washington Post. 30.05.2010. Available at: <https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2010/05/28/AR2010052804466.html> (accessed 17.11.2021).
12. Chernyshkov A.V. Politika Soedinennyh Shtatov Ameriki v Afganistane ot Saurskoj revoljucii do okonchanija pervogo prezidentskogo sroka B. Obamy, Volgograd [United States Policy in Afghanistan from the Saur Revolution to the end of the first presidential term of B. Obama].2014. P. 21, [in Russian].
13. Tisdall S. Lisbon: the most exciting post-cold war Nato summit? The Guardian. Available at: <https://www.theguardian.com/commentisfree/cifamerica/2010/nov/15/lisbon-nato-summit> (accessed 17.11.2021).
14. Surkov N. NATO posle Lissabona. Nezavisimaja gazeta [NATO after Lisbon]. Available at: https://www.ng.ru/courier/2011-02-28/9_nato.html [in Russian]. (accessed 17.11.2021).
15. Vit A. Afganskaja dilemma Obamy. Voennoe obozrenie [Obama's Afghan Dilemma, Military Review]. Available at: <https://topwar.ru/51412-afganskaya-dilemma-obamy.html> [in Russian]. (accessed 17.11.2021).
16. O'Rourke R. Navy Irregular Warfare and Counterterrorism Operations: Background and Issues for Congress (RS22373), Washington D.C.: Congressional Research Service, 2013. Available at: <https://crsreports.congress.gov/product/details?prodcode=RS22373> (accessed 17.11.2021).
17. Chernyshkov A.V. Politika Soedinennyh Shtatov Ameriki v Afganistane ot Saurskoj revoljucii do okonchanija pervogo prezidentskogo sroka B. Obamy [United States Policy in Afghanistan from the Saur Revolution to the end of B. Obama's first presidential term], Volgograd. 2014. P. 23, [in Russian].
18. Safranchuk I.A. Politika administracii B. Obamy v Afganistane. Bishkek, Vestnik Diplomaticheskoi akademii Ministerstva inostrannyh del Kyrgyzskoj respubliki imeni Kazy Dikambaeva [Policy of the Administration of B. Obama in Afghanistan. Obama's Policy in Afghanistan, Bishkek: Bulletin of the Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic named after Kazy Dikambaev]. 2015. No. 6. P. 40-46, [in Russian].
19. Report on Progress Toward Security and Stability in Afghanistan: United States Plan for Sustaining the Afghanistan National Security Forces. 1 April 2012. Washington, DC: Department of Defense, Defense Technical Information Center, 2012. Available at: <https://apps.dtic.mil/sti/citations/ADA560366>(accessed 17.11.2021).
20. Barak Obama objavil o nachale vyvoda vojsk iz Afganistana, Golos Ameriki. [Barack Obama announces the beginning of troop withdrawal from Afghanistan, Voice of America]. Available at: <https://www.golosameriki.com/a/obama-afghanistan-2011-06-22-124388314/237131.html> [in Russian]. (accessed 17.11.2021).
21. SShA podtverdili, chto vedut peregovory s «Talibanom», RBK [The USA confirmed that they're negotiating with the Taliban, RBC]. Available at: <https://www.rbc.ru/politics/19/06/2011/5703e8a99a79477633d3453a> [in Russian]. (accessed 17.11.2021).
22. Ruttig T. Doroga cherez Katar: put' v tupik? CA&C Press AB, Sweden, nauchnyj zhurnal «Central'naja Azija i Kavkaz» [Ruttig T. The Road Through Qatar: A Dead End Road? CA&C Press AB, Sweden, Central Asia and Caucasus scholarly journal]. 2013. Vol. 16.No. 3. P. 48-60, [in Russian].

23. Mil'chenko A. Vojna okonchena: SShA podpisali mir s talibami. Gazeta.ru [The war is over: the U.S. signed peace with the Taliban]. Available at: https://www.gazeta.ru/politics/2020/02/29_a_12983149.shtml [in Russian]. (accessed 17.11.2021).

24. Statement by the President on Afghanistan. 27 May 2014. Washington, DC: The White House, 2014. Available at: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/05/27/statement-president-afghanistan> (accessed 17.11.2021).

25. Shapiro N.N. Neokonchennaja vojna B. Obamy, Moskva, nauchnyj zhurnal «Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija» [Obama's Unfinished War. Moscow, Scientific Journal «World Economy and International Relations»]. 2017. Vol. 61. No. 2. P. 13–22, [in Russian].

26. National security strategy of the United States. 6 February 2015. Washington, DC: The White House, 2015. Available at: https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy_2.pdf (accessed 17.11.2021).

27. Shenin A.S., Shenin S.Ju. Est' li vyhod iz «afganskogo tupika»? Amerikanskije jelity v poiskah konsensusa, Moskva, nauchnyj zhurnal «SShA i Kanada: jekonomika, politika, kul'tura» [Is there an exit from the «Afghan deadlock»? American elites in search of consensus. Moscow, scientific journal «The United States and Canada: economy, politics, culture»]. 2018. No. 11. P. 32-45, [in Russian].

28. Zlodorev D. Obama priznal, chto SShA ne mogut unichtozhit' «Taliban» // Moskva, RIA Novosti [Obama admitted that the U.S. can't destroy the Taliban. Moscow, RIA Novosti]. Available at: <https://ria.ru/20161207/1482992935.html> [in Russian]. (accessed 17.11.2021).

29. Kormuhin O.V. Osnovnye politicheskie meroprijatija prezidentstva B. Obamy // Warszawa, Poland nauchnyj zhurnal «Colloquium-journal» [Main political events of the presidency of B. Obama, Warszawa, Poland scientific journal «Colloquium-journal»]. 2020. No. 10(62).P. 5–8, [in Russian].

30. Crocker R.A Former U.S. Ambassador to Afghanistan Thinks Trump's Exit Strategy Is a Huge Mistake, New York, NY «Intelligencer», Available at: <https://nymag.com/intelligencer/2019/02/ryan-crocker-trumps-afghanistan-strategy-is-a-mistake.html> (accessed 17.11.2021).

31. Sushencov A.A. Oчерки politiki SShA v regional'nyh konfliktah 2000-h godov [Essays on US policy in regional conflicts of the 2000s], (Izdatel'stvo MGIMO-Universiteta, Moscow, 2013, 263 p.), [in Russian].

Сведения об авторах:

Айтжанов Данияр Амангельдинович – докторант кафедры регионоведения, факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Оспанова Айгерим Нуралиевна – Ph.D., ассоциированный профессор (доцент) кафедры регионоведения, факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Оракбаева Улболсын Маликовна – Ph.D., преподаватель кафедры Регионоведения, факультет Международных отношений, Евразийский национальной университет им. Л.Н.Гумилева Астана, Казахстан.

Aitzhanov Daniyar Amangeldinovich – Ph.D. student, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ospanova Aigerim Nuralieva – Ph.D., Associate Professor of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Orakbaeva Ulbolsyn Malikovna – Ph.D., Lecturer, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Three powers, three visions: Eurasian economic union, new silk road initiative, and silk road economic belt

---

Abstract. *The three world powers such as Russia, the United States, and China have their own visions of integration in Central Asia. The article analyzes the creation, and development of the Eurasian Economic Union led by Russia, The New Silk Road Initiative led by the United States, and the Silk Road Economic Belt proposed by China, and then the possible positive and negative effects on Central Asia. The article attempts to answer the question: Can these three processes exist and flourish side by side in Central Asia and which one will prevail in the long term? Since the economic and political relations between Russia and China have never been so good and Chinese influence over Central Asia is purely economic rather than political, Eurasian Economic Union and Silk Road Economic Belt initiative might coexist and prosper side by side. On the other hand, The New Silk Road Initiative will have a negative effect since the United States is withdrawing from the region and not committing enough funds to make the initiative sustainable. One part of the article analyzes the two main trends in international relations, globalization, and regionalization, and sketches the relations between these two. The second part explores the integration and integration theories. The third part describes the integration processes, such as Eurasian Economic Union and Silk Road Economic Belt, their history, structure, and institutions. The fourth section compares these two processes and concludes that they can coexist at the same time.*

Keywords: *Economic Integration, Eurasian Economic Union, New Silk Road Initiative, Silk Road Economic Belt, Central Asia, Russia, the USA, China.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-119-125>

Received: 05.07.2022 / Accepted: 10.08.2022

Introduction

There have been two opposing main trends in international relations during the last 30 years as Globalization and Regionalization. Globalization refers to the process through which goods, services, ideas, and people are moving cross-borders increasingly causing the interconnection of the countries. On the other hand, regionalization refers to a grouping of states that have a common interest in coming together for a specific purpose, such as the EU, NAFTA,

and ASEAN. There has been a debate on relations between globalization and regionalization. Two main questions have arisen during the study. The first one is whether regionalization or regional integration is a part of the globalization process. The second one is whether rather regionalization is a way to balance and control globalization. We see these two processes moving side by side in Central Asia.

There have been mainly three integration processes in Central Asia in the post-Soviet era. First, the last fifteen years of re-unification and

integration efforts in the territory of the former Soviet Union finally yielded results with Russia's reassertion and ending of its isolation. In Eastern Europe, the Eurasian Economic Union (EEU) has become an alternative to the European Union and a center of gravity. For many Central Asian countries, the Eurasian Economic Union has also emerged as an alternative. Kazakhstan is the founding member, Kyrgyzstan joined in 2015, and Tajikistan is expected to join soon. Second, after September 11 2001, the United States invaded Afghanistan militarily. After a decade-long invasion, the New Silk Road initiative was first envisioned in 2011 as a means for Afghanistan to integrate further into the region by resuming traditional trading routes and reconstructing significant infrastructure links broken by decades of conflict. China has paid greater attention to Central Asia in recent years. In September 2013, President Xi Jinping visited four Central Asian nations and unveiled the «Silk Road Economic Belt» initiative, which is a grandiose project of pipeline infrastructures, and economic development linking China with Western Europe through Central Asia.

The article analyzes the creation and development of the Eurasian Economic Union and Silk Road Economic Belt, and then the possible positive and negative effects on Central Asia. It has not been easy for Central Asian states to decide. For example The President of Kyrgyzstan, Almazbek Atambaayev stated in a speech on October 27 «We are choosing the lesser evil – no offense to the member states of this organization [1].» He did not mention the other evil. Although Kyrgyzstan chose to be a member of the Eurasian Economic Union, it still wants to utilize the advantages of being a neighbor to a rising economic power: China. The question, however, remains to be answered: Can these two integration processes exist and develop at the same time? The thesis of this paper is that since the economic and political relations between Russia and China have never been so good and Chinese influence over Central Asia is purely economic rather than political, Eurasian Economic Union and Silk Road Economic Belt initiative might coexist and prosper side by side.

Methodology

In the course of the study, there were used such theoretical research methods as a systematic approach, analysis, deduction method, classification, clarification, and detailing. The Chinese initiative.

Discussion

During the last thirty years, there have been two main trends in international relations. The first of these processes is globalization. There have been several definitions of globalization. One of which is the International Monetary Fund's definition in 2000. According to this, «economic «globalization» is a historical process, the result of human innovation and technological progress. It refers to the increasing integration of economies around the world, particularly through trade and financial flows. The term sometimes also refers to the movement of people (labor) and knowledge (technology) across international borders. There are also broader cultural, political, and environmental dimensions of globalization.» (IMF 2000). Globalization refers to the growing interdependencies of countries worldwide through the increasing volume and variety of cross-border transactions in goods and services, and of international capital flows, and also through the rapid and widespread diffusion of all kinds of technology. In 2000, the International Monetary Fund (IMF) identified four basic aspects of globalization: trade and transactions, capital and investment movements, migration and movement of people, and the dissemination of knowledge. On the other hand, economic globalization refers to extending and deepening the economic interdependence between nations. (IMF 2000)

At the same time, there has been another process, regionalization, emerged at the same time. Regionalization refers to a grouping of states that, at that moment, have a common interest in coming together for a specific purpose. For example, EU, NAFTA, and ASEAN. Joseph Nye defined an international region «as a limited number of states linked by a geographical relationship and

by a degree of mutual interdependence», and (international) regionalism as «the formation of interstate associations or groupings on the basis of regions». (Nye 1968a, vii). However, there has been a debate on relations between globalization and regionalization: Is regionalization (regional integration) a part of the globalization process? Or rather it is a way to balance and control globalization? The answer to this question is both; regionalization is the result of globalization and at the same time it is an answer to the threat of globalization.

The term integration is often confusing. Merriam-Webster dictionary defines it as «to combine (two or more things) to form or create something». Political scientists define integration differently. Integration is defined as the establishment of linkages between different, and geographically near polities in the political, economic, social, and military areas. (Tavares & Schulz 2006) One of the leading scholars of International Relations, Joseph Nye (1968b) distinguishes between economic, political, and social integration. According to Nye, economic integration would constitute high trade; social integration would include the unification of masses, special groups, or elites; political integration would encompass a wide array of phenomena, including more decisions on the international level, international bureaucracies, and attitudinal similarity among nations. «The concept of integration, verbally defined as forming parts into a whole or creating interdependence, can be broken down into economic integration (formation of a transnational economy), social integration (formation of a transnational society), and political integration (formation of transnational political interdependence). » (Nye 1968b, 858).

Economic integration is concerned with two main purposes. First one is the removal of trade barriers or impediments between at least two participating nations. The second one is thus boosting the free movement of trade, investment, and services across national boundaries. Integration processes have six stages usually referred to as the «Balassa stages of integration» after Balassa (1961). First stage is Partial Trade

which Free trade in select industries. The second stage is the creation of a free trade area (FTA), which also includes the complete elimination of domestic tariffs between countries. The third stage is the Customs union which includes common external tariffs on top of the first three stages. The fourth stage is the establishment of the common market which means the mobility of labor, capital, and technology. The fifth stage is the creation of an economic union that implements a common macroeconomic policy and has a common currency. The stage is to creation of the political union which is completing the political integration.

Integration processes in Central Asia

After the collapse of the Soviet Union, local integration attempts in Central Asia without involving great powers have failed. Currently there are two main successful integration processes in Central Asia. The first one is the Eurasian Economic Union: The last fifteen years reunification and integration efforts in the territory of the former Soviet Union finally yielded results with Russia's reassertion and ending its isolation. In Eastern Europe Eurasian Economic Union (EEU) has become an alternative to the European Union and a center of gravity. For many Central Asian countries, the Eurasian Economic Union has also emerged as an alternative; Kazakhstan is the founding member, Kyrgyzstan joined in 2015, and Tajikistan is expected to join soon. The logic behind this is to establish a power around Russia to balance western powers.

However, with the crisis in the Eurasian zone since 2014, Russia's ability to make good on economic commitments in the region is increasingly in doubt. Moscow's economic leverage on the region is waning, as the value of remittances drops, and some migrant workers return home to Kyrgyzstan and Tajikistan. Russia had backed out of financing Kyrgyzstan's large-scale hydropower projects: the Upper Naryn cascade and the Kambar-Ata 1 dam. However, Russia prefers that China would fill the vacuum in Central Asia rather than the United States and western countries. Before going into explanation,

we need to mention the New Silk Road Initiative supported by the United States

The New Silk Road initiative was first envisioned in 2011 as a means for Afghanistan to integrate further into the region by resuming traditional trading routes and reconstructing significant infrastructure links broken by decades of conflict. With multiple transitions underway in Afghanistan, the United States and its allies can bolster peace and stability in the region by supporting a transition to trade and helping open new markets connecting Afghanistan to Central Asia, Pakistan, India, and beyond.

The New Silk Road initiative is proposed to link Central and South Asia in four key areas. The first one is the Regional Energy Market which includes support for the CASA-1000 regional electricity grid, including a \$15 million contribution following the March 2014 World Bank commitment of \$526 million and support for the CASA Secretariat. More than \$1.7 billion in investments to support of energy transmission lines, hydropower plants, and associated reforms in Afghanistan since 2010. Adding 1,000 megawatts to Pakistan's power grid, supplying power to more than 16 million people was proposed.

The second aspect of the New Silk Road Initiative is trade and transport. For this purpose, more than 3,000 kilometers of roads built or rehabilitated in Afghanistan. The United States has supported Kazakhstan and Afghanistan's accession to the WTO. It also included technical assistance for the passage of the 2010 Afghanistan-Pakistan Transit-Trade Agreement (APTTA), and support for the Cross-Border Transport Agreement (CBTA) between Kyrgyzstan, Tajikistan, and Afghanistan.

The third aspect is customs and border operations. Since 2009, intraregional trade in Central Asia has increased by 49 percent. Since 2011, the average cost of crossing regional borders decreased by 15 percent. Customs procedures have been streamlined at seven Afghan border crossing points, resulting in expedited trade with average release time down from eight days in 2009 to three and a half hours in 2013, saving \$38 million annually.

The last aspect of the New Silk Road Initiative is Business and people to people interactions. It funded university studies for hundreds of Afghan students across Central Asia and sponsored the Central Asia-Afghanistan Women's Economic Symposium and South Asia Women's Entrepreneurship Symposium in support of thousands of women entrepreneurs and business owners. Moreover, it organized trade delegations, meetings and conferences in Almaty, Islamabad, Kabul, Mazar-i-Sharif and Termez resulting in over \$15 million in trade deals.

However, there is doubt about the seriousness of the United States in creating and sustaining full-fledged integration in Central and South Asia. As we will see in the next section, compared to SREB, the US's commitment in terms of money is minimal. The United States relied on minimal funding vehicles such as World Bank, compared to the Chinese Asian Infrastructure Investment Bank and Silk Road Fund. Moreover, during the Obama Administration, the United States withdrew from Afghanistan and Central Asia by focusing more on Asia-Pacific. Coinciding with the regional withdrawal, it can be said that the US-led New Silk Road Initiative is more like a vision rather than a policy. The next section analyzes the Chinese Silk Road Economic Belt Initiative in details.

Results

The second integration process is the «Silk Road Economic Belt». China has paid greater attention to the Central Asia in recent years. In September 2013, President Xi Jinping visited four Central Asian nations and unveiled the «Silk Road Economic Belt» initiative, which is a grandiose project of pipelines, infrastructures, and economic development linking China with Western Europe through Central Asia. China's wider effort to bind surrounding regions more closely to it through pipelines, roads, railways, and ports. The rationale behind this is to access energy resources of CA and develop western China. The Silk Road Economic Belt is not only a project; already it is a functioning reality. «November 18, 2014: it's a day that should live forever in history. On that day, in the city of Yiwu

Figure 1. Chinese Silk Road Economic Belt and 21st Century Maritime Silk Road.

in China's Zhejiang province, 300 kilometers south of Shanghai, the first train carrying eighty-two containers of export goods weighing more than 1,000 tons left a massive warehouse complex heading for Madrid. It arrived on December 9 [2].»

China compares the Silk Road Economic Belt to the U.S. Marshall Plan, which helped rebuild Europe after 1945 and involves sixty countries (Figure 1). For this purposes a \$50 billion Asian Infrastructure Investment Bank was created and a \$40 billion Silk Road Fund established. Investments from Chinese private and state firms were expected to achieve this goal.

However, the question remains open: Can these two integration processes exist and develop at the same time? Some argues that «There is a good chance that economic jockeying between China and Russia in Central Asia will intensify in the coming months. For Russia, Chinese economic expansion could put a crimp in President Vladimir Putin's grand plan for the Eurasian Economic Union» [3]. However, the thesis of this paper is that since the economic and political relations between Russia and China

has never been so good and Chinese influence over Central Asia purely economic rather than political, Eurasian Economic Union and Silk Road Economic Belt initiative might coexist and prosper side by side. Recently, especially after the Ukrainian crisis between Russia and the West, Russia looked for diversification in energy markets and did not have to look far than the energy-hungry dragon neighbor China and both signed massive energy deals. «After Russia and China clinched a massive \$400 billion natural gas deal in May 2014—around the Power of Siberia pipeline, whose construction began this year—they added a second agreement worth \$325 billion around the Altai pipeline originating in western Siberia» [2].

Indeed, with the newly waged Cold War between the West and Russia, Russia and China will get closer and cooperate more and more in many areas including the military. «On the military front, Russia and China are now committed to large-scale joint military exercises, while Russia's advanced S-400 air defense missile system will soon enough be heading for Beijing. In addition, for the first time in the post-Cold

War era, Putin recently raised the old Soviet-era doctrine of «collective security» in Asia as a possible pillar for a new Sino-Russian strategic partnership» [2]. China and Russia along with Central Asian countries have been cooperating in many areas ranging terrorism, extremism and secessionism. Moreover, these two countries are working together in world politics can be seen clearly in the UN Security Council voting.

These two processes are not conflicting, and we can answer this question when we compare Eurasian Economic Union (EAO) with Silk Road Economic Belt (SREB). First, EAO is a real integration project following the example of EU, while SREB is not clear what it is yet. The second is that EAO is multilateral agreements while SREB is bilateral agreements between China and Central Asian States. The third is that EAO is institutionalized while SREB is not. The fourth, the EAO is an effort to fence-in economic activity within a regional block whereas the SREB is about connectivity between regions of Asia and Europe. Chinese SREB projects cover much larger areas including the Eurasian Economic Union countries. Therefore, if EAO will continue as one economic union, China will deal with it as a single unit as it has been dealing with the

European Union. The southern Central Asian countries, such as Uzbekistan and Turkmenistan stated that they will never join EAO. Therefore, there is no institutional structure that challenges Chinese SREB projects in dealing with these countries.

Conclusion

More than twenty years after the collapse of the Soviet Union all local attempts for integration have failed in Central Asia. The only successful attempt at integration in Central Asia has been the Russian-led Eurasian Economic Union (EAO) which followed the European Union's example and became an Economic Union in January 2015. In the same year in August, Kyrgyzstan joined the EAO. Although it started late, China launched its Silk Road Economic Belt initiative in September 2013, and it has been already functioning. There has been no sign that these two processes cannot coexist and flourish because of good relations between Russia and China. On the other hand, The New Silk Road Initiative will have a negative effect since the United States is withdrawing from the region and not committing enough funds to make the initiative sustainable.

References

1. «Kyrgyz President Says Customs Union Membership Necessary,» accessed December 18, 2017. [Web resource]. – 2022. – URL: <http://www.rferl.org/content/atambaev-customs-union-kazakhstan-russia-belarus-2015-joining/26659007.html>. (accessed 01.03.2022).
2. Pepe Escobar, «China's New Silk Road» The Nation, accessed December 18, 2014. [Web resource]. – 2022. – URL: <http://www.thenation.com/article/193001/chinas-new-silk-road> (accessed 01.03.2022).
3. Chris Rickleton, «Central Asia: Can China's Silk Road Vision Coexist with a Eurasian Union?» Eurasia Net's Weekly Digest. [Web resource]. – 2022. – URL: <http://www.eurasianet.org/node/70891> (accessed 01.03.2022).

Авджу Сейит Али

Университет имени Анкары Йылдырыма Беязита, Анкара, Турция

Три державы, три видения: Евразийский экономический союз, инициатива «Новый Шелковый путь» и экономический пояс Шелкового пути

Аннотация. Три мировые державы, главным образом Россия, Соединенные Штаты и Китай, имеют свое собственное видение интеграции в Центральной Азии. В этой статье изучаются создание и развитие Евразийского экономического союза во главе с Россией, Инициатива «Новый шелковый путь» во главе с Соединенными Штатами и Экономический пояс Шелкового пути, предложенный Китаем, а за-

тем анализируются возможные положительные и отрицательные последствия для Центральной Азии. В данной статье предпринята попытка ответить на этот вопрос: могут ли эти три процесса существовать и процветать бок о бок в Центральной Азии и какой из них будет преобладать в долгосрочной перспективе? Поскольку экономические и политические отношения между Россией и Китаем никогда не были такими хорошими, а китайское влияние на Центральную Азию чисто экономическое, а не политическое, Евразийский экономический союз и инициатива «Экономический пояс Шелкового пути» могут сосуществовать и процветать бок о бок. С другой стороны, Инициатива «Новый шелковый путь» окажет негативное влияние, поскольку Соединённые Штаты уходят из региона и не выделяют достаточно средств, чтобы сделать инициативу устойчивой. Эта статья организована следующим образом: В первом разделе анализируются две основные тенденции в международных отношениях, глобализация и регионализация, и описываются отношения между ними. Во втором разделе исследуются интеграция и интеграционные теории. В третьем разделе описываются интеграционные процессы, главным образом Евразийский экономический союз и Экономический пояс Шелкового пути, их история, структура и институты. В четвертом разделе сравниваются эти два процесса и делается вывод о том, что они могут сосуществовать в одно и то же время.

Ключевые слова: Экономическая интеграция, Евразийский экономический союз, Инициатива «Новый шелковый путь», Экономический пояс Шелкового пути, Центральная Азия, Россия, США, Китай.

Авджу Сейит Али

Анкара Йылдырым Бейязит атындағы университет, Анкара, Түркия

**Үш держава, үш көзқарас: Еуразиялық экономикалық одақ,
«Жаңа Жібек жолы» бастамасы және Жібек жолының экономикалық белдеуі**

Аңдатпа. Үш әлемдік держава, негізінен Ресей, Америка Құрама Штаттары және Қытай Орталық Азиядағы интеграция туралы өзіндік көзқарасқа ие. Бұл мақалада Ресей бастаған Еуразиялық экономикалық одақтың құрылуы мен дамуы, Америка Құрама Штаттары бастаған «жаңа Жібек жолы» бастамасы және Қытай ұсынған Жібек жолы экономикалық белдеуі зерттеледі, содан кейін Орталық Азия үшін ықтимал оң және теріс салдарлар талданады. Осы мақалада осы сұраққа жауап беруге әрекет жасалды: осы үш процесс Орталық Азияда өмір сүре ала ма және қатар дами ала ма және олардың қайсысы ұзақ мерзімді перспективада басым болады? Ресей мен Қытай арасындағы экономикалық және саяси қатынастар ешқашан жақсы болған емес, ал Қытайдың Орталық Азияға әсері саяси емес, таза экономикалық болғандықтан, Еуразиялық экономикалық одақ пен «Жібек жолы экономикалық белдеуі» бастамасы қатар өмір сүріп, өркендей алады. Екінші жағынан, «жаңа Жібек жолы» бастамасы теріс әсер етеді, өйткені Америка Құрама Штаттары аймақтан кетіп, бастаманы тұрақты ету үшін жеткілікті қаражат бөлмейді. Бұл мақала келесідей ұйымдастырылған: бірінші бөлімде халықаралық қатынастардағы екі негізгі тенденция, жаһандану және аймақтану талданады және олардың арасындағы қатынастар сипатталады. Екінші бөлімде интеграция және интеграциялық теориялар зерттеледі. Үшінші бөлімде интеграциялық процестер, ең алдымен Еуразиялық экономикалық одақ және Жібек жолының экономикалық белдеуі, олардың тарихы, құрылымы мен институттары сипатталады. Төртінші бөлімде осы екі процесс салыстырылады және олар бір уақытта бірге өмір сүре алады деген қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: Экономикалық интеграция, Еуразиялық экономикалық одақ, «Жаңа Жібек жолы» бастамасы, Жібек жолының экономикалық белдеуі, Орталық Азия, Ресей, АҚШ, Қытай.

Information about the author:

Avcu Seyit Ali – Ph.D., Faculty of Political Sciences, Policy and Public Administration, Associate Professor, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Ankara, Turkey.

Авджу Сейит Али – Ph.D., саясаттану және мемлекеттік басқару факультеті, қауымдастырылған профессор, Йылдырымбейазит Анкара университеті, Анкара, Түркия.

А.Е. Альжанова
Ж.Е. Нурбаев*
А.М. Хажмуратова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: nur1282@mail.ru

Қазіргі кезеңдегі Қазақстанның мәдени саясаты

Аңдатпа. Мақала қазіргі кезеңдегі Қазақстан Республикасының мәдени саясатын қалыптастыруға арналған. Тұжырымдамада белгіленген мәдени саясат қағидаттары – ұлттық мәдени мұраның басымдығы, мәдениетті өсу және әлеуметтік даму факторы ретінде тану, мәдени әртүрлілікті құрметтеу, дамудың стратегиялық бағытына тұтастық пен тұрақтылық беретін саланы дамытудың бірыңғай платформасы – шығармашылық және мәдени өзін-өзі таныту бостандығы анықталды.

Жалпыұлттық ауқымдағы ең маңызды басымдыққа ұлттың мәдени коды және оның құрамдас бөліктері – мұра, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, тіл, отбасы, шаруашылық жүйелер және мерекелер ерекшеленіп алынады.

Тұжырымдамада қазақстандық мәдениеттің жаһандық мәдени диалогқа белсенді қатысуының маңызды шарты – дәстүрлі құндылықтарды қолдау, ұлттық бірегейлікті айқындайтын адамгершілік бағдарларды қалыптастыру мен дамыту айқын көрсетіледі. Тәуелсіздік жылдарында елімізде ҚР Президентінің жарлықтарында, Үкімет қаулыларында тұжырымдалған дербес мәдени саясат жүргізілді. Нәтижесінде авторлар ХХІ ғасырда жеке және қоғамдық деңгейде қолданылатын ұлттық сана-сезімді жаңғыртудың негізгі бағыттары – бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімге табыну, эволюциялық даму және сананың ашықтығы болып табылады деген қорытындыға келді.

Заманауи әлем қарқынды дамып, өзгеріп жатқан сайын қазір бұл тұжырым қоғамдық сананың жаңғыруы үшін айрықша маңызды деген қорытынды шығады. Қазіргі кездегі Қазақстан Республикасында тұратын халықтардың мәдениеті мен дәстүрін зерттеу ең өзекті мәселе. Әсіресе, мәдениет саласында мемлекеттік саясатты қалыптастырудың маңызы өте зор.

Түйін сөздер: тұжырымдама, Қазақстанның мәдени саясаты, мәдениет, Мәдени мұра, мәдени әлеует, әлеуметтік мәдени орта.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-126-135>

Түсті: 19.10.2021 / Жарияланымға рұқсат етілді: 10.08.2022

Кіріспе

«Мәдениет» сөзін адамзат бір ғасырдан астам уақыт бойы қолданып келеді, мәдениет ұғымының тарихы зор. Сонымен қатар бұл терминнің бірнеше мағынасы бар. Қазіргі уақытта ол ғылымның әртүрлі

саласында және күнделікті өмірдің өзге салаларында қолданылады.

Сондай-ақ аталған термин «мәдениет» феноменінің күрделілігі мәдени саясатты түсінуге де бағытталған. Әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы ғалымдардың көзқарасы бойынша мәдени саясат

теориялық зерттеулердің объектісі болып табылады, оның мақсаты – негізгі ұғымдарды анықтау және түсіндіру, модельдерді типологизациялау, мәдениет саласын басқару жүйесіндегі құрылымдық-функционалдық қатынастар мен өзара тәуелділіктерді анықтау. Көптеген зерттеушілер мәдени саясат идеяларын әртүрлі тарихи кезеңдерде қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз ететін кез-келген мемлекеттің мақсатты қызметі ретінде қарастырады [1].

Қазіргі әлемде мәдениеттің даму деңгейі рухани және мәдени байлық экономикалық жетістік, ұлттың бәсекеге қабілеттілігінің негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады.

Мәдениет көбінесе ұлттық бірегейліктің негізгі өзегін құрайды. Осыған байланысты Мемлекет басшысы «Берік мәдени өзегінсіз елдің экономикалық және саяси жетістігінің дамуы мүмкін емес» – деп әділ атап өтеді.

ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің ынтымақтастыққа мүдделілігі көптеген стратегиялық мүдделер мен экономикалық даму мақсатының сәйкес келуімен айқындалады.

ТМД шеңберінде өзінің қажеттілігі мен өзектілігін дәлелдейтін бірқатар ауқымды гуманитарлық жобалар іске асырылуда. Олардың арасында мәдениетаралық диалог бойынша Дүниежүзілік форум, ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің Дельфий жастар ойыны, ТМД жастар симфониялық оркестрінің қойылымдары, Минск қаласындағы «Лістапад» халықаралық кинофестивалі, Армениядағы «Алтын өрік» халықаралық кинофестивалі, Астанадағы «Опералия» халықаралық фестивалі және т.б. бар.

Жалпы, Достастық елдерінің барлық мәдени жобасы ортақ өркениеттік мұраны, рухани және материалдық мәдениет ескерткіштерің, ТМД-ға қатысушы барлық мемлекет халықтарының ұлттық игілігін бірлесіп сақтауға және пайдалануға, олардың ұлттық және діни дәстүрлерін құрметтеуге бағытталған базалық қағидаттармен біріктірілген.

Бүгінде Қазақстанның мәдени сәйкестендірілуіне ықпал еткен қалыптасқан

еуразиялық интеграция векторы туралы айтуға болады.

Біздің негізгі мақсатымыз көп ұлтты елдің бірегей мәдени мұрасын сақтау және көбейту, қазақ халқының тарихи тамырын жаңғырту болып табылады.

Зерттеу әдістері

Ғылыми мақала жазу кезінде авторлар келесі әдістерді қолданды: ойлау әрекеті басым болған теориялық зерттеу әдістері, яғни эмпирикалық материалды түсіну және оны өңдеу. Теориялық деңгейде осы құбылыстардың дамуының ішкі құрылымы мен заңдылықтары, олардың өзара әрекеттесуі мен шарттылығы ашылды.

Сондай-ақ «мәдениет» ұғымының пайда болу тарихы туралы теориялық білімді құруда қолданылатын Тарихи (Тарихи-логикалық) зерттеу әдісі қолданылды. Тарихи әдіс Объектінің нақты тарихын оның нақты әртүрлілігінде, зигзагтар мен апаттарда, ерекше және оқшауланған көріністерде зерттеуге негізделген. Логикалық әдіс логикалық дамудағы шындықты көрсетеді, оның дамуының жоғары сатыларын зерттеу негізінде объект дамуының объективті логикасын ашады. Логикалық тұрғыдан тұтастай алғанда мақала тарихи, кездейсоқтықтан тазартылған және маңызды заңдылықтарға сәйкес дайындалды.

Талқылау

Қазақстан Республикасының мәдени саясатының тұжырымдамасына сәйкес, “табысты мемлекеттің мәдени саясаты жасампаз құндылық бағдарларын қалыптастыру негізінде қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз етуге бағытталған және қоғам мен мемлекет тыныс-тіршілігінің барлық маңызды аспектілерін дамытудың сапалы өлшемі болып табылады» [2].

Әлемнің көптеген халықтары мен мемлекеттерінің дамуының негізгі басымдығы елдің мәдениеті мен мәдени әлеуетін дамыту болып табылады және ол негізгі басымдықтардың біріне жатады. Табыстың

маңызды критерийлерінің бірі – мәдениеттің даму деңгейі, жалпыұлттық және әлемдік мәдени мұраны сақтау мен байыту, сапалы мәдени құндылықтарды жасау, тарату және тұтыну, мәдени алмасу және тұлғаның рухани-шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі жүзеге асыруын қамтамасыз ететін мәдени институттар мен тетіктердің тиімді жұмыс істейтін инфрақұрылымының болуы.

Мәдениеттің рөлін түсіну үшін заманауи көзқарас жаңа әлеуметтік-мәдени органы қалыптастыру қажеттілігін туындатады, оның маңызды бағыттары бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімге табыну, сананың ашықтығы және мемлекет дамуының эволюциялық жолы болып табылады.

Мұндай жағдайда қоғамның шығармашылық белсенділікке қатынасын өзгерту және жеке адамның, бизнестің, тұтастай алғанда мемлекет табысының маңызды аспектілері ретінде бәсекелестік артықшылықты арттыру мәдени саясаттың маңызды басымдығы болуы тиіс.

Қазақстан өз мәдениетін дамыту шеңберімен шектелмеген, біз тарихымызды, географиялық жағдайымызды және заманауи даму векторын объективті түрде айқындайтын басқа да мәдениеттерге, өркениеттерге, диалогқа ашықпыз.

Сонымен қабылданған халықаралық міндеттемелер шеңберінде Қазақстан дүниежүзілік мәдени және табиғи мұраны қорғау туралы Конвенцияны, материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы Конвенцияны, Еуропалық мәдени конвенцияны және басқа да маңызды халықаралық құжаттарды ратификациялады.

2004 жылдан бастап бірнеше кезеңде «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырылды. Бұл бағдарлама ТМД елдерінде де, әлемдік қоғамдастықта да үлкен қызығушылық тудырды, 2006 жылы оның тұсаукесері Париждегі ЮНЕСКО-ның Штаб-пәтерінде өтті. Бұл, әрине, мұндай бағдарламалардың қажеттілігін көрсетеді.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2014 жылғы 17

қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауында, қазақстандықтардың шығармашылық әлеуетін ашу және жаңа мүмкіндіктер жасау үшін қажетті жағдайлардың қатарында Н.Ә. Назарбаев: «...бүкілқазақстандық мәдениетті дамытуға жаңа серпін берген жөн», – деп атап өтті [3].

2014 жылғы 4 қарашада Қазақстан Республикасы Президентінің №939 Жарлығымен «Қазақстан Республикасының мәдени саясатының тұжырымдамасы» қабылданды. Бұл құжатта Қазақстанның мәдениет саласындағы ахуалы талданып, оның түйінді проблемалары айқындалды, Еуропаның, Азияның, Американың жетекші елдерінің мәдени саясатының модельдері қалыптастырылды, мемлекеттің мәдени саясатының ұзақ мерзімді тұжырымдамасының қажеттігі, оның мақсаттары, міндеттері мен іске асыру тәсілдері негізделді; 2050 жылға дейінгі дамудың басым бағыттары аталды, күтілетін нәтижелер мен нысаналы индикаторлар белгіленді.

Әлемдік тәжірибені талдау мемлекеттің мәдениет саласындағы мүдделілігі мен сауатты құрылған саясат әлеуметтік тұрақтылыққа, құндылықтар жүйесін және оның сабақтастығын, патриотизмді және ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ықпал ететінін, саланың инновациялық дамуы мен орнықты экономикалық өсуді ынталандыратынын көрсетті.

«Қазақстанның мәдени саясатының тұжырымдамасына» енгізілген идеяларды жүзеге асыру республика үшін маңызды шара – ЭКСПО-2017 халықаралық көрмесі болып табылады, онда өте ауқымды және мазмұнды мәдени құрамдас бөлік көзделген. Мәдени бағдарлама аясында Қазақстан өнерінің жетістіктері ғана емес, сондай-ақ әлемнің түкпір-түкпірінен келген тамаша мәдени жобалар көрсетілді.

2017 жылы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласының ережелері негізінде әзірленді. Онда ұлттың жаңа тарихи кезеңдегі негізгі мақсаты белгіленген: рухани

және мәдени құндылықтарды сақтау және арттыру, әлемнің дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіру. Бағдарлама осы мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған бірнеше жобаларды көздейді.

Қазақ тілінің латын графикасына кезең-кезеңімен көшу жобасы тілдің дамуына жаңа серпін беріп, оны әлемдік кеңістікке интеграциялауға, азаматтардың тілді меңгеруге деген қызығушылығы мен ынтасын арттыруға бағытталған. Латын графикасына толық көшу 2025 жылға жоспарланған: осы уақыттан бастап баспа БАҚ – тағы жарияланымдардан бастап іс қағаздарын жүргізуге дейінгі барлық жазбаша тіл латын қарпінде болады. Бұған дейін өтпелі кезең және бейімделу қарастырылған, онда халық әлі де кириллицаны қолдана алады.

«Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы жас ұрпаққа білім мен тәжірибе алмасуға, білім сапасын арттыруға, ұлттың өзін-өзі тануы мен қазақ тілін дамытуға бағытталған. Нұрсұлтан Назарбаевтың айтуынша, «...біздің әлеуметтік және гуманитарлық біліміміз ұзақ жылдар бойы бір ілім аясында және әлемге бір көзқарас аясында тоқтатылды».

Оны түзету үшін тарих, саясаттану, әлеуметтану, философия, психология, мәдениеттану, филология бойынша әлемдегі ең үздік 100 оқулықты таңдап, оларды қазақ тіліне аудару ұсынылады. Бұл бағдарламаның әсері кітаптар отандық жоғары оқу орындарының түлектері үшін қолжетімді болғаннан кейін 5-6 жылдан кейін күтіледі, олар Халықаралық еңбек нарығында бәсекеге қабілетті болуы керек.

«Қазақстанның 100 жаңа есімі» жобасы еліміздің түкпір-түкпірінен, әртүрлі жастағы және ұлт өкілдерінен құралған Қазақстандықтардың отандастарына үлгі болатын шынайы тарихын біріктірді. Бұл 100 жаңа есім қазіргі Қазақстанның бейнесіне айналды.

«Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы еліміздің символдық, киелі және мәдени-тарихи негіздеріне негізделген. Бұл жобаның нысандары туризм индустриясы үшін тартымды орындарға

айналды. Мемлекетбасшысының мақаласында бұқаралық спортты дамыту көзделеді. «Туған жер» арнайы жобасы әлеуметтік мәселелерді шешуге, азаматтарды туған өлке – «кіші отанды» дамытуға және көркейтуге тартуға бағытталған.

«Жаһандық әлемдегі заманауи қазақстандық мәдениеті» жобасы Қазақстан мәдениетін шетелде танымал ету бойынша жүйелі жұмыс құруға бағытталған. Бұл ретте қазіргі заманғы мәдениетті нысаны бойынша да, мазмұны бойынша да ілгерілетуге баса назар аударылады.

2017 жылғы 17-19 қазанда Париждегі UNESCO Штаб-пәтерінде өткен «Рухани жаңғыру» бағдарламасының таныстырылымы алғашқы оқиға болды. Тұсаукесер аясында шетелдік аудиторияға қазақстандық мәдениеттің түрлі бағыттарын көрсететін түрлі іс-шаралар өткізілді.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасы Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың 2017 жылдың 2 сәуірінде жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласының ережелері негізінде әзірленді. Онда ұлттың жаңа тарихи кезеңдегі негізгі мақсаты белгіленген: рухани және мәдени құндылықтарды сақтау және арттыру, әлемнің дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіру.

Бағдарлама осы мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған бірнеше жобаларды көздейді. Жаһанданудың барлық заманауи қатерлері мен сын-қатерлерін ескере отырып, қазақстандықтардың рухани құндылықтарының жандануына бағытталған «Рухани жаңғыру» бағдарламасы Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, ұлттық бірегейлікті сақтауға, азаматтардың білімі мен санасының ашықтығын танымал етуге бағытталған. Бұл 8 қасиеттер қазіргі заманғы қазақстандықтың негізгі бағдарына айналуы тиіс.

Қоғамдық сананы жаңғырту елде басталған басқа да жаңғыртуларды – саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналуға тиіс. Әңгіме Қазақстандықтардың басқаша үйренуі,

неғұрлым прогрессивті ойлауы, заттарға басқа қырынан қарауы қажет екендігі туралы, сонда елдің әл-ауқатын арттыруға мүмкіндік пайда болады. Бағдарламада ұсынылып отырған сананы жаңғыртудың алты құралының барлығы бір жағынан жаңа емес және бәріне бұрыннан белгілі, екінші жағынан – әрине, олардың бүгінгі Қазақстан үшін барынша сәйкес келетін жүздеген басқа құралдардың ішінен таңдалғанын түсіну маңызды, енді оларды дұрыс пайдалану керек.

1. Ұлттың бәсекеге қабілеттілігі. Жапондықтардың ең заманауи технологиялары бар, қытайлардың ауқымды өндірісі бар, швейцариялықтардың қаржы жүйесі сағат сияқты жұмыс істейді, ал қазақстандықтар не істей алады? Бұл сұраққа біздің еліміздің азаматтары өздері жауап беруі керек және адамдар мұны неғұрлым тез жасай алса, әлемдік нарықта белгілі бір салада жетекші орынға ие болу мүмкіндігі соғұрлым жоғары болады. Бұл қазақстандықтарға компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты дағдыларсыз мүмкін емес.

2. Прагматизм. Еліміздің Қазақстандағы табиғи ресурстарына деген ысырапшылық Арал теңізінің жойылуына әкеліп соқты. Бұдан былай ешқандай экологиялық апат болмас үшін азаматтар елдің меншігіне басқаша қарап, прагматикалық болуы керек. Прагматизм – өзінің ұлттық және жеке ресурстарын нақты білу, оларды үнемді жұмсау, өз болашағын жоспарлай білу, ысырапшылыққа, өктемдікке, көзбояушылыққа қарама-қайшы болу. Прагматикалық адамдар ұтымды өмір сүреді, нақты мақсаттарға, білімге, салауатты өмір салтына және кәсіби жетістіктерге назар аударады.

3. Ұлттық бірегейлікті сақтау. Салт-дәстүрлер, тіл, музыка, әдебиет, үйлену тойлары – бәрі халықпен мәңгі қалуы керек: ұлттық мәдениетті сақтамай жаңғырту мүмкін емес. Алайда дамуға кедергі келтіретін нәрселерден бас тартпай, жаңғырту мүмкін болмайды. Бірінші кезекте, сөз біртұтас ұлтты өңірлер мен жүздер бойынша бөлу туралы болып отыр.

Екіншіден, әр түрлі салалардағы мансаптық сатыларда өсетін непотизм туралы. Үшін алға жылжу ма, сол элементтердің өткен, олар компанияларға дамуға мүмкіндік бермейді ұлт.

4. Білімге табыну. Технологиялық революцияның беталысына қарасақ, таяудағы онжылдықта қазіргі кәсіптердің жартысы жай ғана жойылып кетуі мүмкін. Бұрын тарих мұндай тез өзгерістерді көрмеген. Мұндай жағдайда жоғары білім деңгейі арқасында қайта даярлықтан өтуге, мамандығын өзгертуге қабілетті жоғары білімді адам ғана сәтті өмір сүре алады. Бұл үшін елімізде көп нәрсе жасалуда: жоғары деңгейдегі бірқатар жоғары оқу орындары ашылды, ондаған мың жас маман әлемнің үздік университеттерінде, оның ішінде «Болашақ» бағдарламасы бойынша білім алды. Бірақ білімге табыну жалпыға ортақ болуы керек.

5. Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы. Тарих тиіс оқуға қателіктер қайталау емес, олардың алдағы уақытта. Бүкіл XX ғасыр революциялық сілкіністер белгісімен өтті. 1917 жылғы революциядан кейін ұлттық дамудың табиғи жолдарына араласу және қоғамдық құрылыстың бөтен нысандарын күштеп таңу, ұлтқа демографиялық соққы, сондай-ақ тіл мен мәдениетке соққы беру орын алды, бұл олардың жойылуына әкеліп соқты, бұдан басқа, экологиялық қасіретпен шектесетін үлкен залал Семей полигонындағыдай бірден елдің бірнеше өңіріне келтірілді. Революциялар дәуірі өткен жоқ. Олар пішіні мен мазмұны жағынан 10-ға өзгерді.

Бірақ біздің бүкіл тарихымыз тікелей және біржақты айтады: тек эволюциялық даму ұлттың өркендеуіне мүмкіндік береді. Әйтпесе, біз тағы да тарихи тұзаққа түсеміз. Эволюциялық даму идеология қағидаты ретінде әрбір қазақстандық үшін жеке, жеке деңгейдегі бағдарлардың бірі болуға тиіс.

6. Сананың ашықтығы. Сананың ашық болуы неге маңызды? Біріншіден, бұл үлкен әлемде не болып жатқанын, Сіздің еліңізде не болып жатқанын, планетаның бір бөлігінде не болып жатқанын түсінуге мүмкіндік береді.

Екіншіден, бұл алдағы 10 жылға жаңа технологиялық жолға түсетін өзгерістерге дайын болу, бұған дайын болу керек.

Үшіншіден, басқалардың тәжірибесін қабылдау, басқалардан үйрену мүмкіндігі. Атап айтқанда, бұл үшін ағылшын тілін меңгеру қажет. Қоғамдық сананың жаңаруы жалпы әлеуметтік кеңістікте тұратын халықтың қазіргі заманның қарқынды өзгеретін жағдайларына сәтті бейімделу қажеттілігімен тікелей байланысты. Бұл ретте Қазақстан азаматтарының қоғамдық санасының мазмұны олардың мүдделерімен, идеяларымен, құндылықтарымен және перспективаларымен тығыз байланысты, мәдениетті, мінез-құлық практикасын, әдет-ғұрып пен дәстүрді, ғылымды, адамгершілік императивтерін қоса алғанда, Рухани негіздерге сүйенеді [5].

XXI ғасырда жеке және қоғамдық деңгейде қолданылатын ұлттық сана-сезімді жаңғыртудың негізгі бағыттары бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімге табыну, эволюциялық даму және Сананың ашықтығы болып табылатыны белгілі. Сондықтан, қазіргі заманғы әлем барған сайын өзгеріп отыратындықтан, қоғамдық сананы жаңғырту дәл қазір ерекше маңызға және өзектілікке ие болып отырғаны заңды.

Жаһандық процестер күтпеген ерекше сын-тегеуріндерді, жаңа ақпараттық және коммуникациялық технологияларды белсенді пайдалануды қалыптастырады, өмір ырғағы мен стилін өзгертеді, ұлттық дәстүрлер заманауи элементтермен толықтырылады. Бұл тұрғыда мықты және жауапты адамдардың біртұтас ұлтын қалыптастыру Қазақстан табысының негізгі шарты болып табылады. Тиісінше, сананы жаңғырту әрбір қазақстандыққа әсер етуі тиіс, өйткені қазіргі заманғы сын-қатерлер жағдайында елдің әрбір тұрғыны елдің және тұтастай қоғамның прогресі үшін өзінің өмірлік стратегиясын бейімдеуге дайын болуға тиіс. Бұған тек білімнің салтанат құруы, сапалы білімге бағдарлану және Сананың ашықтығы ғана көмектесе алады.

Жаһандандудың барлық заманауи тәуекелдері мен сын-тегеуріндерін ескере отырып, қазақстандықтардың рухани құндылықтарының жандануына бағытталған «Рухани жаңғыру» бағдарламасы Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, ұлттық бірегейлікті сақтауға, азаматтардың білімі мен санасының ашықтығын танымал етуге бағытталған. Бұл қасиеттер қазіргі заманғы қазақстандықтың негізгі бағдарына айналуға тиіс.

Қоғамдық сананы жаңғырту бағдарламасы қоғамды біріктіруге, интеллигенцияны, жастарды, халықтың барлық жіктерінің өкілдерін Мемлекет басшысы жариялаған идеялар төңірегінде біріктіруге мүмкіндік береді. Жаңғыртудың барлық бағыттарын іске асыру әлеуметтің қажеттіліктерін ескере отырып, ғылыми-сарапшылық қоғамдастықты, азаматтық қоғам өкілдерін, жастарды белсенді тарту арқылы жүргізіледі.

Өзара мәдени іс-қимыл туралы айта отырып, Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі ЕурАзЭҚ, ЮНЕСКО, ШЫҰ, ТМД, ТҮРКСОЙ шеңберіндегі мәдени халықаралық саясат пен жобаларды әзірлеуге және іске асыруға белсенді қатысып отырғанын атап өткен жөн.

Нәтижелер

Осылайша, еліміздегі мәдени құрылыстың жүйелі және мақсатты жұмысы туралы айтуға болады. Қазақстанда мәдени саясат саласындағы жұмыс жиырма жылдан астам уақыт бойы жүйелі және дәйекті түрде жүргізіліп келеді.

2004 жылдан бастап бірнеше кезеңде «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырылды [4]. Бұл бағдарлама ТМД елдерінде де, әлемдік қоғамдастықта да үлкен қызығушылық тудырды, 2006 жылы оның тұсаукесері Париждегі ЮНЕСКО-ның Штаб-пәтерінде өтті. Бұл, әрине, мұндай бағдарламалардың қажеттілігін көрсетеді.

«Мәдени мұра» бағдарламасының нәтижелері таң қалдырады. Оның аясында 230 кітап атауы, оның ішінде тарих, археология, этнография бойынша бірегей сериялар,

жаңа энциклопедиялық сөздіктер жарық көрді. Қытай, Түркия, Моңғолия, Ресей, Жапония, Египет, Өзбекстан, Армения, АҚШ және Батыс Еуропа елдеріне ғылыми-ізвестіру экспедициялары ұйымдастырылды, онда республиканың ғылыми орталарында бұрын белгісіз болған Қазақстанның тарихы, этнографиясы, өнері бойынша бес мыңға жуық қолжазбалар мен баспа басылымдары табылып, сатып алынды. Осындай зерттеулердің мысалы ретінде Р. И. Қарғабекованың мақаласын келтіруге болады. «2010-2011 жылдары Моңғолия бойынша кешенді экспедиция кезінде жасалған жеке бақылаулар мен ашылулар».

2014 жылғы 4 қарашада Қазақстан Республикасы Президентінің № 939 Жарлығымен «Қазақстан Республикасының мәдени саясатының тұжырымдамасы» қабылданды.

Қазақстан ХХІ ғасырдың жаһандық картасында ешкімге ұқсамайтын өзіндік орын алуға ұмтыла отырып, тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап қазақстандықтардың ұлттық мәдениеті мен рухани мұрасын сақтаудың бірінші дәрежелі маңыздылығын жария етіп келеді. Еліміздің тарихи-мәдени мұрасын зерттеу және қорғау, мәдени ескерткіштер мен нысандарды қалпына келтіру жөніндегі шараларды толық жүйелеуді қамтамасыз ететін «Мәдени мұра» ұлттық стратегиялық жобасы іске асырылды. Қазіргі күні «Мәдени мұра» бағдарламасы неғұрлым ауқымды және мазмұнды форматқа – «Рухани жаңғыру» бағдарламасына көшті, оның шеңберінде Қазақстан елдің бірегей киелі белдеуін қалыптастырды, оған Тәуелсіз Қазақстанның 100 жалпыұлттық және 500 жергілікті тарих және мәдениет ескерткіштері кірді.

Осы жылдар ішінде қазіргі заманғы мәдени мұраның орасан зор қабаты құрылды, оны бүгінде бүкіл әлемдік қоғамдастыққа лайықты түрде ұсынуға болады. 26 жыл ішінде республика бойынша 25 жаңа театр мен концерт залдары ашылды, 1000-ға жуық жаңа музейлер, кітапханалар құрылды, бірегей білім беру мәдениет ұйымдары – олардың ішінде Қазақ ұлттық өнер университеті,

Ұлттық Өнер академиясы. Т. Жүргенов атындағы ұлттық консерватория Құрманғазы, ұлттық хореография академиясы жұмыс істейді.

Облыстық мәдениет ұйымдары: 4,1 мың кітапхананы, 3,2 мыңға жуық мәдени-демалыс ұйымдарын, 238 музейді, 64 театрды, 94 кинотеатрды, 39 концерттік ұйымды, 132 мәдениет және демалыс саябағын, 8 хайуанаттар бағын, 4 циркті қамтиды. 2014-2016 жылдары еліміз бойынша барлығы 38,7 мың спектакль қойылды, 17,8 мың концерт ұйымдастырылды, мұражайлар мен музей-қорықтар 24,5 мың көрме өткізді.

Әлемдік мәдени алаңдардан қалыс қалмай, біздің театрлар – Пласидо Домингоның «опералиясы», аты аңызға айналған «Ла Скала», Мариин театрларының гастрольдері және т. б. әлемдік деңгейдегі іс-шараларды өткізу орталығына айналды.

Ұлттық музейде еліміздің тарихы ғана емес, әлемнің жетекші музейлерінің экспозициялары да қойылған. «Экспо-2017» көрмесін өткізу кезінде қазақстандықтар мен елорда қонақтары мұнда қытай императоры, Эрмитаж, Сұлтан Бейбарыс терракота армиясы музейлерінің бірегей коллекцияларын, Нью-Йорк мұражайы Николай Рерихтің, Ежелгі Египеттің шедеврлерін, Eurasia Sculpture Biennale мүсін өнерінің биенналесін, «Астана ЭКСПО-2017» халықаралық кинофестивалін, «Photofest.kz» және т.б. фотовестивальдарын тамашалай алды.

Қорытынды

Қазақстанда мәдениет саласындағы ұлттық заңнаманы үндестіру белсенді саясаты жүргізілуде. Қазақстан мәдениеті Еуразиялық мәдениеттің бір бөлігі болып табылады.

Достастыққа қатысушы мемлекеттердің өзара мүддені білдіретін мәдени мұрасына тең қол жеткізуді қамтамасыз ету саласында мақсатты бағытталған жұмыс жүргізіліп жатқан кезде Қазақстанның рөлі зор.

Халықтар арасындағы мәдени алмасу адамзат қоғамы дамуының ажырамас атрибуты болып табылады. Бір де бір, тіпті

саяси және экономикалық тұрғыдан ең қуатты мемлекет әлемдік мәдени мұраға, басқа елдер мен халықтардың рухани байлығына жүгінбестен өз азаматтарының мәдени және эстетикалық қажеттіліктері мен қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды.

Маңызды жұмыс жалғастырылатын болады және онда көпұлтты Қазақстанның басқа халықтарының мәдениеттеріне

лайықты орын берілетін болады, сондай-ақ несториандық, буддалық мәдениет ескерткіштерін, Қазақстан аумағында Ұлы Даланың өзге де халықтарының болуының көптеген іздерін зерттеу көзделетін болады. Бұл ескерткіштердің барлығы үлкен тарихи қызығушылық тудырады және сонымен бірге оларды түпкілікті жоғалту қаупіне ұшырайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Ханнанова А.С Культурная политика как функция государства // Вестник ЮУрГУ. Серия: Социально-гуманитарные науки. 2015. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnaya-politika-kak-funktsiya-gosudarstva> (дата обращения: 21.10.2021).
2. О Концепции культурной политики Республики Казахстан // Указ Президента Республики Казахстан от 4 ноября 2014 года № 939. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000939> (дата обращения: 21.10.2021).
3. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 17 января 2014 г. // Официальный сайт министерства образования и науки Республики Казахстан [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <http://www.edu.gov.kz/ru/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-17-yanvara-2014-g> (дата обращения 10.06.2021).
4. О Концепции стратегического национального проекта «Культурное наследие» на 2009–2011 годы // Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P080001016_ (дата обращения 10.06.2021).
5. Касымова А.М., Айткулова С.Н. Программа «Рухани жанғыру» как стратегия духовного развития граждан // Вопросы науки и образования. 2020. №6 (90). Казахстан [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/programma-ruhani-zhangyru-kak-strategiya-duhovnogo-razvitiya-grazhdan> (дата обращения: 21.10.2021).

А.Е. Альжанова, Ж.Е. Нурбаев, А.М. Хажмуратова

Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Культурная политика Казахстана на современном этапе

Аннотация. Статья посвящена формированию культурной политики Республики Казахстан на современном этапе. Были выявлены заложенные в концепции принципы культурной политики – приоритетность национального культурного наследия, признание культуры как фактора роста и социального развития, уважение культурного многообразия, свобода творчества и культурного самовыражения – представляют собой единую платформу развития отрасли, придающую целостность и устойчивость стратегическому направлению развития.

Самым значимым приоритетом общенационального масштаба выделяется глубокое понятие – культурный код нации и его составляющие компоненты – наследие, традиции, обычаи, язык, семья, хозяйственные системы и праздники.

В концепции четко выделяется, что поддержка традиционных ценностей, формирование и развитие нравственных ориентиров, определяющих национальную идентичность, – важное условие активного участия казахстанской культуры в глобальном культурном диалоге. За годы независимости в Республике

Казахстан была проведена самостоятельная культурная политика, сформулированная в указах Президента РК, постановлениях правительства.

В результате авторы пришли к выводу, что ключевыми направлениями модернизации национального самосознания в XXI веке, применяемыми как на индивидуальном, так и на общественном уровне, являются конкурентоспособность, прагматизм, сохранение национальной идентичности, культ знания, эволюционное развитие и открытость сознания. Отсюда вытекает следующий вывод, что модернизация общественного сознания приобретает особую значимость и актуальность именно сейчас, поскольку современный мир все более меняется.

И сегодня историческим моментом является изучение культуры и традиции народов, населяющих Республику Казахстан. И именно формирование государственной политики в сфере культуры играет большую роль.

Ключевые слова: концепция, культурная политика Казахстана, культура, культурное наследие, культурный потенциал, социокультурная среда.

A.E. Alzhanova, Zh.E. Nurbaev, A.M. Khazhmuratova
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The cultural policy of Kazakhstan at the present stage

Abstract. The article is devoted to the formation of the cultural policy of the Republic of Kazakhstan at the present stage. The principles of cultural policy laid down in the concept - priority of the national cultural heritage, recognition of culture as a factor of growth and social development, respect for cultural diversity, freedom of creativity, and cultural self-expression has been identified as a single platform for the development of the sector, which gives integrity and sustainability to the strategic direction of development.

The most significant priority on a national scale is a deep concept of the cultural code of the nation and its constituent components as heritage, traditions, customs, language, family, economic systems, and holidays.

The concept clearly emphasizes that the support of traditional values, and the formation, and development of moral guidelines that define national identity is an important condition for the active participation of Kazakh culture in the global cultural dialogue. During the years of independence, an independent cultural policy was carried out in the Republic of Kazakhstan, formulated in the decrees of the President of the Republic of Kazakhstan, and government resolutions.

As a result, the authors came to the conclusion that the key directions of modernization of national consciousness in the XXI century are competitiveness, pragmatism, preservation of national identity, the cult of knowledge, evolutionary development, and openness of consciousness applied both at the individual and at the public level. Hence the following conclusion is that the modernization of social consciousness is of particular importance and relevance now, as the modern world is increasingly changing.

And today it is a historic moment to study the culture and traditions of the peoples inhabiting the Republic of Kazakhstan. And it is the formation of the state policy in the sphere of culture that plays a big role.

Keywords: concept, cultural policy of Kazakhstan, culture, cultural heritage, cultural potential, socio-cultural environment.

References

1. Hannanova A.S Kul'turnaja politika kak funkciya gosudarstva, Vestnik JuUrGU. Serija: Social'no-gumanitarnye nauki. 2015 [Cultural policy as a function of the state, Bulletin of SUSU. Series: Social and Humanitarian Sciences.]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnaya-politika-kak-funktsiya-gosudarstva>, [in Russian]. (accessed 21.10.2021).
2. Konceptii kul'turnoj politiki Respubliki Kazahstan, Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 4 nojabrja 2014 goda № 939 [On the Concept of Cultural Policy of the Republic of Kazakhstan // Presidential Decree No. 939 of November 4, 2014]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000939>, [in Russian]. (accessed 21.10.2021).

3. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan N.Nazarbaeva narodu Kazahstana. 17 janvarja 2014 g. Oficial'nyj sajt ministerstva obrazovanija i nauki Respubliki Kazahstan [Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the people of Kazakhstan. January 17, 2014. Official website of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <http://www.edu.gov.kz/ru/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-17-yanvary-a-2014-g>, [in Russian]. (accessed 10.06.2021).

4. О Концепции стратегического националь'nogo proekta «Kul'turnoe nasledie» na 2009-2011 gody. Adilet. Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan [about the Concept of the strategic national project «Cultural Heritage» for 2009-2011. Adilet. The information-legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P080001016>, [in Russian]. (accessed 10.06.2021). (data obrashhenija 10.06.2021). – koncepcija

5. Kasymova A.M., Ajtkulova S.N. Programma «Ruhani zhangyru» kak strategija duhovnogo razvitija grazhdan. Voprosy nauki i obrazovanija. 2020. №6 (90) [Rukhani zhangiru» program as a strategy of spiritual development of citizens. Problems of Science and Education. 2020. №6 (90). Kazakhstan]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/programma-ruhani-zhangyru-kak-strategiya-duhovnogo-razvitiya-grazhdan>, [in Russian]. (accessed 21.10.2021).

Авторлар туралы мәліметтер:

Альжанова Анара Ержановна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Нурбаев Жаслан Есеевич – тарих ғылымдарының кандидаты, Халықаралық қатынастар факультетінің Аймақтану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Хажмуратова Айгүл Мәжитқызы – Ph.D., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Alzhanova Anara Erzhanovna – Ph.D. student of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Nurbayev Zhaslan Eseevich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Regional Studies of the Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Khazhmuratova Aigul Mazhitovna – Ph.D., Senior Lecturer of the Eurasian National University. L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan.

Энергетикалык кауипсиздик контекстиндеги Кыргызстаннын кэмйр өнеркэсйбинин мәселелери

Аңдатпа. Кыргызстандагы кэмйр кен орындарын тиимди пайдалану казирги замангы кэмйр өнеркэсйбинин құрылысында маңызды рөл атқарады. Кэмйр өндйру елдин қажеттилин қанагаттандыруға және импорттан бас тартуға ықпал етеди. Зерттеуге деген қызыгушылык саланын дамуын, онын жай-күйин гана емес, сонымен қатар негизги проблемаларды, сондай-ақ энергетикалык қауипсиздикти көрсететин перспективаларды сипаттайтын аспектилерди зерттеумен байланысты. Кыргызстаннын кэмйр саласы қаралып отырған сектордын бир бөлиги ретинде саланы дамытудын негизги кезеңдерин, әртүрли уақыт кезеңдериндеги өндйру көлемин, кэмйр ресурстарын қайта өңдеу мен пайдалануды айқындауға мүмкиндик беретин ерекшеликтерди анықтау үшін зерделеу мен талдауды талап етеди. Өзектилиги, кэмйр өндйру тарихын зерттеу және Тәуелсиздик жылдарында негиз болатын саладагы жетистиктерди анықтауға көмектесетиндигимен анықталады.

Кыргызстаннын кэмйр секторынын тарихи көринисин зерттеу барысында мынадай мақсат қойылды – кэмйр ресурстарынын көлемин, секторды дамытудын негизги кезеңдерин мен процесстерин анықтау, онсыз, биздин ойымызша, Кыргызстаннын кэмйр өнеркэсйбинин жай-күйи, мәселелери мен перспективалары толық сипатталмайды. Мұндай тәсйл тәуелсиздик жылдарындагы кэмйр өнеркэсйбинин әлеуети мен перспективаларын анықтауға мүмкиндик бередй.

Қойылған мақсатты шешу Кеңес дәуйрине дейинги, кеңестик кезеңдердеги және республика тәуелсиздигинин 25 жылындагы кезеңдеги Кыргызстаннын кэмйр өнеркэсйбинин тарихи сипаттамасымен және жай-күйимен сүйемелденеди. Республиканын тәуелсиздик жылдарындагы кэмйр саласынын ретроспективасын, проблемаларынын жай-күйин және перспективаларын зерделеу кезинде қойылған сұрақтарға жауап беру үшін себеп-салдар, салыстырмалы-салгастырмалы және индуктивти зерттеу әдйстери пайдаланылады.

Түйин сөздер: кэмйр; қорлар; кэмйр саласы; өндйрйс; мәселе; перспективалары; энергетикалык қауипсиздик.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-136-144>

Түсти: 21.07.2022 / Жарияланымға рұқсат етилди: 04.08.2022

Кйрйспе

Отын-энергетика кешени (ОЭК) кез келген ел үшін стратегиялык бағыт болып табылады. Жеке меншикти отын-энергетикалык ресурстардын (ОЭР) болуы немесе болмауы мемлекеттин экономикалык дамуына

әсер етеди. Кыргызстан Республикасында әртүрли отын-энергетикалык ресурстардын айтарлықтай мол қоры бар. Кыргызстаннын отын-энергетикалык кешени еки негизги саладан тұрады: отын өндйрйсй (кэмйр, мұнай, газ өндйру) және электр энергетикасы. Бұл өндйрйстерге энергия ресурстарын

өндіруді, өңдеуді, тасымалдауды, бөлуді және пайдалануды құрайтын отын мен энергияны өндірудің салааралық жүйесі кіреді. ОӘК үлесіне Қырғызстан өнеркәсібінің жалпы өнімінің шамамен бестен бір бөлігі келеді. Ал, ОЭР елінің экономикалық жағдайы саланың қаншалықты тиімді жұмыс істеуіне байланысты. Сондықтан да мәлімделген бөлімде көп жағдайда саладағы тарихи үдерістерге тәуелді Қырғызстанның көмір саласын дамыту аспектісі шынайы қызығушылық тудырады. Осыған байланысты Қырғызстан Республикасының көмір өнеркәсібін дамытудың тарихи көрінісін талдау қажет.

Қырғызстанда жеткілікті көмір қоры бар. Деректер бойынша республикада тас және қоңыр көмір кен орындарының ресурстары Орталық Азия өңірінің барлық қорларының жартысына жуығын құрайды [1]. Көмірлі аудандардың жалпы қоры 4,27 млрд. тоннаны құрайды. Көмірдің жалпы геологиялық қоры 28,3 млрд. тоннаға бағаланады, оның 2,3 млрд. тоннасы – барланған, 26 млрд. тоннасы – өнеркәсіптің қазіргі заманғы талаптарына жауап беретін болжамды. Маркалардың топтары бойынша қорлар келесідей бөлінеді: қоңыр, энергетикалық – 18%; метаморфизмнің төмен дәрежесіндегі тас, энергетикалық – 70%; тас кокстеу, технологиялық – 9%, метаморфизмнің жоғары дәрежесіндегі тас, энергетикалық – 1%, Жартылай антрацит және антрацит, технологиялық – 2% [2].

Басқа деректер бойынша көмірдің геологиялық қоры 31,4 млрд. тоннаны, баланстық қоры 2,4 млрд. тоннаны құрайды. Көмір ресурстары республика аумағы бойынша біркелкі орналаспаған: көмірдің 65% – ы Оңтүстік Қырғызстанға, 33% – ы Нарын облысына, 2%-ы Ыстықкөл облысына тиесілі. Көмір кен орындарының 70% - дан астамы республиканың таулы аудандарында шоғырланған [3].

Қырғызстан Республикасының аумағында 70-ке жуық кен орындары мен көмір көріністері белгілі, олар төрт бассейнге топтастырылған: Оңтүстік Ферғана (Сулукта, Қызыл-Кия, Бешбурхан, Абшир, Алмалық),

Узген (Көк-Янғак, Құмбел, Зиндан); Солтүстік Ферғана (Таш-құмыр, Қара-Тут, Тегенек); Кавак (Көк Мойнақ, Мин-Куш, Қара Кечен) және үш көмірлі аудандар: Алай, Алабұға-Чатыркөл және Оңтүстік Ыстықкөл. Көмір кен орындары саз, аргиллит, алевролит, құмтас және конгломераттардың көмір қабаттарымен алмасуынан тұратын триас-юра шөгінділерінен тұрады [4].

Геология және минералды ресурстар жөніндегі мемлекеттік агенттіктің деректері бойынша қазіргі уақытта Қырғызстанда 32 бос көмір кен орны бар [5]. Осылайша, Қырғызстандағы бос көмір кен орындары түрі бойынша көмір, тас көмір және қоңыр көмір болып жіктеледі. Біздің есептеуімізше, Баткен облысындағы ең көп кен орын саны – 12 кен орны. Ош облысында-10 кен орны. Жалал-Абад облысында - 6 кен орны. Нарын облысында 4 кен орны бар. Олардың ішінде көмір – 22 кен орны, тас көмір – 7 кен орны, қоңыр көмір – 3 кен орны бар. Көмірдің жоғарыда аталған түрлері бір-бірінен, тығыздығынан, түсінен, күлінен, көміртегі, сутегі, оттегі және азоттан ерекшеленеді.

Қырғызстанның көмір кен орындарының табиғи әлеуеті, сондай-ақ КСРО жылдарында Республиканың тәуелсіздігін алғаннан кейін көмір өнеркәсібінің қалыптасқан жүйесі жалғасудың өнімді өнеркәсіптік көлемін таба алмайды. Қырғызстанның көмір саласындағы жағдай тәуелсіздік жылдары жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшуге байланысты нашарлауда. Нарықтық қатынастар Қырғызстанның көмір өнеркәсібін дағдарысқа алып келді. Бекіністердің, тіректердің болмауы және болмауы байқалды. Ескірген жабдықтар модернизацияны қажет етті. Саланы жеткіліксіз қаржыландыру және пісіп-жетілген проблемалар жыл сайын көмір өндіру көлемін азайтты. Көмір саласы өте ауыр жағдайда болды.

2011 жылы Бішкек ЖЭС-на түскен Құлан кен орнынан көмірдің сапасы туралы мәселе туындағанға дейін тұрақты негізде жеткізілетін қазақстандық қатты отынның сапасы мен бағасы тұтынушыларды қанағаттандырды. Қырғызстанға Қазақстаннан радиоактивті

көмірдің түсу фактісі анықталып, көмір қайтарылды. Отандық көмірді әзірлеу және пайдалану туралы мәселе өзектілігін қайтарды [6. б. 54], әсіресе, елде жеткілікті көмір қоры болғандықтан. Сондықтан, Бішкек ЖЭС-ны қайта құру бойынша міндеттер қойылды, оның нәтижелері бойынша ол импортталатын көмірді емес, жергілікті көмірді пайдалана алар еді.

Осыған байланысты, «электр станциялары» ААҚ және «ТВЕА» қытайлық компаниясы 2013 жылғы 16 шілдеде «Бішкек қаласының ЖЭС жаңғырту» жобасын (386 млн, АҚШ доллары) іске асыруға келісім жасасты. «Келісім-шарт бойынша» ТВЕА «компаниясы № 1-8 қазандық агрегаттары мен № 1-4 турбоагрегаттарды бөлшектеумен, өнімділігі 550 т/сағ болатын аса жоғары қысымды 2 Көмір қазандық агрегатын және 150 МВт бойынша жылуландыратын іріктеуі бар 2 турбоагрегатты орнатумен айналысады. Қолда бар 300 МВт қуаттылықты және 300 МВт қуаттылықты ескере отырып, станция 2017 жылы 600 МВт қуаттылыққа ие болады. Жобалау кезінде әлемдік стандарттарға сәйкес келетін технологиялар мен жабдықтарды, атап айтқанда өткір бу параметрлері 13,8 МПа және температурасы 560°С қазандық агрегаттарын, сондай-ақ өткір будың бастапқы параметрлері 12,8 МПа және температурасы 555 °С болатын турбоагрегаттарды таңдаумен заманауи, жоғары технологиялық және жоғары экологиялық жабдықтарды орнату болжанады. станциялар қырғыз көмірінде жұмыс істей алады, ал нысанның өзі 812 мегаватт электр энергиясын өндіреді. Бұл алдыңғы сәтке қарағанда екі есе көп» [6, б. 53-58].

Қырғызстандағы көлемі бойынша екінші жылу электр станциясы - Ош қаласында орналасқан ОШ ЖЭС. «Бұл елдегі ең ірі өндіруші «электр станциялары» ААҚ құрамына кіреді. Электр станциясы 1964 жылы пайдалануға берілді. ЖЭС елде өндірілетін табиғи газды жағуға жобаланған. 1973 жылы станция бастапқыда қосалқы отын ретінде жоспарланған газдан мазутқа өтті. Мұның себебі Қырғызстанның табиғи

газ қорларын сарқылуы болды. Станцияның белгіленген электр қуаты 50 МВт құрайды, жылу қуаты - 350,7 Гкал/сағ. Станцияның негізгі энергетикалық жабдығына 5 Қазандық және 2 турбогенератор (бірлі-жарым қуаты 25 МВт) кіреді. Жылу электр орталықтары 2017 жылға дейін импортталатын энергия көздерінің 95% - ын, соның ішінде көмірдің 50% - ын, қалғаны газ және мұнай өнімдерін пайдаланды. Бішкек және ОШ ЖЭС қалаға қызмет көрсету үшін көбіне көмір, мазут, табиғи газды пайдаланады. Сонымен қатар, импортталатын көмірдің негізгі үлесі көрші Қазақстанға тиесілі (Бішкек ЖЭС жаңғыртылғанға дейін)» [6].

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында теориялық зерттеу әдістері қолданылды: жүйелік тәсіл, талдау, анализ, дедукция әдісі, жіктеу, нақтылау және детализация.

Тарихи және хронологиялық фактілерді жүйелеу жүргізілді. Қырғыз көмір өнеркәсібіне арналған ғылыми жарияланымдарға әдеби шолу жасалды.

Талқылау

Неғұрлым перспективалы көмір кәсіпорындарын жаңарту және техникалық қайта жарақтандыру өндіру көлемінің елеулі өсуін береді, бұл мемлекеттің экономикалық дамуына оң әсерін тигізеді. Қара Кеченнің көмір ресурстарын практикалық пайдалану бойынша басқа да жобалар бар. Мысалы, теорияда теміржол салу жоспары бар. Алайда, теміржолдың орындылығына назар аудару керек. Бұл темір жол көмірді тасымалдау үшін қаншалықты жиі пайдаланылады? Бұл жоба тиімсіз. Темір жолға салынған қаражаттың өтелімділігі ұзақ болады. Екінші жағынан, Қаракечинск кен орнынан көмірдің негізгі көлемі жүк көліктерімен тасымалданатыны белгілі. Көмірдегі халықтың сұранысын қанағаттандыру үшін жүк көліктерінің санын көбейту немесе жүк көтергіштігі жоғары автомобильдер санын көбейту қажет. Сонда

Қырғызстан өңірлеріндегі көмір қажетті мөлшерде болады. Бірақ бұл тәсіл басқа қиындықтарды тудырады. Көмірді еліміздің барлық өңірлеріне қажетті мөлшерде жеткізу үшін автожолдардың дамыған инфрақұрылымы болуы тиіс. Егер жолдар мәселесі шешілсе, алайда үлкен тонналы жүк көліктері жол төсемін бүлдіреді және оларды үнемі жөндеу — бұл үнемі жөндеуді қажет ететін өте қымбат бизнес. ЖЭС құрылысы жобасына қайта орала отырып, өндірілетін электр энергиясын Бішкек ЖЭС-ға және елдің басқа да өңірлеріне жеткізуді болжауға болады, олар көбінесе көмірді пайдалануды шектеуі мүмкін еді, бұл Қырғызстан астанасының экологиялық жағдайына оң әсерін тигізер еді.

Қырғызстанда екі ЖЭС - Бішкек пен Ош қалаларында. Бірақ посткеңестік кеңістікте көмір қоры бойынша 4-ші орын алатынел үшін бұл өте аз. Тарихи тәжірибе көрсеткендей, көмір өнеркәсібі мен индустрияландырудың қалыптасу жылдарында Қырғызстанда халықты және өнеркәсіптік нысандарды электр энергиясымен қамтамасыз ету үшін ЖЭС-да көмірді пайдалану маңызды рөл атқарды. Ел экономикасының әлсіздігін ескере отырып, біздің ойымызша тарихи тәжірибені пайдалану қажет. Көмір разрездерінде жылу электр станцияларын салу, егер жаңа су электр станцияларын салуға миллиардтаған доллар қажет екенін ескерсек, өзекті бағыт болып табылады. Көмір өнеркәсібі Тәуелсіздік жылдарында қиын кезеңдерді бастан кешуде. Осыған байланысты оларды шешудің әртүрлі әдістері ұсынылады. Біздің зерттеуімізде көмір саласын көтеру ұсыныстарының бірі – өндірілетін электр энергиясымен өңірлерді электр қуатымен қамтамасыз ете алатын ЖЭС салу.

Ол үшін ұсынылады:

1. Көмір Нарын және Ыстықкөл облыстарының жер бетінде орналасқан кен орындарында, сондай-ақ елдің оңтүстігінде ЖЭС және электр беру желілерін салу қажет. Осылайша, өңірлер электр энергиясымен қамтамасыз етілуі мүмкін. Көмір сатып алуға қаржы ресурстарын жұмсаған халық оларды электрмен жылытуға пайдалана алар еді. Бұл

елді мекендердегі, әсіресе ауылдық жерлердегі экологиялық жағдайға айтарлықтай әсер етер еді. Халықтан түсетін қаржылық кірістер, Мемлекет гидроэнергетикадағы ұлттық жобаларға (құрылыс, жөндеу және т.б.) қаражат бағытта алады.

2. ЖЭС-тен тұтынушыға дейінгі электр беру желілері бұдан әрі Нарын өзеніндегі жаңа енгізілген су электр станцияларынан электр энергиясын тасымалдауда пайдаланылуы мүмкін.

Әрине, кемшіліктер бар-аймақтың экологиясын бұзатын ЖЭС шығарындылары. Бірақ табиғатқа зиянды азайтуға мүмкіндік беретін заманауи технологиялар бар, оларды Қытайда немесе Ресейде де сатып алуға болады. Дегенмен, басқа фактіні ескеру қажет. Су аз кезеңде Гидроэнергетика ел басшылығын қажетті электр қуатын импорттауға мәжбүр етеді. Сондықтан электр энергиясын өндіру үшін ЖЭС пайдалану жағдайы елдің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде жақсы сақтандыру болар еді.

Қырғызстан патша, кеңеске дейінгі және соғысқа дейінгі жылдары көмірмен өндірілетін электр энергиясын белсенді пайдаланды. Мұндай тәсіл көмір өнеркәсібінің дамуына және көмірмен электр энергиясын өндіретін объектілердің құрылысына ықпал етті, бұл республиканың өнеркәсібін де электрмен қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Сондықтан, тарих бізге берген нәрсені қайталау қажет болуы мүмкін. Оның үстіне, нәтижелер сәтті болды.

Қырғызстандағы көмір саласының жай-күйі негізгі проблемаларға ие: қаржыландырудың жеткіліксіздігі, саланы стратегиялық дамыту жоспарының болмауы, білікті мамандардың жетіспеушілігі. Бірақ, ең бастысы, мемлекет бұл секторды дамытуға жеткілікті көңіл бөлмейді.

Қаралып отырған перспективада көмір өнеркәсібін дамытудың стратегиялық мақсаттары ел экономикасы мен халқын сапалы қатты отынмен және оны қайта өңдеу өнімдерімен сенімді қамтамасыз ету болып табылады. Жаңа ЖЭС үшін көмір саласының өндірістік және экономикалық әлеуетін арттыру елдің энергия қауіпсіздігін

қамтамасыз етуге және көмір өндіру өнеркәсібін Қырғызстан экономикасының жетекші саласына шығаруға тиіс. Қазіргі уақытта және перспективада республиканың халық шаруашылығын энергия ресурстарымен қамтамасыз ету бойынша қалыптасқан жағдай өз көмірін өндіруді ұлғайтуды, оның импортынан біртіндеп бас тартуды талап етеді. Республиканың оңтүстік өңірлеріндегі ескі көмір шахталарын қалпына келтіру үшін инвестициялар тарту қажет. Шетелдік капиталды тарта отырып, бірлескен кәсіпорындар құруға ерекше назар аударылсын. Бұл ретте көмірді заманауи, қауіпсіз терең өндіруді жолға қою қажет.

Содан кейін оң экономикалық нәтижелерге қол жеткізгеннен кейін газ және электр жылуына көшуді, сондай-ақ энергия үнемдейтін технологияларды немесе баламалы энергия көздерін әзірлеу түріндегі баламаларды жүзеге асыруға ұмтылу қажет.

Өнеркәсіптік көлемдерде газ бен мұнай өнімдерінің меншікті ресурстарының болмауына, сондай-ақ басқа да баламалы энергетикалық ресурстарды өндірудің қол жетімділігі мен тиімсіз болуына байланысты Қырғызстанға көмір саласын дамытуға ерекше назар аудару қажет. Қазіргі уақытта көмірді автомобиль құралдарымен жеткізу халық пен мемлекеттің қажеттіліктерін қанағаттандырмайды.

Көмір саласының ретроспективасы кеңес жылдарында (дейін) даму сұранысқа қарай біртіндеп жүзеге асырылғанын көрсетеді. ХХ ғасырдың 40-шы жылдарынан бастап 1991 жылға дейінгі көмір өндіру көлемінің беталысы көмір тұтынған Қырғызстан аумағында өнеркәсіп объектілері салынып, пайдалануға берілген кезде өндіру көлемінің ілгерілеуі болғанын көрсетеді. Қайта құру мен жоспарланған экономикадан нарықтық экономикаға көшу процесінің басталуымен өндіріс көлемі төмендейді.

Нәтижелер

Қырғызстанның көмір саласының даму тарихы 4 негізгі кезеңді бөліп көрсетуге болатынын көрсетті: біріншісі - патшалық

Ресей кезеңі (1890-1917), екіншісі - Ұлы Отан соғысы басталғанға дейін Кеңес өкіметінің қалыптасу кезеңі (1917-1941), үшіншісі - Ұлы Отан соғысы жылдары КСРО ыдырағанға дейін Қырғызстан (1941-1990), бесінші - тәуелсіздік жылдары Қырғызстан (1991-2016).

Бірінші кезең-көмір кен орындарын барлау және игеру кезеңі. Көмір өндіру деңгейі қолөнер өндірісі деңгейінде болды. Алғаш рет салаға инвестициялар – француз және ресейлік кәсіпкерлердің инвестициялары. Оның маңыздылығы, дәл осы кезеңде кейінгі дамуға ие болған саланың пайда болуы. Көмірлі аудандардың қол жетімсіздігі және қолмен жабдықтау факторларын, сондай-ақ аймақтың өнеркәсіптік артта қалуын және ресурстардың қажеттілігін ескере отырып, көлемдер өнеркәсіптік емес масштабта болды деп болжауға болады, бірақ олар қазіргі сұранысты қанағаттандырды.

Екінші кезең Кеңес өкіметінің көмір кен орындары егжей-тегжейлі зерттеліп, жаңа барлау жүргізілген кездегі бекітуімен байланысты. Қызылорда, сүлікті, Таш-Комур, Көк-Янғак көмір кен орындарын игеру белгілі бір дәрежеде электрлендіру мен механикаландыруды ала отырып жалғасты. Қырғызстанның оңтүстігінде жаңа биліктің орнауы және жұмысшы табының (негізінен кеншілер) жоғары шоғырлануы көмір саласының өсуіне, жұмысшы табының, халықтың өсуіне ықпал етті. Көмір орталықтары негізінде қалалар құрылуда. Елді мекендердің инфрақұрылымын біртіндеп жақсарту жүріп жатыр. Әлеуметтік нысандар ашылуда.

Қырғызстанның көмір саласын дамытудың үшінші кезеңі ең прогрессивті болып табылады және оны КСРО жылдарында елдің экономикалық дамуының өсуіне негізгі әсер еткені ретінде бөліп көрсетуге болады. Соғыстан кейінгі жылдары жаңа кен орындарын игеру басталды: Джергаланское, Каджисайское, Минкушское және Алмалыкское. Бұл ретте мемлекеттік көмір өндіруші кәсіпорындар ең ірі кен орындары – Сулюкта, Ташкумыр, Қызыл-Қия және көк-Янғак өндірді. Жаңа әзірлемелерді Қырғызстанда Кеңес Одағының еуропалық

бөлігінен эвакуацияланған, елдің әскери экономикасын қолдау үшін көмір тұтынатын және өнім шығаратын өнеркәсіптік нысандар орнатылатындығымен түсіндіруге болады. Соғыс аяқталғаннан кейін Қырғызстан, бүкіл Кеңес халқы сияқты, жаңа міндеттер алды. КСРО 1946-1950 жылдарға арналған бес жылдық даму жоспарын қабылдады, оған сәйкес бәрі басты мақсатқа - соғыстан жойылған халық шаруашылығын қалпына келтіруге және оның дамуының соғысқа дейінгі деңгейін қамтамасыз етуге бағынады. Зауыттар мен фабрикалар тез арада бейбіт құрылысқа қажетті өнім шығаруға көшті. Қырғызстанның өндірістік қуаты соғыс жылдарында және одан кейін эвакуацияланған зауыттар мен фабрикалардың есебінен ұлғайды, бұл оған өнім өндірісін ұлғайтуға мүмкіндік берді. XX ғасырдың 60-70-ші жылдары Қызыл-Кие, Сүлюкте жаңа шахталар ашылды. Ресей мен Украинадан республикаға қоныс аударған адамдардың саны өсті. Көмір кен орындарына қосымша барлау жүргізілуде, қазіргі Жалал-Абад, ОШ, Нарын, Ыстықкөл облыстарында жаңа объектілер әзірленуде және пайдалануға берілуде, шахталар саны жаңадан енгізілген және қалпына келтірілген ескілердің есебінен ұлғаюда, тиісінше көмір өндіру көлемі өнеркәсіптік ауқымға дейін ұлғаюда. Елдің көмір орталықтарының халқы өсуде. Қаланың инфрақұрылымы ауқымды жақсаруда, автомобиль және темір жолдар, әлеуметтік нысандар салынады. Көмір объектілерін жаңғырту, механикаландыру, электрлендіру жүргізілуде, қауіпсіздік жақсаруда. Шахтер қалашықтарын пайдалануға берумен тұрмыстық жағдайлар жақсаруда. Қаржыландыру орталық, жоспарлы. Көмір секторы Қырғызстанның дамыған өнеркәсіп саласына айналып келеді.

Алайда, Кеңес Одағының өмір сүруінің соңғы жылдарында қайта құру кезеңінде және ыдырауға дейін көмір индустриясында құлдырау байқалады. Нарықтық қатынастар көмір өндіруді тұрақсыздандырады, нәтижесінде көлемдер күрт төмендейді. Қаржыландыру азаяды, өндіріс көлемінің төмендеуіне байланысты кәсіпорындардың кіріс бөлігі азаяды. Көмір өндіруші

кәсіпорындардың еңбек ұжымдарынан еңбек көші-қоны білікті мамандар санының азаюына алыпкеледі. КСРО-ның түпкілікті ыдырауынан кейін көші-қон процесі неғұрлым қарқынды жүрді, ең алдымен білікті мамандар мен ауқатты шаруалардың қабаттарын қамтыды. 1990 жылы 1000 адамға 9,3 адам, ал 1991 жылы 8,5 адам қоныс аударды. 1994-1995 жылдары республикадан 100 мыңнан астам адам кетті, оның 70 мыңы - Ресейге [7]. Бірте-бірте көмір орталықтары тиісті қаржылық инъекциялар алмастан құлдырайды. Жабдықтар мен механикаландыру ескірген. Қырғызстанның көмір саласының дағдарыс кезеңі басталады.

Тәуелсіздік жылдарындағы төртінші Қырғызстан-бұл реанимация және саланы жетілдіру әрекеті жасалған кезең. Индустрияда кәсіпорындарды акционерлеу толқыны өтуде. Кейбіреулері мемлекеттік, басқалары жеке болып қалады. Көмір өнеркәсібінің білікті мамандарының еңбек көші-қонының нәтижелері саланың одан әрі дамуына әсер етеді. Мамандардың созымалы жетіспеушілігі жалғасуда. Орталық мемлекеттік қаржыландыру және инвестициялардың аз көлемі жинақталған проблемаларды шешпейді. Көмір өндіру көлемі қысқарды. Көптеген шахталар ескірген және терең көмір өндіруге қомақты қаражат қажет. Жаңа кен орындарын іздеу бойынша жүргізілген іс-шаралар нәтиже берді. Мысалы, 800 млн. тоннаға жуық көмір қоры бар Кавак көмір бассейні табылды. Алайда, мемлекет елдің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін көмір өндіруді өз күшімен реттей алмайды. Сонымен қатар, бұл кен орнын игеруге ықпал ететін сыртқы инвестициялар жоқ. Көмір саласын мемлекеттік қолдау өте төмен деңгейде. Қырғызстанның көмір өнеркәсібінде ел экономикасының дамуына әсер еткен елеулі нәтижелерге қол жеткізілген жоқ.

Қорытынды

Көмір саласының бөлінген кезеңдері дамудың үдемелі жүріп жатқанын, алайда қисынды аяқталған сала деңгейіне жетпегенін, сондай-ақ халықаралық стандарттар деңгейінде жалғасын таппағанын көрсетті.

Қырғызстанның көмір саласы КСРО өмір сүрген жылдары ең дамыған. Дәл осы кезеңде Көмір өндіру көлемінің артуы, саланың толық механикаландырылуы, сондай-ақ тұрақты қаржыландыру жүріп жатыр.

Көмір өнеркәсібі перспективада мемлекетті сапалы көмірмен және оны қайта өңдеу өнімдерімен қамтамасыз етуге қабілетті сенімді салаға айналуға тиіс. Мұндай сенімділік елдің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ете алады, сонымен қатар көмір өндіру өнеркәсібі Қырғызстан экономикасының жетекші саласы бола алады.

Көмір саласын дамыту үшін ел басшылығы өндіру көлемін тұрақтандыру және оларды ұлғайту үшін сыртқы және ішкі инвестицияларды тарту үшін жағдай жасауы қажет. Жаңа көмір саласының құрылысына ерекше назар аудару керек, негізінен ашық тәсілге байланысты, капиталды аз қажет етеді

және өнімді болады. Алынған өнімді газ бен сұйық отын алу үшін пайдалануға болады, сонымен қатар өндірілген көмірді электр энергиясын өндіру үшін пайдалануға болады.

Жақын болашақта қазақстандық көмір импортынан толық бас тарту мүмкін емес. Олардың жоғары калория мөлшері отандық көмір бәсекелестігін айналып өтеді. Көмірдің жергілікті жыныстарын электр энергиясын өндіру үшін жаңа пайдалануға берілген ЖЭС-те пайдалануға болады, ол электр энергиясын өндірудің қолданыстағы көлемінің әлеуетін толықтыра алады. Мұндай нұсқа өңірлерде жергілікті халықтың және тұтастай мемлекеттің экономикалық әуақатына (еңбекпен қамту, Жалақы, тұрмыстық жағдай деңгейін арттыру және т.б.) мультипликативтік әсерімен әсер ететін жаңа өнеркәсіптік объектілерді қатарға енгізуге мүмкіндік берер еді.

Әдебиеттер тізімі

1. Изабаев К. Кыргызстан занимает четвертое место в СНГ по запасам угля. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <http://www.vzglyad.kg/society/524> (дата обращения: 14.12.2021).
2. Горная энциклопедия. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <http://www.mining-enc.ru/k/kirgizskaya-sovetskaya-socialisticheskaya-respublika/>. (дата обращения: 14.12.2021).
3. Угольная промышленность Кыргызстана. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <http://rus.gateway.kg/industry>. (дата обращения: 14.12.2021).
4. Природные ископаемые. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.open.kg/about-kyrgyzstan/nature/soil-and-minerals/8-klady-zemli.html>. (дата обращения: 14.12.2021).
5. В Кыргызстане существует 32 свободных месторождения угля. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://knews.kg/2012/04/18/v-kyrgyzstane-suschestvuet-32-svobodnyih-mestorojdeniya-uglya-spisok/>. (дата обращения: 14.12.2021).
6. Бейсебаев, Р.С. Проблемы топливно-энергетического сотрудничества Кыргызстана и Казахстана на евразийском пространстве // Вест. ТГУ: сб. науч. ст. – Томск, 2017. – № 50(2). – С. 53-58.
7. Экономика Кыргызстана [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <http://www.kgz.moost.ru/ekonomob.php>. (дата обращения: 14.12.2021).

Р.С. Бейсебаев

Бишкекский государственный университет им. К. Карасаева, Бишкек, Кыргызстан

Проблемы угольной промышленности в контексте энергетической безопасности Кыргызстана

Аннотация. Эффективное использование месторождений угля в Кыргызстане играет важную роль в строительстве современной угольной промышленности. Добыча угля способствует удовлетворению потребности страны и отказу от импорта. Интерес к исследованию вызван тем, что изучаются аспекты,

которые характеризуют не только развитие отрасли, ее состояние, но и основные проблемы, а также перспективы, что указывает на энергетическую безопасность. Угольная отрасль Кыргызстана, как часть рассматриваемого сектора требует изучения и анализа для выявления особенностей, которые позволят определить наиболее продуктивные исторические этапы развития отрасли, объемы добычи в разные периоды времени, переработку и использование угольных ресурсов. Актуальность определяется, в том числе, тем, что изучение и исследование истории добычи угля поможет определить достижения в отрасли, которые станут основой в годы независимости.

В процессе исследования исторической картины угольного сектора Кыргызстана ставится цель – определить объемы угольных ресурсов, основные этапы и процессы развития сектора, без чего, на наш взгляд, состояние, проблемы и перспективы угольной промышленности Кыргызстана будут охарактеризованы не полностью. Такой подход позволит нам выявить потенциал и перспективы угольной промышленности в годы независимости.

Решение поставленной цели сопровождается исторической характеристикой и состоянием угольной промышленности Кыргызстана в досоветский, советский периоды и этап в 25 лет независимости республики. Для ответа на поставленные вопросы при изучении ретроспективы, состояния проблем и перспективы угольной отрасли в годы независимости республики используется причинно-следственный, сравнительно-сопоставительный и индуктивный методы исследования.

Ключевые слова: Кыргызстан; уголь; запасы; угольная отрасль; добыча; состояние; проблемы; перспективы; энергетическая безопасность.

R.S. Beisebayev

Bishkek State University named after K.Karasaev, Bishkek, Kyrgyzstan

Problems of the coal industry in the context of energy security in Kyrgyzstan

Abstract. The efficient use of coal deposits in Kyrgyzstan plays an important role in the construction of the modern coal industry. Coal mining contributes to meeting the needs of the country and the rejection of imports. The interest in the study is caused by the fact that aspects are being studied that characterize not only the development of the industry, and its condition, but also the main problems, as well as prospects, which indicates energy security. The coal industry of Kyrgyzstan, as part of the sector under consideration, requires study and analysis to identify features that will determine the most productive historical stages of the industry's development, production volumes in different periods, and processing and use of coal resources. The relevance is determined, among other things, by the fact that the study and research of the history of coal mining will help determine the achievements in the industry that will become the basis of the years of independence.

In the process of studying the historical picture of the coal sector of Kyrgyzstan, the goal is to determine the volumes of coal resources, the main stages, and processes of development of the sector, without which, in our opinion, the state, problems, and prospects of the coal industry of Kyrgyzstan will not be fully characterized. This approach will allow us to identify the potential and prospects of the coal industry in the years of independence.

The solution to this goal is accompanied by historical characteristics and the state of the coal industry of Kyrgyzstan in the pre-Soviet, and Soviet periods and the stage of 25 years of independence of the republic. To answer these questions, when studying the retrospective, the state of problems and prospects of the coal industry in the years of independence of the republic, causal, comparative, and inductive research methods are used.

Keywords: Kyrgyzstan; coal; reserves; coal industry; mining; state; problems; prospects; energy security.

References

1. Izabaev, K. Kyrgyzstan zanimaet chetvertoe mesto v SNG po zapasam uglya [Kyrgyzstan ranks fourth in the CIS in terms of coal reserves]. Available at: <http://www.vzglyad.kg/society/524.>, [in Russian]. (accessed 14.12.2021).
2. Gornaya enciklopediya [The Mountain Encyclopedia]. Available at: <http://www.mining-enc.ru/k/kirgizskaya-sovetskaya-socialisticheskaya-respublika.>, [in Russian]. (accessed 14.12.2021).

3. Ugol'naya promyshlennost' Kyrgyzstana. [The coal industry in Kyrgyzstan]. Available at: <http://rus.gateway.kg/industry>, [in Russian]. (accessed 14.12.2021).
4. Prirodnye iskopaemye [Natural Fossils]. Available at: <https://www.open.kg/about-kyrgyzstan/nature/soil-and-minerals/8-klady-zemli.html>, [in Russian]. (accessed 14.12.2021).
5. V Kyrgyzstane sushchestvuet 32 svobodnyh mestorozhdeniya uglya. [There are 32 available coal deposits in Kyrgyzstan]. Available at: <https://knews.kg/2012/04/18/v-kyrgyzstane-suschestvuet-32-svobodnyih-mestorojdeniya-uglya-spisok/>, [in Russian]. (accessed 14.12.2021).
6. Beisebaev R.S. Problemy toplivno-energeticheskogo sotrudnichestva Kyrgyzstana i Kazahstana na evrazijskom prostranstve, Vest. TGU: sb. nauch. st. [Problems of Fuel and Energy Cooperation between Kyrgyzstan and Kazakhstan in the Eurasian Space, Vest. The problems of fuel-energy cooperation of Kyrgyzstan and Kazakhstan in the Eurasian space // TSU Bulletin.]. Tomsk, 2017. No. 50(2). P. 53-58, [in Russian].
7. Ekonomika Kyrgyzstana [The economy of Kyrgyzstan]. Available at: <http://www.kgz.moost.ru/ekonomob.php>, [in Russian]. (accessed 14.12.2021).

Автор туралы мәлімет:

Бейсебаев Рахат Сансызбаевич – тарих ғылымдарының докторы, Қырғыз-қытай факультетінің деканы және профессор қызметін атқарушы, К.Карасаев атындағы Бішкек мемлекеттік университеті, Бішкек, Қырғызстан.

Beisebaev Rakhat Sansyzbaevich – Doctor of Historical Sciences, Dean of Kyrgyz-Chinese Faculty and Acting Professor, Bishkek State University named after K. Karasaev, Bishkek, Kyrgyzstan.

Қ.И. Қобландин^{1*}
Г.М. Меңдикулова²
Р.Ж. Бекжанова³

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³Сәтбаев университеті, Алматы, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор: kkalymbek@mail.ru

XVIII-XX ғғ. Хиуа (Хорезм) аймағындағы қазақтардың тарихы

Аңдатпа. Мақалада XVIII ғасырдың ортасында Хиуа хандығының территориясын мекендеген қазақтардың, негізінен Кіші жүздің тарихы талқыланады. Бұл өлкедегі қазақ руларын Кіші жүз хандары басқарды. Кейіннен XIX ғасырдың ортасында патша өкіметі өлкені отарлап алғаннан кейін Хиуа хандығы Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына енді. Қазақ халқының бір бөлігі Түркістан облысының Әмудария бөліміне бекітілді. Кеңес өкіметі жеңіске жеткеннен кейін бұл аймақ Хорезм Республикасы болып өзгертілді. Мақалада өлкенің саяси-қоғамдық өмірі, қазақ халқының қоныстанған аудандары мен саны, олардың экономикалық құрылымы, жергілікті билік органдарымен және өлкенің басқа этностарымен қарым-қатынастары қарастырылған.

Мақаланың негізгі оқиғалары XVIII ғасырдың басынан Қазақстан мен Орта Азияның 1925 жылғы әкімшілік-территориялық шолуына дейінгі кезеңді қамтиды. 20-жылдардың ортасына қарай Кеңес үкіметі өлкеде ұлттық мемлекеттер құру туралы шешім қабылдап, осы мақсатта Хиуа хандығы дәуіріндегі қазақ руларының демографиялық деректерін (халық санағы, т.б.), олардың қоныстанған аймақтары, және т.б. экономикалық өмірдің дамуы зерттеліп, талданды. Сонымен қатар облыстың ұлттық-территориялық межелеуін дайындау кезіндегі қоғамдық-саяси (жергілікті және орталық атқарушы органдарды құру, сайлау мен тағайындаулар, т.б.) және көші-қон процестері қарастырылады. Кеңес өкіметі жылдарында (1917-1925) Хорезм Республикасының құрамында Қазақ-Қарақалпақ Автономиялық облысының алғашқы мемлекеттік құрылымын құру туралы белсенді позицияны қазақ халқының көсемдері Қазақ АССР-не қосылуды жақтады. Мақалада Қарақалпақстан архив құжаттары мен ғылыми басылым материалдары кең пайдаланылды.

Түйін сөздер: Кіші жүз қазақтары, Хиуа хандығы, қазақтардың қоныстану ареалдары, саны, Түркістан өлкесі, Әмудария бөлімі, Хорезм Республикасы, Қарақалпақстан, Қазақ-Қарақалпақ автономиялы облысы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-145-153>

Түсті: 21.07.2022 / Жарияланымға рұқсат етілді: 24.08.2022

Кіріспе

Орта Азия хандықтарының XVIII ғасырдағы саяси картасында өзбек, тәжік, қырғыз, түрікпен халықтарымен қатар,

қазақтардың да бірге қоныстанып, бірге өмір сүргені белгілі. Бұқар, Қоқанд және Хиуа хандықтарында көптеген жер, су, елді мекендердің қазақша аталуы бұл халықтардың тарихи тағдырларының ұқсастығын білдіреді.

Айта кетерлігі, бұл аймақты мекендеген халықтардың еріксіз көші-қон үрдісі көбінесе сыртқы және ішкі саяси жағдайлардың күрделеніп, ушығу факторларымен айқындалды. Сыртқы саяси факторлардың бастысы деп - Жоңғар хандығының Орта Азия аймағына жасаған шапқыншылығын атауға болады. Нәтижесінде Кіші жүз қазақтарының бір бөлігі Бұқара мен Хиуа хандығының иеліктеріне қарай көшсе [1, 20 б.; 2, 427 б.], Орта жүз рулары Самарқанд, Бұқара мен Тәшкентке қарай ығысып [3, 427 б.; 4, 52 б.], Ұлы жүздің кейбір рулары Орта Азиядағы Қаратегін, Ходженд, Ферғана, тіпті Памир тауларына дейін көшуге мәжбүр болды [4, 110-111 б.; 5, 96 б.].

Қазақ – Орта Азия хандықтарының осы кезеңдегі өзара қарым-қатынастары негізінен сыртқы саяси факторларымен байланысты қарастырылып, ішкі саяси факторлардың әсері - қазақ-хиуа сауда-саттығы, хандар мен сұлтандардың биліктегі өмірі, ұлт-азаттық қозғалыстар мен көтерілістер, шаруашылық, тұрмыс-тіршілік өмірі, этнологиялық зерттеулер тұрғысында айқындалды [6].

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында тарихи ақпаратты талдау мен синтездеудің логикалық әдістеріне негізделген тарихи зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылау

Мақалада қазақ руларының Хиуа хандығында, Әмудария аймағында қоныстануы, олардың тұрмыс-тіршілігі, демографиялық өсіп өнуі, Кеңес дәуірінің алғашқы жылдарында Хорезм Республикасында Қазақ-Қарақалпақ автономиялық облысының құрылуына белсене атсалысқан қазақтар тарихы сөз болады.

Осы кезеңдегі Орта Азия хандықтарында, әсіресе Хиуа хандығын басқаруға көршілес төре тұқымды қазақ сұлтандарын (Шерғазы

(1715-1728), Ильбарс (1728-1740), Әбілқайыр (1740), Нұрәлі (1740-1741), Қайып (1742 -1756), Жәңгір (1769-1770), Бөлекей (1170-1771 және т.б.) Шыңғыс хан мұрагерлері ретінде ресми түрде ел билеуге шақыру үрдісін ерекше атап өту керек. Яғни, Орта Азия халықтарының - бәріміздің түбіміз бір, бір шаңырақтан шыққан көшпелілер елі екендігі туралы менталитетінің халықтың сана-сезімінде терең сақталып қалғандығының белгісі деуге болады.

Сонымен қатар Хиуа хандығына қазақ сұлтандарын хандық салт-дәстүрді сақтау үшін шақырылуының тағы бір ішкі саяси астарына мән берген жөн: ол аймақта осы кезеңде қазақ жасақтары Орта Азияға ентелеп келе жатқан отарлаушы елдердің әскерлеріне қарсы, бірден-бір тойтарыс бере алатын негізгі әскери күш есебінде қарастырылып, оларды әскери-саяси құрал ретінде пайдалануға тырысты.

XVIII ғ. Кіші жүз рулары – керейт, төртқара, қарасақал мен кішкене шектілер Қуаңдария мен Жаңадария алқаптарын қыстап, Үлкен шекті руы Арал теңізінің батыс жағалауында, Қоңыратқа дейін көшіп жүретін. Маңғыстаудан Арал теңізіне дейін және Қоңырат аудандарында көптеген қазақ рулары қарақалпақтар мен түрікпендермен аралас құралас, көршілес тұрып, өзара жайылымдық жер үшін де жиі қақтығыстар орын алатын.

XIX ғ. басында Хиуа ханы Мұхаммед-Рахым I (1806-1825) Жаңадария, Қуаңдария, Сырдария, Үстірт пен Маңғыстаудың төменгі етектерін жайлаған қазақ ауылдарын бағындыру жорықтарын жасады. 1812, 1816 және 1820 жылдары Сырдария жағалауында тұратын қазақ ауылдарына жасаған шапқыншылық нәтижесінде Хиуа ханы 1000-ға жуық әйел күндікке, 65 мың қой, 15 мың түйе, 700 аса жылқы малдарын айдап әкетті және 27000 үй басын бағындырды. Олардың ішінде 10000 үй - әлім руынан, 7000 үй - жетірудан, 8000 үй – байұлы руынан болған [7, 14 б.; 8, 31-34 б.].

Хиуа ханы басып алған жерлерде Дәуқара, Жаңадария, Қуаңдария, Айдос қала, Мехтер

қала, Қылыш қала, Қорғаншы секілді жерлерге қазақ даласына одан әрі ішкерілей еруге аванпост ретінде бірқатар әскери бекіністер салды. Бұл бекіністердің негізгі мақсаты - қазақ даласына кіріп келе жатқан Ресей империясының әскерлеріне қарсы шекаралық «қалқан» есебінде қарсы қою еді.

Қазақтардың табын, адай, төртқара, алшын, шекті рулары Арал теңізінің батыс, оңтүстік және шығыс жағалауларында, Тоқмақ ата құрлығында, Әмудария өзенінің сағасында, Бозашы құрлығында, Үстірт тастағында, Дәуқара көлінің маңайында, Сырдария өзенінің төменгі етегінде, Хиуаның Қыпшақ, Қоңырат, Жаңақала, Маңғыт бекіністерінде көшіп-қонып жүрді. Е. Килевейннің мәліметтері мен басқа да дереккөздер бойынша, қазақтардың саны бұл кезеңде 10 мың адамға жуық болған [9, 79 б.; 10, 12 б.; 11, 1 п.] « және олар не Ресейге, не Хиуаға қарамайтын, кейбіреулері екі елге де (Хиуа, Ресей) бодан еді» [12, 168 б.].

XIX ғ. 60-70 жылдарында Орта азиялық хандықтардың Ресей империясының бодандығына енгеннен кейін Хиуа хандығындағы Әмударияның оң жағалауы Ресей империясына беріліп, ал Хиуа хандығы өзеннің солтүстік жағалауын иемденді. Ресейге қосылған жердің аумағы 1920 шақырымды құрады, халқы 130 мың адам, ал Хиуа хандығының аумағы – 62225,8 шақырым, халқының саны 366615 адам болды. Әкімшілік басқаруда Хиуа хандығы 20 бектік пен екі қожалыққа бөлінді [13, 126 б.].

1867 ж. 11 шілдедегі «Далалық облыстарды басқару туралы уақытша ереже» негізінде 818479 адамнан астам қазақтар, қарақалпақтар, орыстар мен басқа да халықтардан тұратын тұрғындары бар Сырдария облысы құрылып, ол Түркістан өлкесі құрамына кірді [14, 120 б.].

Кейіннен Сырдария облысының құрамына бұрынғы Хиуа хандығынан Қазалы, Перовск уездері, Әмудария бөлімі және оның екі бөлімшесі Шурахан мен Шымбай енді (1887).

Шурахан бөлімшесінің барлық болыстықтарында шөмекей, керейт, алаш, табын қазақ рулары өмір сүрді.

Шымбай бөлімшесінде Нүкіс, Шымбай, Кегейлі, Көкүзақ, Бесжап, Наупыр, Есіл, Дәуқара, Көккөл, Талдық, Қоңырат, Жаңабазар және Шымбай ауылы (осы бөлімшенің орталығы) – барлығы 12 болыстық ел болды.

1874 ж. мәліметтерге қарағанда Шымбай бөлімшесінде 20 мың қазақтар тұрған, Әмударияның етегінде – «төртқара руының 300 үйі, шектінің 600 үйі, 300 – қарасақал, 100 – шөмекей мен байұлы руының 40 үйі тұрған. Соңғылардан басқаларының бәрі қырғыздар [қазақтар – авт.] әлімұлы руынан тараған, бірақ көпшілігі шекті руына жататын» [15, 518 б.].

Кейбір деректер бойынша, осы кезеңде Кіші жүз руларының Әмудария сағаларында көшіп-қонып жүргендерінің саны 52665 адамға жеткен [16, 61 б.; 17, 214 б.].

Ресей отаршылдық жүйесінің маңызды іс-шараларының бірі - қазақтардың өз бетімен көшіп-қонуына тыйым салу еді. Мұның басты мақсаты – халықтан алынатын алым-салықтардың мөлшерінің азаймауын және қазақтардың XVIII-XIX ғғ. ұлт-азаттық қозғалыстарға белсене қатысқандарын ескере отырып, оларды «тәртіп бұзушылар» ретінде қатаң бақылауда ұстағылары келгендігі еді.

XIX ғ. соңына қарай қазақтар біртіндеп Хиуа хандығы аймағынан көшіп, көпшілігі Әмудария бөлімінің аумағында қоныс тепті. Кейбір деректер бойынша бойынша қазақтар Әмудария бөлімінің барлық тұрғындарының 26,5 % құрады, ал Хиуа хандығында – 3,4 % болды [18, 46 б.; 19, 139-140 б.].

1912-1913 жж. Сырдария облысының Әмудария бөліміндегі отырықшы және көшпенді тұрғындар арасында жүргізілген статистикалық материалдары нақтылағандай, 33509 тіркелген шаруашылықтың жартысына жуығы (45,5 %) қарақалпақтардың үлесіне келеді, 24,6 % қазақтардың, 21,6 % өзбектердің, 6,4 % түрікпендердің және 649 шаруашылық (1,9 %) басқа ұлыстық топтарға жатады [20, 128-129 б., 21.].

Ресейдегі XX ғасырдағы саяси-әлеуметтік өзгерістерден кейін Түркістан өлкесінде жаңа саяси ахуал қалыптасты. Қарақалпақстандағы

Петроалександровскіде (қазіргі Төрткүл қ.) жұмысшылар, солдаттар мен матростар депутаттарының Кеңесі, сондай-ақ Төрткүл мен Шымбайда мұсылман депутаттарының болыстық Кеңестері құрылды. 1918 жылдың басында Кеңес өкіметі Қарақалпақстанның оң жағалауында, Хиуа хандығының бір бөлігінде орнатылды.

Сол кездегі саяси картада Бұқар Халықтық Кеңестік және Хиуа (кейіннен Хорезм) Халықтық Кеңестік республикасы (ХХКР) пайда болды. Ол уақытта ХХКР шекарасында 460905 халық тұрып жатқан, оның ішінде өзбектер – 364404 адам, – 79%, қазақтар – 19638 – 4,2%, қарақалпақтар – 4262 – 0,9%, түркімендер – 67431 – 14,6%, орыстар – 830 – 0,2% және т.б. болды [22].

ХХКР мемлекетінің саяси-экономикалық статусы жағынан халықтық-демократиялық мемлекеттің өтпелі түріне ұқсады. Республикада мұсылман құқықтарына сәйкес – шариат, рухани мектептер, вакф, ру басы ақсақалдарының билігі және соттар сақталды [23].

1920 ж. қыркүйегінде ХХКР мен РКФСР арасында одақтық келісім-шартқа қол қойылды, ол әскери-саяси және экономикалық келісімдермен толықтырылды.

Жаңа билік орнағаннан кейін республикада қазақ тұрғындары көп аудан, елді мекендерде қазақ өкілдерінен басшылар тағайындала бастады. Олардың қатарында Шоманай ауданының төрағасы Наурыз Изимов, Порсу – Әділ Қалдыбеков, Ходжейлі аудан басшылығының мүшесі – Нұрмұхамед Диуанов, Уақытша Революциялық Комитет мүшесі – Таған Абдуллаевты атауға болады. 1921 жылы мамыр айында өткен Хорезм Республикасының ІІ-ші Құрылтайына 12 қазақ делегаты қатысты [24].

1920 ж. Бүкілресейлік санақ мәліметтері бойынша, Әмудария облысында (санақ 1921 ж. жүргізілген) тұрғындар саны 160595 адамды құрады. Шымбай уезінде 80994 адам (оның 15751 – қазақтар), Шурахан уезінде – 79 601 адам (19817 қазақтар) тұрған [25].

1923 жылы қазан айында өткен Кеңестердің ІV Бүкілхорезмдік құрылтайы Хорезм

Халықтық Кеңестік Республикасын Хорезм Кеңестік Социалистік Республикасы деп қайта атауға шешім қабылдады. Айта кету керек, осы құрылтай делегаттарының арасында 20 қазақ пен қарақалпақ болды.

Құрылтайда Хорезм Орталық Атқару Комитетінің құрамына белгілі қазақтар – Сейілхан Сәрсенбаев, Ораз Ерманов, Мұхамеджан Айдалов, Уаис Оразов сайланды. Кейінірек С. Сәрсенбаев Хорезм ОАК жұмысшы органының құрамына кірді және республиканың Сыртқы істер нәзірі болып тағайындалды. Ораз Ермановқа Хорезм Республикасының экономикалық мәселелері (ЭКОСО) бойынша басшылық ету жұмысы тапсырылды [26].

Айта кетерлігі, Хорезм республикасының аймағында өзбектермен қатар көптеген қазақ, түрікпен және қарақалпақ ұлтының өкілдері тұратынын ескере отырып, Кеңес билігі 1924 ж. мамырда ХКСР ОАК ІV сессиясында «Хорезм Кеңестік Социалистік Республика құрамында Түрікпен және Қазақ-Қарақалпақ автономиялық облыстарын ұйымдастыру туралы» қаулы қабылданды.

Бұл қаулы бойынша Қазақ-Қарақалпақ автономиялық облысының орталығы болып Ходжейлі қаласы белгіленді. Хорезм ОАК жанындағы Қазақ-Қарақалпақ бөлімінің бірінші басшысы болып Таған Абдуллаев тағайындалды. Бөлім 7 адамнан тұратын, кейіннен оны Сейілхан Сәрсенбаев басқарды. Бөлім мүшелері Наурызәлі Ділмұхамедов, Мұхамедмұрат Аминов, Салық Қошмұхамедов, Сайыт Расулев, Туғанбаев және т.б. кісілер болды.

Қорытынды

Хорезм Республикасының Қазақ-Қарақалпақ бөлімі облыстық деңгейде басқару құқығына ие болды. Бұл бөлім қазақтар мен қарақалпақтардың Хорезм Республикасының билік органдары алдында мүдделерін қорғаумен, қазақтар мен қарақалпақтардың түрлі тайпалары мен рулары арасындағы қатынастарды реттеумен

айналысты, республика нәзірліктері бойынша қазақ және қарақалпақ ұлтының өкілдерін республикалық деңгейдегі түрлі комиссияларға қосып отырды, Бүкіл Қазақ-Қарақалпақтық Құрылтайын шақыруға құқылы болды [27].

Қазақ-Қарақалпақ бөлімінің 1924 ж. 6 сәуірдегі отырысында Хорезм Республикасы Қазақ-Қарақалпақ автономиялық облысының Ревкомы сайланды, оған Мұхаммадияр Қадыров, Дастан Мұхаммедов, Бекман Шопанов атты қазақтар енді. 1924 жылдың қыркүйегінде ревком төрағасы болып қазақ Балабаев тағайындалды.

Хорезм Республикасы халықтарының V Құрылтайы (2 қыркүйек – 2 қазан 1924 ж.) делегаттары қатарында қазақ халқының өкілдері Ниязмуллаев, Абдулла Ерманов, Сайдалы Ағайдаров, Аллаберген Сарыдарғаев, Қалдыбаев, Сағындықов және т.б. болды [28].

Территориялық жағынан алғанда Қазақ-Қарақалпақ автономиялы облысының құрамына Әмудария облысының екі уезі Шурахан (орталығы-Төрткүл қ.) және Шымбай (Шымбай қ.) енді.

Шурахан уезі 7 болыстан тұрды, оның 5 отырықшы (Би-базар, Сары-би,

Төрткүл, Шейх-Аббас-Уәли мен Шурахан болыстықтары) мен қазақтар жайлаған Мыңбұлақ пен Тамды болыстықтары болды.

Ал Шымбай уезі 9 болыстыққа бөлінді: Дәуқара, Кегейлі, Көкұзақ, Қоңырат, Наупыр, Нүкіс, Талдық, Шымбай және Жаңабазар [29].

Сондай-ақ Қазақ-Қарақалпақ автономиялы облысы құрамына Хорезмнің Ходжейлі мен Қоңырат аудандары кірді.

1925 жылға қарай Қазақ-Қарақалпақ автономиялы облысының аумағы 112 мың кв. шақырымға созылды, тұрғындарының саны –

219106 адам жетті, оның 85782 (15 %) қазақтар болды (30).

Айта кету керек, Хорезм республикасының қарамағында өмір сүрген Қарақалпақ автономиялы облысының жергілікті тұрғындары мен басшылығының арасында жақында болатын Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік шекара межелеу жайындағы хабар, әсіресе автономиялық облыстың не Өзбекстанға немесе Қазақстанға қосылуы туралы әңгіме қызу пікірталас тудырды.

1925 ж. 12 ақпанда Төрткүл қаласында Қарақалпақ АО Кеңестерінің I Құрылтайшы съезі **Қарақалпақ автономиялы облысының құрылғанын жариялады** және «ҚАО еңбекшілері құқықтарының Декларациясын» қабылдап, облыстың **Қазақ АССР қосылуы** туралы шешім қабылдады. Ортазиябюросының ұлттық-мемлекеттік шекара межелеу жөніндегі Комиссияның Қарақалпақ құрамына РКП/б/ Қарақалпақ бюросының мүшесі қазақ Ораз Ерманов кірді [31].

Алайда, бұл шешімінің өмірі ұзаққа созылмады, Қарақалпақстан 1930 жылы Ресей Федерациясына, 1936 жылы Өзбекстан құрамына қосылды.

XVIII–XX ғғ. Орта Азия өлкесінің бірі болған Хиуа хандығы, кейіннен Хорезм Республикасы аталған өңірлік мемлекет құрылымының тарихы өте күрделі болды. Хандық жүйе, Ресейлік патша билігінің әкімшілік-аумақтық, сот жүйесіндегі реформалары, кейіннен Кеңес үкіметінің жаңа қоғам құрудағы іс-шаралары Хорезм өлкесіне үлкен өзгерістер енгізді. Осы қоғамдық өзгерістердің басы-қасында жергілікті халық ретінде өмір сүрген қазақтар өлкенің саяси, экономикалық, мәдени дамуында белсенді де үлкен рөл атқарды.

Әдебиеттер тізімі

1. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. Записки РГО / В.В. Бартольд. – Санкт-Петербург, 1914. – 174 с.
2. Валиханов Ч.Ч. Аблай. Собр. соч. в 5-ти томах. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1961. – Т. 1. – 430 с.

3. Шакарим Кудайбердыұлы. Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий / Шакарим Кудайбердыұлы. – Алма-Ата: СП Дастан, 1990. – 120 с.
4. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. Сб. документов и материалов. – Алма-Ата: АН КазССР, 1961. – Т. 1. – 740 с.
5. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI - середина XIX в.) – М.: Издательство восточной литературы, 1958. – 247 с.
6. Қобландин Қ.И., Меңдіқұлова Г.М. Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы / Қ.И. Қобландин, Г.М.Меңдіқұлова. – Алматы: Атажұрт, 2009. – 296 б.
7. ӨзР ОММ. (Өзбек Республикасының Орталық мұрағат мұражайы) Қ,И-125. Тіз. 1; Қ, И-126. Тіз. 1; Қ, И-125. Тіз. 2. Іс. 9, 12, 14; и др.
8. Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства / Л. Мейер. – Санкт-Петербург, 1865. – 265 с.
9. Шалекенов У.Х. Казахи низовьев Амударьи / У.Х. Шалекенов. – Ташкент: Изд. «ФАН» УзССР, 1966. – 336 с.
10. Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии / Н.Е. Бекмаханова. – Москва: Наука, 1980. – 279 с.
11. Килевейн Е. Отрывок из путешествия в Хиву и некоторые подробности о ханстве во время правления Сейд-Мухаммедхана, 1856-1880 гг. // Этнографический сборник. – 1862. – Б. 12.
12. ӨзР ОММ. Қ, 382. Тіз. 1. Іс. 1.
13. ӨзР ОММ. Қ, 382. Тіз. 1. Іс. 3.
14. Асфендиарова С.Д., Кунте П.А. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. / С.Д. Асфендиарова, П.А. Кунте. – Алма-Ата: Каз.краевое издательство. 1935. – 300 б.
15. Маева Н.А. Материалы для статистики Туркестанского края: Ежегодник / Н.А. Маева. – Санкт-Петербург: Изд. Турк. стат. к-та, 1872. – 237 б.
16. Каульбарс А.В. Низовья Аму-Дарьи, описанные по собственным исследованиям в 1873 г // Записки Русского Географического общества. по общ. геогр. – Санкт-Петербург: СПб-ская тип. Имп. АН, 1881. – 630 б.
17. Шалекенов У.Х. Казахи низовьев Амударьи. – Ташкент: Изд. «Фан» УзССР, 1966. – 336 б.
18. Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный: Историко-демографический аспект / О. Ата-Мирзаев, В. Гентшке, Р. Муртазаева. – Ташкент: Издательство медицинской литературы имени Абу Али Ибн Сино, 1998. – 159 с.
19. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма / Н.Е. Бекманова. – Москва: Наука, 1986. – 243 с.
20. Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства, и землепользования в Амударьинском отделе Сырдарьинской области. – Ташкент: Переселенческое управление, 1915. – Вып. I. – 375 с.
21. ӨзР ОММ. Қ, И-715. Тізбе 1. Іс. 2. П. 57; ҚР ОММ (Қазақстан Республикасының Орталық мұрағат мұражайы), 382 қ., Тізбе 1., іс 1.
22. Территория и население Бухары и Хорезма. Ч.2. Хорезм. – Ташкент, 1926. – 141 б.
23. ҚҚР ОММ (Қарақалпақстан Республикасының Орталық мұрағат мұражайы). Қ, 12. Тіз. 2. Іс. 440, 477.
24. ҚҚР ОММ. Қ, 12. Тіз. 2. Іс. 274.
25. Материалы Всероссийских переписей 1920 года. Перепись населения в Туркестанской Республике. - Ч. 1. Поселенные итоги. - Вып. 2. Поселенные итоги Аму-Дарьинской области. - Ташкент: Издание ЦСУ Туркеспублики, 1923. - 29 б. (26 прилож., 8 диагр.).
26. ҚҚР ОММ. Қ, 12. Тіз. 2. Іс. 374.
27. ҚҚР ОММ. Қ, 12. Тіз. 2. Іс. 260.
28. ҚҚР ОММ. Қ, 12. Тіз. 2. Іс. 442.
29. ҚҚР ОММ. Қ, 12. Тіз. 2. Іс. 174;
30. ҚҚР ОММ. Қ, 12. Тіз. 2. Іс. 440, 477.
31. ҚР ПМ (Президент Мұражайы), Қ, 139. Тізбе 1, Іс 849.

К.И. Кобландин¹, Г.М. Мендикулова², Р.Ж. Бекжанова³

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Казахский национальный исследовательский технический университет
имени К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан

Из истории казахов в Хивинском (Хорезмском) регионе в XVIII-XX вв.

Аннотация. В статье рассматривается история казахов, преимущественно Младшего жуза, населявшие территорию Хивинского ханства в середине XVIII в. Казахскими родами этого края управляли ханы Младшего жуза. Впоследствии в середине XIX в., после колонизации края царизмом, Хивинское ханство вошло в состав Туркестанского генерал-губернаторства. Часть казахского населения были приписаны к Амударьинскому отделу Туркестанского края. После победы Советской власти данный край был преобразован в Хорезмскую Республику. В статье рассматривается политическая и общественная жизнь края, ареалы расселения и численность казахского населения, их хозяйственный уклад, взаимоотношения с местной властью и другими этносами края.

Основные события в статье охватывают период с начала XVIII века до административно-территориального размежевания Казахстана и Средней Азии в 1925 году. К середине 20-х годов Советская власть решила образовать национальные государства в крае, и для этой цели были изучены и проанализированы демографические данные (переписи населения и т.п.) казахских родов начиная с периода Хивинского ханства, их ареалы расселения, развитие экономической жизни. Кроме того, рассмотрены социально-политические (создание местных и центральных органов исполнительной власти, выборы и назначения и т.п.) и миграционные процессы в период подготовки проведения национально-территориального размежевания края. В годы Советской власти (1917–1925 гг.) активную позицию по созданию первого государственного образования Казахско-Каракалпакской автономной области в составе Хорезмской Республики выразили лидеры казахского населения, которые ратовали за присоединения к Казахской АССР. В статье широко использованы архивные документы Каракалпакстана и материалы научных изданий.

Ключевые слова: казахи Младшего жуза, Хивинское ханство, ареалы расселения казахов, численность, Туркестанский край, отдел Амударьи, Хорезмская Республика, Каракалпакстан, Казахско-Каракалпакская автономная область.

K.I. Koblandin¹, G.M. Mendikulova², R.Zh. Bekzhanova³

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³Satbayev University, Almaty, Kazakhstan

History of Kazakhs in the Khiva (Khorezm) region in the XVIII-XX centuries

Abstract. The article examines the history of the Kazakhs, mainly the Younger Zhuz, who inhabited the territory of the Khiva Khanate in the middle of the 18th century. The Kazakh clans of this region were ruled by the khans of the Younger Zhuz. Subsequently, in the middle of the 19th century, after the colonization of the region by the tsarist regime, the Khiva Khanate became part of the Turkestan Governor-General. Part of the Kazakh population was assigned to the Amu Darya department of the Turkestan region. After the victory of Soviet power, this region was transformed into the Khorezm Republic. The article discusses the political and social life of the region, the areas of settlement and the size of the Kazakh population, their economic structure, and relationships with local authorities and other ethnic groups of the region.

The main events in the article cover the period from the beginning of the 18th century to the administrative-territorial survey of Kazakhstan and Central Asia in 1925. By the middle of the 1920s, the Soviet government decided to form national states in the region, and for this purpose, demographic data (population censuses, etc.) of Kazakh clans from the period of the Khiva Khanate, their areas of settlement, and the development of economic life were studied and analyzed. In addition, socio-political (creation of local and central executive

bodies, elections, appointments, etc.) and migration processes during the preparation of the national-territorial delimitation of the region are considered. During the years of Soviet power (1917-1925), an active position in the creation of the first state formation of the Kazakh-Karakalpak Autonomous Region as part of the Khorezm Republic was expressed by the leaders of the Kazakh population, who advocated joining the Kazakh ASSR. The authors widely used archival documents of Karakalpakstan and materials from scientific publications.

Keywords: Kazakhs of the Younger Zhuz, Khiva Khanate, areas of settlement of Kazakhs, amount, Turkestan Region, Amu Darya department, Khorezm Republic, Karakalpakstan, Kazakh-Karakalpak Autonomous Region.

References

1. Bartol'd V.V. К истории орошения Туркестана. Записки РГО [To the history of irrigation in Turkestan. Notes of the Russian Geographic Society], (St.Petersburg, 1914, 174 p.), [in Russian].
2. Valihanov Ch.Ch. Ablaj. Sobr. soch. v 5-ti tomah [Ablai. Collected Works in 5 volumes], (Izdatel'stvo AN KazSSR, Alma-Ata, 1961, Vol. 1, 430 p.), [in Russian].
3. Shakarim Kudajberdy-uly. Rodoslovnaja tjurkov, kirgizov, kazahov i hanskih dinastij [The genealogy of Turks, Kirghiz, Kazakhs and khan dynasties], (SP Dastan, Alma-Ata, 1990, 120 p.), [in Russian].
4. Kazahsko-russkie otnoshenija v XVI-XVIII vv. Sb. dokumentov i materialov [Kazakh-Russian relations in XVI-XVIII centuries. Collection of documents and materials], (AN KazSSR, Alma-Ata, 1961, Vol. 1, 740 p.), [in Russian].
5. Ivanov P.P. Oчерки по истории Средней Азии (XVI - середина XIX в.) [Essays on the history of Central Asia (XVI - middle of XIX centuries)], (Izdatel'stvo vostochnoj literatury, Moscow, 1958, 247 p.), [in Russian].
6. Қ.І.Қобландин, Г.М.Меңдіқылова. Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы [History and current development of Kazakhs in Uzbekistan], (Atazhurt, Almaty, 2009, 296 p.), [in Kazakh].
7. ӨзР ОММ. (Өзбек Республикасының Орталық мұрағат мұрағажайы) [Central Archive Museum of the Uzbek Republic] Қ. І-125. Тіз. 1; Қ. І-126. Тіз. 1; Қ. І-125. Тіз. 2. Іс. 9, 12, 14; і др. [in Kazakh].
8. Mejer L. Kirgizskaja step' Orenburgskogo vedomstva [Kirghiz steppe of the Orenburg department], (St. Petersburg, 1865, 265 p.), [in Russian].
9. Shalekenov U.H. Kazahi nizov'ev Amudar'I [The Kazakhs of the lower reaches of the Amu Darya], (Izd. «FAN» UzSSR, Tashkent, 1966, 336 p.), [in Russian].
10. Bekmahanova N.E. Formirovanie mnogonacional'nogo naselenija Kazahstana i Severnoj Kirgizii [Formation of multinational population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan], (Nauka, Moscow, 1980, 279 p.), [in Russian].
11. Kilevejn E. Otryvok iz puteshestvija v Hivu i nekotorye podrobnosti o hanstve vo vremja pravlenija Sejd-Muhammedhana, 1856-1880 gg. Jetnograficheskij sbornik [An excerpt from a trip to Khiva and some details about the khanate during the reign of Seid-Muhammedkhan, 1856-1880. Ethnographic Collection]. 1862 . P.12, [in Russian].
12. ӨзР ОММ. Қ. 382. Тіз. 1. Іс. 1, [in Russian].
13. ӨзР ОММ. Қ. 382. Тіз. 1. Іс. 3, [in Russian].
14. Asfendiarova S.D., Kunte P.A. Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah [The past of Kazakhstan in sources and materials], (Kaz.kraevoe izdatel'stvo, Alma-Ata, 1935, 300 p.), [in Russian].
15. Maeva N.A. Materialy dlja statistiki Turkestanskogo kraja: Ezhegodnik [Materials for statistics of Turkestan region: Yearbook], (Izd. Turk. stat. k-ta, Saint-Petersburg, 1879, 237 p.), [in Russian].
16. Kaul'bars A.V. Nizov'ja Amu-Dar'i, opisannye po sobstvennym issledovanijam v 1873 g, Zapiski Russkogo Geograficheskogo obshhestva. po obshh. Geogr [The lower reaches of the Amu-Darya, described by his own research in 1873. Notes of the Russian Geographic Society], (SPb-skaja tip. Imp. AN, Saint-Petersburg, 1881, 630 p.), [in Russian].
17. Shalekenov U.H. Kazahi nizov'ev Amudar'I [The Kazakhs of the lower reaches of the Amu Darya], (Izd. «Fan» UzSSR, Tashkent, 1966, 336 p.), [in Russian].
18. Ata-Mirzaev O., Gentshke V., Murtazaeva R. Uzbekistan mnogonacional'nyj: Istoriko-demograficheskij aspekt [Uzbekistan multinational: Historical and demographic aspect], (Izdatel'stvo medicinskoj literatury imeni Abu Ali Ibn Sino, Tashkent, 1998, 159 p.), [in Russian].

19. Bekmahanova N.E. *Mnogonacional'noe naselenie Kazahstana i Kirgizii v jepohu kapitalizma* [Multinational population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in the era of capitalism], (Nauka, Moscow, 1986, 243 p.), [in Russian].

20. *Materialy po obsledovaniju kochevogo i osedlogo tuzemnogo hozjajstva, i zemlepol'zovaniya v Amudar'inskom otdele Syrdar'inskoj oblasti* [Materials on survey of nomadic and sedentary native economy, and land use in the Amu Darya department of Syr Darya province], (Pereselencheskoe upravlenie, Tashkent, 1915, 375 p.), [in Russian].

21. ОZR OMM. Қ. I-715. Tizbe 1. Is. 2. P. 57; ҚR OMM (Қазақстан Республикасының Орталық мұрағат мұражайы) [Central Archive Museum of the Republic of Kazakhstan], 382 қ., Tizbe 1., is 1. [in Kazakh].

22. *Territorija i naselenie Buhary i Horezma. Ch.2. Horezm* [The territory and population of Bukhara and Khorezm. Part 2. Khorezm]. (Tashkent, 1926, 141 p.), [in Russian].

23. ҚҚR OMM (Қарақалпақстан Республикасының Орталық мұрағат мұражайы) [Central Archive Museum of the Republic of Karakalpakstan]. Қ. 12. Tiz. 2. Is. 440, 477, [in Kazakh].

24. ҚҚR OMM. Қ. 12. Tiz. 2. Is. 274. [in Russian].

25. *Materialy Vserossijskih perepisej 1920 goda. Perepis' naselenija v Turkestanskoj Respublike. - Ch. 1. Poselennye itogi. - Vyp. 2. Poselennye itogi Amu-Dar'inskoj oblasti* [Materials of the All-Russian censuses of 1920. Census of the population in the Turkestan Republic. - Ч. 1. Settlement results. - Vol. 2. Settlement totals of the Amu-Darya region. - Tashkent: Central Statistical Institution of the Turkestan Republic], (Izdanie CSU Turkrespubliki, Tashkent, 1923, 29 p.), [in Russian].

26. ҚҚR OMM. Қ. 12. Tiz. 2. Is. 374, [in Russian].

27. ҚҚR OMM. Қ. 12. Tiz. 2. Is. 260, [in Russian].

28. ҚҚR OMM. Қ. 12. Tiz. 2. Is. 442, [in Russian].

29. ҚҚR OMM. Қ. 12. Tiz. 2. Is. 174, [in Russian].

30. ҚҚR OMM. Қ. 12. Tiz. 2. Is. 440, 477, [in Russian].

31. ҚR PM (Prezident Мұражайы), Қ. 139. Tizbe 1, Is 849, [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Қобландин Қалыбек Ибрагимұлы – тарих ғылымдарының докторы, аймақтану кафедрасының оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш. 2, Астана, Қазақстан.

Меңдіқұлова Гүлнара Малбағарқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, қоғамдық пәндер кафедрасы, Қ. Сәтбаев университеті, Алматы, Қазақстан.

Бекжанова Рая Жумановна – халықаралық қатынастар факультеті аймақтану кафедрасының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық

Koblandin Kalybek Ibrahimovich – Doctor of Historical Sciences, Department of Regional Studies. L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Kazakhstan.

Gulnara Malbagarovna Mendikulova – Doctor of Historical Sciences, Professor, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan.

Bekzhanova Raya Zhumanovna – Ph.D. student of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations. L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Kazakhstan.

И.Н. Коновалов^{1*}
М.В. Лапенко²

¹Саратовская государственная юридическая академия, Саратов, Россия
²Информационно-аналитический центр Евразия-Поволжье, Саратов, Россия
*Автор для корреспонденции: i.n.konovалov@mail.ru

Проблема адаптации и социализации мигрантов и вынужденных переселенцев на приграничных территориях Саратовской области

Аннотация. На территории Саратовской области, которая является пограничной с Республикой Казахстан, сложилась стабильная этноконфессиональная архитектура. В области наблюдается атмосфера дружбы и добрососедства, гармонизация межэтнических отношений. Во многом это происходит под влиянием успешно реализуемой здесь органами исполнительной власти, в частности Министерством внутренней политики и общественных отношений Саратовской области, национальной политики. Также важную роль играют национально-культурные объединения и Общественная палата Саратовской области, которые в своей деятельности руководствуются стремлением сохранить и приумножить этнокультурное разнообразие региона. Приграничные районы Саратовской области отличаются не только смешанным этноконфессиональным составом, но также и тем, что привлекают на свои территории мигрантов и вынужденных переселенцев. Для их успешной адаптации в Саратовском регионе реализуются социально значимые проекты, а также проводятся меры профилактики и раннего предупреждения конфликтных ситуаций. Данная статья посвящена анализу итогов реализации одного из таких проектов, в ней представлены результаты проведенного социологического опроса, а также практические рекомендации.

Ключевые слова: российско-казахстанская граница, приграничная область, приграничный регион, приграничные районы, миграция, национальная политика, этно-конфессиональное разнообразие, межэтнические отношения.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-154-161>

Поступила: 11.07.2022 / Одобрена к опубликованию: 24.08.2022

Введение

В рамках реализации проекта «Программа адаптации и социализации мигрантов и вынужденных переселенцев в местах компактного проживания на приграничных территориях Саратовской области», реализованного на средства регионального субсидирования, в период с октября 2021 г. по февраль 2022 г. был осуществлен мониторинг

основных проблем, возникающих у мигрантов, беженцев, вынужденных переселенцев и представителей национальных меньшинств, прибывающих в Саратовскую область, проживающих в Саратовской области, и осуществляющих в регионе, свою трудовую деятельность.

Состоялась презентация проекта в приграничных районах Саратовской области, а также была проведена серия образовательных

вебинаров на платформе Zoom юристами и экспертами Юридической клиники Саратовской государственной юридической академии (СГЮА) по следующим темам:

- «Гражданско-правовое положение мигрантов и вынужденных переселенцев», «Применение семейного законодательства к отношениям с участием мигрантов и вынужденных переселенцев» (доцент Е. А. Мичурина); «Уголовная ответственность за нарушение миграционного законодательства Российской Федерации», «Уголовная ответственность за разжигание межнациональной розни, распространение экстремизма и ксенофобии» (доцент Е. В. Пономаренко);

- «Основания привлечения к административной ответственности мигрантов и вынужденных переселенцев по законодательству Российской Федерации» (доцент В. В. Аржанов); «Особенности регулирования труда работников, являющихся иностранными гражданами или лицами без гражданства», «Прием на работу иностранных граждан-студентов, обучающихся в Российской Федерации» (старший преподаватель О. В. Девятков);

- «Процессуальный статус иностранных лиц при рассмотрении дел судебными органами в Российской Федерации», «Особенности рассмотрения дел судебными органами в Российской Федерации с участием иностранных лиц» (доцент О. В. Николайченко).

В вебинарах принимали участие представители органов местного самоуправления, администрации приграничных районов Саратовской области, Федеральной миграционной службы, представители общественных и некоммерческих организаций, руководители национально-культурных автономий и сами мигранты, беженцы, лица без гражданства [1, 5 с.].

В рамках календарного плана реализации проекта на базе Юридической клиники Саратовской государственной юридической академии была оказана бесплатная

юридическая помощь по следующим отраслям права: административное право; банковское право; гражданский процесс; гражданское право; жилищное право; защита прав потребителей; земельное право; налоговое право; наследственное право; право социального обеспечения; предпринимательское право; семейное право; трудовое право; уголовное право; уголовный процесс. Всего проведено: 339 (из них 108 дистанционно) консультаций.

Методы исследования

В рамках реализации проекта разработаны анкеты для социологического опроса экспертов и социологического опроса мигрантов и беженцев. Социологический опрос мигрантов и беженцев был осуществлен с 20 по 27 января 2022 года в приграничных районах Саратовской области: Александрово-Гайском, Дергачевском, Новоузенском, Озинском и Перелюбском.

Основными задачи социологического опроса стали:

- оценка состояния адаптации и социализации мигрантов и вынужденных переселенцев в местах их компактного проживания, обозначение наиболее острых проблем;

- выявление степени межнациональной напряженности, столкновений и конфликтов межэтнического характера, в которых участвовали мигранты и вынужденные переселенцы;

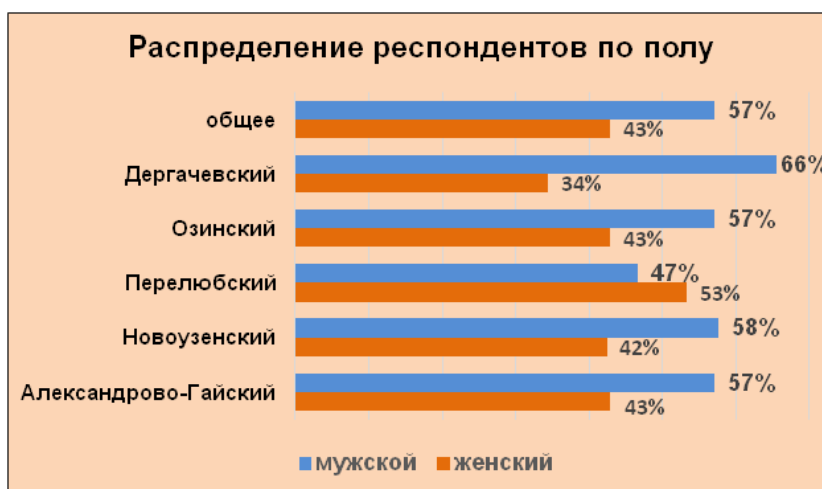
- определение роли различных институтов в решении проблем мигрантов и вынужденных переселенцев;

- предложение мер гармонизации межнациональных отношений в пограничных районах.

Исследование проводилось сотрудниками Центра социально-политических исследований, Юридической клиники и Отделом международных связей Саратовской государственной юридической академии.

В результате проведенных опросов было проанализировано мнение 208 респондентов

Диаграмма 1. Распределение респондентов по полу

(156 мигрантов и 52 экспертов), проживающих на территории указанных приграничных районов Саратовской области.

Выборочная совокупность исследования рассчитывалась в количестве 1% от общего количества мигрантов, зарегистрированных в пограничных районах Саратовской области по состоянию на 01.01.2020 года [2, 43 с.].

Обсуждение

В ходе непосредственного проведения опросов количество опрошенных респондентов, как в целом, так и по отдельным районам по объективным

причинам было скорректировано, что привело к изменениям изначально рассчитанной выборочной совокупности, которая составила по итогам исследования 0,8%. Незначительные колебания выборки в пределах 0,1% качественно не повлияли на репрезентативность исследования. Итоговые показатели количества опрошенных респондентов дают возможность утверждать, что доверительная вероятность (точность) исследования составила около 95%.

Анкетирование респондентов проводилось с учетом их социально-демографических характеристик (пол, возраст, статус, сфера занятости). Опрос проходил на улицах, в

Диаграмма 2. Распределение респондентов по возрасту

Диаграмма 3. Сферы занятости мигрантов

организациях, торговых предприятиях, учебных заведениях (См.: Диаграмму 1).

Общее распределение респондентов по возрасту выглядит следующим образом. От 18-25 лет (13%); от 25-45 (43%); от 45-55 (28%) и старше 55 (16%), что в целом соответствует возрастному соотношению и по районам (См.: Диаграмму 2).

Анализируя статус респондентов, исследователи отмечают, что большая часть опрошенных по всем пяти пограничным районам (78%) постоянно проживает в Российской Федерации, а в Озинском и Александрово-Гайском районах постоянно проживает в России и имеет вид на жительство 100% мигрантов, в Новоузенском 80%. В основном это казахское население. Временную регистрацию имеет (22%) опрошенных. В этой связи, определенный интерес представляют сферы занятости мигрантов (Диаграмма 3).

Как свидетельствует исследование, большинство мигрантов работает в сфере сельского хозяйства (25%). Это выходцы из Казахстана, занимающиеся овцеводством: Александров-Гайский район (39%), Перелюбский (28%), Озинский (25%), Дергачевский (19%), Новоузенский (18%).

На втором месте идет капитальное (19%) и дорожное строительство (15%), но в отдельных районах эти показатели значительно выше. Так, в Дергачевском районе – 28% и 31%,

Перелюбском – 19% и 35%. Как правило, в строительной сфере работают выходцы из Узбекистана, Азербайджана. Например, на весенне-осенние месяцы в Дергачевский район приезжает порядка 180-200 мигрантов из Узбекистана. Они заняты на строительстве трассы Саратов – Озинки.

Также большое количество мигрантов трудится в сфере торговли (19%), общественного питания (12%) и услуг (15%). В Новоузенском районе эти показатели значительно выше средних (28% и 15%). Здесь в данной сфере традиционно трудятся мигранты из Чечни и Армении.

К главным факторам, затрудняющим процесс адаптации, по данным исследования, мигранты и экспертная группа относят социально-бытовые и материальные проблемы (65%), а также ценностные различия (23%), менее значимыми для них являются не знание языка (4%) и тоска по родине (4%).

В процессе трудовой деятельности мигранты сталкиваются с рядом проблем. В первую очередь респонденты указывают на низкий уровень оплаты труда (65%), бюрократические преграды (23%), проблемы с медицинским обслуживанием (17%), миграционной службой (11%), сложности при оформлении документов (8%), произвол работодателей (4%), их отказ в обеспечении мигрантов инвентарем и рабочей одеждой

(3%). В целом на негативное отношение местного населения указывает лишь 3% опрошенных и 1% на унижение или насилие по национальному признаку (6 человек) [3, 8 с.].

Несмотря на перечисленные трудности, поток мигрантов в пограничные районы Саратовской области увеличивается. По данным местных администраций, экспертной группы по состоянию на январь 2022 года, в исследуемых районах выросло число казахов, а Озинский, Перелюбский, Дергачевский районы активно заселяются курдами. По политическим мотивам и в связи с поиском более безопасного места жительства для себя и членов своей семьи в Саратовскую область мигрировало соответственно (13% и 8%). Захотели вернуться на родину (6%) и столько же поменять место жительства (6%). В связи с поступлением в российское учебное заведение приехали в Россию 3% опрошенных, и еще столько же в связи с женитьбой (замужеством).

Главными причинами выбора места работы и временного проживания в Саратовской области явились: возможность найти работу (49%), и стабильная социально-экономическая ситуация (39%). Немаловажным фактором является наличие земляков, приехавших ранее (21%), а также возможность проживания с семьей (12%) и заниматься личным подсобным хозяйством (12%).

На вопрос «Куда Вы обращаетесь в случае нарушения Ваших прав?» почти половина опрошенных заявили, что никуда не обращаются (44%). В диаспоры или национально-культурные автономии обращается 31%, к представителям религиозной общины, религиозным лидерам своей конфессии обращается 19%, в органы местного самоуправления по месту проживания и работы (14%), в правоохранительные органы обращается лишь 9% опрошенных [4, 11 с.].

По данным опроса всестороннюю и востребованную помощь по организации переезда и адаптации, переезжающим на работу и новое место жительства оказывают знакомые или родственники (71% хороших и

отличных оценок). На втором месте находятся диаспоры (69%), на третьем идут национально-культурные организации (62%), органы местного самоуправления (58%), бизнесмены-земляки, ведущие бизнес в России (54%) и далее более мелкие субъекты.

Исследователей интересовала роль национально-культурных объединений (НКО) в содействии социальной адаптации и интеграции мигрантов. По мнению респондентов, НКО в первую очередь должны заняться решением проблем трудовой занятости мигрантов (60%), затем организацией информирования этнических сообществ о состоянии рынка труда (33%), определенное внимание опрашиваемые обращали на решение жилищных и бытовых проблем, получение медицинской помощи (26%), реализацию мероприятий, направленных на повышение уровня знания русского языка, особенно среди молодежи (20%). Также высказывалась просьба об организации консультативной помощи по вопросам правовой грамотности, информированности о культурных традициях и нормах принимающей стороны (13%) [5, 6 с.].

Заключение

По итогам социологического опроса был определен круг рекомендаций со стороны респондентов:

- помогать трудоустройству мигрантов, выделять им дополнительные рабочие места и жилье;
- упростить сбор и оформление документов гражданства для тех, кто хочет проживать в области постоянно;
- оказывать психологическую поддержку мигрантам, поддерживать их традиционные ценности и обычаи;
- выделять дополнительные средства на проведение фестивалей межнациональных культур, на приобретение национальных костюмов, музыкальных инструментов, на изучение национальных языков;
- выписывать в районные библиотеки газеты и литературу на национальных языках;

- активнее привлекать мигрантов в общественную деятельность, создавать межнациональные структуры;
- чаще проводить сходы граждан по вопросам межнациональных отношений;
- оказывать содействие мигрантам в устранении «менталитета беженца».

Параллельно социологическими опросами в приграничных районах также были проведены фокус-группы по противодействию экстремизму и ксенофобии. На протяжении всего периода реализации проекта основные мероприятия освещались в средствах массовой информации, на официальных сайтах организаций и в социальных сетях исполнителей проекта [6, 17 с.].

Полученные в ходе проекта результаты анализа проблем адаптации и социализации мигрантов и вынужденных переселенцев, оценка состояния межнациональных отношений будут в дальнейшем использованы в научных исследованиях, в рекомендациях специализированным органам (ФМС, МВД и др.) и органам исполнительной власти.

Мигранты и беженцы, перемещенные лица и в дальнейшем могут обращаться за юридической помощью в Юридическую клинику Саратовской государственной юридической академии. Материалы вебинаров доступны в открытом доступе, и их можно использовать в работе Общественной палаты Саратовской области, Министерства

внутренней политики и общественных отношений Саратовской области, в деятельности совместных комиссий, занимающихся развитием приграничного сотрудничества России и Казахстана.

Проекты, направленные на адаптацию и социализацию мигрантов и вынужденных переселенцев, проживающих на приграничных территориях Саратовской области, необходимо реализовывать на постоянной основе, чтобы сохранить стабильную этнополитическую ситуацию в регионе и по периметру российско-казахстанской границы, минимизировать возможность обострения межнациональных отношений и создать постоянные форматы юридической поддержки мигрантов и беженцев.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках программы целевого финансирования МОН РК BR10965282 «Казахстано-российская граница: исторический контекст и новая геополитическая реальность». The article has been prepared within the framework of the program of targeted financing of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan BR10965282 «Kazakhstan-Russian border: historical context and new geopolitical reality».

Список литературы

1. Аршинов Ю.Е., Балаян А.А., Лапенко М.В., Лешуков В.С., Миронов С.П. Социальное измерение перспектив евразийской интеграции в контексте приграничного и регионального сотрудничества России и Казахстана. Коллективная монография / Ю.Е. Аршинов, А.А. Балаян, М.В. Лапенко, В.С. Лешуков, С.П. Миронов. – Саратов, 2015. – 201 с.
2. Мякшев А.П. Этническая карта Саратовской области в конце первого десятилетия XXI века: учебное пособие / А.П. Мякшев. – Саратов: Изд-во «Саратовский источник», 2020. – 125 с.
3. Аршинов Ю.Е., Лапенко М.В. Анализ приграничного сотрудничества России и Казахстана в контексте евразийской интеграции (на примере Саратовской области) // Современные евразийские исследования. – 2015. – № 1. – С. 43-49.
4. Дорошин И.А., Коновалов И.Н., Маковский А.А., Панкратов С.А., Слободникова В.С., Суслов И.В., Федоренков Ю.Ю. «Религиозная безопасность в Нижнем Поволжье: современное состояние и тех-

нологии стабилизации»: материалы круглого стола // Известия Иркутского государственного университета. Серия: Политология. Религиоведение. – 2021. – Т. 36. – С. 94-108.

5. Коновалов И.Н. Проблемы межнациональных отношений в современной России (региональные аспекты) // Национально-этнические процессы в региональном политическом пространстве. Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. – 2014. – С. 259-265.

6. Лапенко М.В., Онучко М.Ю. От контактности к барьерности: российско-казахстанская граница и приграничное сотрудничество в условиях пандемии COVID-19 // Постсоветские исследования. – 2021. – Т. 4. – № 7. – С. 604-614.

I.N. Konovalov¹, M.V. Lapenko²

¹Saratov State Law Academy, Saratov, Russia

²The Eurasia-Povolgie Information and Analytical Center, Saratov, Russia

The problem of adaptation and socialization of migrants and internally displaced persons in the border areas of the Saratov region

Abstract. On the territory of Saratov region, which is bordering with the Republic of Kazakhstan, there is stable ethno-religious architectonics. There is an atmosphere of friendship and good neighborliness, harmonization of interethnic relations in the region. In many ways, this is happening under the influence of the national policy successfully implemented here by the executive authorities, in particular the Ministry of Internal Policy and Public Relations of the Saratov Region. The civil society of the Saratov region also plays an important role, which in its activities is guided by the desire to preserve and increase the ethnocultural diversity of the region. The border regions of the Saratov region are distinguished not only by their mixed ethnic-confessional composition but also by the fact that they attract migrants and internally displaced persons to their territories. For their successful adaptation, there are being implemented socially significant projects, as well as preventive measures and early warning of conflict situations. This article is devoted to the analysis of the results of the implementation of one of these projects. It presents the results of a sociological survey, as well as practical recommendations.

Keywords: Russian-Kazakh border, border regions, border areas, migration, national policy, ethnic and confessional diversity, interethnic relations.

И.Н. Коновалов¹, М.В. Лапенко²

¹Саратов мемлекеттік заң академиясы, Саратов, Ресей

²Еуразия-Поволжье ақпараттық-талдау орталығы, Саратов, Ресей

Саратов облысының шекаралас аумақтарындағы мигранттар мен мәжбүрлі қоныс аударушыларды бейімдеу және әлеуметтендіру мәселесі

Аңдатпа. Қазақстан Республикасымен шектесетін Саратов облысының аумағында тұрақты этноконфессиялық сәулет өнері дамыды. Өңірде достық пен тату көршілік, ұлтаралық қарым-қатынасты үйлестіру ахуалы қалыптасқан. Бұл көп жағдайда бұл жерде атқарушы билік органдары, атап айтқанда Саратов облысының Ішкі саясат және қоғаммен байланыс министрлігі сәтті жүзеге асырып жатқан ұлттық саясаттың әсерінен орын алуда. Сондай-ақ Саратов облысының ұлттық-мәдени бірлестіктері мен қоғамдық палатасы маңызды рөл атқарады, олар өз қызметінде аймақтың этномәдени әртүрлілігін сақтауға және арттыруға ұмтылуды басшылыққа алады.

Саратов облысының шекаралас аймақтары тек аралас этноконфессиялық құрамымен ғана емес, сонымен қатар қоныс аударушылар мен ішкі көші-қонды өз аумақтарына тартуымен де ерекшеленеді. Оларды сәтті бейімдеу үшін Саратов облысында әлеуметтік маңызы бар жобалар жүзеге асырылуда, сонымен қатар алдын алу шаралары және шиеленіс жағдайларын ертерек ескерту. Бұл мақала осы жо-

балардың бірін іске асыру нәтижелерін талдауға арналған, онда социологиялық сауалнама нәтижелері, сондай-ақ практикалық ұсыныстар берілген.

Түйін сөздер: Ресей-Қазақстан шекарасы, шекаралық аймақ, шекаралас облыс, шекаралас облыстар, көші-қон, ұлттық саясат, этникалық және конфессиялық әртүрлілік, ұлтаралық қатынастар.

References

1. Arshinov Ju.E., Balajan A.A., Lapenko M.V., Leshukov V.S., Mironov S.P. Social'noe izmerenie perspektiv evrazijskoj integracii v kontekste prigranichnogo i regional'nogo sotrudnichestva Rossii i Kazahstana. Kollektivnaja monografija [The Social Dimension of Eurasian Integration Prospects in the Context of Cross-Border and Regional Cooperation between Russia and Kazakhstan. Collective monograph], (Saratov, 2015, 201 p.), [in Russian].
2. Mjakshev A.P. Jetnicheskaja karta Saratovskoj oblasti v konce pervogo dvadcatiletija XXI veka: uchebnoe posobie [The Ethnic Map of Saratov Region at the End of the First Twenty-First Century: A Study Guide], (Izd-vo «Saratovskij istochnik», Saratov, 2020), [in Russian].
3. Arshinov Ju.E., Lapenko M.V. Analiz prigranichnogo sotrudnichestva Rossii i Kazahstana v kontekste evrazijskoj integracii (na primere Saratovskoj oblasti) Sovremennye evrazijskie issledovanija [Analysis of Cross-Border Cooperation between Russia and Kazakhstan in the Context of Eurasian Integration (on the Example of Saratov Region), Modern Eurasian Studies]. 2015. No. 1. P. 43-49, [in Russian].
4. Doroshin I.A., Konovalov I.N., Makovskij A.A., Pankratov S.A., Slobozhnikova V.S., Suslov I.V., Fedorenkov Ju.Ju. «Religioznaja bezopasnost' v Nizhnem Povolzh'e: sovremennoe sostojanie i tehnologii stabilizacii»: materialy kruglogo stola, Izvestija Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Politologija. Religiovedenie [«Religious Security in the Lower Volga Region: Current State and Technologies of Stabilization»: Proceedings of the Roundtable. Proceedings of the Irkutsk State University. Series: Political Science. Religious Studies]. 2021. Vol. 36. P. 94-108, [in Russian].
5. Konovalov I.N. Problemy mezhnacional'nyh otnoshenij v sovremennoj Rossii (regional'nye aspekty) Nacional'no-jetnicheskie processy v regional'nom politicheskom prostranstve. Materialy Vserossijskoj nauchno-prakticheskoj konferencii s mezhdunarodnym uchastiem [Problems of interethnic relations in modern Russia (regional aspects) National and ethnic processes in the regional political space. Materials of the All-Russian Scientific-Practical Conference with International Participation]. 2014. P. 259-265, [in Russian].
6. Lapenko M.V., Onuchko M.Ju. Ot kontaktnosti k bar'ernosti: rossijsko-kazahstanskaja granica i prigranichnoe sotrudnichestvo v uslovijah pandemii COVID-19. Postsovetskie issledovanija []. 2021. Vol. 4. No. 7. P. 604-614, [in Russian].

Сведения об авторах:

Коновалов Иван Николаевич – доктор исторических наук, профессор кафедры истории, политологии и социологии, Саратовская государственная юридическая академия, Саратов, Россия.

Лапенко Марина Владимировна – кандидат исторических наук, доцент, директор Информационно-аналитического центра Евразия-Поволжье, Саратов, Россия.

Konovalov Ivan Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History, Political Science and Sociology, Saratov State Law Academy, Saratov, Russia.

Lapenko Marina Vladimirovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Director of the Information and Analytical Center Eurasia-Volga Region, Saratov, Russia.

B. Seilkhan*
G.K. Bukeshova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

*Corresponding author: balausa_95_07@mail.ru

New SCO development strategy: analysis of Russia's interests

Abstract. *After the collapse of the Soviet Union, a new geopolitical situation arose, which gave rise to new threats, challenges, and problems, both on the regional and on world stage. The already heterogeneous Central Asia, as well as the neighborhood with Afghanistan, made us think about security and stability in the region. It was then that the historic decision was made to create the SCO.*

It is during this period that the US strategy toward post-Soviet Russia and the country of Central Asia is emerging. The strategy clearly saw the desire of the United States of America to distance new independent states from Russia, which recently were part of the USSR, all this happened against the background of maximum opposition to its renewed self-assertion in the region and in the world.

The problems of cooperation in the field of security were a red thread in all the adopted documents, Russia itself adhered to this idea and insisted during its chairmanship in 2008-2009 and 2014-2015. Further, Russia began to actively promote its interests against the background of the aggravation of relations with the West. It was Russia that initiated its expansion, as well as strengthening cooperation in issues of disarmament, settlement of international and regional problems, the peaceful use of outer space, information security, and the formation of a more equitable international financial structure.

Thanks to Russia, such strong players as India and Pakistan, Belarus in observer status, and Azerbaijan, Armenia, Cambodia, and Nepal as dialogue partners were attracted to this organization.

Keywords: *Shanghai Cooperation Organization, Russia, cooperation, interests, challenges, Afghanistan, regional security, observers, disarmament.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-162-172>

Received: 26.11.2022 / Accepted: 26.08.2022

Introduction

The creation of the Shanghai Cooperation Organization was predetermined by the new geopolitical reality after the collapse of the USSR and the growth of new challenges and threats in the world and regional arena. Security issues, including in connection with the instability in Afghanistan, immediately came to the forefront of the activities of the «Six». In this regard, on the

basis of an agreement between the states, the main goal of the SCO was approved as: strengthening mutual trust and good-neighborliness between the participating countries; promoting their effective cooperation in the political, trade, economic, scientific, technical and cultural fields; jointly ensuring and maintaining peace, security and stability in the region; advancing towards the creation of a democratic, just and rational new international political and economic order. Based

on the main goals of the organization, which we have listed above, we will analyze the work done between Russia and the SCO over these 20 years of cooperation [1].

Consolidation of cooperation in the field of security has always been the cornerstone of Russia's line in the SCO, which it sought to consolidate in every possible way during its chairmanship in the Organization in 2008-2009 and 2014-2015. In 2008-2009, Moscow's most important goal was to ensure further consolidation of cooperation within the SCO, including on the basis of the Agreement on Long-term Good-Neighborliness, Friendship and Cooperation signed in 2007 and in the direction of countering new challenges and threats.

Subsequently, in the context of the complication of its relations with the West, as well as in the light of the further complication of the situation in the world and the region, the eastern vector of foreign policy began to acquire important additional importance for Moscow. This, among other things, led to the further intensification of its activities in the SCO. The manifestation of this trend was the intensification of the line to further increase the political «profile» of the Organization as an influential and promising Eurasian structure. During the presidency in 2014-2015, Russia has once again focused special attention on the problems of regional security, having carried out, in particular a number of measures aimed at improving the already established forms of cooperation and testing new ones. The Ufa SCO Summit was a significant foreign policy victory for Russia. It focused on the adoption of the SCO Development Strategy for the next decade. The common approaches of the Member States were clearly outlined, as the fundamental issues of the modern world order, the problems of disarmament, the settlement of international and regional problems, the peaceful use of outer space, information security, and the formation of a fairer international financial structure.

Almost immediately after the creation of the SCO, Russia advocated the expansion of the Organization. Russia's unconditional achievement during its chairmanship in 2014-2015 was the launch of this process by attracting India

and Pakistan, as well as granting Belarus observer status, and Azerbaijan, Armenia, Cambodia, and Nepal – as dialogue partners. Russia has sent an additional signal in this direction to other SCO member states by supporting the Silk Road Economic Belt initiative put forward by China in 2013 and linking it with the implementation of the tasks of the Eurasian Economic Union.

The preservation role of Russia as one of the main driving forces of the SCO will continue to correspond to its strategic objectives, including the fact that the main element of the conjugation of the interests of the SCO countries in the near future will remain the problem of countering terrorism and extremism.

Materials and methods

When writing a scientific article, the authors used the following methods: a systematic method that made it possible to study Russia's political, economic, and military-strategic interests in the region, as well as within the SCO. The use of the comparative method made it possible to compare the interests of other world powers, in particular China, and Iran. The functional method was used in the study of the interests of world powers, and their optimal interaction in the region. The analysis of relations in politics, economics, and the military-technical sphere was carried out.

Discussion

In 2021, the Shanghai Cooperation Organization celebrated its twentieth anniversary. Its creation followed the logic of the concrete development of the world and regional processes after the collapse of the Soviet Union and the emergence of a new geopolitical reality in this regard, including in Asia, as well as the growing threats of terrorism, separatism, and extremism there [2, 8 p.].

As you know, at the first stage of its existence, the SCO was conceived as a mechanism for maintaining confidence-building measures between Russia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan, on the one hand, and China, on the other. Favorable conditions for this were created

as a result of the signing in 1996 of a corresponding multilateral agreement on confidence-building measures in the military field in the area of the common border, and in 1997 - an agreement on the mutual reduction of armed forces in border areas. All this contributed to the removal from the agenda of the border issue between this part of the former USSR and China. Having put at the forefront of its activities the provision of a stabilizing effect on the situation in the region, the SCO additionally aimed at finding and developing new forms of multilateral cooperation between Russia, China, and the post-Soviet states of Central Asia. The rapprochement of the five countries at first was also dictated by the need to establish a mechanism for developing and agreeing on common positions on the most pressing issues affecting the fundamental interests of the participating States.

After Uzbekistan joined the Shanghai Five, which does not have a common border with China, new challenges, such as terrorism, extremism, separatism, as well as the problem of drug production and distribution, became the priority political topics of the SCO [3, 452-453 p.]. They formed the basis of practical cooperation of the SCO states in the field of security.

The US strategy towards post-Soviet Russia and Central Asia had also been fully determined by the turn of the century. It was based on the desire to detach the new independent states of this area of the former USSR from Moscow as much as possible against the background of maximum opposition to its renewed self-assertion in the region and in the world. The cooling of relations between Moscow and Washington (after the US withdrawal from the ABM Treaty in 2002, the invasion of Iraq in 2003, as well as as a result of later actions, including the expansion of NATO to the east) predetermined the increasing importance of the Shanghai Organization for Russia, which was increasingly rapidly getting rid of the initial distortions on the western flank of its international policy.

The Russian Chinese relations, which were acquiring the character of a strategic partnership, also pushed Moscow to pay increased attention to the SCO. The growing economic power of

the People's Republic of China has led to the intensification of policy not only in the key East Asian direction for Beijing but also in Central Asia. This was dictated to a large extent by the need to search for new economic opportunities for additional resource provision for the national economy, search for new sales markets, etc. After the creation of the SCO, according to most researchers, an unspoken consensus was reached on a certain division of responsibility in the Central Asian region: Russia - ensuring security, including through the CSTO structures, and China - the economic component. The «distribution of roles» of the Organization between the two superpowers was generally welcomed by the Central Asian States, providing them with a wide field for maneuvering in order to maximize their political and economic interests.

A very positive background for the cementing role of Moscow and Beijing in the SCO was also the bilateral Agreement on Good-neighborliness, friendship and Cooperation concluded between them in the same 2001. The participation of Russia and China in the SCO provided them with additional opportunities to set a good example to partners in Central Asia, simultaneously «look out» for each other at the regional level, as well as coordinate their actions (within the framework of the «strategic partnership» proclaimed in the early 2000s) regarding Washington's aspirations to consolidate in this region. Of no small importance for both countries was their joint monitoring of the situation in Central Asia in the light of the disinterest of both Russia and China in its destabilization and radicalization. Security issues, primarily due to instability in Afghanistan, which shares a border with three of the six SCO members, immediately came to the forefront of the activities of the «six». Russia, having shown considerable activity in saturating the Organization's activities with concrete political content, at a meeting in Bishkek (then the «five») in 1999. Russia advocated for its active cooperation in the field of security and development in the Central Asian region [4].

At the 2001 summit, with the energetic involvement of Russia, there were developed common approaches of the Organization's

member countries in the fight against international terrorism and extremism, as well as a mutual obligation not to allow activities in their States that could harm their sovereignty and security. A concrete expression of this was the Convention [1] on Combating Terrorism, Separatism and Extremism signed at the same time, which included, among other things, a specific definition of terrorism, which no other international organization has yet been able to work out. The events of September 11, 2001, in the United States gave a new impetus to the political activation of the Shanghai Six, as well as the new situation in and around Afghanistan after the military operation in this country under the auspices of Washington, as well as as a result of a sharp jump in the illegal production and distribution of drugs from its territory [5].

Developing the topic of cooperation between the participating countries in the field of security, the Russian side focused on the need for the early adoption of basic documents that would make it possible to translate the activities of the «six» into a practical course. Evidence of this was the extraordinary meeting of the SCO foreign ministers initiated by Moscow on January 7, 2002, in Beijing, at which the main topic was the situation in Afghanistan. In particular, the inalienable right of the Afghan people themselves to choose the structures and nature of the authorities was emphasized, and it was noted that attempts to draw the country into the sphere of someone's influence could lead to a new crisis and complication in the regional situation.

In this context, the SCO summit in St. Petersburg on June 7, 2002, became a landmark for the Organization, at which its Charter was adopted, an Anti-Terrorist structure and a Secretariat were created, which turned the SCO into a full-fledged regional organization. Russia sought to proactively consolidate the supporting structures of the member states cooperation in the field of security during its chairmanship in the SCO in 2008-2009 and 2014-2015.

The objective reason for this was the further complication of the situation in the world as a whole and in the Middle East in particular, including as a result of the «color revolutions»,

the failure of numerous attempts by the United States and the West to resolve the situation in Afghanistan, etc. The relentless threat of destabilization in Central Asia itself, the growing process of spreading terrorism, and religious and political extremism in the face of the so-called Islamic State (ISIL) and others in the neighboring regions of the Near and Middle East also had a negative impact on the overall situation.

An additional external impetus to the negative processes was also given by the sharp escalation of the confrontation between Russia and the West in recent years and, as a result, a hard line on its part on the political and economic isolation of Moscow in the international arena. In the new conditions, the eastern vector of foreign policy acquired additional, in a certain sense, vital importance for the country. This has led to the expansion of Russia's relations with Asian countries both on a bilateral and multilateral basis. A natural manifestation of this trend was the intensification of the line to further increase the political «profile» of the SCO as an influential and promising Eurasian structure. The goal of the Russian chairmanship in the Organization in 2008-2009 was to ensure further consolidation of cooperation within its framework, including on the basis of the Agreement on Long-term Good-Neighborliness, Friendship and Cooperation signed at the Bishkek summit in 2007 and in the direction of countering new challenges and threats [6].

The Convention [1] against Terrorism was adopted, which strengthened the legal framework for relevant cooperation within the framework of the «Six», the Program of Cooperation in Combating Terrorism for 2010-2012, as well as an Agreement on the training of anti-terrorist personnel. Considering the virtually deadlocked situation in Afghanistan, Moscow initiated a representative international conference, which ended with the adoption of both a general declaration and separate documents between the SCO and the IRA on countering challenges to regional stability emanating from Afghanistan.

During its next presidency in 2014-2015, Moscow, responding to the challenges of the

time, once again focused special attention on the problems of regional security, holding, among other things, a number of activities aimed at improving the already established forms of cooperation and testing new ones. The main attention was paid to three main issues of primary importance for improving the policy of the «six».

These are the elaboration of a new Strategy for its development for the next decade, the launch of the process of accession to the Organization of India and Pakistan, as well as the formulation of a common approach of the member states to the idea of the Silk Road Economic Belt (SREB) put forward by China in 2013. Its implementation (in addition to the geo-economic component) would have the most important geopolitical significance both for the initiator of the idea and for other participants of this mega project.

The July 2015 summit in Ufa, of course, took a special place in the further strategic development of the «six». Against the background of the ongoing degradation of relations between Moscow and the West and the increasing conflict potential in the wake of events in Ukraine, the results of the meeting of the heads of the state became a significant foreign policy victory for Moscow. At the same time, the next BRICS summit held there, in Ufa, gave an additional political sound to the new dimension of international cooperation that is gaining momentum outside the framework of the participation of the traditional Western community in it.

The documents adopted in Ufa, including the SCO Development Strategy, clearly outlined the common approaches of the member states to the fundamental issues of the modern world order, to the problems of disarmament, the settlement of international and regional problems, the peaceful use of outer space, information security, and the formation of a more equitable international financial structure. Among the priorities of the «six» in the near future is the need for further comprehensive strengthening of cooperation in the political sphere, increasing concerted efforts to ensure regional security, and countering traditional and new challenges and threats. Considering the new regional realities and the

danger common to all SCO member states of the spread of the militaristic ideology and practice of ISIS, an agreement on strengthening cooperation on a wide range of countering the activities of international terrorist organizations, including preventing the involvement of citizens of their states in them, has become a very significant factor. At the same time, it is quite obvious that with the expansion of the activities of the «Islamic State» predicted by the majority of the expert community in the near future (its military and political activation in Afghanistan, including the extremists of the Central Asian Islamic Movement of Turkestan, the Uighur Islamic movement of East Turkestan, the so-called Caucasus Emirate, etc.), the SCO states will objectively push to further strengthen the anti-terrorist component of the Organization's activities.

After the upcoming formal accession of India and Pakistan to the «six», this task will certainly not lose its relevance. Noteworthy in this context was the holding in Moscow on the eve of the Ufa summit of a high-level Conference on Security and Stability in the SCO region, which again emphasized its quality as «one of the keys and effective international platforms for conducting a broad dialogue ... on countering traditional and new challenges and threats» [7].

Striving to expand the SCO's regional weight in every possible way, primarily in the framework of countering alarming new trends in the field of security, Russia has been advocating for the expansion of the Organization almost from the very beginning of its organizational design. Already in the early years of the SCO's existence, the main criteria, and principles for the admission of new members were developed.

However, until 2006, by mutual agreement of the participating countries, a moratorium was imposed on the process. This period was used for further institutional strengthening of the Organization and expansion of spheres and formats of interaction within its framework. The negative evolution of the situation in the sphere of regional and international security, including the increasingly topical issues of terrorism and security for the SCO zone, primarily due to the

constantly worsening instability in Afghanistan, prompted a gradual change in this approach. At the Dushanbe Summit in 2014, the work on the elaboration and coordination of all the details related to the procedure for expanding the Organization has been completed. The unconditional achievement of the Russian chairmanship in 2014-2015 was the launched process of SCO expansion at the expense of India and Pakistan, as well as the granting of observer status to Belarus, and dialogue partners to Azerbaijan, Armenia, Cambodia, and Nepal.

The conclusion (after the Ufa summit) of an international agreement on its nuclear program was good news for Tehran, which has long aspired to join the Shanghai Club. The opening prospects of Iran's admission to full membership of the Organization would significantly strengthen its political component on the western flank. In this regard, the confirmation of the relevant application of Tehran in Ufa was strategically significant. A positive external background for moving forward is the expansion of cooperation between this country and China that has emerged after the lifting of sanctions from Iran, Beijing's support for Russia's actions in the Syrian direction, and new opportunities for Russian-Iranian cooperation, not to mention Tehran's common interest with the states of the Shanghai Organization in stabilizing Afghanistan and countering ISIS on this flank. But although at the summit in Tashkent in June 2016 the SCO heads of State once again stressed the openness of the Organization to the accession of interested states that meet the criteria and conditions contained in the Organization's regulatory documents, such closest applicants as Tehran and Kabul continue to remain on the waiting list.

At the same time, the Russian president emphasized in Tashkent that by now «there are no obstacles left for a positive consideration of Tehran's application,» which was officially supported by Beijing. The expansion of the SCO, despite the appearance of certain technical and other problems, is certainly strategically beneficial both for Russia and the foreign policy ambitions of the Organization itself. This would

strengthen the SCO's international authority and strategic viability and would bring it to a new geopolitical height. At the same time, even at the most superficial glance, it is quite obvious that the evolution of the «six» will become for it not only the most important frontier of development but also a serious internal challenge. In particular, it will focus on the rapid integration of new members into all the structures of the Organization and ensure in the new conditions not only the preservation but also the improvement of the effectiveness of cooperation mechanisms - from the grassroots to the highest [8].

According to the Doctor of Economics, Professor Xin Li (Director of the Research Institute of Eurasian Studies, Center for International Legal Training and Cooperation of the SCO) «Fast Expansion of SCO will Significantly Reduce the Efficiency of Cooperation Russia's fantasy about coordinating into "Greater Europe" was broken and because of NATO's development toward the east, Russia needed to break out «toward the east» with the Eurasian Economic Union and open up a "Greater Eurasia" strategic space. The "Greater Eurasia" strategic space is to change Russia from a Eurasian scaffold into the core of the rising "Greater Eurasia" and to utilize the «non-Western Greater Eurasia» as an international coalition to face the US and the West. To this end, Russia sees the extended SCO as the institutional stage for "Greater Eurasia" and in 2017 effectively brought India and Pakistan, with their troublesome inconsistencies, into the SCO, with Iran and Mongolia turning out to be full individuals sooner rather than later. As per Russia's desires, Belarus, Armenia, Azerbaijan, Afghanistan, and Syria ought to likewise join the SCO.

In this manner, from one viewpoint, an expanded SCO upgrades the international credits and the chance of a bipolar example of conflict with the West, consequently diminishing the need and plausibility of monetary collaboration. Then again, the extending contrasts between the part states and the constraints of the «agreement» guideline have fundamentally diminished the productivity of financial collaboration in the

SCO. Specifically, the hostile inconsistencies and clashes among India and Pakistan, as well as the opposition among India and China for extraordinary power status and regional debates have seriously limited participation in different fields inside the structure of the SCO» [9]

Parallel to the ongoing political processes in the SCO in terms of increasing the anti-terrorist component in its activities, the need to eliminate a significant gap between the political and economic tracks of the Organization's activities remains an urgent task. If there are a lot of good groundwork in security cooperation, a broad agenda has been developed and clear coordination has been established, then certain progress is only being planned on the second track. The continued inertia in this matter is directly related to the lack of all-Russian sources of financing for project activities. For many years, efforts have been directed at the further development of economic ties within the Organization to reach agreements on the creation of its own financial and credit institutions, the development of multilateral cooperation in various industries, including through the implementation of joint projects using the potential of the Business Council and Interbank Association initiated by Russia in the middle of the decade. At the same time, it was hardly possible to attribute to new ideas and proposals the intentions of the member states confirmed at the 2015 summit to continue working on the creation of the Development Fund (Special Account) and the SCO Development Bank, the statement of interest in cooperation in the trade and economic sphere, the expediency of «pushing» to implement the agreements already reached, as well as in continuing work on the List of measures for the further development of the SCO project activities for 2017-2021.

The above-mentioned problems of financial support for its project activities are also waiting for its final decision, not to mention the most difficult work to concretize and harmonize the positions of the participating States on various aspects of the multi-purpose SREB project and its interconnection with other structures of regional economic development. In particular, the acceleration of the entry into force of the

Agreement on the Creation of Favorable Conditions for International Road Transport, signed on the sidelines of the meeting of the SCO heads of State in 2014 in Dushanbe, also requires special attention. Against this background, prospects for a qualitative breakthrough in the economic dimension of activities within the framework of the «six» were opened as a result of the promotion of the Chinese Silk Road Economic Belt Initiative (SREB) in 2013. By supporting this idea and linking it with the implementation of the tasks of the Eurasian Economic Union (EAEU), which entered into force in 2015 with the participation of a number of SCO members, Russia thereby sent an additional positive signal to other member states, as well as observers at the Organization. Joint work in this direction could give a significant impetus to the implementation of the task of ensuring the interconnection of the SREB with the EAEU [10].

Beijing's willingness to pair the Economic Belt with the activities of the Eurasian Economic Union, as well as the agreements on relevant consultations and information exchange reached at the summits in Ufa and then in Tashkent, could provide the SCO with opportunities to enter into this new mega project in detail. Thus, the proposal of the People's Republic of China would be given the form not only of the Chinese initiative itself but of an undertaking associated with the relevant activities of the Shanghai Organization. Such a development, among other things, would significantly smooth out the lingering opinion about the current inability of the «six» (due to tactical differences among its members) to actively launch a program of joint economic projects. The fact that the relevance of the creation of the SCO Development Bank in this context has recently significantly decreased is evidenced by the recent creation by Beijing of the Asian Infrastructure Investment Bank. Its co-founders, in addition to Russia, included all the Central Asian members of the SCO, as well as India, Pakistan, and Iran.

The relevance for the SCO of concentrating efforts on the economic track of its activities is also predetermined by new global trends in international economic relations. First of all,

we are talking about Washington's initiatives on Trans-Pacific and Transatlantic Partnership projects. Their implementation can, in essence, replace the WTO and create a new global economic configuration with the leading role of the United States. And although they are directed primarily against the growing economic power of China and its international integration projects, they should additionally encourage the SCO Club to act more decisively in search of its niche in the global economy, in particular, through the interconnection between the EAEU and the SREB. A certain incentive for this could be the results of the May 2016 meeting of the Supreme Eurasian Economic Council in Astana, which discussed the formation of a single energy market of the Union, as well as the issue of negotiations on the formalization of business cooperation between the EAEU and China.

At the same time, in general, the desired mobility of the SCO in the economic direction is not yet visible, and in terms of the link between the Eurasian Trade Union and the Economic Belt, the approach of the member states has until recently continued to be limited to formulations of a fairly general nature. Although another confirmation at the anniversary summit of the SCO in 2016 of support for the SREB initiative and the speedy implementation of agreements between the heads of government of the SCO states at the end of last year.

As well as the emphasis made by the heads of state at the meeting in Tashkent on the desire to achieve the integration of national development strategies and strengthen the coordination of their trade and economic programs can give momentum to the development of the economic component in the SCO's activities. V.V. Putin's recent initiatives at the St. Petersburg International Economic Forum in June 2016 on a large Eurasian partnership with the participation of the EAEU, China, India, Pakistan, and Iran also gave an additional impetus to the movement towards the creation of a broad Eurasian economic space. This idea, as expressed by V.V. Putin earlier, at the Russia-ASEAN summit in Sochi, the idea of cooperation through the EAEU-SCO-ASEAN was also supported by the Chinese side.

The results of the study

Last year's summit of the «six» in Ufa and the current anniversary in Tashkent could not but cause increased attention in the West and, in particular, in the United States, although their media did not particularly favor them with wide coverage. Nevertheless, recognizing the growing influence and authority of the Organization, its pronounced desire to strengthen cooperation in the field of security, as well as the emerging new horizons in Eurasian economic cooperation, Washington is closely following the evolution of the SCO, declaring its promising readiness to interact with it. The subject of special attention is the economic aspect, in connection with which the United States is already discussing with Beijing possible joint steps within its SREB initiatives. Washington is interested, first of all, in ensuring that the Pacific reversal of Chinese proposals – the «Maritime Silk Road of the XXI century» – does not undermine American hegemony in the Asia-Pacific region. The land component of the SREB project is of interest to the United States, first of all, in connection with its policy in Central, South Asia, and Afghanistan.

Further strengthening of the SCO, including at the expense of the economic bloc, can be considered as a definite threat to American positions in the region. Washington's attempts to link the Economic Belt plan with its previously proposed New Silk Road project, as well as the «Heart of Asia» mechanism (the Istanbul Process), can also be aimed at preventing such a scenario. At the same time, he is showing increasing interest in establishing cooperation with China in Central Asia, including as part of the search for a new strategy after the withdrawal of NATO troops from Afghanistan.

While showing no particular concern about Beijing's growing influence in the region, the United States at the same time does not hide its negativity about Russia's role here, which is to some extent shared in the Central Asian states. It cannot be ruled out that Washington, coordinating its actions with China in Afghanistan (in particular, on possible negotiations with

the Taliban), as well as in the Central Asian dimension, considers certain cooperation here as a kind of balance to its turbulent relations with Beijing in Southeast Asia. Thus, the US Administration also secretly pursues the goal of sowing distrust between Russia and China in this SCO region and, accordingly, weakening the Organization itself. The visit of US Secretary of State John Kerry to Central Asia in November 2015 was also very indicative in this regard, during which Washington's readiness for further comprehensive and substantive cooperation with the countries of the region was confirmed, for which, in particular, there was created a

mechanism for regular contacts of foreign ministers in the 5+1 format. The main thing is that the SCO has adopted the Ufa Declaration and the SCO Development Strategy until 2025. In order not to lose the pace set by the SCO since the Ufa summit, there will be required serious additional efforts. The anniversary meeting of the heads of the SCO member states held in Tashkent this June confirmed the preservation of the positive dynamics gained by the Organization. The final stage of the admission of India and Pakistan to its membership was launched. Delaying the process could lead to significant image and political costs for the SCO.

References

1. Совместное коммюнике по итогам двадцатого заседания Совета глав правительств (премьер-министров) государств-членов Шанхайской организации сотрудничества. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <http://rus.sectsc.org/documents/> (дата обращения: 12.10.2021).
2. Барский К.М. Шанхайская организация сотрудничества: новое слово в мировой политике // Стратегия России в Центральной Азии и Шанхайской организации сотрудничества. Центр изучения Восточной Азии и ШОС ИМИ МГИМО (У) МИД России. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: http://mgimo.ru/files2/y04_2012/221821/imi-20.pdf (дата обращения: 12.10.2021).
3. Князев А.А. «Шанхайский процесс» и место КНР в сфере обеспечения региональной безопасности // Афганский кризис и безопасность Центральной Азии (XIX – начало XXI в.). Душанбе: Дониш, 2014.
4. Коновалов М. А. Россия - ШОС: некоторые элементы стратегии // Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-shos-nekotorye-elementy-strategii> (дата обращения: 01.11.2021).
5. Клишина Е.С., Киселева А.Ю. Принятие решений в США После событий 11 сентября 2001 года в действиях армии в Афганистане и внутренней политике [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prinyatie-resheniy-v-ssha-posle-sobytiy-11-sentyabrya-2001-goda-v-deystviyah-armii-v-afganistane-i-vnutrenney-politike> (дата обращения: 01.11.2021).
6. Лузянин С., Хуашэн Ч. (2016) Российско-китайский диалог: модель 2016: доклад РСМД. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <http://russiancouncil.ru/common/upload/Russia-China-Report25.pdf> (дата обращения: 12.10.2021).
7. Орлов А. Исламское государство: феномен, эволюция, перспективы: аналитические доклады ИМИ МГИМО (У) МИД России. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: [http://mgimo.ru/upload/2016/01/andoc-1\(45\)_2016.pdf](http://mgimo.ru/upload/2016/01/andoc-1(45)_2016.pdf) (дата обращения: 12.10.2021).
8. Стивен Арис, Шанхайская организация сотрудничества в материалах и оценках западных исследователей // Вестник РУДН. Серия: Политология. 2008. №1. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/shanhayskaya-organizatsiya-sotrudnichestva-v-materialah-i-otsenkah-zapadnyh-issledovateley> (дата обращения: 01.11.2021).
9. Ли С. Итоги 20-летия экономического сотрудничества ШОС и перспективы развития [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: [10.26794/2587-5671-2021-25-3-159-174](https://doi.org/10.26794/2587-5671-2021-25-3-159-174) (дата обращения: 24.08.2022).
10. Степанов Н.С., Соколовская Е.А. ШОС и ЕАЭС как основа будущего большого Евразийского партнерства // Дискуссия. 2018. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/shos-i-eaes-kak-osnova-buduschego-bolshogo-evraziyskogo-partnerstva> (дата обращения: 01.11.2021).

Б. Сейлхан, Г.К. Букешова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

ШЫҰ-ның жаңа даму стратегиясы: Ресейдің мүдделерін талдау

Аңдатпа. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін жаңа геосаяси жағдай туындады, бұл аймақтық және әлемдік аренада жаңа қауіп-қатерлерді, сын-қатерлер мен проблемаларды туындатты. Онсыз да бір-келкі емес Орталық Азия, сондай-ақ Ауғанстанмен көршілестік адамдарды аймақтағы қауіпсіздік пен тұрақтылық туралы ойлануға мәжбүр етті. Дәл сол кезде ШЫҰ құру туралы тарихи шешім қабылданды.

Дәл осы кезеңде АҚШ-тың посткеңестік Ресейге және Орталық Азия елдеріне қатысты стратегиясы пайда болды. Стратегияда Америка Құрама Штаттарының жаңадан тәуелсіз мемлекеттерді Ресейден алшақтату ниеті айқын көрінді, олар жақында КСРО құрамында болған кезде, мұның бәрі оның аймақтағы өзін-өзі қайта бекітуіне барынша қарсылық көрсету фондында болды. және әлемде.

Қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық мәселелері барлық қабылданған құжаттарда ортақ тақырып болды, Ресейдің өзі бұл идеяны ұстанып, 2008–2009 және 2014–2015 жылдардағы төрағалық кезінде табандылық танытты. Одан әрі Ресей Батыспен қарым-қатынастың шиеленісуі аясында өз мүдделерін белсенді түрде алға тарта бастады. Оның кеңеюіне, сондай-ақ қарусыздану, халықаралық және аймақтық проблемаларды шешу, ғарыш кеңістігін бейбіт мақсатта пайдалану, ақпараттық қауіпсіздік, неғұрлым әділ халықаралық қаржы құрылымын қалыптастыру мәселелері бойынша ынтымақтастықты нығайтуға бастамашы болған Ресей болды.

Ресейдің арқасында бұл ұйым Үндістан мен Пәкістан, бақылаушы мәртебесіндегі Беларусь және диалог бойынша серіктес ретінде Әзірбайжан, Армения, Камбоджа және Непал сияқты мықты ойыншыларды тартты.

Түйін сөздер: Шанхай ынтымақтастық ұйымы, Ресей, ынтымақтастық, мүдделер, қиындықтар, Ауғанстан, аймақтық қауіпсіздік, бақылаушылар, қарусыздану.

Б. Сейлхан, Г.К. Букешова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Новая стратегия развития ШОС: анализ интересов России

Аннотация. После распада советского союза возникла новая геополитическая ситуация, которая породила новые угрозы, вызовы и проблемы, как на региональной, так и на мировой арене. Уже неоднородная Центральная Азия, а также соседство с Афганистаном заставили задуматься о безопасности и стабильности в регионе. Именно тогда было принято историческое решение о создании ШОС.

Именно в этот период и вырисовывается стратегия США в отношении постсоветской России и стран Центральной Азии. В стратегии четко выделось желание Соединенных Штатов Америки отдалить от России новые независимые государства, которые недавно, когда находились в составе СССР, все это происходило на фоне максимального противодействия ее обновленному самоутверждению в регионе и в мире.

Красной нитью во всех принятых документах проходили проблемы сотрудничества в области безопасности, этой мысли придерживалась сама Россия и настаивала во время ее председательства в 2008–2009 и 2014–2015 гг. Далее Россия стала еще активно продвигать свои интересы на фоне обострения отношений с Западом. Именно Россия стала инициатором ее расширения, а также усиления сотрудничества в вопросах разоружения, урегулирования международных и региональных проблем, мирного использования космоса, информационной безопасности, формирования более справедливой международной финансовой структуры.

Благодаря России в данную организацию были привлечены такие сильные игроки как Индия и Пакистан, Белоруссия в статусе наблюдателя, а Азербайджан, Армения, Камбоджи и Непалу как партнеры по диалогу.

Ключевые слова. Шанхайская организация сотрудничества, Россия, сотрудничество, интересы, вызовы, Афганистан, региональная безопасность, наблюдатели, разоружение.

References

1. Sovmestnoye kommyunike po itogam dvadtsatogo zasedaniya Soveta glav pravitel'stv (premyer-ministrov) gosudarstv-chlenov Shankhayskoy organizatsii sotrudnichestva. [Joint communiqué following the twentieth meeting of the Council of Heads of Government (Prime Ministers) of the Member States of the Shanghai Cooperation Organization], Available at: <http://rus.sectsc.org/documents/>, [in Russian], (accessed 12.10.2021).
2. Barskij K.M. (2012) Shanhajskaja organizacija sotrudnichestva: novoe slovo v mirovoj politike [Shanghai Cooperation Organization: a new word in world politics], (Strategija Rossii v Central'noj Azii i Shanhajskoj organizatsii sotrudnichestva / pod red. A.V. Lukina). (Centr izuchenija Vostochnoj Azii i ShOS IMI MGIMO (U) MID Rossii. M.: MGIMO-Universitet). Available at: http://mgimo.ru/files2/y04_2012/221821/imi-20.pdf, [in Russian], (accessed 12.10.2021).
3. Knjazev A.A. «Shanhajskij process» i mesto KNR v sfere obespechenija regional'noj bezopasnosti [The «Shanghai process» and the place of the PRC in the field of ensuring regional security], (Afganskij krizis i bezopasnost' Central'noj Azii (HHH – nachalo HHI v.) [The Afghan Crisis and Security in Central Asia (19th - early 21st century)]. Dushanbe, Donish, 2014, [in Russian].
4. Konarovskij M. A. Rossija - ShOS: nekotorye jelementy strategii [Russia - SCO: some elements of the strategy], Vestnik mezhdunarodnyh organizacij: obrazovanie, nauka, novaja jekonomika. 2016. No.4. [Bulletin of international organizations: education, science, new economy]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-shos-nekotorye-elementy-strategii>, [in Russian], (accessed 01.11.2021).
5. Klishina E.S., Kiseleva A.Ju. Prinjatje reshenij v SShA Posle sobytij 11 sentjabrja 2001 goda v dejstviah armii v Afganistane i vnutrennej politike [Decision-making in the United States After the events of September 11, 2001 in the actions of the army in Afghanistan and domestic politics] Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/prinyatie-resheniy-v-ssha-posle-sobytyj-11-sentyabrya-2001-goda-v-deystviah-armii-v-afganistane-i-vnutrennej-politike>, [in Russian], (accessed 01.11.2021).
6. Luzjanin S., Huashjen Ch. (2016) Rossijsko-kitajskij dialog: model' 2016 [Russian-Chinese Dialogue: Model' 2016], Available at: <http://russiancouncil.ru/common/upload/Russia-China-Report25.pdf>, [in Russian], (accessed 12.10.2021)
7. Orlov A. Islamskoe gosudarstvo: fenomen, jevoljucija, perspektivy [Islamic state: phenomenon, evolution, prospects] (Analiticheskie doklady IMI MGIMO (U) MID Rossii. Available at: [http://mgimo.ru/upload/2016/01/an-doc-1\(45\)2016.pdf](http://mgimo.ru/upload/2016/01/an-doc-1(45)2016.pdf), [in Russian], (accessed 12.10.2021)
8. Stiven Aris. Shanhajskaja organizacija sotrudnichestva v materialah i ocenkah zapadnyh issledovatelej [Shanghai Cooperation Organization in Materials and Evaluations by Western Researchers], Vestnik RUDN. Serija: Politologija. 2008. No. 1 [Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Political Science.]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/shanhajskaja-organizacija-sotrudnichestva-v-materialah-i-otsenkah-zapadnyh-issledovatelej>, [in Russian], (accessed 01.11.2021)
9. Li Xina. The Results of the 20-Year Economic Cooperation of the Shanghai Cooperation Organization and its Development Prospects. Available at: [10.26794/2587-5671-2021-25-3-159-174](https://doi.org/10.26794/2587-5671-2021-25-3-159-174), (accessed 24.08.2022).
10. Stepanov N.S., Sokolovskaja E.A. ShOS i EAJeS kak osnova budushhego bol'shogo Evrazijskogo partnerstva [The SCO and the EAEU as the basis for the future great Eurasian partnership], Diskussija [Discussion]. 2018. No. 4 (89). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/shos-i-eaes-kak-osnova-budushhego-bolshogo-evrazijskogo-partnerstva>, [in Russian], (accessed 01.11.2021)

Information about the author:

Seilkhan Balausa – Ph.D. in Regional Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Bukeshova Gulnara Kosayevna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Сейлхан Балауса – Аймақтану кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан.

Букешова Гүльнара Косаевна – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан.

А.С. Шенин
А.Ж. Раимжанова*

Университет Нархоз, Алматы, Казахстан

*Автор для корреспонденции: Aigerim.raimzhanova@narhoz.kz

Восприятия студентами Республики Казахстан евразийской интеграции: основные видения перспектив

Аннотация. Цель исследования – выявить восприятие и оценки Евразийского экономического союза среди студентов Казахстана с целью выработки рекомендаций по дальнейшему развитию интеграционного объединения.

Методология – исследование проведено на основе опроса более 130 респондентов из 10 университетов Республики Казахстан, после чего была сделана подробная интерпретация ответов.

Оригинальность – оригинальность характеризуется узким фокусом выбранного исследования и отсутствием аналогичных исследований в странах ЕАЭС в последние годы.

Результаты исследований – опрос позволил выявить три основных видения интеграции со стороны студентов Республики Казахстан. Первый представляет собой дальнейшее усиление интеграции и перевод ее эволюции в европейское русло на примере модели ЕС, второй – «национально ориентированный» – выступает либо за серьезные ограничения полномочий интеграционного объединения, либо за его ликвидацию, и третий – представляется компромиссным гибким подходом, который позволяет формировать политику исходя из конкретной ситуации. По итогам стоит отметить не только различные мнения у будущей элиты Казахстана, но и слабое знание ЕАЭС как такового, что позволяет сделать рекомендацию для Евразийской экономической комиссии и заинтересованных акторов о необходимости усиления информирования населения стран-участниц ЕАЭС о плюсах интеграции.

Выводы могут быть использованы странами-участницами ЕАЭС и ЕЭК при планировании долгосрочных стратегий или политики действий.

Ключевые слова: ЕАЭС, студенты, ЕЭК, евразийская интеграция.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-173-184>

Received: 27.05.2022 / Accepted: 07.08.2022

Введение

Основанием для исследования стал тот факт, что даже спустя более 25 лет после предложения первого президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева создать Евразийский Экономический Союз концепция тесной интеграции по-прежнему

встречает регулярную критику. Противники евразийского объединения аргументируют свою позицию, во-первых, неравным весом участников ЕАЭС, где экономически и политически преобладает Российская Федерация, а во-вторых, отсутствием видимых результатов, при которых обычный гражданин мог бы сказать, что «ЕАЭС мне

помог» или «ЕАЭС сделал мою жизнь лучше» [1]. Одновременно с этим стоит заметить, что критики редко предлагают альтернативу, предпочитая интеграции вариант национального государства, которое не обременено политическими и экономическими союзами с передачей части суверенитета в наднациональные органы [2].

Сегодня можно сказать, что интеграция в рамках ЕАЭС развивается достаточно успешно, но возникает вопрос - если существующее положение дел не устраивает часть населения стран союза, то какой же тогда должна быть идеальная интеграция? Как должна координироваться внутренняя и внешняя политика и распределяться финансовые ресурсы? Нужны ли общие вооруженные силы и как устанавливаются стандарты в образовании, медицине, социальных выплатах? Поиск ответов именно на эти вопросы и является главной целью исследования.

Данная работа посвящена оценке интеграционных процессов в Республике Казахстан, в которой широкий плюрализм мнений позволяет получить достаточно объективную картину об относительном расколе по вопросу дальнейшего углубления интеграции в рамках ЕАЭС [3]. Важно также отметить, что в качестве респондентов были выбраны исключительно студенты высших учебных заведений Республики Казахстан - будущая элита страны, чьи взгляды и знания будут определять дальнейшее движение интеграционных процессов.

Данное исследование не претендует на истину в последней инстанции и является мини-обзором, отражающим тренды среди достаточно широкой, разнородной и самой активной прослойки населения Казахстана. Работа будет полезна исследователям, функционерам Евразийской Экономической Комиссии, преподавателям, студентам и все тем, кому интересна тема развития интеграционного взаимодействия в Евразии.

Актуальность исследования объясняется сразу несколькими факторами. Во-первых, личным интересом исследователя к данной тематике; во-вторых, после прекращения

публикаций «Интеграционного барометра ЕАБР» от Евразийского банка развития резко сократилось количество социологических исследований, чьи данные позволяли корректировать интеграционную повестку дня; и, в-третьих, пандемия коронавируса COVID-19 и глобальные экономические проблемы затормозили развитие интеграции и данное исследование может предоставить пищу для размышления о дальнейших путях развития ЕАЭС [4]. Относительный интерес здесь представляет запущенный «Интеграционный бизнес-барометр», однако его данные могут лишь частично быть использованы для данного исследования [5]. Также, проводились отдельные страновые исследования по ожиданиям граждан от вступления в ЕАЭС, например, в Узбекистане, однако оно не включало в себя

Как отмечалось, главной целью исследования является поиск ответа на вопрос: «Как видит идеальную интеграцию будущая элита стран-участниц ЕАЭС?». В рамках данного исследования – в Республике Казахстан.

Для достижения поставленной цели автором определены три основные задачи, через решение которых можно будет ответить на главный вопрос. Первая задача - выяснить взгляды казахстанских студентов на политическое взаимодействие стран ЕАЭС, включая вопросы председательства и использования вооруженных сил; вторая - понять их предпочтения в экономической сфере; и третья - получить ответы на перспективы развития социокультурного взаимодействия.

В итоге исследование призвано продемонстрировать основные «болевые точки» и моменты согласия или не согласия с текущим направлением интеграционной активностей в рамках ЕАЭС среди студенческого сообщества Республики Казахстан.

Методология исследования

Методология исследования строится на социологическом опросе студентов высших учебных заведений республики

Казахстан. В нем приняли участие студенты русских, казахских и английских групп обучения из ведущих университетов по всей стране. В частности, можно назвать Евразийский Национальный Университет им. Л.Н.Гумилева (ЕНУ), НАО «Университет Нархоз», Кокшетауский Государственный Университет им. Ш. Уалиханова, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахский Национальный Аграрный Университет, Университет Международного Бизнеса (UIB), АО «Университет КИМЭП» и другие. Всего – 134 респондента.

В ходе предварительной работы с отдельными фокус-группами студентов были разработаны 15 вопросов, которые затрагивают основные аспекты интеграции стран ЕАЭС - процесс принятия решений, процесс распределения денежных средств, льготы и бонусы для населения, прозрачность национальных границы и т.д. Анализ ответов представлен в виде последовательной интерпретации каждого вопроса и финальных выводов. Важно подчеркнуть, что студентам предлагалось не просто ответить на вопросы на основе своих знаний, а представить каким должен быть «идеальный ЕАЭС», согласно собственным представлениям.

В данном исследовании сознательно не приводится разделение по университетам, курсам и языковым группам, поскольку главной задачей было отразить тренды в студенческой среде, а не различия в восприятии евразийской интеграции в разных университетах. Более того, сравнительно небольшой размер выборки мог бы исказить результаты по отдельным группам.

Исследование взглядов на развитие политического блока ЕАЭС

Вопросы первого блока фокусируются на самых важных аспектах политического взаимодействия стран-участниц ЕАЭС – «как формируется руководство», «как принимаются решения», «какой необходим баланс между общей и национальной политиками», «как реализуется

взаимодействие с внешними структурами (НАТО, ЕС, ООН, ВТО)» и «как использовать вооруженные силы». Интерпретация ответов позволит сформулировать видение политической структуры идеального ЕАЭС.

Первый вопрос «В идеальном ЕАЭС общее политическое руководство осуществляется...» демонстрирует, что среди студентов существует явный плюрализм мнений с существенным уровнем поддержки каждого из трех вариантов (Рисунок 1). Так, почти половина голосов (48%) была отдана варианту «Координируется Евразийской комиссией (с поочередным председательствованием)», как это происходит в Европейском Союзе или Совете Безопасности ООН. Треть голосов (30%) поддержала «Голосование по каждому вопросу отдельно», и пятая часть респондентов (22%) предпочли вариант «Единым правительством» по примеру СССР.

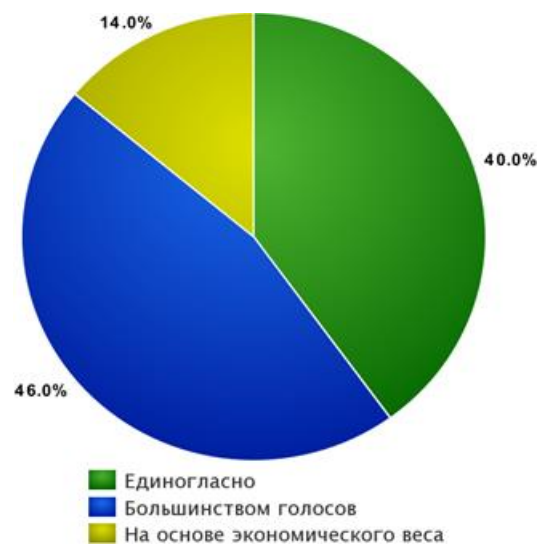

Рисунок 1. «В идеальном ЕАЭС общее политическое руководство осуществляется...»

Второй вопрос – «В идеальном ЕАЭС страны-участницы вырабатывают политические решения...» по сути расколол респондентов на два лагеря (Рисунок -2). Первые предпочитают ответ «Большинством голосов», а вторые – «Единым правительством». Вероятно, здесь разделение объясняется тем, что среди пятерки стран России и Казахстану, как странам-локомотивам интеграции,

будет проще сформировать коалицию по важным вопросам, не опасаясь, что одна из оставшихся стран принципиально откажется от поддержки общего решения. Вторые же, скорее всего, опасаются, что подобная коалиция может быть сформирована против интересов Казахстана и единогласное голосование оставляет здесь возможность наложить своего рода вето на решение, играющее против интересов страны. Третий вариант – «На основе экономического веса» получил лишь 14% голосов.

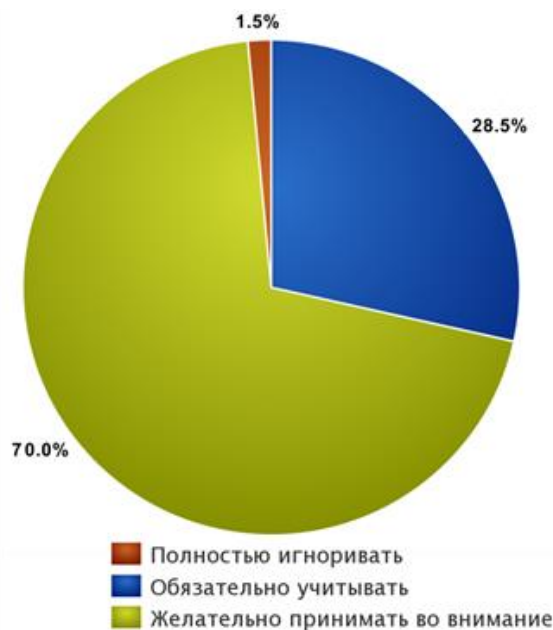

Рисунок 2. «В идеальном ЕАЭС страны-участницы вырабатывают политические решения...»

Третий вопрос политического блока затрагивает выработку решений по внешней политике. В вопросе «В идеальном ЕАЭС внешняя политика стран-участниц является...» половина респондентов (53%) выбрала вариант «Координируемой», как в ЕС, что зачастую позволяет избежать дисбаланса в экономике и политике, но при этом вызывает волну критики из-за вынужденных компромиссов. Еще 30% студентов выбрали ответ «Полностью самостоятельная», как это происходит в ЕАЭС сегодня (Рисунок 3). Оставшиеся 17% ответивших предпочли

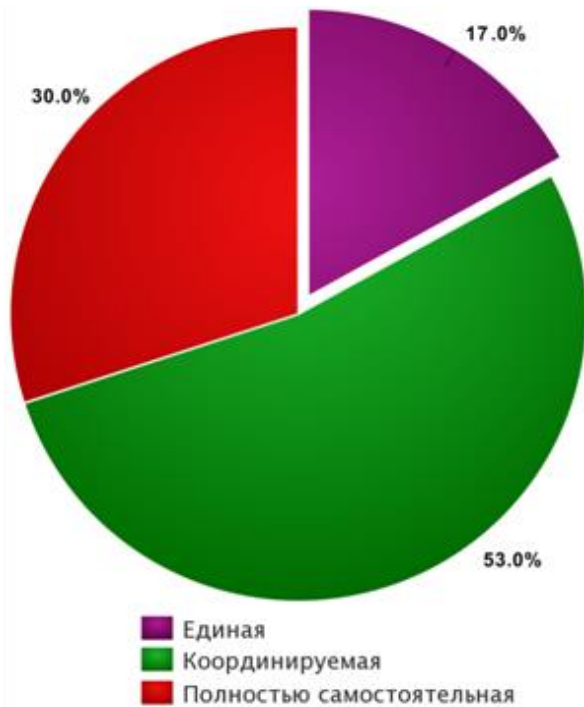
вариант «Единая» по примеру стран-блока НАТО в военных вопросах.

Четвертый вопрос «В идеальном ЕАЭС страны-участницы мнение глобальных структур (ООН, НАТО, МВФ, ВТО) могут...» оказался интересным с точки зрения взаимодействия с международными, в первую очередь, западными глобальными организациями (Рисунок 4). Всего 2 респондента ответили, что в идеальном ЕАЭС мнение международных структур можно полностью игнорировать. Подавляющее большинство – 70% голосов выбрали вариант «Желательно принимать во внимание», предпочитая не отворачиваться от крупнейших экономических, политических и торговых участников международных отношений. Еще 28,5% отметили вариант «Обязательно учитывать», что важно в случае проведения независимой внешней политики (особенно, западно-ориентированной). В целом же, четкой зависимости ответов «Желательно учитывать» и «Обязательно учитывать» с другими вопросами нет, однако важен сам факт, что респонденты отчетливо понимают важность сотрудничества с глобальными политическими и экономическими структурами.

Рисунок 3 - «В идеальном ЕАЭС внешняя политика стран-участниц является...»

Рисунок 4 - «В идеальном ЕАЭС страны-участницы мнение глобальных структур (ООН, НАТО, МВФ, ВТО) могут...»

Финальный вопрос политического блока «В идеальном ЕАЭС армии стран-участниц...» затрагивал использование вооруженных сил стран-участниц, и в нем голоса распределились примерно в той же пропорции и по тем же принципам, что и в вопросе о координации внешней политики. Больше половины (60%) голосует за то, чтобы армии координировали свои действия только в случае чрезвычайной ситуации. Около 19% респондентов видят вооруженные силы объединенными под общим командованием, а оставшиеся 21% - предпочитают «Полностью независимые» национальные армии.

Анализируя общие тенденции и ответы каждого отдельного участника, можно отметить, несколько основных подходов к работе идеальной интеграционной структуры на основе ЕАЭС. Во-первых, «Европейский подход». Большинство (около 50% ответивших) видит возможность наладить идеальное политическое взаимодействие в ЕАЭС в рамках структуры во главе с ЕЭК с регулярной ротацией страны-председателя, в

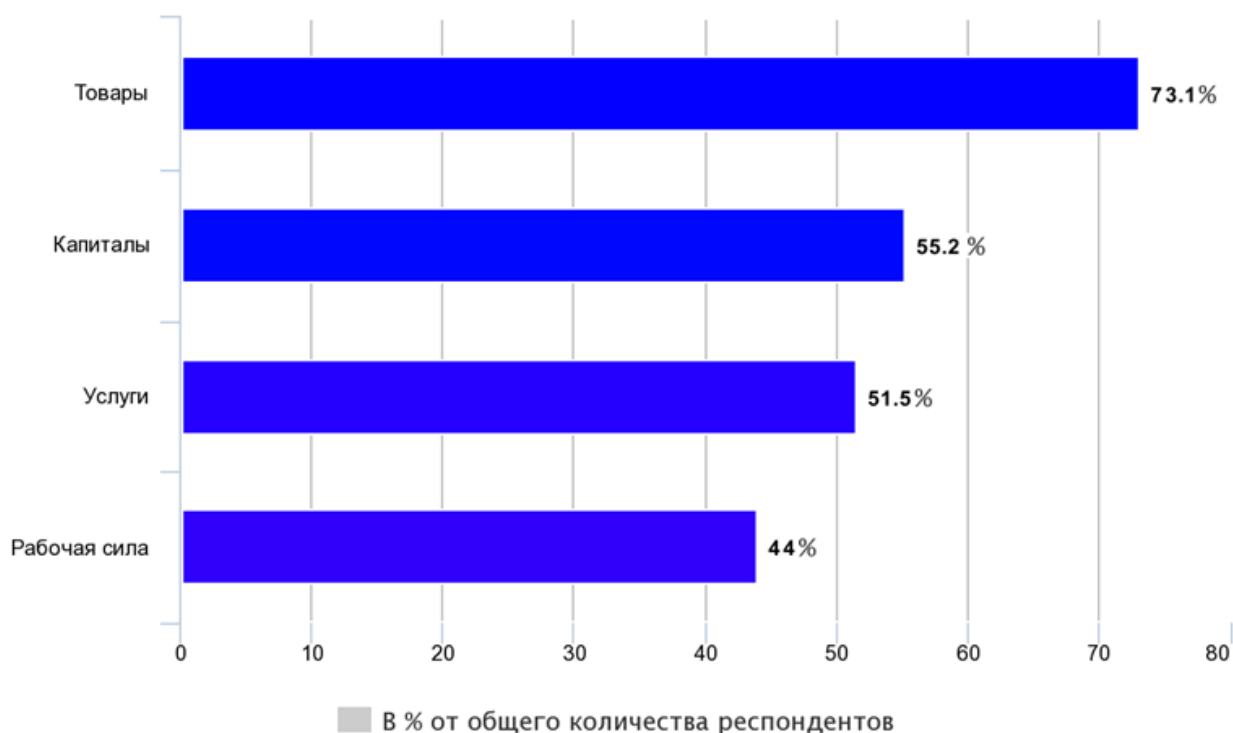
которой решение принимается большинством голосов или единогласно. При этом страны выработывают скоординированную внешнюю политику при учете мнений крупных международных структур. Вооруженные силы же координируются только в чрезвычайных ситуациях. Во-вторых, «национально-индивидуальный подход». Еще около 30% голосов предпочитают более прагматический подход, в котором по каждому вопросу жизни ЕАЭС страны-участницы голосуют отдельно, но решения принимаются большинством голосов или единогласно. Политика является полностью самостоятельной и координируется не только с учетом мнений стран ЕАЭС, но и таких гигантов, как МВФ, ООН, НАТО и т.д. Вооруженные силы полностью подчинены национальным правительствам. В-третьих, т.н. «советский подход». Данный тренд объединяет 20% респондентов во взглядах о том, что странам ЕАЭС лучше иметь единое правительство, единую внешнюю политику и единую армию. Вопрос принятия решений здесь предлагается единогласный или большинством голосов, а вопрос взаимодействия с глобальными структурами, вероятнее всего, входит в ответ «желательно принимать во внимание».

Исследование взглядов на развитие экономического блока ЕАЭС

Следующий блок определяет важнейшие стороны функционирования ЕАЭС в экономической сфере, в частности вопросы открытости границ, единой валюты, формирования общего денежного фонда, решения кризисных ситуаций в экономике и внедрения единых производственных и экологических стандартов. Предполагалось, что в результате опроса, можно будет выявить желаемые границы экономического взаимодействия стран-участниц идеального ЕАЭС.

Первый вопрос «В идеальном ЕАЭС существует полная прозрачность границ для...» выявил любопытную тенденцию. Изначально предполагалось, что из вариантов «товары»,

Рисунок 5. «В идеальном ЕАЭС существует полная прозрачность границ для...»

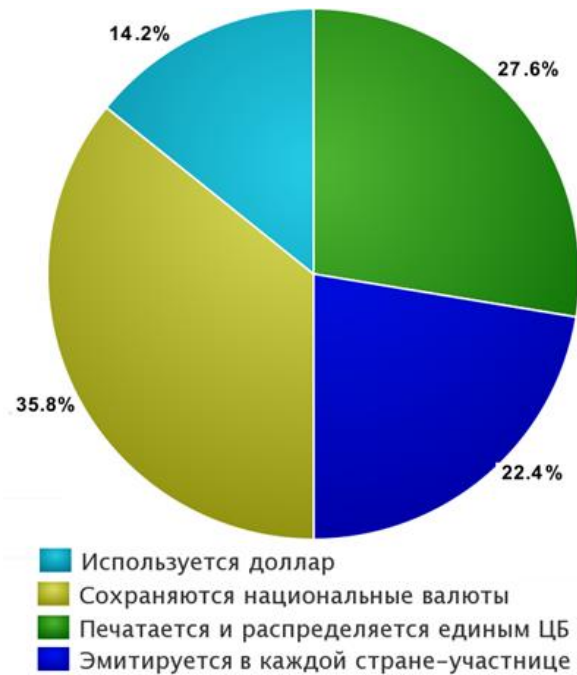
«капиталы» «услуги» и «рабочая сила» респонденты ответят примерно одинаково, однако результаты показали несколько иную картину. Так, студенты Казахстана большинством голосов (73,1%) согласны, что товары должны перемещаться через границу беспрепятственно – как импорт, так и экспорт. Вариант перемещения капиталов отметили лишь 55,2% респондентов, что может быть объяснено опасениями вывода капиталов из страны в оффшоры. Примерно такая же доля опрошенных отдала свои голоса за свободное перемещение услуг (51,5%), а за свободный трансфер рабочей силы – 44% голосов. За все четыре «свободы» проголосовало 25% опрошенных (Рисунок 5).

Второй вопрос касался введения общих производственных и экологических стандартов. Половина (54%) считают, что они должны быть обязательными, еще 40% - рекомендуемыми, и лишь 6% отметили ответ «необязательными».

Третий вопрос является одним из самых чувствительных для вопросов интеграционных объединений – введение общей валюты

(Рисунок 6). На выбор были предложены варианты «общая валюта печатается и распределяется единым Центральным Банком», «эмитируется в каждой стране-участнице», «сохраняются национальные валюты» или «используется доллар». Большинство голосов вполне ожидаемо получил ответ «сохраняются национальные валюты», однако интересно отметить, что он не доминирует над остальными – 35,8%. Если же сложить вместе результаты по единой валюте независимо от вопросов эмиссии (27,6% за ЦБ, 22,4% - за право эмиссии в каждой стране), то у нее будет серьезный перевес – 49%. Также, нельзя не отметить, что 14,2% согласилось с «использованием доллара», что демонстрирует недоверие респондентов к собственной валюте.

В четвертом вопросе экономического блока мы спрашивали про правила финансовой поддержки стран-участниц идеального ЕАЭС в случае кризисных ситуаций. Предлагались варианты «За счет льготных кредитов единого Центрального банка», «За счет общих накопительных

Рисунок 6. «В идеальном ЕАЭС работает следующий валютный режим...»

фондов» или «Индивидуальной помощи стран-участниц». Здесь сознательно опущен вариант «страны решают кризисы в экономике самостоятельно», поскольку тесная интеграция подразумевает обязательную взаимопомощь и поддержку. В результате половина (49,3%) респондентов поддержала вариант с общими накопительными фондами, еще 27,6% согласились с индивидуальной поддержкой от стран-участниц, а оставшиеся 23,1% выбрали льготные кредиты от общего ЦБ. Интересно отметить, что вариант «общих фондов» в подавляющем большинстве выбирал те же респонденты, которые голосовали за единое правительство \ЕЭК и единую или координируемую внешнюю политику.

Финальный вопрос экономического блока «В идеальном ЕАЭС сырьевые и энергетические ресурсы, транспортная инфраструктура стран-участниц...» ставит вопрос об условиях использования транспортной инфраструктуры и распределения сырьевых и энергетических ресурсов среди стран-участниц. Вопрос достаточно сложный, поскольку содержит в

себе множество нюансов по разным сферам, и объединить все данные в одну формулировку невозможно. Однако вопрос все же отражает предпочтения будущей элиты, которая пока что не погружена в специфику отношений в рамках отдельных отраслей. Так, 46% считают, что для стран-участниц должны выставляться единые тарифы и цены на ресурсы, еще 28% смотрят на мир более реалистично и все же выступают за продажу по ценам государственных собственников, а оставшиеся 26% считают, что лучшим выбором для идеального ЕАЭС станет продажа ресурсов и использование инфраструктуры по мировым ценам (или в привязке к ним).

Опрос показывает, что респонденты отчетливо понимают, что экономика всегда выступала главной причиной для создания интеграционных объединений. Случай с ЕАЭС – не исключение, поскольку доминирование экономической составляющей прописаны в самом его названии. Однако обсуждение указанных проблем всегда связано с необходимостью четкого понимания экономических и политических процессов в стране, регионе и мире. В данном разделе представлены лишь самые общие очертания наиболее острых экономических вопросов, но, тем не менее, на их основе можно сделать определенные выводы.

Так, в рамках первой модели границы должны определенно пропускать капиталы, услуги, рабочую силу и товары, которые производятся по единым стандартам и продаются за общую валюту. При этом кризисные ситуации разрешаются при помощи средств из общих накопительных фондов, а инфраструктура и ресурсы торгуются по единым ценам. Такой вариант вполне может быть назван «советским» или «европейским» за исключением важного упоминания о том, что согласие с «общей валютой» скорее демонстрирует низкий уровень доверия к национальной валюте.

Вторая модель, в свою очередь, характеризуется границами, открытыми для трех из четырех свобод в разных комбинациях с примерно равными пропорциями (но

«товары» упомянуты чаще всего – в 75% случае), сохранением национальных валют и продажей сырья и энергетических ресурсов по ценам государств-собственников. Однако в случае кризисных ситуаций поддержка чаще всего должна быть оказана или из общих накопительных фондов, или посредством льготных кредитов из единого ЦБ.

Исследование взглядов на развитие социокультурного блока ЕАЭС

Эта часть охватывает вопросы образования, социальных пособий, медицинского страхования и языка общения. Данные аспекты были выбраны по результатам общения с фокус-группами студентов, где участников спрашивали: «Что бы вы хотели получить от идеальной интеграции в социокультурной сфере?» В целом, пожелания для социальной сферы отмечались респондентами активнее всего, поскольку с ними они регулярно сталкиваются в реальной жизни. В топ-5 проблем для данного блока вошли вопросы о:

- формировании размера социальных выплат (пенсии, стипендии, материнский капитал);
- необходимости выделения общеевразийских грантов для поступления в вузы ЕАЭС;
- единых стандартах образования;
- едином оказании медицинских услуг в странах-участницах ЕАЭС;
- выборе официального языка общения.

Первый вопрос ставил перед респондентами следующую задачу: в случае углубления интеграции, стоит ли странам-участницам устанавливать единый размер социальных выплат и пособий (Рисунок 7)? Или они должны корректироваться с учетом национальной специфики? Или остаться просто экономически обоснованными рекомендациями, к которым страны-участницы могут прислушиваться или не прислушиваться. По результатам, лишь 22,4% опрошенных поддержало ответ «единый размер», в то время как 50,7% выступило за корректировку выплат (в пользу повышения),

исходя из экономической ситуации в каждой конкретной стране. Оставшиеся 26,9% предпочли вариант «рекомендуемые», предпочитая дать странам-участницам самим определять размер социальных выплат.

Отдельно хотелось бы отметить, что из общения со студентами в рамках фокус-группы автор может сделать вывод, что выбор в пользу «рекомендуемых» был сделан исходя из оценки разного уровня развития стран. Иными словами, далеко не все страны могут позволить себе зафиксировать выплаты на едином уровне (например, в вопросах материнского капитала надо учитывать, что рождаемость в Казахстане и Кыргызстане выше, чем в России) и тогда более экономически сильным странам придется оплачивать разницу для тех, кто слабее.

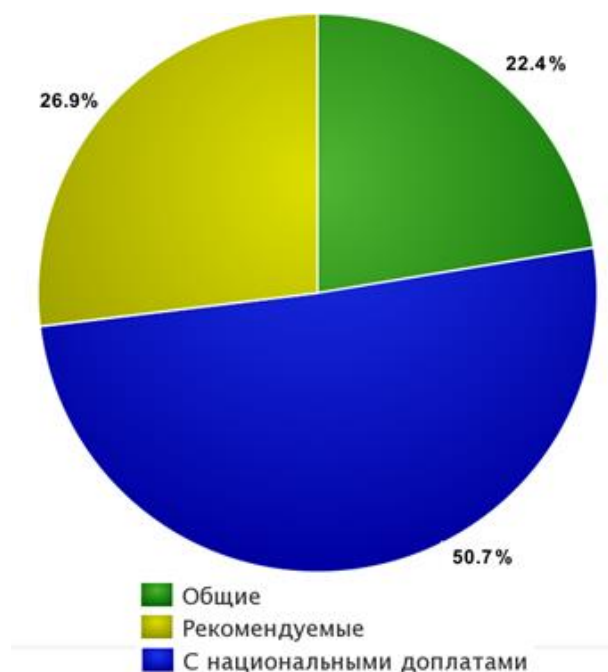

Рисунок 7. «В идеальном ЕАЭС стандарты по социальным выплатам, например, пенсиям, материнскому капиталу, безработице...»

Второй и третий вопрос взаимосвязаны и касались сферы образования. В одном задавался вопрос о выделении и распределении общих евразийских грантов на поступление в вузы ЕАЭС, в другом – о необходимости введения единых стандартов качества образования.

По вопросу евразийских грантов лишь 6,7% респондентов отметили, что они не нужны. Остальные 92% поддерживают механизм общих грантов, но их голоса поделились между распределением «Исходя из числа жителей» (40,3%) или «Исходя из уровня образования и потребностей рынка» (53%). Касательно вопроса о единых стандартах можно отметить, что студенты голосуют в основном или за единый подход (29,9%), или за единый, но с учетом социокультурной специфики страны (53,7%). Оставшиеся 16,4% респондентов высказались против единого стандарта в образовании, и забегая вперед хотелось бы отметить, что большинство из ответивших «против» в последнем вопросе пожелали видеть английский язык в качестве официального на территории ЕАЭС, и они же почти единодушно предпочитали держать границы открытыми только для товаров и почти никогда – для капиталов.

В рамках четвертого вопросы студенты раскрывают желаемый спектр услуг, покрываемый медицинским полисом любой из стран ЕАЭС. На вопрос «В идеальном ЕАЭС общий полис на медицинскую помощь в любой стране-участнице предусматривает...» предлагались ответы «Все базовые услуги», «Услуги экстренной помощи» или «Не предусматривает». 70% респондентов ответили, что хотели бы видеть «Все базовые услуги», что особенно важно в случае переезда на работу или учебу в другую страну. Еще 22% отметили только «Услуги экстренной помощи», учитывая, видимо, что одни и те же услуги имеют в разных странах разную стоимость и качество, а также требуют наличие специального общего фонда. Вариант «Не предусматривает» набрал лишь 8% голосов.

И последний вопрос, который достаточно чувствительно воспринимается в Республике Казахстан – это вопрос о языке (Рисунок 8). Спрашивая о языковой политике в идеальном ЕАЭС, мы предложили студентам несколько вариантов: русский язык мог бы стать официальным языком союза, быть языком межнационального общения внутри пятерки стран, установить полное языковое

равенство или даже попробовать ввести английский язык в качестве официального. Интересно, что английский язык, в качестве официального, набрал в два раза больше голосов, чем русский (19,4% против 7,5%), но одновременно позицию русского, как языка межнационального общения поддержало 29,9% голосов. Наибольшую же поддержку получил вариант «Полное языковое равенство» с почти 43% респондентов.

Рисунок 8. «В идеальном ЕАЭС языковая политика предусматривает...»

Делать выводы по данному блоку несколько сложнее, поскольку общество в целом всегда позитивно оценивает механизмы и явления при которых гражданин бесплатно получает льготы, бонусы, услуги или прямые выплаты. Более того, ввиду разного экономического потенциала стран-участниц ЕАЭС при размышлениях об едином уровне выплат или образования, за точку отсчета берется самый высокий уровень. К примеру, в России самые большие выплаты по материнскому капиталу – мера, которая могла бы серьезно стимулировать потребление и рождаемость в Казахстане и Кыргызстане, где и так наблюдается устойчивый рост населения. Вопрос формирования фонда для этих выплат или повышения налогов не включён в опрос,

и тем не менее, даже с таким ограниченным набором вопросов можно выявить некие тренды.

Во-первых, это видение социально-ориентированного ЕАЭС - минимум половина опрошенных уверенно ответило, что в идеальном союзе должен быть установлен единый размер выплат (или с национальными доплатами), единые стандарты в образовании, выделяются общие гранты и расширены списки базовых медицинских услуг держателя евразийского полиса в любой из стран-участниц.

Во-вторых, национально-ориентированный ЕАЭС - небольшая группа студентов, которая преимущественно ответила «Не устанавливаются» на вопрос об общих стандартах образования, предпочитает воздержаться от слишком глубокой интеграции. Данный тренд представляет идеальный ЕАЭС как интеграционное объединение, в котором не устанавливаются единые выплаты (остаются либо с национальными доплатами, либо уровень определяется в качестве рекомендации) и единый базовый набор медицинских услуг по полису, отсутствует общий подход к образованию и более того, в качестве официального языка ЕАЭС выбирается английский.

В-третьих, сбалансированный, центристский подход к социально-культурной стороне «идеального ЕАЭС». Согласно этому видению, в ЕАЭС уровень социальных выплат должен носить рекомендательный характер, единые стандарты образования должны приниматься с учетом социокультурной специфики, держатели евразийского полиса могут рассчитывать только на экстренную помощь, а среди языков должно быть полное равенство.

Заключение

В результате данного опроса мы можем выделить несколько концептов идеального ЕАЭС, каким его представляет студенты вузов Республики Казахстан. В данном контексте слово «идеальный» студенты могли трактовать

по-разному: либо как выгодный для всех стран-участниц, либо только для Казахстана. Тем не менее, несмотря на крайне ограниченный круг вопросов и небольшую выборку, среди ответов четко сформировалось 3 подхода.

Первый подход, за который голосует более 50% респондентов, направлена на дальнейшее усиление интеграции и перевод ее эволюции в европейское русло. Подход включает в себя руководство через ЕЭК с регулярной ротацией страны-председателя и голосованием простым большинством или единогласно. При этом страны вырабатывают скоординированную внешнюю политику при учете мнений крупных международных структур. Действия вооруженных сил координируются только в чрезвычайных ситуациях. В торговле развиваются все «четыре свободы» - движение через границы товаров, услуг, капиталов и рабочей силы, существуют единые производственные стандарты и антикризисный фонд. Возможна единая валюта. В социальной сфере руководящие органы ЕАЭС и национальные правительства сориентированы на поддержку населения через единый уровень выплат, единые образовательные гранты и широкий спектр медицинских услуг во всех странах-участницах. Языковая политика предполагает либо языковое равенство, либо доминирует русский язык (как официальный или язык межнационального общения).

Второй подход можно назвать «Национально ориентированным», поскольку выступает либо за серьезные ограничения полномочий интеграционного объединения, либо за его ликвидацию. Такую позицию разделяет примерно 25-30% опрошенных студентов. По их мнению, если ЕАЭС и сохранится, то его идеальная версия должна включать в себя: обязательное голосование по каждому вопросу, полностью самостоятельную внешнюю политику, независимые вооруженные силы даже в условиях чрезвычайных ситуаций, национальные валюты и продажу сырья и ресурсов по ценам государств-собственников. Граждане стран-участниц такого ЕАЭС не нуждаются в формировании единого уровня

выплат, общих стандартов в образовании и комплексного перечня медицинских услуг по полису на всей территории ЕАЭС. Также, в качестве официального языка ЕАЭС предлагается выбрать английский.

Третья группа (около 20% респондентов) характеризуется компромиссным гибким

подходом. Данный подход позволят формировать политику исходя из конкретной ситуации. Говоря коротко, он состоит из «европейского подхода» в политике, «регулируемых» экономических процессов на национальном уровне, и «социалистических» взглядов на социокультурные вопросы.

Список литературы

1. Zhunussova A., Dulambayeva R. Trade in Services in Kazakhstan: How Did the Entry into the EAEU Affect It? // Journal of East-West Business. – 2022. – Vol. 28. – Is. 2. – P. 185-199
2. Bolgova I.V., Istomin I.A. Playing Russia Wisely? The Institutional Leverage of Smaller States in the EAEU // Europe-Asia Studies. – 2021. – Vol. 73. – Is.10. – P. 1908-1936.
3. Что знают казахстанцы о ЕАЭС? [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://strategy2050.kz/ru/news/chto-znayut-kazakhstantsy-o-eaes/> (дата обращения: 17.08.2022).
4. Интеграционный барометр ЕАБР [Электрон. ресурс]. – 2017. – URL: <https://eabr.org/analytics/integration-research/cii-reports/integratsionnyu-barometr-eabr-2017/> (дата обращения: 14.08.2022).
5. Интеграционный бизнес-барометр ЕАБР [Электрон. ресурс]. – 2017. – URL: <https://eabr.org/analytics/special-reports/integratsionnyu-biznes-barometr-eabr-2022/> (дата обращения: 15.08.2022).

А.С. Шенин, А.Ж. Раимжанова

Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан

Қазақстан Республикасы студенттерінің еуразиялық интеграцияға қатысты негізгі көзқарастары

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты – интеграциялық бірлестікті одан әрі дамыту бойынша ұсыныстар әзірлеу мақсатында Қазақстан студенттері арасында Еуразиялық экономикалық одақ туралы түсінік пен бағалауды анықтау.

Зерттеу Қазақстан Республикасының 10 жоғары оқу орнынан 130-дан астам респондентке сауалнама жүргізу негізінде жүргізілді, одан кейін жауаптарға егжей-тегжейлі түсіндіру жасалды.

Түпнұсқалық таңдалған зерттеудің тар бағытымен және соңғы жылдары ЕАЭО елдерінде ұқсас зерттеулердің болмауымен сипатталады.

Сауалнама Қазақстан Республикасының студенттері тарапынан интеграцияның үш негізгі көзқарасын анықтады. Біріншісі - интеграцияны одан әрі нығайту және оның эволюциясын ЕО моделі мысалында еуропалық бағытқа көшіру, екіншісі - «ұлттық бағдарланған» - интеграциялық бірлестіктің өкілеттіктеріне елеулі шектеулерді немесе оның жоюын білдіреді, ал үшіншісі – нақты жағдайға негізделген қалыптастыру саясатын жүргізуге мүмкіндік беретін ымырашыл икемді көзқарас. Нәтижесінде, Қазақстанның болашақ элитасының әртүрлі пікірлерін ғана емес, сонымен қатар ЕАЭО туралы нашар білімдерін де атап өткен жөн, бұл Еуразиялық экономикалық комиссияға және мүдделі акторларға ЕАЭО-ға мүше елдер тұрғындарының интеграцияның артықшылықтары туралы хабардарлығын арттыру қажеттілік туралы ұсыныс жасауға мүмкіндік береді.

Қорытындыларды ЕАЭО және ЕЭК мүше елдері ұзақ мерзімді стратегияларды немесе іс-қимыл саясатын жоспарлау кезінде пайдалана алады.

Түйін сөздер: ЕАЭО, студенттер, ЕЭК, еуразиялық интеграция.

A.S. Shenin, A. Zh. Raimzhanova
Narxoz University, Almaty, Kazakhstan

Eurasian integration as perceived by students of the Republic of Kazakhstan: main visions of prospects

Abstract. The purpose of the article is to identify the perception and assessment of the Eurasian Economic Union among students of Kazakhstan in order to develop recommendations for the further development of the integration Association.

The study was conducted on the basis of a survey of more than 130 respondents from 10 universities in the Republic of Kazakhstan, after which the authors made a detailed interpretation of the answers.

The relevance of the article is characterized by the narrow focus of the selected research and the lack of similar research in EEU countries in recent years.

The study revealed three main visions of integration on the part of students of the Republic of Kazakhstan. The first is a further strengthening of integration and translation of its evolution in the European direction on the example of the EU model, the second - «national-oriented» - stands for either serious restrictions on the powers of the integration Association, or for its elimination, and the third - seems to be a compromise flexible approach that will allow you to form a policy based on a specific situation. As a result, it is worth noting not only the different opinions of the future elite of Kazakhstan but also the poor knowledge of the EEU as such, which makes it possible to make a recommendation to the Eurasian Economic Commission and interested actors about the need to strengthen informing the population of the EAEU member States about the advantages of integration.

The conclusions of the study can be used by the member States of the EEU and the EEC when planning long-term strategies or action policies.

Keywords: EEU, students, EEC, Eurasian integration.

References

1. Zhunussova A., Dulambayeva R. [Trade in Services in Kazakhstan: How Did the Entry into the EAEU Affect It? Journal of East-West Business]. 2022. Vol. 28. Is. 2. P. 185-199.
2. Irina V. Bolgova, Igor A. Istomin Playing Russia Wisely? The Institutional Leverage of Smaller States in the EAEU, Europe-Asia Studies. 2021. Vol. 73. Is.10. P. 1908-1936.
3. Chto znayut kazakhstantsy o YEAES? [What do Kazakhstanis know about the EAEU?]. Available at: <https://strategy2050.kz/ru/news/chto-znayut-kazakhstantsy-o-eaes/> [in Russian]. (accessed 17.08.2022).
4. Integratsionnyy barometr YEABR [EDB Integration Barometer]. Available at: <https://eabr.org/analytics/integration-research/cii-reports/integratsionnyy-barometr-eabr-2017/> [in Russian]. (accessed 14.08.2022).
5. Integratsionnyy biznes-barometr YEABR. YEABR [EDB Integration Barometer]. Available at: <https://eabr.org/analytics/special-reports/integratsionnyy-biznes-barometr-eabr-2022/> [in Russian]. (accessed 15.08.2022).

Сведения об авторах:

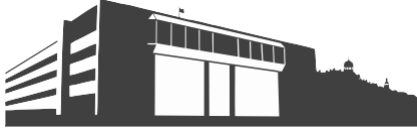
Шенин Андрей Сергеевич – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Университет Нархоз, Алматы, Казахстан.

Раимжанова Айгерим Жомартовна – Ph.D., ассоциированный профессор, Университет Нархоз, Алматы, Казахстан.

Shenin Andrey Sergeevich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan.

Raimzhanova Aigerim Zhomartovna – Ph.D., Associate Professor, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan.

Abdulkadir Yuvali

Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kayseri, Türkiye
(E-mail: ayuvali@erciyes.edu.tr)

Türk halklarının sosyo-kültürel ve siyasi hayatında “atlı-göçer evli” kültürü

Özet. *Türk dünyasının ortak tarihi ve Medeniyetinin gelişimi ve insanlık tarihindeki konumu, atlı göçebelerin kültürüyle doğrudan ilişkilidir. Bu kültürün sosyal, ekonomik ve politik boyutları, yani Otukan merkezli Türk devletleri, insanlık tarihi için özel bir endişe kaynağıdır.*

Avrasya merkezli bir ortaya çıkış ve gelişime sahip olan bu kültür üç ana unsura dayanmaktadır. Bunlardan ikisi, yani atlar ve at yetiştiriciliği kültürü ve koyunlar ve koyun yetiştiriciliği kültürü ayrıntılı olarak incelenmiştir. Ayrıca Türk halkları demirin metalini ilk zamanlarda keşfettiler ve ferroalyajları sosyal hayata tanıttılar.

İnsanlık tarihinde sosyo-kültürel yaşamın temeli sayılan göçebe kültürünün atlı göçebe kültüründen farklı olduğu veri ve belgelerle ispatlanmıştır. Bu arada bazı akademilerin bu iki kültürü aynı çerçevede görmesinin doğru olmadığı vurgulanmaktadır.

Atlı göçebe kültürü temelinde gerçekleştirilen göçlerin siyasi sonuçları Türk, Avrupa ve dünya tarihi açısından büyük önem taşımıştır. M.Ö. yıllardan XV. Yüzyıla kadar uzanan süreçte Türk halkları Avrasya coğrafyasında art arda dünya standartlarında devletler bulabildiler. Bunlar arasında Hunlar, Göktürkler ve Türk-Moğol dönemleri vardır. İnancımız, atlı göçebe kültürünün Türk halklarının ortak tarihi ve medeniyetinin bel kemiğini oluşturduğudur. Kültürün bu ortak unsurları ahlak ve sonuçları açısından önemlidir. Türk dünyasının ortak tarihi ve medeniyeti temelinde yapılacak çalışmaların ortak zeminini atlı göçebelerin kültürü oluşturmaktadır. Bu çalışma bu fikrin sonucudur.

Anahtar kelimeler: *atlı göçebeler, göçebe halk, Otukan, Çin, Türkler, Cengiz Han, Hunlar.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-185-198>

Alınan:17.06.2022 / Yayın için onaylandı: 22.08.2022

Giriş

Kültürel değerlerin doğmasında, şekillenmesinde, yeni sosyo-kültürel oluşumların ve siyasi teşekküllerin ortaya çıkmasında etkili olan faktörlerden birisi de coğrafyadır. Zira

insanoğlunun, hayatının her evresinde, içinde yaşadığı tabiata bağımlılığı tartışılmaz. Bu bağımlılık oranı, farklı şekillerde değerlendirilse de, yaşanan yörenin iklimi, bitki örtüsü ve özellikle de ekonomik faaliyet alanları ile yakından ilgilidir. Araştırmamızın konusu, atlı-

göçer evli kültürün doğmasında gelişmesinde ve siyasi teşekküllere mekân olmasından dolayı, Bozkır veya Step (İstep) kavramları üzerinde durmak istiyoruz. Çünkü step coğrafyası, Atlı-göçer evli kültürün en yüksek derecesi olan atlı medeniyetin gelişmesinde önemli bir etken olmuştur.

Türk halklarının ortak kültürünün oluşumunda ve gelişmesinde at, koyun ve demir üçlüsü etken olmuştur. Atlı-göçer evli hayat tarzında yayla- yaylak ve kışla- kışlak kavramları bu kültürün iki temel unsurudur. Bu kavramların yer ve zamana göre açıklığa kavuşturulması ile atlı-göçer evli hayat tarzı büyük ölçüde aydınlatılmış olacaktır. Atlı-göçer evli kültüründe sosyal yapı içinde boylar, oymaklar, aile-aile kurumu ile ilgili olarak; kadın, erkek ve aile bireyleri, ev ve ev eşyalar, çadır ve çadır geleneği, toplumdaki sosyal mevki (orun), yöneten-yönetilen ilişkileri üzerinde durulacaktır. Araştırmamız doğrudan göçer evlilikle ilgili olduğu için Türk halklarının yerleşik hayatı ve buna bağlı olarak kurmuş olduğu şehirler ve şehir hayatı konu edilmeyecektir.

İnceleme

Atlı-göçer evli Halklar ile Yerleşik Unsurlar arasındaki mücadelelere bağlı olarak mevcut siyasi teşekküllerin dağılması, yenilerinin kurulması veya muhaceretlerin meydana gelmesi vb. değişiklikler sürekli yaşanmıştır. Aynı şekilde atlı-göçer evli kültürün temsilcileri ile yerleşik halklar veya siyasi teşekküller arasında canlı bir ekonomik ilişki söz konusudur. Zira yerleşiklerle bozkır kültürün temsilcilerinin hayat tarzlarının farklı olması her iki kültür temsilcileri arasında doğal olarak, mübadele-takas- ağırlıklı bir ekonomik hayatın gelişmesinde etkili olmuştur. Türk halklarının bozkır coğrafyasındaki kültürüne damgasını vurmuş olan at ve atçılık geleneğine bağlı olarak, bu kültür atlı-göçer evli kültürün mensupları at'ın ehlileştirilmesi, değişik at cinslerinin yetiştirilmesi, at merkezli bir kültürün ve buna bağlı olarak cihan hâkimiyeti düşüncesinin doğmasını sağlamıştır. Kültür kavramlarının tanımı kültürel alanların bilinmesi, belirlenmesi konusundaki tartışmalar ise dünden bugüne devam etmektedir.

Avrasya coğrafyasının dış halkasında tarıma dayalı alanlar, orta bölgelerinde ise, bozkır iklim-bitki örtüsü yaygındır. Merkezi Asya'nın, Bozkır veya Step karakterli bölgelerinin sınırları durağan değildir. Bozkırdaki göçerevli nüfus ile uzak-yakınındaki yerleşik halklar arasındaki güç dengelerine bağlı olarak değişkenlik göstermiştir.

Merkezi Asya'nın dünya tarihindeki yerini doğru tayin edebilmek için Bozkır, Göçer evli veya Step olarak tanımlanan kavramların analiz edilmesinde fayda vardır. Zira geniş bozkırlarda genelde at, koyun, keçi, deve vb hayvanlar arazinin yapısına uygun olarak ayrı ayrı bölgelerde, sürekli hareket halinde yani bir yerde yeşil otların sararması veya azalmasına bağlı olarak, belirli sınırlar içinde yer değiştirirler. Zira bozkır insanı; yiyecek, giyim ve yakıt ihtiyaçlarını kendi kaynaklarından sağlarlar, kendilerinde olmayanları da komşu yerleşik halklarla başta at ve koyun olmak üzere kendi Ürdünleri ile takas etmek suretiyle temin ederlerdi. Avrasya Coğrafyasında bozkır=step=göçer evli kültürün hâkim olduğu ve genelde Merkezi=İç Asya olarak tanımlanan bölge; büyüklüğü, denizler ve denizyollarından uzaklığı, ikliminin değişkenliği su ve sulama sorunlarının yoğunluğu, tahıl üretimi bakımından elverişsizliği ile bilinmektedir.

Bozkır veya Step bölgeleri zengin ot kaynakları olması yanında topraklarının verimliliği ile de bilinmektedir. Bozkırda yarı kurak karasal bir kıta iklimi hâkimdir. Doğudan, batıya uzanan bozkır alanlarında batıya doğru ilerledikçe iklim daha yumuşak olsa da genel özelliği yazları sıcak ve kışları da soğuk olmasıdır. Bozkır alanlarında yaygın olarak büyük ırmaklar-nehirler bulunmaktadır. Avrupa coğrafyasından itibaren belli başlı sular arasında; Tuna, Dinyeper, Don ve İtil Nehirleri zikredilebilir. Asya coğrafyasındakilere gelince, bunlardan birçoğu iç sular kuşağında kalır yani kapalı havzalar olarak tanımlanır. Bozkır bölgelerinin bir diğer özelliği de, yüksek dağ yamaçlarından akan sular ve yeraltı sularıdır. Bu yüzden bozkırlar aynı zamanda birer tahıl deposu konumundadır. Bozkırın güney sınırları genelde çölle sınırlanmakta ve geçiş alanları da çöl bozkırı adıyla, Hazar'ın kuzeyinde başlar ve

Moğolistan'ın güneyine kadar uzanmaktadır. Bozkırın her üç bölgesinde de çeşitli hayvanlar yanında ağırlıklı olarak evcil hayvanlar yaşamaktadır.

Bozkırın dünyaca meşhur atları yıldı ve insanlar için önemli geçim kaynaklarından birisi olan koyunlar sürüler halindedir. Yörenin insanların hayat tarzları bozkırla bütünleşmiş olduğu için ortak kültürün adı da bozkır kültürüdür. Ayrıca bozkır hayatının hemen bütün safhalarının olmaz ise olmazı at olduğu için Türk halklarının bozkırdaki kültürünün bir diğer adı da atlı-göçebe kültürü adıyla tanımlanmaktadır. Bozkırdaki evcil hayvanlar arasında keçi ve sığır yanında özellikle çöl ve yakın çevresinde deve de yaygın olarak yetiştirilmektedir [1, 59 s.].

Bozkır Kültürü genel manada, bütün Avrasya coğrafyasını özelde de ise diğer kültür çevreleri ile doğal sınırlarla ayrılmaktadır. Altayların eteklerinden başlayan bozkırlar, güneye doğru ve kuzeybatı'ya doğru gittikçe düzleşmekte ve "step" haline gelmekte ve bu coğrafyadaki kültür de "Steppe culture, Civilisation des Steppes" olarak tanımlanmıştır. Genelde açık ve ağaçsız düzlükler halinde olan Step (İstep) sözünün Rusça ot ve çimen manasında geldiği yönünde değerlendirmeler de vardır [2, 159 s.]. Aşağı Sirderya ve Aral Gölü yönündeki bozkırlar, Güney Sibiryaya ovalarını teşkil etmekte ve Hazar Denizi'nin kuzeyinden Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanmaktadır. Bozkırlar, İrtiş Nehri'ne doğru çıktıkça, su ve otlaklar yönüyle zenginleşmekte, hayvan beslemek için cazip bir konuma ulaşmaktadır. Zira nehir vadileri de sazlık ve kamışlıkları ile son derece uygun kışlak mekânlar olarak bilinmektedir. Bu yöre, Sibiryaya'nın soğuk dalgalarına açık bulunması sebebiyle, yazları kısa, kışlar da haliyle o nispette uzun idi. Batı Sibiryaya'nın bir özelliği de fazla yüksek olmayan, Ural Dağlarının Orta ve Güneyi üzerinden Kama ve İtil Nehirleri boyunca ciddi manada doğal bir engelin bulunmamasıdır. Böylece binlerce yıldan beri Kavimler Kapısı olarak bilinen yol; Balkaş Gölü, Talas Nehri, Sirderya, Yayık ve İtil Nehirleri boyunca uzanıyordu. Batı yönünde uzanan yolculukta, İtil'in aşılmasından sonra, yeniden bol otlulu meralar ve yer yer dağlık-tepelikler başlamaktadır. Yaylası ve kışlası bir

arada veya birbirine yakın olan hakiki Bozkır-Steppler Karadeniz'in kuzeyinden Tuna Nehri boylarına kadar uzanmaktadır [3, 5-6 s.].

İnsanoğlu, yaşadığı coğrafyayı ne ölçüde değiştirirse değiştirsün tabiatın kendisine sunmuş olduğu ürünlere muhtaç olmaktan kurtulamaz. Toplumların yerini, yurdunu terk ederek başka bir yere gitmesi yani sürekli olarak veya belirli aralıklarla da yer değiştirmesi olayı göç olarak tanımlanmaktadır. Zira hiçbir dönemde veya mekânda insanlar ciddi manada sebepler olmadan göç yapmazlar, özellikle de sonucunu önceden bilmedikleri bir yer değiştirme olayını yaşamak istemezler. Göç hadisesi genellikle; coğrafi şartlardan dolayı aylar veya mevsimlere bağlı olarak yapılan göçler veya yeni yurtlar bulma, kendilerine yeni bir hayat kurma uğruna yapılmış olan büyük göçler olarak görülebilir. Çevre değişimi yanında, nüfus artışları, mevcut kaynakların yetersizliği, siyasi anlaşmazlıklarla dış ve iç baskılarla ilgili zorunluluklar, bunların dışında yeni bir yurt bulma, vatan kurma duyguları da göçleri tetikleyebilir. Göç yaşamış yani göçebeler, gittikleri yerlerde, eski yurtlarında alıştıkları şartları ararlar veya şartları oluşturma mücadelesi verirler [4, 200 s.].

Türk halklarının göçleri konusunda, kaynaklarda sık sık geçen, göçer evli, göçkün, göçkücü sözleri ile evi olan, fakat mevsimine göre yer değiştiren manasında kullanılmıştır. Merkezi Asya'daki Türk halkları arasında da, köçmek ve taşınmak sözleri de evden dışarıya gitmek manasında kullanılmıştır. Ayrıca mera'ya, otlığa girmek veya kotarmak yani yerini değiştirmek manasına gelen kavramlar da kullanılır. Tarihî devirlerde, kitleler halindeki göç işine, göçürmek, göçülen yerde siyasi kuruluşlarca yapılan iskân işleri için de kondukmak sözü kullanılırdı [5, 5 s.].

Merkezi Asya'nın göçerevli halklarından birisi de Cengiz Han'ın şahsında Türk devlet geleneği merkezli bir dünya devleti kurmuş olan Moğollardır. Moğol göçebeleri sığır, koyun, keçi ve at beslerler, diğer göçerevli de olduğu gibi sürülerine otlak temini için birkaç defa yer göç etmek zorunda kalırlar. Bu mevsim içi göçlerde yaylalar arasındaki mesafenin kısa ve tabiat şartları önemli idi. Sürülerine kış için yiyecek hazırlamazlar, sadece sürülerine kışlak olarak,

kökünden kurumuş otları ve ot köklerini bulup çıkarmalarına elverişli yerlerde konaklardı. Göçlerin şekli, biçimi ve meraların özellikleri de sürülerin cinslerine göre idi. Misal, koyunlar için elverişli olan otlaklar atlar için tercih edilmezdi. Nitekim Cengiz Han'ın gençlik yıllarında dostu ve anda'sı Camuka ile birlikte göçmüşlerdi. Bu göç esnasında, Çamuka'nın arkadaşına; Eğer biz bir dağ yamacına konarsak at sürüleri besleyenler yurt kazanır; şayet akarsu yanına konarsak koyun ve kuzu çobanları boğazlarına yiyecek bulurlar" mealindeki sözlerinden hareket edecek olursak, göçer evli toplumlarda hayvanların otlayacakları meralar da hayvan cinslerine göre farklılık göstermektedir. Moğol göçer evliler, genelde 2-3 aileden oluşan küçük birlikler veya iki üç yüz aileden oluşan büyük birlikler halinde göçerlerdi [6, 60-61 s.].

Atlı-Göçer evli, bozkır veya göçer evli kültür kavramları, Türk halklarının ortak kültürünü ifade düşüncesiyle araştırmacıların tercihlerine göre farklı söylemler olarak görüyoruz. Ancak atlı-göçer evli kültür, Türk halklarının geniş Avrasya bozkırlarında yaşamış oldukları At, demir ve koyun merkezli Türk halklarına mahsus bir kültür tarzı olarak bilinmektedir. Türk halklarının, atlı-göçer evli hayat tarzı temelinde, geliştirmiş oldukları bu ortak değer, bir bakıma insanlık medeniyetine yapmış oldukları katkının tespiti için de söz konusu bu üç kültür unsuru son derece önemlidir. Gerçekten de, hemen bütün toplumların kültürlerinde de At, koyun ve demir ayrı ayrı ve önemli yer işgal etmiş olsa da, yerleşik hayatı öncesindeki kültürü atlı-göçer evli olarak tanımlanan toplum sadece ve sadece Türkler olmuştur. Diğer bir husus da, tarih öncesi ve tarihî devirlerde, Avrasya coğrafyasında evrensel bir hâkimiyet anlayışı merkezli siyasi teşekküller de Türk halkları tarafından kurulmuştur. Öyleki Avrasya coğrafyasındaki halkların bir arada ve güven içinde yaşamaları konusunda Türk halklarının birbiri ardınca kurmuş oldukları devletler, anılan yüzyıllara Hun, Göktürk ve Moğol-Türk çağları adıyla damgalarını vurmuşlardır.

Bilim adamları at'ın ehlileştirilmesini, yüklet olarak faydalanılması, arabaya koşulmasını insanlık tarihi için bir terakki olarak kabul

etmektedirler. Oysaki at'ın ehlileştirilmesi hadisesinin Türklerle ilgili olduğu, diğer toplumlardan farklı olarak; at'ı binit ve savaş aracı olarak kullandıkları ilaveten, etinden ve sütünden de yararlandıkları bilinmektedir. Ayrıca Türk halklarının ekonomik hayatında at, önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Türkler, çoğu zaman kendilerinin üretmediği ihtiyaç maddelerini temin için çoğunlukla takas yoluyla komşularına at satmak suretiyle ciddi manada bir ekonomik faaliyete de öncülük etmişlerdir. Bu özelliklerinden dolayı Türk halkları için, savaş atları besleyen halk tabiri de kullanılmıştır. Bu özelliklerinden dolayı sosyal bilimciler haklı olarak geniş Avrasya bozkırlarında yaşamış olan Türkler için atlı-göçer evli kavimler adını vermişlerdir. Atlı-göçer evli hayat tarzı, bozkırda gelişi-güzel bir dolaşma olarak düşünülmemelidir. Zira serveti sürüsü, evi de küyüz ev (çadır) olan insanların yazlık-kışlık sıcaklık farkı 40-50 derece olan bir coğrafyada önce sürüleri, sonra da kendi sağlıkları için en elverişli yerleri seçmeleri kaçınılmazdı. Türk halklarının ortak kültürünün atlı-göçebe kültür adıyla tanımlanmış olması at'ın Türk kültüründeki yerinin açık ifadesidir [7, 201-204 s.].

Atlı-göçer evli kültürün temsilcisi konumundaki Türk halkları, hayvan beslemeyi ve onlardan çok yönlü -at örneğinde olduğu gibi- istifade yani ekonomik değer olarak yararlanmışlardır. Türk halklarının bozkırda vermiş oldukları yaşama mücadelesi aynı zamanda onlarda, teşkilatçılık, siyasette yaratıcılık kabiliyeti ile sosyo-politik bir üstünlük göstermişlerdir. Bu özelliklerine bağlı olarak, devlet kurma, yönetme ve geliştirme konusunda diğer toplumlara nazaran daha başarılı olmuşlardır. Zira aynı veya farklı coğrafyalarda, ekip-biçme ve üretme konusunda başarılı olan yerleşikler, atlı-göçer evli Türk halklarının müdahalelerine veya onların yönetiminde yaşadıkları devletler kurmuşlardır [8, 15 s.].

Atlı-göçer evli kültürün temsilcisi olan Türk halkları, Avrasya coğrafyasında birbiri ardınca devletler kurmuşlardır. Bu devletler, Çin'i Çin'den yönetmeseler bile onlara Çin seddini yaptırtan güç konumunda olmuşlardır. Avrasya

coğrafyasının en doğusundan en batısındaki anılan yüzyılların halklarını yüzyıllarca yönetmiş olan bu siyasi teşekküllerin kuruluş ve yıkılışları en genel manada şöyle açıklanabilir. Bozkırın dinamik hayatı içinde geliştirmiş oldukları ve temeli hayvancılık olan ekonomik üstünlükleri sayesinde kolayca bir araya gelebilen orda'lar (savaşçı oymaklar) çığ gibi büyümeyi başarırlar. Atlı-göçer evli kültürün temsilcileri, hayat tarzlarının gereği olarak ailelerini ve hayvan sürüleri olan servetlerini birlikte taşırlar, kazandıkları her zafer onlara yeni katılmalarla daha da zenginleşir ve güçlenirler. Onlar arasından çıkacak olan güçlü liderler, Türk sosyal yapısına bağlı olarak (aile, oba, boy ve budun) öncelikli olarak devletçi aile geleneğinin de sağlamış olduğu avantajlarla sağlam bir siyasi birlik oluşturabilirdi. Bozkırda adları farklı olsa da aynı hayat tarzının temsilcisi konumundaki diğer boy ve budunların da iştirakiyle yeni bir Türk devleti (Hun, Avar, Moğol örneğinde olduğu gibi) tarih sahnesine çıkmış olurdu. Türk halkları sosyal yapılarına ve bozkırın kendilerine sunmuş olduğu imkânlar çerçevesinde geniş Avrasya bozkırlarında yaşamışlardır. Aynı kültürün temsilcisi olan bu insanlar; dinleri, dilleri ve hayat tarzları yönüyle birliklikleri yanında özellikle de güneyde Çin merkezli bir tehlikeye bağlı olarak ortak acı ve tatlı hatıralara sahip olmuşlardır. İşte bu özelliklerin de tesiriyle Ötügen merkezli kurulmuş olan Türk devletleri, otoriteyi elinde bulunduran yöneticilerin han, hakan veya hanedanların yani iktidarların zayıflamasına bağlı olarak; birliğe dâhil olan sosyal organizasyonlar (oymak, boy vb.) kendilerine yeni bir iktidar bulup, onun etrafında yeni bir güç merkezi oluşturabilmeleri her zaman mümkün olmuştur [9, 27 s.].

Atlı-göçer evli kültürün temsilcileri olan Türk halkları kendi sosyal yapılarına bağlı olarak, evlerde (çadırlarda) kalıyorlar, sürüleri ile birlikte yaylak ve kışlaklarda varlıklarını sürdürüyorlardı. Her boy veya oymağın, kışın alçak ova veya vadiler tercihen su boyları, yazın da yüksek dağ veya platolarda atadan kalma yurtları vardı. Söz konusu yaylalarda bir yurdun sınırını diğer bir oymağın yurdunun sınırları teşkil ediyordu. Böylece töre gereğince bütün kışlak ve

yaylakların oymaklar arasında taksim edilmişti. Her oymak veya boy'un başında karizmatik yapı gereği bir bey bulunurdu. Boy beyleri, boy içindeki disiplinin, düzenin sağlanması, itilafların çözümü ile diğer boy ve oymaklarla olan her türlü münasebetleri tayin ederdi. Çağdaş kaynaklar XIII. Yüzyılda, Tuna'dan Mançurya'ya kadar uzanan bozkırlardaki yaylak-kışlaklar göçer evli Türk boy ve oymaklarınca adeta aralarında taksim edilmişti [10, 119 s.].

Atlı-göçer evli Türk halklarını konar-göçer halde yaşamaya mecbur eden sebeplerin başında üzerinde yaşamış oldukları bozkırlarda hayvancılığa dayalı bir ekonomiye de bağımlı olmaları ile de ilgilidir. Ayrıca göçer-evli Türk halkları aynı zamanda, köylü-yaylacı gibi bir özelliğe de sahiptiler. Zira Türk tarihinde, yerleşik hayatı olmayan, tam manada bir göçebelik düşünülemez [5, 39 s.]. Atlı-göçebe kültürün temsilcilerinin hayat tarzları ve iktisadi kaynakları göz önüne getirildiğinde geçerli olan hayat tarzının yarı-göçebelik olduğu aşikârdır. Türk kültür tarihinde yaylak, yayla ve kışlak, kışla sözleri şekil ve mana bakımından özelliğini korumaktadır. Atlı-göçer evli hayat tarzının sadece yerleşik veya göçebe kavramları ile açıklanması mümkün değildir. Bu yüzden Türk yayla-kışla hayatını bir tek tip ve kalıp içinde düşünmek doğru değildir [5, 39 s.].

Atlı-göçer evli kültürün temsilcileri olan Türk halkları, bozkırın kendilerine sunmuş olduğu imkânlardan en üst düzeyde istifade etmek suretiyle kendi hayat tarzlarını ortaya koymuşlardır. Bozkır insanı yılın dört mevsiminin (ilkbahar, yaz ve sonbahar) üçünü hareket halinde geçirmektedir. Dünyanın hiçbir ülkesi, insanların yaşaması için bozkır kadar acımasız olmadığı söylenebilir. Bu olumsuzluğa rağmen bu topraklar M.Ö.'den başlamak üzere insanların yaşadığı ve hatta zaman zaman dünyanın önde gelen cazibe merkezi konumuna da taşımışlardır. Zira, bozkır insanı acımasız tabiata karşı kendilerini koruma ve hayatîyetlerini devam ettirmeyi başarmışlardır. Bozkır ikliminin tarıma elverişsiz olması, tarımla geçinmenin imkansızlığı onları hayvancılığa yöneltmiştir. Bu yüzden bozkır toplumunun ekonomik hayatının temelini tarih boyunca hayvancılık teşkil etmiştir

[6, 60 s.]. Bozkır iklim-bitki örtüsü göçerevli halkların sürekli bir yerde yerleşip hayvancılık yapmalarına engeldi. Çünkü, hayvanlar için gerekli olan ot ve çayır, yüksekliğe bağlı olarak ya kurumakta veya tükenmekte olduğu yeni otlaklara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yüzden serveti sürüsü olan insanların ilkbahar ve yaz mevsimleri boyunca yönleri yüksek yaylalara yönelik olur. Sonbaharla birlikte genelde gittikleri yol boyunca dönüş başlar ve Kasım ayı sonlarına doğru ova veya su boylarındaki vadilerde yoğunlaşan kışlaklara ulaşılır. Bozkır coğrafyasında kaynaklar sınırlı olması yanında nüfus artışı da o oranda yüksek olduğu için kıt kaynakların paylaşımı aile ve obaları yer yer boyları karşı karşıya getirebilirdi. Bu yüzde söz konusu bozkır toplumları sadece tabiatla değil komşuları ile de mücadele etmek zorunda kalabiliyorlardı.

Bozkır coğrafyasında Türk halkları aynı zamanda atlı savaşçılardı. Zira, bozkırda insanlar ve hayvanlar için elverişli olan kaynaklar çok geniş alanlara serpilmiş, yaya yürüyüşlerle ulaşamayacak kadar yaygındı. Söz konusu kaynaklara tez zamanda ulaşma, sürülerin sevk ve idaresi ile korunmaları atlı savaşçılar ve haliyle at ile mümkündü. Bozkırda ekonominin temelini oluşturan hayvan sürülerinin kolayca taşınabilir olması, at sayesinde sevk ve idare edilebilmeleri hayatı kolaylaştırmıştır. Böylece insanlar verimsiz ekime-dikime uygun olmayan topraklar üzerinde otlakları tükettikçe yerlerini kolayca değiştirebilmişlerdir. Bozkır toplumunda sürüler söz konusu olduğunda mülkiyet var, kışlaklar için de yer yer söz konusu olduğu halde yaylaklardan ortak olarak yararlanılırdı. Yaylaklarla ilgili olarak oba, boy beylerine hatta yerleşik devlet düzeninde de Osmanlı'da yaylak vergisi devlete aynı olarak vergisi ödenirdi.

Atlı-göçer evli kültür hayatının temsilcisi olan göçerevli halklar için ana sorunlardan biriside kışlak ve yaylak olmaya elverişli yer bulabilmektir. Çünkü kışlak ve yayla olabilecek yerler mevsimlere göre değişmektedir. Bahar ile güz mevsim bozkırın hemen her yerinde geçirilebilirdi. Zira bahar mevsiminde hayvanlar hemen her yerde ot ve su bulabilirler. Güz mevsiminde de yağışlara bağlı olarak taze ot

bulunurdu. Esas mesele kışlakların seçimi idi. Çünkü kışlak olarak seçilecek yerler, rüzgâra açık olmayan, ormanlık veya derin vadiler ve az kar tutmalı bol su ve yakacak odun bulunmalı, soğukların şiddetinden korunacak konumda olmalıdır. Kışlakların sınırları, komşuların sınırları ile sınırlanır, doğal sınırlar tercih edilir. Şayet doğal sınırlar yoksa taş veya direk gibi yapay işaretler dikilir. Herkes kışlağının sınırlarını bilir ve komşular, birbirlerinin sınırlarına karşı saygılı olurlar. Yaylalara gelince; dağlar veya platolarda bulunur, suyunun bol olması tercihen akarsu boyları ile açık düz araziler seçilirdi. Kışlaklarda kişisel mülkiyet söz konusu olduğu halde, yaylalar oymak veya boyların ortak malıdır. Nazari olarak, yaylalarda zengin veya fakir ailelerin önce gelmeleri kaydıyla istedikleri yere konma hakları vardı. Uygulamada, zengin ve itibarlı göçerevli aileler en iyi otlakları ellerinde tutacak şekilde bir uygulama söz konusudur [8, 5 s.].

Atlı-göçer evli Türk halkları sürülerine kış için yiyecek depo etmezler. Bu yüzden kışlakların yerlerinin seçimine özen gösterilirdi. Genellikle, kışları kökünde kuru ot bulunan ve kışın sürüleri otlatmaya elverişli yerler tercih edilirdi. Yayla yolculuğu sırasında baharın ilk aylarında otlar henüz yeterince olgunlaşmadığı için göçerevli her iki-üç günde bir yer değiştirirler. Ancak yaz ortalarında otlar çoğaldığında ise bir yerde haftalarca kalırlar. Coğrafi bölgenin iklimine bağlı olarak, göçerevli Ağustos-Eylül ayları içinde, baharda takip edilmiş olan yoldan kışlağa dönüş başlardı ve bu dönüş yolculuğu Ekim-kasım aylarında devam eder ve kış bastırmadan önce kışlaklara ulaşılırdı. Bu dönüş yolculuğunda yılmalar olmazdı. Yılmalar, kışlaktan uzakta bulunan güz konak yerinde bırakılırdı. Yılmalar, kar düştükten sonra dağların güney yamaçları veya güz yağmurları ile oluşan otlaklara yönlendirilirdi. Atlı-göçer evliler, yılın dört mevsimini ayrı yerlerde geçirirler. İlkbahardaki konaklama yerine yazlak, yaz ayındaki konaklama yeri yaylak, güz için güzlek kış mevsiminde kaldıkları yere de kışlak diyorlardı [11, 176 s.]. Hayvan sürülerinin cinslerine göre otlaklar seçilirdi. Zira koyun için uygun olan yerler at için elverişli olmazdı.

Merkezi Asya'da Türk halklarının savaşlarda binit olarak kullandıkları atları olmadan, düşündükleri ölçüde hızlı hareket edemez ve yer değiştiremezler. Bilhassa otlakların önceden ele geçirilmesi, hayvan sürülerinin sevk-idaresi, korunması da mümkün değildi.

Atlı-göçer evli kültürün iki önemli unsuru olan yayla ve kışlak Türk halklarının dünden-bugüne hayatlarında yer almıştır. Her iki konaklama yerinin de ayrı ayrı önemi olduğu gibi birbirini de tamamlamaktadırlar. Bunlardan birisi olmadan diğersinin anlamı olmamaktadır. Türk halklarının göçerevli hayatında, kış evi veya kışlak evi bir köy veya şehirde de olabildiği gibi, soğuk rüzgârlardan korunaklı bir yer de olabilirdi. Yaylak ve kışlak hayatı töre veya gelenek-görenekle bir düzen altına alınmıştı. Zira yayla hayatı, bir anarşi düzeni değildi. Her oymak veya boy'un nerelerde yazlayıp ve nerelerde kışlayacakları törece belirlenirdi. Ancak sahipleri belli olan bazı kışlaklar, zaman içinde yerleşme mekânlarına yani köylere dönüşebiliyordu. Bu gibi durumlarda, kışın kışlakta oturan ve çoğu zaman ziraat yapan Türk halkları, yazın da yaylada hayvanları ile meşgul oluyorlardı. Bu durum zaman içinde Türklerin hayatında, iki yönlü bir ekonomik düzen gündeme gelmiştir. Günümüzde olduğu gibi dün de, hayvancılıkla ziraatı bir arada sürdüren toplumların ekonomileri güçlüdür [5, 3 s.]. Atlı-göçer evli Türk halklarında göçerevlilik öyle rağbet görüyordu ki, köyde veya şehirde oturan veya oturmak zorunda kalan insanlar için yatuk yani tembel ifadesi kullanılıyordu. Kaşgarlı Mahmud 9. yüzyılda yatuk kişi sözü ile Oğuzlardan bir bölüm vardır ki, şehirden dışarı çıkmazlar ve savaş yapmazlar, onlara yatuk denir. Bu söz, tembel ve bir tarafa atılmış-itilmiş insanlar için kullanılırdı [12, 14 s.]

Türk halklarının kültür hayatında yerleşik hayata dair ilk örnekleri; Tanrı Dağları üzerindeki şehirler ile Sir-Derya boylarındaki Oğuz şehirlerinde görülmektedir. Böylece coğrafyanın elverdiği ortamlarda tarımsal manada üretim yapıldığı ve haliyle de yerleşik hayatın öne çıkmış olduğu söylenebilir. Şu halde, kışlak merkezlerinde görülen bu gelişme ve değişime bağlı olarak söz konusu yerleşim merkezlerinin

yakınlarındaki yaylalarda hayvancılık da devam ettirilmişdir. Ancak, tarım ve hayvancılığın bir arada olduğu yerler arasında; Hun Türklerinin Tanrı dağları yöresinde, Batı Göktürk Devletinin Batı Türkistan coğrafyasında ve Uygurların da Beş-Balık bölgesindeki şehirleşmeler köy-şehir yayla hayatına dair örneklerdir. Bu yöndeki değişim hadisesi, zamana bağlı olarak Türk halklarının hayatında köy-şehir hayatı yaygın hale gelirken yayla-kışla geleneği de gelişen-değişen hayat şartları içinde giderek azaldığı söylenebilir.

Türk halklarının hayatında, yönetme ve yönetilme kavramları ve bunlara bağlı olarak görülen örnekler, insanlık tarihi kadar eskidir. Zira insanoğlunun toplu halde yaşamaya başlaması beraberinde yönetim – yöneticilik kavramlarını ve ilişkilerini gündeme getirmiştir. Araştırma konumuz olan atlı-göçer evli kültür hayatında yöneten-yönetilen ilişkilerine gelince; bozkırda varlıklı olan çevreler güçlerini arttırmaya çalışırken, güçsüz olanlar da varlıklarını devam ettirebilmek için güçlü olanlara çoban olmak suretiyle hayatlarını devam ettirebiliyorlardı. Bu değişime bağlı olarak bozkırda, yöneticiler ve yönetilenler arasında, siyasi-ekonomik ayarımı kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Böylece bozkırda, ekonomik gücünü onbinlerce hayvan kaynağından alan güçlü kişilerin ekonomik ve siyasi güçleri veraset yoluyla babadan-oğula geçiyordu. Bu durum bozkırda yeni bir yapılanmayı da beraberinde getirmiştir. Atlı-göçer evli toplum hayatında; oymak (uruğ) lar arasındaki tâbi-metbu ilişkilerine göre, tâbi oymak metbu ile olan bağlarını kendi arzusuyla çözemzdi [6, 101 s.]. Oysaki bozkırda oymakların kendi başlarına tek tek dolaşmalarının tehlikeleri, metbu ile tâbi arasındaki çıkar ortaklığı ve buna bağlı olarak gelişen ekonomik işbirliği ile genelde evlenmeler yoluyla kurulmuş olan akrabalık bağları, söz konusu oymak veya boyları bir arada tutan etkenlerdi. Ayrıca bozkırdaki göçerevli hayat tarzında, yağmalar, akınlar ve savaşlarla iç içe yaşandığı bir ortamda fakir ve zayıf toplulukların başlarına buyruk yaşamaları tehlikelere davet çıkarmaktı. Bu çıkmazdan kurtuluşun yolu da, kuvvetli sosyal birliklerin himayesine girmek ve onlara hizmet etmekle

mümkündü. Bozkırdaki bu beraberliğin bir diğer özelliği de, metbu yani yönetenlerle tâbiler yani yönetilenler aynı tür yiyeceklerle beslenirler ve gelenek-göreneklerle iç içe yaşarlar [8, 25 s.].

Zira tarihî devirlerde Ötügen merkezli kurulmuş olan Hun, Avar, Göktürk vb. Siyasi kuruluşlar bu görüşümüzün tipik örnekleridir. Zira Ötügen merkezli kurulmuş olan Türk devletlerinin güç kaynağını oluşturan oymak, boy ve budun düzeyindeki sosyal organizasyonlar; aynı coğrafyada birlikte yaşamının gereği olan dil, inanç, gelenek-görenekler yanında yaşanmış olan acı-tatlı hatıralar onları milletleşme ve siyasi güç haline gelmelerinde etkili olan faktörlerdi. Bu yüzden Büyük Hun Devleti için Büyük Hun Konfederasyonu ifadesinin kullanılması doğru bir tanımdır. Çünkü Hun devletine şu veya bu sebepten bağlı olan büyüklü-küçüklü sosyal organizasyonların her biri başlarında karizmatik yöneticileri bulunan siyasi organizasyonlardı. Böylece Ötügen merkezli kurulmuş olan Büyük Hun Devleti, coğrafi şartlar ve sosyal yapılarının gereği olarak, hemen her boy-budun kendi karizmatik beylerinin yönetiminde ve töre gereğince, Avrasya coğrafyasında, yaylakışlak geleneği doğrultusunda varlıklarını sürdürüyorlardı. Hanlık merkezi ile barış dönemlerinde han veya hakanların aleyhine bir durum olmadığı sürece dâhili yönetimlerinde bağımsız hareket ediyorlardı. Türk halklarında görülen bu “devlet yapısı” siyasi ve askeri yapıyı güçlendirdiği gibi siyasal manada dağılma ve birleşmeleri de da kolaylaştırıyordu [10, 125 s.]. Ötügen merkezli Türk devletlerinin karakteristiği olarak bilinen bu sisteme göre, dağılan Türk devletinin yerine bir başka Türk devletinin kurulması mümkün olabiliyordu. Türk tarihinde Hun, Avar, Göktürk, Uygur, Kırgız Türk devletlerinin kuruluş ve dağılmaları böyle bir yapı ile izah edilmektedir. Tarihî Türk devletlerinin evrensel devlet anlayışı da böyle bir yapılanmanın sonucu ile izah edilebilir. Mete Han ile başladığını bildiğimiz bu siyasal yapılanmanın, Merkezi Asya coğrafyasında; dili, dini, kültürü ve özellikle de acı-tatlı hatıraları müşterek olan boy, budunların ortak düşman Çin karşısında bir milletleşme süreci yaşamışlardır. Böylece Batı dünyasında feodalizm sonrasında görülen

ve günümüzdeki Batılı milletlerin oluşumu olarak bilinen söz konusu milletleşme sürecinin aslında ilk olarak Büyük Hun hükümdarı Mete Han’ın başlatmış olduğu bilinmektedir. Böylece Mete Han, Merkezi Asya’daki bu sosyal yapı temelinde bir milletleşme ve buna bağlı olarak Türk dünyası ortak tarihinde Hun çağının da kurucusu olmuştur.

Atlı-göçer evli Türk halklarını çağdaşı olan diğer yerleşik halklar karşısında üstün kılan faktörler arasında; ilk sırayı binit olarak kullanılmış olan at ve diğer hayvanların gelirin bağı olarak ekonomik manada bir üstünlük kurmuş olmalarıdır. Bilhassa at ve koyun, coğrafi avantajların da tesiriyle adeta Türk halklarının tekelinde olmuştur. Yerleşik halkların hareketsiz, atıl ve kadercı anlayışlarına karşı, atlı-göçebeler, hayat tarzlarının da gereği olarak aile temelinde bireylerin her birini aktif konuma getirmişlerdir. Zira atlı-göçer evli Türk toplumu da, tıpkı yerleşik toplumlar gibi hayatlarını sürdürebilmek için coğrafi şartların sunmuş olduğu imkânlardan erken tarihte yararlanmayı başarmışlardır. Yerleşik halklara gelince adeta kaderlerini toprağa veya diğer iş kollarına bağlamışlar ve yerleşik kültürün temelini atmışlardır. İşte hayat tarzları bakımından taban tabana zıt olan bu iki toplum göçer evli ve yerleşikler arasındaki mücadele yüzlerce yıl aralıksız devam etmiştir.

Atlı-göçer evli hayat tarzında savaş, ekonomik hayatın olmaz ise olmazlarından birisidir. Bozkırda uzun dönem savaşlar olmaması halinde, kitlelerin yoksullaşması hızlanır ve buna bağlı olarak da siyasi otoriteler güç kaybına uğrardı. Yerleşik merkezlerdeki siyasal güçler, göçerevlilerin akın ve yağmalarına engel olabilecek yani kontrol altında tutabilirlerse, onları kendi kültür dairelerine çekmek suretiyle, sadece kendilerine benzetmekle kalmazlar, onların iç dinamiklerini bozabilirlerdi. Göktürk hakanlarının özellikle de Türk Bilge Kağan’ın halkına Bengütaş aracılığıyla halkıyla paylaşmış olduğu vasiyetnamesinde; Çin’in geleneksel politikası karşısında onları uyarmakta ve özellikle de yakına kondurup, kendisine benzetme yönündeki uyarıları çok önemlidir. Aynı şekilde ağırlıklı olarak Ötügen merkezli kurulmuş olan Türk devletleri Çin topraklarına yerleşmek

suretiyle yerleşik devletler kurmuşlarsa da hem devletleri uzun ömürlü olmamış, hem de hâkim unsur olarak kısa zamanda kültürel varlıklarını kaybetmişlerdir. Bu konuda Cengiz Han'ın kurucusu olduğu Moğol-Türk Devleti ve torunu Kubilay Han'ın Çin merkezli olarak kurmuş olduğu Yuan Devleti bir istisna olarak gösterilebilir.

Ticari hayat, satma (ihracat) ve satın alma (ithalat) gibi iki temel üzerinde gelişmiştir. Bir malın satılabilmesi için üretilmesi ve ihtiyaç fazlası olması, bir malın satın alınması için de o mala ihtiyaç duyulması gerekir. Atlı-göçer evli Türk halklarında ticaret, hem ihtiyacın üzerinde mal üretip fazlasını satma, ihtiyacı olanları komşu ülkelerden satın alma ve de başkalarının ürettikleri ticarî mallara aracılık etme şeklinde ticarî faaliyetler söz konusu idi. Bu dönemde ticarî faaliyetler büyük ölçüde değiş-tokuş esasına dayanıyordu. Bu uygulamada alınan mala karşılık bir başka mal verilmekte, yani mal ile mal değiştirilmekteydi. Burada esas olan tarafların malların cinsi ve miktarı konusunda anlaşmış olmalarıdır [13, 92 s.]. Türk halkları ticarî işlerde takas yanında doğrudan para da kullanıyorlardı. Atlı-göçebe toplumların kullandıkları paralar genellikle, kıymetli madenlerden yapılmış olan Çin, İran ve Bizans gibi yerleşiklerin paraları idi. Ticarete kullanılan bir diğer ödeme aracı da kıymetli madenlerden yapmış oldukları her türlü araç-gereçlerdi.

Atlı-göçer evli kültürün temsilcileri olan Türk halklarının, doğuda Çin ve batıda da Sasaniler, Bizans ve diğer siyasi kuruluşlar ile canlı ihracat ve ithalatları söz konusu olmuştur. Ancak bu ticaretin sınırlar boyunca ve tarafların ihtiyaçlarına bağlı olarak yapılanlar üzerinde durmayacağız. bizi ilgilendiren yönü; Türk halklarının, Ötügen merkezli kurmuş oldukları Saka, Hun, Avar, Göktürk, Uygur vb. siyasi teşekküller dönemlerinde ve devletler arasındaki ticari ilişkiler, çoğu zaman yapılmış olan antlaşmalarla garanti altına alınmıştır. Bu tür anlaşmalardan birisi de, M.S. 52 yıllarında Hun Türklerinin, Çin ile yapmış oldukları anlaşma gereğince; Türkler Çinlilere kürk göndermişler ve karşılığında da Çin'den ipek almışlardır [14, 96 s.].

Aynı şekilde Soğd ve Arap tüccarlarının Uygur ülkesinde ticari temsilcileri bulunmuş olması bu dönemdeki doğu-batı ticaretinde Türk halklarının yerini göstermesi bakımından önemlidir. Türk halklarının İslam ülkelerine; yün, yünlü kumaş, yünlü-ipekli elbiseler, at koşum takımları ile silah araç-gereçleri yanında her türlü kıymetli kürkler ihraç ediliyordu [13, 56, 61-65, 100-105 s.]. Oğuz, Karlık, Kırgız, Kimek, Kıpçak, Peçenekler, ağırlıklı olarak İslam ülkelerine kürk çeşitleri ve at, koyun vb. ürünleri satıyorlardı. Maverâünnehir ve Horasan'ın yerli halklarının et ihtiyaçlarını Oğuz Türkleri karşılıyordu [13, 171 s.]. Çin imparatorlarının, Türk akınlarının durdurabilmek için inşa etmiş olduğu Çin Seddini inşa ettikten sonra da bu akınları durduramamış olmalı ki sınır boyunca serbest ticaret merkezleri kurmak suretiyle Türk halklarının buralara yerleşmesini teşvik etmek istemiştir. Bu yüzden ağırlıklı olarak Çin Seddi boyundaki yerleşim merkezlerinde serbest ticaret merkezleri aracılığıyla da canlı bir alış-veriş ortamı sağlanmıştı [15, 55 s.].

Türk halklarının tarihinde doğuda Çin ile batıda Bizans'ın uygulamış olduğu politika arasında büyük bir benzerlik görülmektedir. Nitekim Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın Bizans ile yapmış olduğu antlaşma metninde, iki ülke arasındaki ticaret önceden belirlenmiş olan sınır kasabalarında yapılacak" ibaresi bulunmaktadır [16, 76 s.]. Attila bu suretle Bizans'ın ülkesindeki halklar arasında fitne-fesatlarının önünü kesmiştir. Zira doğuda Çin'in Türk halkları arasındaki dirlik-düzeni bozma ve Ötügen'deki Türk devletine karşı kullanma siyasetinin hemen aynısını batıda da Bizans uygulamaktaydı. Göktürk Devleti'nin hükümdarı Bilge Kağan'da Çin ile ilişkilerini karşılıklı dostluk zeminine oturtuktan sonra, Çin şehirlerinin bazılarında serbest ticaret merkezlerinin kurulmasını sağlamıştı. Böylece iki ülke arasında bilhassa devletten devlete yapılan ticari ilişkiler düzenlenmiş oluyordu [17, 28 s.].

Atlı-göçer evli Türk halkları, at'a kutluluk derecesinde değer verdiği, destanlarında ve yeminlerinde sadakatini dile getirdiği günümüzde Türk Silahlı Kuvvetlerinde askerlerin temel eğitim sonundaki yemin merasimlerinde

ellerini silahlarının üzerine koyarak yemin etmeleri, demir ve demirciliği de aynı manada gören bir anlayışın ifadesi olmalıdır. Aynı şekilde, Yaratılış, Türeyiş ve Ergenekon destanlarında; Demir dağı eritme, demir dağdan yüklü bir atın geçebileceği kadar yol açılması, demirci ustanın çıkış yolu ile ilgili düşüncesi olmak üzere demir ve demircilik Türk halklarının ata mesleği olarak başarılarını büyük ölçüde etkilemiş olan silahlarının yapımında kullanılmıştır. Demir su vermek suretiyle elde edilen çelik alaşımından elde edilen Türk kılıcı Avrasya coğrafyasında makbul ve her zaman alıcısı olan bir ticari üründü. Ayrıca Atlı-göçer evli kültürünün temsilcilerinin süsü, lüksü sayılan bronz, altın veya gümüşten yapılan ziynet eşyaları ile koşum takımlarını süslemeye yarayan hayvan sanatının teşekkülü de demir ve alaşımları ile doğrudan ilgilidir. Bugüne kadar hemen birçoğu tesadüflerle ortaya çıkan zengin kurganlar açılacağı günü ve onları açacak olan bilim insanlarını beklemektedir diye düşünüyoruz.

Atlı-göçer evli kültür hayatında at'dan sonra koyun akla gelmektedir. Koyunlar sürüleri, bozkırın sıcağında yayla, kışın soğukunda ise bozkır ikliminin en ılıman bölgelerinde su boylarındaki vadilerde yaşama şansı bulurlar. Bu yüzden sürü sahipleri, yaz mevsimi gelmeden yaylaya çıkmağa ve kış soğukları bastırmadan da kışlaklara ulaşmaları zorundadırlar. Koyun sözü tarihî devirlerde koy veya kon şeklinde söylendiği gibi günümüzde Kazak, Kırgız vb. Türk halkları koyun için koy sözünü kullanmaktadırlar. Aynı şekilde koyunun yavrusuna dün olduğu gibi bugün de kuzu (kuzı) denilmektedir. Altı aylık yavru için toklu toklu, ilk doğan kuzu için baldır kuzı, yeni doğmuş kuzu için de baklan kuzı, iki yaşını doldurmuş ve üç yaşına girmiş olanlara şişek, koyunun erkeğine ise bugün olduğu gibi koç veya koçkar denilmektedir [13, 387 s.].

Koyun, Avrasya coğrafyasındaki Türk halklarının hemen tamamını ilgilendirdiği gibi Türklerin gidebildiği hemen bütün coğrafyalarda koyun ve koyun kültürü söz konusu olmuş yani Türkler, gidebildikleri her yere beraberlerinde koyun kültürünü de taşımışlardır. Nitekim Anadolu coğrafyasında, Türk fethi öncesinde genellikle domuz kültürü yaygın ve etkin olduğu

halde, Türk fethinden sonra bu kültürün yerini koyun kültürü almıştır. Koyun, bozkırda sürü halinde yaşar ve bir kimsenin serveti hakkında bilgi verilirken koyun sayısından ziyade sürü sayısı hesap edilirdi. Hun, Göktürk ve Uygur çağında hatta X.Yüzyılda İtil Bulgar Türklerinin koyun sürüleri hakkında bilgi veren İbn Faldan bazı Oğuz beylerinin koyun sayılarından söz ederken 100 bin rakamını kullanmaktadır [18, 37 s.].

Atlı-göçer evli kültürü hayat tarzında at, ekonomik bir değer olma yanında, binit ve özellikle de anılan yüzyılların savaş aracı olarak da Türk toplumunun vazgeçilmez değerlerinden birisi olarak bilinir. At, savaş aracı olma özelliğini, ikinci dünya savaşından sonra, giderek azalan bir tempoda kaybetmiştir. Günümüzde özellikle de kırsal kesimde, binit, yüklet, et ve sütünden yararlanılan at, aynı zamanın da sportif faaliyetler ve yarış sahalarında varlığını sürdürmektedir. Türk toplumunda göçer evli hayat tarzının geçerli olduğu dönemlerde; günlük hayatta en çok ihtiyaç duyulan, kullanılan ve tercih edilen ulaşım vasıtası at olmuştur. Göçerevli Türk insanı ile at arasındaki yakınlığı ifade için At üstünde doğarlar, At üstünde ölürler. At sırtında alış-veriş yaparlar, yerler-içerler, at üzerinde uyurlar, at üstünde istişareler yaparlar. Kuş için kanat ne ise Türk için de at aynıdır vb. ifadeler, Türk toplumunun göçerevli hayat tarzındaki konumu, durumu ve özelliğini ifade etmektedir.

Türk halklarının siyasî, dinî, iktisadî ve sosyal hayatında at her zaman merkezde olmuştur. Türk halkları sürüler halinde yıldı yetiştirmiş oldukları atın etinden, sütünden faydalanırlar, kurban olarak ayrı bir kıymet verirlerdi. Ayrıca kendilerinde olmayan ihtiyaç maddelerini temin için her yıl binlerce atı yurt dışına ihraç ediyorlardı [19, 93 s.]. Bilhassa Çinliler, ünlü Çin Seddi ile durduramadıkları Türk akınlarına karşı yeni stratejilerinde; Türk askerleri gibi okçu süvari birlikleri oluşturmuşlardır. Bu maksatla ilgili olarak da, Türklerden askerleri için savaş atları (binit) satın alırlar, Türk askerlerinin giysileri gibi giysiler, silahları gibi silahlar ve onların askeri eğitimlerini de örnek almak suretiyle Türklerin karşısına yeni bir strateji ile çıkmışlardır. Türk

halklarının, Atlı-göçer evli kültüründeki at cinsleri hakkında, sadece Göktürkler döneminde Çin kaynaklarına göre, onbir ayrı at cinsinden söz edilmektedir [20, 209 s.]

Türk halklarının ortak kültürünün de, Atlı-göçer evli adıyla tanımlanmış olması at'ın Türk kültüründeki yerini ifade için yeterli bir ölçü olacağını düşünüyoruz. Türk halklarının, bozkır kültür merkezli olarak yaşadığı dönemde, hemen bütün mal varlığını teşkil eden sürülerini sevk ve idare konusunda da at olmazsa olmazları arasındadır. Bu yüzden Türkler binit olarak kullandıkları atlarına bir çeşit kutsallık vermişler ve atlarını törenle gömmüş olmaları hatta kendi kurganları yanında onlara yer vermiş olmalarından hareketle, atı adeta kutsallaştırmışlardır [7, 311-131 s.]. Türkler, siyasî ve sosyal hayatlarında at'a kutluluk derecesinde değer vermişler, destanlarına konu, yeminlerinde bağlılığın ölçüsü olarak görmüşlerdir. Atlı-göçer evli kültür hayatında at, bozkır insanının vazgeçemediği arkadaşı ve güven kaynağı konumunda olmuştur. Zira, Türk halkları at olmadan istedikleri zaman ve kolayca yer değiştirme, sürüleri için gerekli olan otlakları önceden ele geçirme, sürülerin sevk ve idaresi, korunması neredeyse mümkün değildir [2, 161 s.].

Türkler, atlı göçebe kültür hayatında atlara, renklerine göre isimler vermek suretiyle renklerle atların cinsleri arasında bir bağ kurmuşlardır. Nitekim atları renklerine göre; oy at, ak at, yağız at, boz at, tığ at, kuba at, kula at, kır at, tum kara at, tum toruğ at, çilgü at, vb. adlar verilmiştir [Koca 2002: 22]. Atların alınlarındaki beyazlığa akıtma denirdi. Bu tür akıtması olan atlar için ugar at, tüküz at, tış at ifadeleri kullanılırdı. Ayrıca başı ak, gözlerinin etrafı kara olan atlar için de kaşga at yani peçeli at denilmekteydi. Boynunda benek bulunan atlara boymıl at, böğründe ak benek olanlara bögrül at, ayaklarında ak bulunan atlar sekili at olarak adlandırılıyordu [12, 379 s.]. Türk kültür tarihinin XI. Yüzyılı için önemli bir kaynak konumundaki Kaşgarlı, atları vücut şekillerine göre de; oturmaklı atlar için büktsel at, sırtı dar, yanları geniş olan atlara da kekti at, boyları kısa sırtları geniş olan atlar için bulak at tabirleri

kullanılmaktadır. Aynı şekilde atlar yürüyüş ve koşmalarına göre de; kevel, ozuk, ıkılaç, yorga, erik ve yüğrük at gibi adlar verilmektedir [17, 23 s.].

Türk halklarının ortak tarihleri olarak kabul edilmiş olan yaklaşık beş bin yıllık bir dönemin neredeyse tamamı Avrasya coğrafyasında cereyan etmiştir. Zira söz konusu ortak tarih, M.Ö. 3500 (bronz çağı) başlamakta ve XV: yüzyıla kadar devam etmiştir. Türk tarihinin bu ortak ve uzun sürecinin cereyan etmiş olduğu coğrafyanın kendine mahsus iklim-bitki örtüsü bozkır olarak tanımlanmaktadır. Türk halkları bilinen en eski devirlerinden itibaren bozkır iklim-bitki örtüsünün kendisine sağlamış olduğu imkânları en üst düzeyde değerlendirmek suretiyle dünya tarihinde derin izler bırakmış olan siyasi teşekküller ve bunlara bağlı olarak adına; atlı-göçer evli, göçer evli veya bozkır medeniyetinin banisi olmuşlardır.

İnsanoğlu, yaratılışının gereği tabiat kuvvetlerine hâkim olma yönünde asırlar boyunca, bitmek-tükenmek bilmeyen bir mücadelenin içinde olmuştur. Türkler, yaşamakta oldukları coğrafyanın kendilerine sunmuş olduğu bozkır iklim-bitki örtüsü, Türklerin hayat tarzına, düşüncelerine, inançlarına, dünya görüşlerine, gelenek-göreneklerine, kısaca ifade edecek olursak yaşadıkları kültür ve ortaya koydukları medeniyetlerini doğrudan etkilemiştir. Yeryüzünde insanlar, yaşadıkları coğrafi çevrenin başlıca üç tabii kaynağı olan; orman, hayvan yetiştirme ve tarım imkânlarını değerlendirerek hayatlarını sürdürebilmişlerdir. Nitekim eski çağlardaki ilk kültürler de kendi bölgelerinin şartlarına bağlı olarak, orman kavimleri, avcılık-devşiricilik temelindeki asalak kültürü, ziraata elverişli yerlerde oturanlar köylü kültürünü ortaya koymuşlar, bozkırdakiler de çoban kültürünü meydana getirmişlerdir. Türkler, yaşamış oldukları coğrafyanın iklim-bitki örtüsünün gereği olarak bozkırlı oldukları için kültürleri de gelişme ve muhteva bakımından diğer toplumların kültürlerinden farklı olmuştur. Zira bozkır iklimi, gerek almış olduğu yıllık yağış miktarı ve gerekse de yükseklik itibariyle çöl ikliminden tamamıyla farklıdır [9, 1 s.]. Bir

yandan uçsuz, bucaksız ovaları, diğer yandan yüksek yaylalardaki otlaklarıyla besiciliğe son derece elverişlidir.

İnsan düşünce ve emeğinin ürünü olan kültürün, oluşmasında sadece coğrafi imkânlar yeterli olmamakta, fertlerin kültür değerlerini yaratma, yaşatma ve geliştirme konusunda esas faktör olduğu bilinmektedir. Zira insanoglunun yaratılışına bağlı olarak getirmiş olduğu ruhî karakterin gereği olarak kültür değerlerini kontrol, sevk-idare edebilme kabiliyetine sahiptir. Bundan dolayı insan ve oluşturmuş olduğu cemiyet, hayat tarzı, düşünce ve değerlerine bağlı olarak kültürleri kabul etmeme veya uygun düşenleri benimseme gibi bir özelliğe sahiptir [11, 119 s.].

Sonuç

Türk dünyasının otak tarihinin 3500 yıllık bir dönemi, atlı göçer evli kültür ile doğrudan ilgilidir. Bu kültür, Avrasya bozkırlarında doğmuş, gelişmiş, medeniyetlerin doğması ve özellikle de Ötüken merkezli dünya devletlerinin

kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bir diğer husus atlı göçer evli kültür ile göçebelik(nomadizm) kültürü arasında sosyal bünye, dinî, idarî ve siyasi manada farklılıkların olmasıdır. Türkler, avcılık ve devşiricilik düzeyindeki parazit ekonomi yerine. Hayvancılığı üretici ekonomi düzeyine taşımışlardır. Böylece toplumları basit yığınlar olmaktan çıkarıp sosyal organizasyonlar temelinde iktisadi gelişmeyi mümkün kılan bir beşeri değer ancak bu yol ile mümkün olmuştur. Diğer yandan uçsuz bucaksız bozkırda çobanlığın geliştirmiş olduğu sevk-idare yeteneği ve emretme-iaat alışkanlığını -hayvan sürülerinden insan topluluklarına intikal ettirmek- suretiyle insanlık tarihinde derin izler bırakmışlardır. Bu durum atlı göçer evli halkların yerleşik halklar üzerinde kolayca siyasi hâkimiyet kurmalarında da söz konusu kültürü oluşturan üç temel unsurdan -koyun, at ve demir- birisi olan demir ve alaşımları da etkili olmuştur. Böylece Türk halklarının bilinen en eski çağlardan günümüze uzanan zaman çizgisinde atlı göçer evli kültür temelinde yüzlerce siyasi teşekkülün kurucusu ve farklı toplumların yöneticisi olmuşlardır.

Kullanılan edebiyatlar:

1. Robert N. Toofee. Erken İç Asya Türk Tarihi (Derleyen Denis Sinor). – İstanbul: İletişim Yayınları, 2019. – 100 s.
2. Deer J. İstep Kültürü // A.Ü. Journal of the Faculty of Language and History-Geography. – 1954. – S. 159-176.
3. Kurat Akdes Nimet. IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi. – Ankara: Türk Tarihi Kurumu yayınları, 2019. – 100 s.
4. Yuvalı, A., İmaşova N. Genel Türk Tarihi. – Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi yayınları, 2004. – 100 s.
5. Ögel Bahaeddin. Türk Kültür tarihine Giriş. Cilt-I. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991. – 100 s.
6. Vladimirtsov B.Y., Moğolların İçtimai Teşkilatı. – Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1978. – 100 s.
7. Caferoğlu Ahmet. Türk Onomastiğinde At Kültü // Türkiyat Mecmusa. Sayı X. – İstanbul: Maarif Matbaası, 1953. – S. 201-211.
8. Arslan Mahmud. Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984. – 100 s.
9. Rasonyi Laszlo. Tarihte Türkülük. İstanbul: Örgün yayınevi, 2007.
10. Turan Osman. Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi. – İstanbul: Ötüken yayınları, 2003. – 100 s.
11. Gökalp Ziya. Türk Medeniyeti Tarihi. İstanbul: Toker Yayıncılık, 2007.
12. Atalay Besim. Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lûgati't-Türk. – Ankara: TDK yayınları, 2013. –100 s.
13. Şeşen Ramazan. İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri. –İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017. – 100 s.

14. İzgi Özkan. XI.Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler // Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 9. – İstanbul, 1978. – S. 91.
15. Ögel Bahaeddin. İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi. – Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2014. – 100 s.
16. Nemeth Gyula. Attila ve Hunlar. – Konya: Kömen yayınları, 2014. – 100 s.
17. Koca Salim. Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat. – Ankara: Türk Tarihi Araştırmaları, 2002. – 100 s.
18. Sümer Faruk. Oğuzlar (Türkmenler). – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972. – 100 s.
19. Baykuzu Deniz Tilla. Asya Hun İmparatorluğu. – İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları, 2020. – 100 s.
20. Kafesoğlu İbrahim. Türk Milli Kültürü. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021. – 100 s.

Abdulkadir Yuvali

Yerzhiyes University, Faculty of Literature, Department of History, Kayseri, Turkey

The role of the horse in the socio-cultural and political life of Turkic peoples

Abstract. The emergence and development of the common history and Civilisation of the Turkish world, and its position in the history of humanity are directly related to the culture of mounted nomads. The social, economic and political dimensions of this culture, i.e. Otukan-centric Turkic states, are of a particular concern to the history of humanity.

This culture, which had a Eurasia-centric emergence and development, is based on three main elements. Two of these, namely horses and the culture of horse breeding, and sheep and the culture of sheep breeding, are examined in detail. Besides, Turkic peoples discovered the metal of iron in early times and they introduced ferroalloys to the social life.

The fact that nomadic culture which has been deemed as the basis of the socio-cultural life in the history of humanity is different from the culture of mounted nomads has been proved via data and documents. Meanwhile, it is emphasized that it is not right for some academes to deem these two cultures in the same framework.

The political results of the immigrations actualized on the basis of the culture of mounted nomads have had a great importance on the Turkish, European and world histories. Starting from the years of B.C. until the XV. century, Turkic peoples could consecutively found world-class states in the Eurasia geography. Among these are Huns, Gokturks and Turkish-Mongol periods. Our belief is that the culture of mounted nomads constitutes the backbone of the common history and civilisation of the Turkic peoples. These common elements of the culture are important in terms of morals and their results. The culture of the mounted nomads constitutes the common ground for the studies which will be carried out on the basis of the common history and civilisation of the Turkic world. This study is the result of this idea.

Keywords: mounted nomads, nomadic people, Otukan, China, Turks, Genghis Khan, Huns.

Абдулкадир Ювалы

Ержиес университеті, Кайсері, Түркия

Жылқының түркі халықтарының әлеуметтік-мәдени және саяси өміріндегі рөлі

Аңдатпа. Түрік әлемінің ортақ тарихы мен өркеніетінің пайда болуы мен дамуы, оның адамзат тарихындағы орны атқа мінген көшпелілер мәдениетімен тікелей байланысты. Бұл мәдениеттің әлеуметтік, экономикалық және саяси өлшемдері, яғни Өтүкен орталықты түркі мемлекеттері адамзат тарихында ерекше алаңдаушылық тудырады.

Еуразиялық орталықтаңдыру пайда болып, дамып бұл мәдениет үш негізгі элементке негізделген. Оның екеуі, атап айтқанда, жылқы және жылқы шаруашылығы мәдениеті, қой және қой шаруашылығы мәдениеті жан-жақты қарастырылады. Сонымен қатар түркі халықтары темір металын ерте кезде тауып, феррокорытпаларды қоғамдық өмірге енгізген.

Адамзат тарихында әлеуметтік-мәдени өмірдің негізі болып саналатын көшпелілер мәдениетінің атқа мінген көшпелілер мәдениетінен айырмашылығы бар екені деректер мен құжаттар арқылы дәлелденді. Сонымен қатар, кейбір академиялардың бұл екі мәдениетті бір шеңберде қарастыруы дұрыс емес екендігі баса айтылды.

Атты көшпелілер мәдениеті негізінде жүзеге асырылған көші-қонның саяси нәтижелері түрік, еуропалық және дүниежүзілік тарихта үлкен мәнге ие болды. Біздің заманымызға дейінгі кезеңнен басталып XV ғасырға дейін түркі халықтары Еуразия географиясында қатарынан әлемдік деңгейдегі мемлекеттерді таба алды. Бұлардың ішінде ғұндар, көктүрік және түрік-моңғол кезеңдері бар. Біздің пайымдауымызша, атты көшпелілер мәдениеті түркі халықтарының ортақ тарихы мен өркениетінің діңгегі болып табылады. Мәдениеттің бұл ортақ элементтері мораль және олардың нәтижелері тұрғысынан маңызды. Атты көшпелілер мәдениеті түркі әлемінің ортақ тарихы мен өркениеті негізінде жүргізілетін зерттеулердің ортақ негізін құрайды. Бұл зерттеу осы идеяның нәтижесі.

Түйін сөздер: атты көшпенділер, көшпелі халық, Отуқан, Қытай, түріктер, Шыңғысхан, ғұндар.

Абдулкадир Ювалы

Университет Ержийес, Кайсери, Турция

Роль лошади в социально-культурной и политической жизни тюркских народов

Аннотация. Возникновение и развитие общей истории и цивилизации тюркского мира, его место в истории человечества напрямую связаны с культурой конных кочевников. Социальное, экономическое и политическое измерение этой культуры, то есть отуканоцентричных тюркских государств, представляет особый интерес для истории человечества.

Эта культура, имевшая евразийскоцентричное возникновение и развитие, базируется на трех основных элементах. Две из них, а именно лошади и культура коневодства, овцы и культура овцеводства подробно рассмотрены в данной статье. Кроме того, тюркские народы в древности открыли металл железа и ввели в общественную жизнь ферросплавы.

То, что кочевая культура, считавшаяся основой социокультурной жизни в истории человечества, отличается от культуры конных кочевников, подтверждается данными и документами. При этом подчеркивается, что некоторым академическим кругам неправильно рассматривать эти две культуры в одних и тех же рамках.

Политические результаты иммиграции, актуализированные на основе культуры конных кочевников, имели большое значение для тюркской, европейской и мировой истории. Начиная с лет до н.э. до XV века тюркские народы смогли последовательно основать государства мирового уровня в географии Евразии. Среди них гуннский, гоктюркский и тюрко-монгольский периоды. Мы верим, что культура конных кочевников составляет основу общей истории и цивилизации тюркских народов. Эти общие элементы культуры важны с точки зрения морали и ее результатов. Культура конных кочевников составляет общую основу для исследований, которые будут проводиться на основе общей истории и цивилизации тюркского мира. Это исследование является результатом этой идеи.

Ключевые слова: конные кочевники, кочевой народ, Отуқан, Китай, тюрки, Чингисхан, гунны.

Yazarlar hakkında bilgi:

Yuvalı Abdülkadir – Profesör, Doktor, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, Türkiye.

Yuvaly Abdulkadir – Professor, Doctor, Erciyes University, Kayseri, Turkey.

Ювалы Абдулкадир – Ержийес университетінің профессоры, доктор, Кайсери, Түркия.

Қ.К. Кенжалин
Г.А. Бегимова*
Ә.М. Байбосын

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: gukjik_76@mail.ru

Қазақ тіліндегі ойконимдердің пайда болу тарихы мен ұлттық санадағы орны

Аңдатпа. Топоним – «географиялық атау» тіркесінің синонимі, яғни кез-келген географиялық объектінің атауын білдіреді: мұхит, континент, елдер, қалалар, өзендер, жартастар, белестер және т.б. Ғасырлар бойы сақталып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан мәдени-тарихи мұра болып есептелінетін топонимдер – халық мәдениеті мен шаруашылығын, салт-санасы мен әдет-ғұрпын, халықтар арасындағы байланысты сипаттаушы негізгі фактор. Топонимдер мен микротопонимдердің бірнеше тобы бар. Елді-мекен атауларының тарихына деген қызығушылық туған жерден басталады. Өмір әртүрлі жолдармен дамиды, бірақ туған ауыл және оның айналасы – өзендер, төбелер, жолдар, шабындықтар – әрқайсымыз туралы ақпаратты өз жадымызда қалдырды. Кейінірек, олар осы жерлердің тұрғындары туралы көп нәрсе айта алады, өйткені бүгінде олар мұнда бұрын өмір сүргендер жайлы мәлімет береді. Мақалада тарихи-мәдени аспектілерге сүйене отырып кейбір ойконимдердің пайда болу тарихы, оларға әсер етуші сыртқы факторлар мен рухани маңыздылығы көрсетіледі. Сонымен қатар, Солтүстік Қазақстан облысының биік, орташа, аласа таулы үстірті орналасқан нысандардың аңыз-әңгімелерде көрініс табуына тоқталамыз. Зерттеу негізінде Ақмола, Екібастұз, Калкен, Бұқпа көлі, Қансүйек, Баянауыл және тағы басқа атаулардың тарихи мазмұны қарастырылады. Ономастикалық атаулар аса күрделі таңба болғандықтан, оларды дәстүрлі тілдік жағынан қарастыру жеткіліксіз, өйткені олардың мазмұны ауқымды әрі көптеген сыртқы факторлармен байланысты болып келеді. Ономастика саласын тек жер-су аттарын зерттеу ғана емес, сонымен қатар, еліміздің болашағына, өскелең ұрпақты тәрбиелеуге де септігін тигізетіні де атап өтіледі.

Түйін сөздер. Ономастика, топонимикалық жүйе, ойконим, аңыз-әңгімелер, этимология, ұлттық сана, мұра, рухани жаңғыру.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-199-210>
Түсті: 21.06.2022 / Жарияланымға рұқсат етілді: 04.08.2022

Кіріспе

Ономастика – жалқы есімдердің түрлерін зерттейтін тіл білімінің саласы, күрделі тілдік құбылыс. Ел мен жердің тарихынан мол мағлұмат беретін құнды мұра. Жалқы есімнің табиғатын, ерекшеліктерін, бүгінгі нұсқасы мен тарихын анықтау, әр

халықтың әр аймақтың жалқы есімдерінің мазмұндық құрылымын, жүйесін талдау зерттеуші-ғалымдардың ұлттық мәдениетті зерттеуге әкеледі. Ономастикалық материал кез келген жоғары дамыған тілдің сөздік қорының елеулі бөлігін құрайды. Олардың негізі этнолингвистикалық және тарихи деректерден тұрады, құрамына түрлі типтегі

географиялық атаулар енеді, атап айтсақ, гидронимдер, ойконимдер, оронимдер, т.б. Оларды зерттеу де қолға алынған.

Дүниенің ономастикалық көрінісі тілдік сана, этностық таным тұрғысынан қарастырылуы тиіс. Адамның, этностың дүниетанымы, ой-санасы, тарихы, шаруашылығы, мәдениеті, ғасырлар бойы жинақталған сан-салалы тәжірибесі тілдік жүйеде, сол жүйенің құрамдас бөлігінде – ономастикалық атаулар жүйесінде, ал дәлірек айтсақ, топонимикалық жүйеде өз тілдік көрінісін сақтаған.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында ойконимдердің пайда болу тарихына тоқталып, жүйелеу, талдау, сипаттау әдістері қолданылды.

Талқылау

Кез келген ономастиканы зерттеген уақытты сол кездегі тілдік жағдаятты, сол дәуірдің әлеуметтік жағдайын ескеру қажет. Ойконимдер немесе елді-мекендердің географиялық атаулары тілде өте ұзақ уақыт пайда болып, қалыптаған, кейбіреулері бізге ежелгі дәуірден келе жатқан атаулар. Ойконимдерді зерттеу, ең алдымен, танымдық аспект тұрғысынан, лингвомәдени, антропоцентристік және тарихи тұрғыдан жүргізулі қажет. Халықтың өмірінің тарихи фактілерімен де байланысты. Топонимиканы іс-әрекеттің нәтижесі, тілді ұстанушы халықтың ментальділігі, адам санасы тұрғысынан қарастыру, прагматикалық көзқарастармен тікелей байланысты анықтау қажет. Номинативтік атау тұтастай алғанда тілдік формалардың танымдық аналогтарымен байланысы немесе шындықты объективті түсіну үрдісі мен нәтижесі ретінде түсініледі [1, 58 б.].

Ғалым Ә.Қайдар ұлт және онамастика жайлы былай дейді: «Ұлттық ономастиканың ерекшеліктері олардың белгілі бір ұлттық тілге қатыстылығында ғана емес, сонымен қатар, ұлттық ономазия жасалып, қалыптасқан

ұлттық мәдениетке де байланысты» [2, 39 б.]. Ұлттық ономастиканы қарастыру үшін этимология тұрғысынан, аңыз-әңгімелерде көрініс алған жалқы есімдер зерттеледі.

Ойконимдер – кез келген елді-мекеннің жалқы есімі. Әлеуметтік үрдістерге байланысты Қазақстан ономастикалық кеңістігінде өзгерістер ене бастады. Атауларды өзгерту үрдістері әр көлемде орын тапты. Орыс атауларын түбегейлі өзгерту жүргізілді, мысалы, астананы өзгертті, қалаға, аудан, ауыл атаулары қазақша атаулармен өзгертілді. Петропавл қаласы бойынша бұрынғы Мир көшесі қазір Нұрсұлтан Назарбаев көшесі, бұрынғы Комунистическая көшесі қазір М.Жұмабаев көшесі, бұрынғы Ровная көшесі, қазіргі С.Мұқанов көшесіне, бұрынғы Ленина көшесі қазіргі Конституция көшесіне өзгертілді. Бұл ұлттық колориттің көрсеткіші, көптеген тарихи естеліктерді беретін үрдіс.

Географиялық атаулар ұлттық менталитет, ұлттық таным бойынша ерекшеленеді. Солтүстік Қазақстан облысының күрделі этникалық тарихы ойконимикалық жүйесінде елеулі із қалдырды. Ойконимдердің ерекшелігі параллель топожүйенің құрылымында. Мысалы: Красноармейское атауы – Қызыләскер деп, Краснознаменка ауылы – Қызыл Ту деген, Олья ауылы – Алуа екендігі ұзақ уақыт орыс тілінде таңбалануды, идеологиялық топонимдердің болғандығын білдіреді. Бұл елді-мекен атаулары әлі де тұрғындар арасында екі тілде қолданылады. Елді-мекен атауларының пайда болуы, біріншіден, жергілікті халықтың өзі тұратын жердегі географиялық нысандарға берген атаулары. Мысалы: Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау ауданында Егіндіағаш ауылының атауы. Жамбыл ауданына қарасты Комсомол ауылының атауы Ұзынкөл болғаны, т.б. Екіншісі, сол жерге отарлаушылардың не сырттан келгендердің берген атауы. Солтүстік Қазақстан облысында ондай атаулар өте көп.

Уақыт көші ілгері жылжыған сайын аттары аңызға айналған ұлы бабалардың ел басына күн туған кездердегі еліне қамқор болғаны, жаудың құтын қашырып, бітпес даудың түйінін бір ауыз сөзбен шешкен шешендігі,

ат сүрінгенше ақыл тапқан даналықтары жаңғырып, жарқын істері еске оралуда [3, 118 б.].

Сондай тұлғалардың бірі – Ноғайбай Батырбекұлы. Ноғайбай бидің туып өскен жері – қазіргі Мағжан Жұмабаев ауданы Қарақоға селолық округіне қарасты Ноғайбай ауылының жері. Сол кезде Петропавл уезінде жазылған құжаттарға, тарихи оқиғаларға қатысына қарағанда Ноғайбай би 1830-1910 жылдар арасында өмір сүрген үлкен тарихи тұлға [4, 193 б.]. Қазір Петропавл қаласында тұратын Мағжан Жұмабаев ауданының тумасы Зейнолла қажы Олжабаев Ноғайбай болыс туралы:

«Елде қазір бұл кісі туралы білетін қарттар қалмады ғой. Өзім ауыл ақсақалдарынан бұл кісінің біздің өңірдің атақты болысы, биі, парасатты адамы болғандығы туралы көп естідім. Біздің өңірдің атақты адамы болған ғой. Әттең, тарихымыздың бір қойнауында ұмыт қалып барады. Бәріне кінәлі кеңестік саясат қой. Патшалық дәуірде болыс, би, бай болғандардың халыққа қамқор, елге пана болған істері ескерілмей оларды халықты қанаушы, озбыр адамдар деп келдік емес пе»,- деп Ноғайбай бабамыз туралы көп әңгіме естіген едім.

Елбасына күн туып, орыс отаршыларының ата қонысымызды тартып ала бастаған кезде халыққа қамқор болған еді деп айтты. Сейпіл нағашымның қолында «Ноғайбай ауылы» деп жазылған карта, бабамыз туралы Петропавл уезінің мөрі басылған жеке анықтама құжаттары да болғанын өз көзіммен көрген едім, бір өкініштісі қазір сақталмапты. Бұл құжаттардың түп нұсқасы архивтерде сақталуға тиісті ғой деп ойлаймын,- дейді Петропавл қаласының тұрғыны Күлше Мұхамедиярова (Ноғайбай бидің жиені) [5, 194 б.]. Туып-өскен жеріне бабамыздың аты қайта 2000 жылдың 23 тамызы берілді. Орыстардың жер аударып келуімен ауыл Красное деп аталған болатын. Қолда бар тарихи деректер ауылдың Ноғайбай атауы 1901 жылдан басталатынын анықтайды. Ноғайбай би және Ноғайбай ауылы туралы нақты архивтік деректің бірі – «Переселенческое управление

Главного управления землеустройства и земледелия» (Киргизское хозяйство в Акмолинской области.- Петропавловский уезд) СПб-1910. Бұл құжат және осы аттас карта бойынша Мағжан Жұмабаев ауданындағы «Ноғайбай» ауылы (ол кездегі атау бойынша «Ноғайбай» учаскесі) 1910 жылы құрылған елдің (учаскенің) аталуы-Ноғайбай Батырбек, қыстауы – Жамантомар, Ру, ата есімі – «Салпық» деп жазылған.

Қарағанды облысында Қансүйек ауылы Нұра жағасында жерленген аты аңызға айналған батырдың атымен аталған, бұрынғы атауы – Токаревка. 1931 жылы ірі орталықтың қызметкері А.Степанова Токаревкада болып, аңыз жазып алған: «Осыдан 150 жыл бұрын қазақ батыры Қансүйек тұрған. Қайтыс болғанда оны осы Нұра жағасына ерекше құрметпен жерлеген. Қансүйек өмір сүрген жылдары елді қатыгез, сараң бай иеленген. Өзінің жалшыларын жіберген кемшіліктері мен ермек үшін дүре соғып отырған. Батыр өзінің халқын азаптан құтқарамын деп қарсы шығады. Сол байдың қолымен шайқаста көп қан ағады. Содан оны Қансүйек деп атап кетеді.

Павлодар облысының Баянауыл ауданында Баянауыл орналасқан. Қазақ тарихи аңызы бойынша елді-мекеннің атауын екі жүректің шексіз махаббаты туралы баяндалатын «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» халықтық эпостық жырының кейіпкері Баян сұлудың есімімен байланыстырады. Баянның тағдыры барлығымызға белгілі. Баян Қазалық тауларын жақсы көрген, онда әдемі тырналар мекен еткен. Ол құстардың қауырсындары өте әдемі болғандықтан, Баян әдемі бас киім тігіп, әшекейлеген. Содан бұл тау Қарқаралы атанған. Қара құтан тауы дегеннен құралған. Көкшетау тауларында Баян құлаққа жағымды дауыс шығаратын керемет ағашты табады. Осы ағаштан Баян сұлу музыкалық аспап – домбыра жасатады. Содан тау Домбыралы деп аталды деген аңыз бар. Көрші тауларда көптеген асыл тастар көп болатын, Баян солардан әдемі моншақтар жасаған, бұл таулар Моншақты (бисер) деп аталып кеткен.

Баян өзі де керемет сұлу қыз болғаны бәрімізге белгілі. Сұлу сөзі префикс ретінде оның есімінің ажырамас бөлігіне айналды. Ал әкесі көп аялдайтын ауыл, жастар жиі жиналатын орын болғандықтан, бәрі Баянауыл деп атап кеткен.

Баянмен есімімен байланысты топонимикалық атаулар осы Баянауыл ауданында жиі кездеседі. Тағы бірнеше аңыз-әңгімеге тоқталып өтейік. Бір кездері көлде шомылып жатып Баян суға сабынын тастайды. Бұл суға келген адамдар – Су соншалықты жұмсақ екен? - деп айтатын болған, расында да суы мөлдір, таза, жылы, жайлы. Содан көлді Сабындыкөл (Мыльное) деп атап кеткен. Марқұмның құрбылары балалық шағында бір таудың баурайында отырып, Баянның шашын тараған, сол жерді Тарақ деп атап кеткен. Бұл жерлердегі ең биік, ең әдемі шыңды Баянды еске алып, халық Ақбет деп атаған. Баян ән салуды, атқа мініп шабуды жақсы көрген. Бірде өзеннің жанында демалуға тоқтаған кезде, шидерін ұмытып кетеді, өзен Шідерті деп аталады. Солтүстік шығыстағы қыздың әнімен бірнеше рет рухтандырылған көл Өлеңті (ән) деп аталды.

Қазіргі Нұр-Сұлтан қаласының ертедегі аты Ақмола болған. Қазақ Совет энциклопедиясында: «Ақмола – ақ қайрақ тастан әдемілеп жасалған. Оның табаны төрт бұрышты тікше түрінде қаланып, үстіне шардың жартысына ұқсаған не кигіздің төбесі тәрізді күмбез орнатқан. Күмбез жолаушының көзіне алыстан жарқырап көрініп, Есіл өзенінің жағасына 5-6 ғ. бойы сұлулыққа бөлеп тұрған. Сондықтан оның даңқты аты Ақмола болып, көп ғасыр бойы сол төңіректегі Есіл өлкесінің аты болады» - деп жазған [6, 212 б.]. Ал Ақмола жерінің аталуының аңызы мынандай: Ежелгі уақытта Сарыарқа даласында өзінің шеберлігімен, даналығымен танымал болған бір молда өмір сүреді. Тақуалық бойына дарыған молда болашақты да болжай білген, жоғалғанды тапқын. Бір нәрсесін жоғалтқан кез келген адам қайда жоғалғанын сұрап барып, көмегіне сүйенеді. Бірде көршілерінде бірнеше

жылқы жоғалып кетеді. Олар молдаға кеңес алуға жүгінеді. Сөзін тура айтатын молда жылқыларын көрші байдың барымташылары ұрлап әкеткені жайын хабарлайды. Солай болады да шығады. Жылқылары байдың табынынан табылады. Жылқылар табылды-ақ, алайда молда бұдан үлкен зардап шегеді. Оған ашуланған бай тыныштық бермей, өз жерінен қудалай бастайды. Молда қашып кетуге мәжбүр болады. Қиындыққа толы жолда ол ауырып, бір жерде қайтыс болады. Қайтыс болар алдында: «Менің сүйегімді тасымай, өлген жеріме бірден жерлеңдер. Менің қабіріме мазар салған кезде, балшықты сауылатын ешкілердің сүті мен майымен араластырып, тұрғызыңдар», - дейді. Сол тілекпен ол қайтыс болады. Жер қойнына тапсырған соң, ақ балшыққа сүт пен ешкі майын араластырып, мазар тұрғызады. Құрылысты салып болғаннан кейін, молданың мазары ашпақ, күнің нұрына шағылысып тұратынын байқайды. Содан бері бұл жер Ақмола (Белая могила) деп аталады. Сонымен Ақмола атауы тек қабырстан ұғымында ғана емес, «көне мекен-жайдың орны, бабалар сүйегі жатқан қасиетті нышан, белгі», ал орысша аударылған «светлый погост» емес, «белый мовзолей» деген мағынаны білдіреді.

Екібастұз – үш түбірден құралған күрделі қала атауының тарихына, аңыз бойынша берілген нұсқасына тоқталамыз. Сауда керуені таңертеңінен кешке дейін далада жүріп келеді. Демалуға бір орын әзірлеп, тұрақтайды. Саудагерлер бір ыңғайлы жерді тауып, тамақ дайындауды ойластырады. Жолда пісіру үшін кептірілген және сүр етті өздерімен алып жүретін. Бұл жолы олар жағатын отын таба алмай қиналды. Жинап әкелген жаңқа ағаш тез жанып кетеді, ештеңе дайындап үлгермейді. Отын жинау үшін жолаушылар даланы кезіп кетеді. Кенет олардың бірі тышқанның шұңқырында бір қара тастардың жатқанын байқайды. Олар ерекше формада және оттың шырағы сияқты жанады. Ол бұл тастарды бір үйінді етіп жинап, өз тағы да от жағып көруге тырысады. Осындай көз көрмеген ғажайып тастарды

қарап отырып, бір жолаушы бірнешеуін отқа тастайды. Сол кезде бір ғажайып болады. Тастар қызарып, жылу беріп, бірнеше ас дайындауға артығымен жетеді. «Біз үйімізді жылыту үшін жанатын тастарды өндіру үшін осы жерге қайта оралуымыз керек» деген шешім қабылдайды. Бұл жерді ұмытпау үшін адамдар мен жануарлардың бұзуға шамасы келмейтін белгілерді қалдыру керек екендігін ақылдасады. Белгі ретінде керуеншілер шалғайдан Басқұншақ көлінен алып келе жатқан екі үлкен тұз басын қалдырады (екі бас тұз). Бірнеше жылдан кейін сол жерде көмір кен орны ашылып, Екібастұз қаласы пайда болады. Ғалым Е.Қойшыбаевтың пікірінше: «Екібастұз атауы екі объекті – Екібас және тұз объектілері біріктірілген қос тұлғалы атау болуы ықтимал», - деген жорамал айтады [7, 95 б.]. Көлдегі тұздың екі басы болмайтынына зер салсақ, халық аңызына ден қоюдың да орны бар сияқты.

Ойконимия – елді-мекен атаулары, топонимиканың бір саласы болып саналады. Ол елді-мекен атауларының этимологиясын, мағынасын, лексика-семантикалық тұрғыдан терең зерттейді. Қазіргі қоғамның санасы топонимиканың қалыптасуындағы тарихи және саяси аспектінің рөлін анықтауды алға қойып отыр. Қала, өзен, көше, тау атауларының шығу тегіне халық арасында қызығушылық тудыратын уақыт келді. Бұл демократияның күшеюі, жариялылық, әр адамның өз Отанының, ата-бабасының тағдырын білгісі келгендігінен туындап отыр. Аймақтың топонимикасында халықтың тарихы айқын көрінеді, сол аймақта тұрған халықтың құрамы да мекен атауына із қалдырады. Біздің жұмысымыздың басты міндеті де елді-мекен атауларының тарихына үңілу, тарихи тұлғалардың есімдерінің негізінде жасалған ойконимдерге тоқталу. Мысалы: Солтүтік Қазақстан обылысы Жамбыл ауданына қарасты Архангелка селосы бар. Географиялық картада да осы атаумен белгіленген. 1884 жылы Ресейдегі Архангелка жерінен қоныс аудару басталған. Негізі 1893 жылы қаланды. Архангелка

деп аталу себебі христиан діні мерекесіне байланысты, өздерінің ғибадатхана атауымен байланысты қойылған атау [8, 73 б.]. Ауылдың тарихына тоқталсақ, ауыл маңында көшпенді қазақтар өмір сүрген. Олар Байғасқа, Ережеп, Суқумбай ұрпақтары. Жер игерілмеген, таза мал шаруашылығымен айналысқан. Қоныс аударушылар келгенше Қантай руының Жәнібек атасы басқарған. Туған жылы белгісіз, шешен, батыр, Керей руына ұран болған. Бір шайқаста мінген тұлпары шаршап, болдырып қалған Абылай ханға астындағы көк дөненін түсіп беріп, ханды құтқарып қалады. Өзі жекпе-жекке шыққан қалмақ батырын жеңіп, жаудың бетін қайтаруға үлкен үлесін қосады. Туған өлкенің топонимикалық зерттеулері өте қызықты және танымдық. Топонимика көмегімен бір кездері біздің өлкемізде өмір сүрген халықтардың тарихи өткенінің ерекшеліктерін қалпына келтіруге, мәдениет пен экономикалық орталықтардың, сауда жолдарының географиясын, алғашқы қоныстанушылардың аттарын, лақап аттарын және аттарын білуге болады.

Жамбыл ауданына қарасты Екатериновка селосы Омбы мұрағатынан алынған 1911 жылғы дерек бойынша 1895 жылы орнаған. Селоның бейресми атауы «Атабай» деп аталған. Бірінші переселендер Воронеж губерниясынан келген, 24 қараша Екатерина мерекесі болғандықтан Екатерина І патшайымның жарлығымен жаңа селоға Екатериновка атауы берілді. Осы ауылдың атауына байланысты ақын С.Мұқановтың «Өмір мектебі» шығармасында мынандай дерек келтірілген: «Құтырлаған» атты казак-орыс станицасы, орысша аты – Екатериновка. Оның қалай Құтырлаған атауы туралы: әр үйдің есігінің алдында сөреге жайған құрт тұрады екен, соны таңсық көрген казак-орыстар қалталарына салып алып кетеді. Олар «Үлкен» және «Кіші» аталатын екі Сары көлдің арасынан станица салып, оны Екатериновка қояды, ал қазақтар қалжыңдап, оның атын «Құрт ұрлаған» қояды, «Құтырлаған» содан барып шығады (С.Мұқанов, «Өмір мектебі», 16-бет).

Айымжан ауылы Петропавл округі, Төңкеріс ауданы, Айымжан селолық кеңесіндегі Айымжан ауылында Айымжан колхозы 1928 жылы ұйымдасты.

Бұл елді-мекеннің аталуына төмендегідей аңыз себеп болған деседі. Айымжан сұлу XVIII ғасырдың басында Еділ қалмақтарымен қоса түрікпендер де қазақ жеріне, әсіресе, Кіші жүзге шабуыл жасап, елін тонап, малдарын айдап әкетіп отырғанын тарихтан білеміз. Орта жүз қазақтарының қоныстануын, шежіресін зерттеуші Марат Мұқановтың деректері бойынша бірде түрікпендердің бір қолы Орта жүз жеріне, Керей руының Балта атасының ауылдарының бірі – Қарасары ауылына кенеттен шабуыл жасайды.

Түрікпендердің Қарасарыға шабуылынан кейін Еділ қалмақтарына және түрікпендерге қарсы Керей, Уақтан қалың қол ұйымдастырылады. Керейдің Еменәлі атасы қолын Жабай батыр, Көшебенің Таузар қолын Жанкісі Көшекұлы, Жоламан қолын Баянбай Ақшаұлы, Байтеке (Самай, Қапсыт) қолын Айтбай батыр басқарады. Керей, Уақтың жалпы қолын Балта-Керейдің қарт батыры Бақсары батыр Райжанұлы басқарады (Қорған облысы, Лебяжье станциясынан 7-8 шақырым жерде «Бақсары» деп аталатын село бар. Осы ауыл Бақсары батырдың ата қонысы болған екен).

Еділ-Жайық бойынан қалмақтарды қуып, түрікпендерден шауып алған малдарын қайтарып, кегін алған Керей, Уақ қолы елге үлкен олжамен оралады. Ол кездегі үлкен олжа – құлдар әкелу. Өйткені байларға мыңдаған малдарын бағатын малшылар керек болған. Түбін түрікпенмін дейгіндер осы уақытта келгенге ұқсайды.

Баянбай Ақшаұлы осы жолы олжалаған түрікпен құлдарын қазіргі Айымжан көлінің оңтүстік-батыс жағына қондырып, малын баққызады. Әуелде төрт-бес үйлі ғана түрікпен ауылы жергілікті қазақтармен араласып, үлкен ауылға айналады. Жергілікті қазақтармен қаны араласып кетсе де, ауыл баяғы «Күң ауылы» деген аттан құтыла алмады. Осы ауылда Мамыт атты асқан әнші, домбырашы,

өнер адамы болады. Қожаберген жыраудың «Елім-ай», Жанкісі жыраудың «Бақсары батыр» дастандарын қазақ қиссаларын шебер орындайды екен. Бұл ауылды «Мамыт ауылы» деп те атаған. Мамыттың өнерпаздығы өзіне тартқан Айымжан атты жалғыз қызы болады. Айымжан ауыл молдасынан ескіше хат танып, одан кейін Болатнай медресесінде Сегіз серінің ағасы имам Көрпеш Баһрамұлының алдынан оқиды. Әншілік өнерде әкесімен жиі араласып жүретін өнер адамдары Салғара Жанкісіұлы, Жанақ Қамбарұлы, Сегіз сері, Шағырай сал (Көшебе Шағырай), Жанат сері сияқты ақын, әншілерден үлгі алады. Сегіз серінің әндерін елге таратушылардың бірі осы Айымжан болған екен. Айымжанды әкесі мен туыстары еркелетіп «Әйкен» деп атағандықтан, ел ішінде осы атпен аталып кетеді. Айымжанның әншілігіне Сегіз сері де сүйсінген. Ел ішінде халық әні деп аталып кеткен «Әйкен-ай» әнін Сегіз сері осы Айымжан сұлуға арнап шығарған. «Әйкен- ай» әнінің екі түрі бар. Соның бір түрі былай айтылады:

Құранды ерді көріп, атқа салдым,
Әйкенжан деп атыңды хатқа салдым.
Аулыңа әдейлеп келген шақта
Қалайша бері жүрмей, тұрып қалдың?
Қайырмасы.
Әйкен-ай!
Кел, ойнайық, кел, кел-ай.
Есіме түскенінде шаш өргенің
Алыста көңілімді сан бөлгенім.
Көп айдың көрмегелі жүзі болды
Жүрмісің, аман-есен көз көргенім?

Ақылы мен өнеріне көркі сай Айымжан сұлуға көз салушы жігіттер де аз болмайды. Бірде Көкшетау жерінен ағасы Нұржан қажымен бірге елге келген Біржан салдың да сұлу қызға көзі түсіп қалады. Өзінен екі жас үлкен ағасы Нұржанның да қызға көңілі кетіп, қызға ғашық болып қалады. Мұны білген Біржан қызды сүйоден тыйылып, ағасына жол береді. Нұржанның алғашқы әйелі бір жыл отасқаннан кейін қайтыс болып, әйелсіз жүрген кезі екен. Нұржанның да ақындығы мен әншілігі Біржаннан кем болмағанмен серілік емес, дін жолына түсіп, Меккеге

барған қажы екен. Нұржан мен Айымжан сұлу қосылуға сөз байласады. Нұржаннаң әкесі ұлықсат бермей: «Қора күзететін кесік құл мен 202 табаны тесік күннен тараған үйдің төрінде құда болып отыра алмаймын, құда болған жерім бар, бата бұзбаймын», – деп көнбейді. Дін жолына берік, әке сөзін тыңдап өскен Нұржан қатты қиналады.

Осы арада одан арғы оқиға желісі түсінікті болу үшін шегініс жасап, Біржан сал әулетінің Көкшетау жеріне қоныс аударуына тоқтала кетейік.

Біржан салдың атасы Қожағұл Бертісұлы (1774 – 1868) қазіргі Жаңажол аулынан 4 – 5 шақырым жердегі «Үлкен Бүркеу», «Кіші Бүркеу» жерлерін мекен еткен. 1826 жылы Батыс Сібір губерниясы осы жерге жаңа бекініс салмақ болып, Қожағұл әулетін Көкшетау жеріне көшіреді. Бірақ бұл араға бекініс сала алмайды, жаңа салынып біткен үйлерді жергілікті қазақтар өртеп жіберіп отырған. Беті қайтқан губерния басшылары құрылысты тоқтатып, бұл араны мемлекет меншігіне айналдырып, жағалай орлап тастайды. Кейін бұл жер «Есенеі кардоны», «Жаңажол қорығы» деп аталады. Ғабит Мүсіреповтің елге келгенде дем алатын орны, «Қыз қарағай» да осы жерде. Бертістен туған алты баланың төртеуінен: Қараменде, Қарамен, Қажытай, Қожағұлдан (Біржан әкесі) тараған ұрпақтар Көкшетау жеріне көшеді де, Бертістің Тәсібек және Қожамқұл атты балалары көшпей елде қалып, Мамыт ауылымен көрші қоныстанады. Нұржан Айымжанды алғаш осы туыстарына келіп жүргенде көрген болатын.

Рұқсат бермеген әкелеріне ренжіген Нұржан мен Біржан ақылдасып, Айымжанға құда түсуге Қожағұл атасының інілері Тәсібек пен Қожамқұлды апарып, той күнін белгілейді. Тойға 2-3 күн қалғанда белгісіз біреу Мамыттың үйде жоғын пайдаланып түнде Айымжанды алып қашады. Ақылды қыз айласын тауып Есболдың шайтомарының тұсында зорлықшылардан құтылып, томардың ішіне кіріп кетеді. Ортасында суы бар, жағалай шілік өскен томар ішінде тірідей қолға түспеуге бел байлаған қыз қашып жүріп

суы терең соқыр құдыққа түсіп кетеді. Қызды таба алмаған зорлықшылар да еліне қайтады. Бұл оқиғадан хабарсыз ел ертеңіне іздеу салады. Біреулердің зорлап алып қашқанын білгенмен, кім екенін білмейді. Құлақ жетер жерге хабар салады, ешкім білмейді.

Бұл оқиғадан кейін арада бір жұма өткенде Киікбай шоғында отырған Балта Керей Жақып ағаш үй салу үшін Есболдың шайтомарына мүк жинауға барады. Мүк жинап жүріп су ішінде өліп жатқан Айымжанның денесін көріп, елге хабар береді. Суға қалай кеткенінен хабары жоқ ел аза тұтып, Таузар Қапан дөңіндегі Қапан зиратына қояды.

Сөйтіп, екі ғашық – Нұржан қажы мен Айымжан сұлу қосыла алмай, арманда кетеді.

Болашақ жеңгесінің қайғылы қазасын аза тұтқан бала жігіт Біржан сал «Айымжан сұлу» атты жоқтау өлең шығарған екен, сол өлеңнің бір шумағы сақталып қалыпты:

Сұмдардың құрығынан құтылам деп,

Сұлу қыз Айымжандай суға кеткен.

Нұржандай ағамызға қосыла алмай,

Қиылып қыршынынан ажал жеткен.

Бұл оқиға 1842 жылдың күзінде болады. Есболдың шайтомары осы оқиғаға орай «Айымжан томары» деп аталып кетеді. 1897 жылы Айымжан томарына су түсіп, осы жылдан бастап томар көлге айналады. 1929 жылы Айымжан көлінің жанында ұйымдасқан ауыл Айымжан ауылы деп атанған.

Ел аузында сақталып, тарихта хатталып қалған махаббат құрбандары жайлы саясатқа орай бұрмаланып келген хикая осылай аяқталады. Айымжан ауылы жанындағы тас жолмен өткен сайын махаббат үшін жанын қиған қазақтың өнерпаз қызы туралы тарих қойнауында қалған осы оқиға ойға оралады [5, 198-204 б.].

Нәтижелер

Бұл тарихи тұлғалардың атауларының негізінде жасалған ойконимдер. Топонимикалық аңыздар негізінде пайда болған атауларға тоқталсақ, ауызша халық прозасының жанрына жатады. Бастапқыда

сенімділікке ие және елді-мекендердің немесе басқа географиялық нысандардың, көрікті жерлердің атауларының шығу төркінін түсіндіреді. Бұл жанр халықтық этимологияның жарқын мысалы болып табылады, соның арқасында ономастикалық кеңістік қалыптасады. Бастапқыда топонимикалық аңыздар танымдық білімді беру маусатына ие болоды, ең алдымен, ұзақ уақыт бойы білім, білік және дағдыларды берумен байланысты тарихи жыны ғылыми ақпарат халықтың сауатсыздығына байланысты ауызша берілгендігіне байланысты болды. Бұндай аңыздардың басты маңызы танымдық функцияны қалыптастыру. Бұл қызметпен қоса, кейбір аңыз мағлұматқа, тәрбиелік функция да атқарады. Мысалы: Кәлкен деген жер атына байланысты туындаған аңыз-әңгімеге тоқталайық. Бұл Ақтөбе облысының Байғанин ауданындағы жер. Тұзды көлдің жағасында тұратын байдың қызының аты Кәлкен екен. Қыз ер жетіп, сұлу болып өседі. Бірде көрші рудың бір жігітімен кездесіп, екеуі бір-біріне қатты ғашық болады. Қосылуға бел байлаған жас ғашықтарға қыздың әкесі қарсы болады да, оны үйде қамап қояды. Бай қызын кедей жылқышыға бергісі келмейді. Қамауда отырған қыз қайғыда көз жұмады. Бірнеше күннен кейін бай жұртымен көлдің жиегіне келсе, мөлдіреп ағып жататын суы қарайып, өлі суға айналып кеткен екен. Оның сыры неде екендігін ешкім түсінбейді, түсіндіре де алмайды. Бай жалшыларын суды қара батпақтан тазалауды бұйырады. Көл тазармайды. Еш амалдары болмаған бай да, бәйбәшесі де, қасындағы адамдары да бастаптан шыға алмай, батып өледі. Бұл қызының көз жасының жазасы еді деп жорамалдаған жергілікті халық суы суалған жерді қыздың есімімен Кәлкен атап кеткен [9, 74 б.].

Бұл аңызда мекеннің атауына белгілі тарихи тұлғаның қатысы айтылады. Оны тарихи-мекендік аңыз атаймыз. Аңыз әр елдің басынан өткен тарихи жағдайларына байланысты туындайды. С.Қасқабасов атап көрсеткендей, аңыздардың сюжеті көп

жағдайда ұлттық қана болады, бір елдің аңызы екінші елге ауыспайды, тіпті аңыздың көпшілігі аймақтық (локальный) қана болады [10, 122 б.].

Сонымен, Қазақстан Республикасында топонимика ғылымының дамуындағы қазіргі теориялық мәселелер: жергілікті жердің табиғаты мен шаруашылығы жайлы ақпарат адамдардың күнделікті өмірі мен қызметінде кеңістіктік бағдар ретінде қызмет атқаратын сол географиялық объектінің атауы болып тілде сақталады. Осылайша бұл атауларда халықтық географиялық терминология кең қолданылып, табиғат құбылыстары, географиялық объектінің ерекшеліктері және ландшафттың ерекше белгілері көрініс табады. Географиялық атаулар жүйесі кез келген тілдің ажырамас элементі болып табылады, сондықтан тілмен бірге дамып келеді. Қоғамның дамуына байланысты бұл топонимдер жаңарып, әрі ығи да толықтырылып отырады.

Ономастикалық атаулар аса күрделі таңба болғандықтан, оларды дәстүрлі тілдік жағынан қарастыру жеткіліксіз болады, өйткені олардың мазмұны көптеген сыртқы факторлармен байланысты болып келеді. Ұлттың, халықтың ұжымдық тәжірибесін, қоғамдағы адамдардың бір-бірімен байланысын, шаруашылығын, рухани және материалды жақтан білімді өз аясына жинақтайды. Жалқы есімдердің тарихын зерттегенде дәстүрлі-тарихи әдіске көп көңіл бөлінеді. Географиялық атаудың табиғи нысан ретінде бірнеше белгісі болады. А.В. Суперанская жаңа таңдап алынған атау сол жаңа заттың мінездемесін беретінін айта келіп: «Бірақ біз бір шағын төбені Корявый торчок деп атасақ, сол маңдағы дәл сондай екінші төбені тағы да сол атпен атай алмаймыз. Ол төбенің екінші бір белгісін байқаған басқа адамдар басқаша атау береді», - дейді [11, 140 б.].

Біз өзімізді айнала қоршаған, тұрмыс-тіршілігімізбен бірге біте қайнасып келе жатқан сан мыңдаған атауларға көңіл бөле қоймаймыз. Солай аталған екен деп, сол

атаумен атап қана жүре береміз де, оның тарихына, аталу себебіне терең бойлап жатпаймыз. Ал олар өз бойында сан алуан сырларды жасырып келеді. Әр ұлттың, әр халықтың өмірлік тәжірибесі әртүрлі болғандықтан, санадағы дүниенің тілдік бейнесінде айырма болады. Қазақ халқының елді-мекен, жер атауларының деректілігі аңыз-әңгімелерде келтіріледі. Кең байтақ Қазақстанда таулар, ормандар өте көп. Қазақстан жерінің басым бөлігін оңтүстік шығыс пен шығыс аумағын қамтыған таулармен қоршалған жазық дала құрайды. Мақалада Солтүстік Қазақстан облысының биік, орташа, аласа таулы үстірті орналасқан нысандардың аңыз-әңгімелерде көрініс табуына тоқталамыз.

Көп жағдайда нысандарға жекелеген тұлғалардың есімдерін беру қазақ халқында жеке географиялық объектілерге адамдардың есімдерін беру дәстүрі болғандығын дәлелдейді. Көшпелі халықта антропонимдердің пайда болуы заңды процесс, өйткені рудың, жүздің, батырлар мен билердің меншікті белгілерін көрсетеді. Адамдардың жеке есімдері белгілі бір нысанның, мысалы, тау етегінде, өзеннің жанында, томар басында, көлдің жағасында, т.б. объектілерге өзінің қатысы болғандығын білдіріп, атын берген жағдайлар да кездеседі. Мысалы: Бұқпа көлі қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Жамбыл ауданының Благовещенка селосының батыс жағында 7-8 шақырым Гүлтөбе атты жерде. Қожабереген жыраудың ағасы Қарабас Тарханнан 7 бала: Асқап, Рүстем, Дәстем, Алдабек, Бұқпа, Қараша, Қаумен. Көл осы Бұқпа Қарабасұлының есімімен аталған. Бұқпа жырау, күйші, серілік құрған адам, бірақ шығармашылығы сақталмаған.

Сегіз серінің туған ауылы осы көлдің жағасында, қыстауының орны осы күнге дейін бар. Кіндік қанының тамған жері екенін өзінің өлең жолдарына қосқан. «Бұқпа көл» атты өлеңінде көл туралы былай деген:

Бұқпа көл қабағында топ қараған,
Мөлдір су жар астынан жарқыраған.
Әнші, ақын, күйші өнерпаз бәрі сонда,

Қашқын боп неге кеттім сол арадан? [5, 264 б.].

Жер-су атаулары – халық тілі мен мәдениетіміздің кемел байлығы, мәңгілік тарихи жәдігері, асыл мұрасы. Ана тіліміз бен ұлттық тарихымыздың сыр-сипатын, халқымыздың этномәдени құбылыстарын тереңдей зерделеп зерттеу үшін де аса маңызды, өте қымбат та бағалы дерек көзі екені даусыз.

Дәстүрлі тарихи жер-су атаулары – халықтың рухани тарихы және оның ұлттық санасы, философиялық дүниетанымы, сұлулыққа, көркемдікке деген көзқарасы. Ендеше, Тәуелсіздігімізді, Елдігімізді, Мемлекеттігімізді мейлінше берік орнықтыру мақсатында ежелден ел санасында қалыптасқан төл атауларымызды жаңғырту, қайта атау – отаншылдық, ұлттық рухымызды асқақтатары хақ. Ономастика дегеніміз география, этнография, фольклор, тарих, мәдениеттану, лингвистика, сөз өнері ілімдерімен тұтаса байланысқан ғажайып бір әлем. Оның тарихилық, әдеби-мәдени, тағылымдық құндылықтары да өлшеусіз.

Қорытынды

Тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасу үстіндегі еліміздің қоғамдық өмірінің барлық саласы жаңару мен өзгерістерді бастан кешуде. Сонымен сабақтас өріс алған рухани жаңғыру үрдісі тарихтың құрамдас бөлігі болып табылатын этностың, ұлттың тарихын салт-дәстүрін наным, сенімін, тыныс тіршілігін жан-жақты және терең зерттеуді талап етіп отыр. Еліміздің алғаш президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің зиялы қауым алдындағы сөзінде жер-су аттарының тарихылығы мен көнелігіне ерекше мән беріп, оны зерттеудің бүгінгі мемлекетіміздің саяси стратегиясы үшін де зор маңызы бар екендігін: «Әрбір азамат тарих қойнауына тереңдеу арқылы өзінің ата-бабалары қалдырған осындай кең байтақ жердің лайықты мұрагері болуға ұмтылсын» - деп атап көрсетті. Осы тұрғыдан жер-су атауларын зерттеу қазақ тілінің лексика, этимология саласын тың

деректермен толықтырса, екінші жағынан ұлттық таным мен тілдік құбылыс арасындағы байланыс ұлттық сананың дамуындағы жер-су атауларының орны секілді бұрын терең анықталмаған мәселелерді шешуге бағытталады. Жер-су аттары мағлұматтарға толы ел мен жер шежіресі, өткен заманның хабаршысы іспетті.

Қаржыландыру

Аталған мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен BR10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» атты мақсатты бағдарламалық жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Кубрякова Е.С. Язык и значение / Е.С. Кубрякова. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
2. Қайдаров Ә. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері. Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері / Ә. Қайдаров. – Алматы: Ғылым, 1988. –193 б.
3. Жанұзақ Т. Жер-су атауларының анықтамалығы / Т. Жанұзақ. – Алматы: Арыс, 2009. – 568 б.
4. Дәйкенов Т.Е. Уақ шежіресі \ Т.Е. Дәйкенов. – Астана: Фолиант, 2009. –1008 б.
5. Жұмабаев С. Туған жер шежіресі / С. Жұмабаев. – Петропавл, 2006. – 450 б.
6. Қазақ совет Энциклопедиясы. / М. Қ. Қаратаев, Алматы, 1972.
7. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі / Е. Қойшыбаев. – Алматы: Қазақ ССР ғылым академиясының бас редакциясы, 1985. – 256 б.
8. Таласпаева Ж., Есматова М. Жамбыл және Мағжан Жұмабаев аудандарының топонимикасы / Ж. Таласпаева, М. Есматова. – Петропавл, М.Қозыбаев атындағы СҚМУ, 2018. – 130 б.
9. Ақтөбе облысының топонимиялық кеңістігі (атаулардың пайда болуы). – Ақтөбе: Nobel, 2007. – 226 б.
10. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы / С. Қасқабасов. – Алматы: Ғылым, 1985. – 272 б.
11. Суперанская А.В. Что такое топонимика? / А.В. Суперанская. – Москва: Наука, 1985. –176 с.

К.К. Кенжалин, Г.А. Бегимова, А.М. Байбосын

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

История возникновения ойконимов в казахском языке и их место в национальном сознании

Аннотация. Топоним – синоним словосочетания «географическое название», т. е. означает название любого географического объекта: океан, континент, страны, города, реки, овраги, холмы и т.д. топонимы, считающиеся культурно-историческим наследием, сохраняющимся и передаваемым из поколения в поколение, представляют народную культуру и хозяйство, традиции и обычаи. Основные факторы, характеризующие сознание и обычаи, связи между народами. Существует несколько групп топонимов и микротопонимов. Интерес к истории названий населенных пунктов начинается с места рождения. Жизнь развивается по-разному, но родная деревня и ее окрестности - реки, холмы, дороги, луга - оставили в памяти информацию о каждом из нас. Позже они смогут многое рассказать о жителях этих мест, ведь сегодня они расскажут о тех, кто жил здесь раньше. В статье показана история возникновения некоторых ойконимов на основе историко-культурных аспектов, внешних факторов, влияющих на них, и духовной значимости. Кроме того, в сказаниях отражены объекты, расположенные на высоком, среднем, низком горном плато Северо-Казахстанской области. На основе исследования рассматривается историческое содержание названий: Акмола, Экибастуз, Калкен, озеро Бухпа, Кансюек, Баянаул и др. Поскольку ономастические имена являются более сложными символами, недостаточно рассматривать их с точки зрения

традиционного языка, поскольку их содержание связано с широким спектром и множеством внешних факторов. Отмечается, что ономастика-это не только изучение земельно-водных объектов, но и будущее нашей страны, воспитание подрастающего поколения.

Ключевые слова. Ономастика, топонимическая система, ойконим, легенда-рассказы, этимология, национальное сознание, наследие, духовная модернизация.

К.К. Kenzhalin, G.A. Begimova, A.M. Baibosyn

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The history of the origin of oikonyms in Kazakh language and their place in the national consciousness

Abstract. Toponym is a synonym of the word combination «geographical name», i.e. means the name of any geographical object: ocean, continent, country, cities, rivers, ravines, hills, etc. Toponyms represent folk culture and economy, traditions and customs as a cultural and historical heritage, preserved and transmitted from generation to generation. The main factors characterizing consciousness and customs, relations between peoples. There are several groups of toponyms and micro-toponyms. The interest in the history of place names begins with the place of birth. Life develops in different ways, but the native village and its surroundings - rivers, hills, roads, meadows - have left information about each of us in our memory. Later they will be able to tell a lot about the inhabitants of these places because today they will tell about those who lived here before.

The article shows the history of the origin of some oikonym based on historical and cultural aspects, external factors influencing them, and spiritual significance. In addition, the tales reflect the objects located on the high, middle and low mountain plateau of the North-Kazakhstan region. The historical content of the names - Akmola, Ekibastuz, Kalken, Lake Bukhpa, Kansyuek, Bayanaul, etc. is considered on the basis of the study. Due to onomastic names are more complex symbols, it is not enough to consider them in terms of traditional language. Because their content is associated with a wide range and many external factors. It is noted that onomastics is not only the study of land and water objects, but also the future of our country and the education of the younger generation.

Keywords. Onomastics, toponymic system, oikonym, legend-stories, etymology, national consciousness, heritage, spiritual modernization.

References

1. Kubryakova E.S. Язык и значение [Kubryakova E. S. language and significance. (Slavic culture of languages, Moscow, 2004, 560 p.), [in Russian].
2. Qaidarov Ä. Qazaq tiliniñ tarihi leksikologiasy: problemalary men mundetteri // Qazaq tili tarihi leksikologiasyniñ mäseleleri [Kaidarov A. historical lexicology of the Kazakh language: problems and tasks // problems of historical lexicology of the Kazakh language], (Almaty, Nauka, 1988, 193 p), [in Kazakh].
3. Janūzaq T. Jer-su ataularynyñ anyqtamalyǵy [Zhanuzak T. directory of land and water names], (Almaty, Arys, 2009, 568 p.), [in Kazakh].
4. Däikenov T.E. Uaq şejiresi. [The Chronicle of uak], (Astana, Folio, 2009, 1008 p.), [in Kazakh].
5. Jūmabaev S. Tuǵan jer şejiresi [Chronicle of the native land], (Petropavlovsk, 2006, 450 p.), [in Kazakh].
6. Qarataev M.Q. Qazaq sovet Ensiklopediasy. T 1. Qazaq SSR ğylym akademiasyniñ bas redaksiasy. [Kazakh Soviet Encyclopedia. T 1. Chief editorial office of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR], Almaty, 1972, [in Kazakh].
7. Qoişybaev E. Qazaqstannyñ jer-su attary sözdıǵı. Almaty, 1985. – 256 bet. [Dictionary of land and water names of Kazakhstan], (Almaty, 1985, 256 p.), [in Kazakh].
8. Talaspäeva J., Esmatova M. Jambyl jäne Maǵjan Jūmabaev audandarynyñ toponimikasy [Talaspayeva zh., Esmatova M. toponymy of Zhambyl and Magzhan Zhumabayev districts], (Petropavlovsk, NKSU named after M. Kozybayev, 2018, 130 p.), [in Kazakh].
9. Aqtöbe oblysyniñ toponimialyq keñistıǵı (ataulardyñ paida boluy) [Toponymic space of Aktobe region (origin of names)], (Nobel, Aktobe, 2007, 226 p.), [in Kazakh].

10. Qasqabasov S. Qazaqtyñ halyq prozasy [Kaskabasov S. Kazakh folk prose], (Almaty, Nauka, 1985, 272 p.), [in Kazakh].

11. Superanskaia A.V. Chto takoe toponimika? [Superanskaya A.V. what is toponymy?] (Moscow, Nauka, 1985, 176 p.), [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжалин Қуанышбек Кәрімұлы – Ph.D., қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Бегимова Гүлжанат Абдрахмановна – филология ғылымдарының кандидаты, Түркітану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Байбосын Әли Муратұлы – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kenzhalin Kuanyshbek Karimovich – Ph.D., Associate Professor of the Department of Kazakh Linguistics, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Begimova Gulzhanat Abdrakhmanovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Baibosyn Ali Muratovich – Ph.D. student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

М.М. Қосыбаев
Б.С. Жиёмбай*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: zhiembai_bibigul@mail.ru

Армян-қыпшақ жазба ескерткіштері тіліндегі зат есімнің сан-мөлшер категориясының тарихи дамуы

Аңдатпа. Қазақстанның дәл бүгінгі қоғамдық өмірінде тарих қойнауында жинақталған бағалы деректерге баса назар аударудың маңызы зор. Орта ғасырда Еуразия кеңістігінде Дешти қыпшақ мемлекетін құрып, әлемдік өркениет пен мәдениетке өз үлесін қосқан қыпшақтардың артында қалған мол мұра әр кезеңде түрлі әліпбилермен жазылғаны мәлім. Армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған мұралар дін, әдебиет, тарих, құқық, философия, жаратылыстану ғылымдарына негізделіп, өмірдің саяси-экономикалық, тарихи-мәдени салаларын қамтыды. XX ғасырдан ғалымдардың тыңғылықты зерттеу нысанына айналған армян-қыпшақ мұралары шетелдік басылымдарда жарияланып, транскрипцияланып, сөздіктермен, аудармалармен толықтырылып, сыры күн санап ашыла түсті. Ғалымдар тарапынан сан түрлі ғылыми пайымдаулар мен көзқарастар толастамай, «армян-қыпшақ» термині ғылымға енгізіліп, орта ғасырдағы қыпшақтар мен армяндардың өмірі мен тіршілігі, мәдени байланыстары соны зерттеулерге арқау болды. Бүгінде осынау ауқымды жанрлық сипатта жазылған армян-қыпшақ мұраларының тілдік ерекшеліктерін тереңірек зерттеу қажеттілігі сезіледі.

Сан-мөлшер категориясы түркі тілдері теориялық грамматикасының өзекті әрі сан түрлі пікір-көзқарасты тоғыстырған тақырыптарының бірі болып саналады, бұған осы тақырыпта жылдар бойы жинақталған зерттеулер мен ғылыми жұмыстар қуә. Аталмыш грамматикалық категорияны зерттеу түркі тілдерін тарихи тұрғыда зерттеумен тығыз байланысты және өз бастауын көне дәуір ескерткіштері тілінен алады. Мақалада зат есімнің сан-мөлшер категориясының тарихи генезисі ғалымдардың еңбегі негізінде айқындалып, көптік жалғауларының көне түрк, орта ғасыр дәуірі ескерткіштері, армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі көрінісі жүйелі түрде талданады. Мақала ҚР БҒМ тарапынан қаржыландырылатын АР13068438 «Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі әмбебаптық пен ерекшелік» ғылыми жобасы аясында жазылды. **Түйін сөздер:** Дешти қыпшақ, тарих, тіл, жазба ескерткіш, мұра, категория, сан-мөлшер категориясы, зат есім, этимология.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-211-??>
Түсті: 13.07.2022 / Жарияланымға рұқсат етілді: 04.08.2022

Кіріспе

Тілдердің барлығына дерлік тән, жалпылама ортақ категориялардың бірі – грамматикалық сан-мөлшер категориясы.

Түркі тілдеріндегі сан-мөлшер категориясы жайлы М. Қашқари, В.В. Радлов, С.Е. Малов, П.М. Мелиоранский, О. Бетлингк, В. Банг, Г. Рамстедт, Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, А.М. Щербак, Б. Мункачи, Д.

Синор, Н.Н. Поппе, Б.А. Серебренников, Э.Р. Тенишев, К. Гренбек, А. Габен, А. Ализаде, А. Азнабаев, В. Псянчин, А.Г. Гуломов, Э. Фазылов, Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов, Т. Жанұзақов, А. Есенқұлов, Б. Сағындықұлы еңбектерінде баяндалған. Ал қазақ тілінде алғашқылардың бірі болып бұл мәселе М. Балақаев, сондай-ақ А. Ысқақов, Н. Оралбай, С. Исаев, тағы басқа да ғалымдардың еңбектерінде жалғасын табатыны анық.

Қазақ тіл білімінде сан-мөлшер категориясы көбінесе көптік ұғым мен көптік жалғау тұлғасымен байланысты қаралып келеді. Қазақ тілінің грамматикаларында қолданылатын сан-мөлшер категориясы, сандылық категориясымен қоса, грамматикалық тұлға ретінде көптік жалғау, көптік жалғау категориясы немесе көптік категориясы деген терминдердің қолданылуы осының дәлелі болса керек.

А. Ысқақовтың көрсетуінше, қазақ тілінде көптік категориясы да, көптік жалғау категориясы да бар. Көптік категориясы деген ұғым тым жалпы ұғым да, көптік жалғау категориясы онан гөрі әлдеқайда жалқы ұғым. Көптік категориясы лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілдер арқылы беріледі [1]. Н. Оралбай жекешелік пен көптік мағыналардың қарама-қарсылығына құрылған жалпы грамматикалық мағыналы категорияны – зат есімнің сандылық категориясы деп қолдануды көрсетеді [2]. С. Исаев көптік жалғаудың сөз байланыстырушылық сипатының, жалғау қасиетінің басқа жалғаулардан ерекшелігіне тоқталады. Қазақ тілінде көптік жалғау жалғау аталғанымен, тікелей көптік мағынаны білдіргенде, басқа жалғаулар сияқты қосымшаның жалғау деп аталатын түріне тән сөз байланыстырушылық қызмет атқара алмайды. Сөз байланыстырушылық сипатының болмауы жағынан көптік жалғау қосымшаның жалғау түрінен гөрі форма тудыратын жұрнақтар қатарына өте жақын. Ғалым көптік жалғаудың бірден-бір грамматикалық көрсеткіші деп -лар, -лер -дар, -дер, -тар, -тер формаларын танып, бұл жалғаулар қазақ тілінде өзі жалғанатын сөздің

соңғы дыбысы мен буынына қарай түрленіп жалғанатындығын жазады [3, 113 б.].

Зерттеу әдістері

Армян-қыпшақ жазба ескерткіштерінің табылу, жинақталу, транскрипциялану, жариялану, аударылу, жанрлық сипатының айқындалуы шетелдік ғалымдар Ж. Дени, Э.Шютц, Г.Дерфер, Дж.Клоссон, А.Е.Крымский, Ф.Е.Корш, Э.Трыярский, Я.Дашкевич, И.Вашари, О.Прицак, Е.Слушкевич, Г.Алишан, М.Левицкий, Р.Кохнова, И.А.Абдуллин, А.В.Сафарян, отандық ғалымдар Ғ.Айдаров, А.Н.Гаркавец, Ғ.Сапарғалиев, С. Құдасов, т.б. тарапынан мүмкін болды. Сондай-ақ ескерткіштер тілінің ерекшелігін зерделеуге Т.И.Грунин, Э.В.Севортян, Дж.Клоссон, Ж.Дени, А.Н.Гаркавец, С.Ж.Құдасов, тағы да басқа ғалымдардың жүйелі пікірі, ғылыми зерттеулері дәлел. Дегенмен қазіргі уақытқа дейін армян-қыпшақ мұраларының тілдік ерекшеліктері толыққанды зерделенді деу қиын.

Талқылау

Көне түрк дәуірінде көптік мағынаны білдіретін жалғаудың бірнеше тұлғасы болған. С.Е. Малов «Күлтегін» және басқа да көне түрк жазба ескерткіштерінің тілін зерттей отырып, көптік жалғауының үш түрлі тұлғасын атап көрсетеді, олар: 1) -lar, -ler; 2) -t; 3) -z [4]. Бірқатар түркітанушы ғалымдар, атап айтқанда Н.К. Дмитриев, А. Азнабаев, В. Псянчин, Б.А. Серебренников Ғ. Айдаров, М. Томанов, А. Есенқұлов көптік жалғауының тек осы түрлеріне ғана тоқталады.

Көне түркі жазба ескерткіштер тілінде кездесетін және кейбір түркі тілдерінде сақталған, көптік мағынада жұмсалатын аффикстердің бірі – -т.

С.Е. Малов көне түрк ескерткіштерінде жоғары атақты білдіретін төрт-бес сөзде көптік жалғауының кездесетіндігін айтады: tarqan-tarqat (атақ-дәреже), oqun-orut (орын), tigin tiginlär-tigitlar. Көптік жалғаудың -т

көрсеткіші XI ғасыр ескерткіштері тілінде бірлі-жарым сөздермен қолданылып, көптік мән берген. «Құтадғу білікте» кездесетін erät сөзінің аудармасы көне түрк сөздігінде «мужи, мужчины, войны» түрінде көптік мәнде берілген. Мысалы, bu el tutuqa kör erät sü keräk/erät tutuqa neñ tavar tü keräk (чтобы управлять государством, надо много воинов/чтобы содержать воинов, необходимо разные вещи [5, 176 с.]). М. Қашқари сөздігінің I томында tegit сөзін tegin сөзінің көпше түрі деп береді де, мұның көпше түрдің қағидасына сәйкес келмейтіндігін айтады. Бұған қарап -т жалғауының бұл дәуірде көптік мән бергенін, алайда көптік жалғауы ретінде кең көлемде қызмет атқармағанын байқауға болады. Дәл осы tegit сөзі көне түрк сөздігінде «монгольская форма мн. ч., от tegin (принцы)» деп берілген [5, 548 с.]. Ал tegin сөзі хан отбасындағы кіші ұлдың есіміне қосылып айтылатын атақ (титул). Tegit сөзі öga сөзімен бірге қолданылады: Öga tegit – орта дәрежелі халықтың ірілері мен қаған ұлдарының кішісіне берілетін ат.

П.М. Мелиоранский tegin-tegit, tarkan-tarkat жекелік мағына мен көптік мағынаның қатынасы түркі тілдеріне тән еместігін жазады. Ғалым Қытай деректері негізінде қалыпқа келтірілген tüküt-түрктер формасы, сондай-ақ хотут-әйелдер (qatun – qatut моңғол тілінен әйел-әйелдер), yolat (уолан), т. б. сөздерінің шығу тегін түркілік емес деп қарастырады. Мұның себебін бұл формаларға түркі тілдерінде үстемеленіп -лар/-тар жалғауларының жалғануын дәлел ретінде ұсынады: tegitlar, хотуттар, kirkittar, т.с.с. [6].

Н.Н. Поппе түркілік yigit сөзі көптікті білдіріп, әйел жақтан туыстықты білдіретін yigän формасынан шығады. Бұған қоса, süt, kanat сөздерінде көптік мағынаны беретін көне -т аффиксі сақталған деп көрсетеді [7, 16 с.]. А.Н. Кононов түркüt, yomut этнонимдерінің құрамындағы -т көптік жалғаудың көрсеткіші деп береді [8, 276 с.]. Б. Сағындықұлы Орхон-Енисей, орта ғасыр ескерткіштері тілінде кездесетін тарқа-т (атақ, жекешесі тарқа-н), теги-т (атақ, жекешесі теги-н) сөздері құрамындағы -т, теле-ут, түрк-ут этнонимдері

құрамындағы -ут көптік мағына беретіндігін жазады [9, 109 б.].

Көне түркіден келе жатқан көптік мағынаны білдіретін -з аффиксі де көптеген ғалымдардың еңбектеріне арқау болғаны белгілі. 1884 жылы ғылымда көне түрк тіліндегі көптік жалғау мағынасында жұмсалатын -з аффиксі туралы гипотезаны Б. Мункачи айтқан болатын. Кейіннен Г. Рамстедт көкүз (кеуде) сөзінде -з аффиксін нақтылап көрсетіп, ал В. Банг жұп атауларды білдіретін құрамында -з аффиксі бар сөздердің тобын жазады: ikiz (двойня, егіз), aviz (рот, ауыз), омуз (плечо, йык), köz (глаз, көз), т.с.с. Осылайша Б. Мункачидің гипотезасы көптеген ғалымдар тарапынан жүргізілген зерттеулерге арқау болады. Мәселен, Л. Лигети kirkiz, oküz этнонимдерінен -з аффиксін байқайды. Ал Д. Синор түркілік -з аффиксін моңғолдың -с аффиксімен, тұңғыс және оралдық -р аффикстерімен бір қатарға қойып зерттей келе, -з аффиксін ғана түркілік деп танып, -лар аффиксін қоса есептегендегі өзге аффикстерді өзге тілден енген аффикстер қатарына жатқызады [10, 85 с.].

А.Н. Кононов көптік жалғаудың бұл түріне біріншіден оғуз (оғыздар), ikiz (егіз) этнонимдерін, екіншіден жіктеу есімдіктері – жіктік жалғаулары мен тәуелдік жалғауларының -z-ға біткен түрлерін жатқызды. О. Бетлинг бұл аффикстің генезисін I, II жақ жіктеу есімдіктеріне қатысты түсіндіреді [11, 43 с.]. Негізінен ғылымда бұл пікір В.В. Радлов, С.Е. Малов тарапынан да қолдауға ие болды.

Б. Сағындықұлы да жұп мағынасын беретін -з көптік жалғау аффиксінің көне түркіден келе жатқанын жоққа шығармайды. Ғалымның көрсетуінше, көптік мағынаны қазақ тіліндегі біз, сіз жіктеу есімдіктеріндегі -з элементі де бере алады [9, 109 б.].

Көптік жалғауының бұдан өзге -ан аффиксі жайында белгілі ғалымдар К. Гренбек, А. Габен, Д. Синор сияқты ғалымдардың пікірлеріне А.М. Щербак өз еңбегінде тоқталса, мұнан өзге де ғалымдар – М. Қашқари, А.Н. Кононов, Б.А. Серебренников, Т. Жанұзақов бұл аффикстің ерте заманда-ақ көптік жалғау көрсеткіші болғандығын сөз етеді.

К. Гренбек оғлан (юноши), эран (мужи), бодун (народ), кіркін (девушки), А. Габен бұларға қоса орган (огни) сөзінің құрамындағы соңғы дыбыстарды осы көптік жалғауымен байланыстырады. Ал кіркун (қырғыздың қытайша аталуы) сөзімен бірге копан (все) «кон-ан» жөніндегі Д. Синор пікірі де осыған саяды.

М. Қашқаридың айтуы бойынша XI ғасырда оғлан, эран сөздері жекеше түрде де, көпше түрде де қолданылған [12, 74 б.]. Оулан сөзінің семантикалық мағынасы көне түркі сөздігінде: бала, нәрсете, ұл, қыз мағыналарында жұмсалғаны белгілі: оулан beläldi – нәресте жаялыққа оралды, kičig оулан – кішкентай бала, оулан qiz – қыз бала [5]. Демек бұл дәуірдің өзінде -н (-ан, -ән) архаикалық аффикске айнала бастады деген болжам жасауға негіз бар. Көптік жалғауының бұл көне тұлғасы өлі жұрнаққа айналып, қазіргі тілде кейбір түбірлердің құрамында ғана сақталып қалған.

А.Н. Кононов та, М. Томанов та оғлан сөзінің құрамынан осы аффиксті көреді. Ғалымдардың пікірінше, орта ғасырларда эран, оғлан сөздері әлі де өздерінің көптік мағыналарын жоймаған, бірақ кейбір тұстарда -лар жалғауы да қатар жұмсалған (еранлар). Қазақ тілінде ерен сөзі тек жекелік мағынада ғана айтылады. Алайда сыртқы ұқсастығын еске алсақ, үшем (кейде үшен) сөзінің құрамындағы -ем (-ен) қосымшасын осыған жатқызуға болар еді. Дегенмен мұнда жалпылама көптікті білдіруден гөрі топтау мәні басым [13, 138 б.].

Армян-қыпшақ ескерткіштерінде оулан сөзі екі мағынада жұмсалады: а) бала, нәресте, ұл, қыз, жас бала мағынасында: оуланнi sezdım – нәрестені сездім, оулан 7 yil tibinä bolgan – жеті жасқа толмаған бала, igit оуланларнiн – жас жігіттердің, kiz оулан – қыз бала; ә) сот ісін атқарушысы мағынасында: mēsta оулані – сот атқарушысы [14, 1036 с.]. Көне түркіден ерекшелігі оулан сөзінің сот атқарушысы мағынасында жұмсалуды бұл дәуірде оның мағынасының кеңейгендігінен хабар береді. Дегенмен бұл сөздің құрамындағы -ан

аффиксінен жекелік мағынаны ғана көре аламыз, көптік форма оулан сөзіне арнайы -лар жалғауы жалғану арқылы берілген. Бұл көне түркіден келе жатқан көптік жалғауының -ан тұлғасы орта ғасырда көмескілене бастағандығын, нәтижесінде қосымша көптік мәнді білдіретін аффикс қосылғандығын білдіреді.

Армян-қыпшақ ескерткіштерінде er, erän сөздері қатар қолданылады, білдіретін негізгі мағыналары: er кісі, er азамат, күйеу, аға, мықты және жүректі адам, т.с.с. Мысалы, er adam – er адам, χiz ergä barsa – қыз күйеуге шықса (ерге тисе), er χardaš – аға, т.б. Бұл екі сөздің де контексте қолданылуынан көптік мағына байқалады, мұнда бір ғана ерге емес, барлық er адамдарға, күйеулерге тән қасиет, сипат беріліп отыр. Er (er), erän (ерен) сөздеріне -lär (-лер) жалғауының жіңішке түрі жалғанып та қолданылады, қосымша дыбыс үндестігі ережесіне бағынады [14, 491 с.].

Морфологиялық тәсіл арқылы көптік мағына білдірудегі бірден-бір өнімді элемент – -лар, -лер аффиксі болып табылады. Ең көне болып есептелінетін Орхон-Енисей ескерткіштерінен бастап, бүгінгі күнге дейін бұл жалғау өзінің қызметін жойған жоқ. А.М. Щербактың көрсетуінше, лар аффиксі ерте жазба деректерден мәлім және дауыссыздардың ассимиляциясы немесе дауыстылар үндестігі арқылы түркі тілдерінде олардың бірнеше фонетикалық варианттылығы қалыптасқан, олар: -лор ~ -ло ~ -ла ~ -лај ~ -тар ~ -тор ~ -дар ~ -дор ~ -сар ~ -зар ~ -рар ~ -нар ~ -нор ~ -на ~ -ар ~ -а ~ -лар ~ -тәр ~ -лір ~ -лур [10, 82 с.]. Аталған форманттың этимологиясын Г.И. Рамстедт -лар аффиксін моңғол тіліндегі мағыналық жағынан ұқсас келетін -лар аффиксімен салыстырып қарастырды, бұл аффикс (-лар) моңғол тілінде «барлығы» мағынасын бере отырып, ғалымның пікірінше якут тілінде «бірге, бірдей» мағынасында жұмсалатын нар сөзімен сәйкес келеді [15, 59 с.]. Н. Поппе пікірі бойынша, -лар аффиксі көптік мәнді білдіретін екі аффикстің -ла және -р аффиксінің бірігуінен пайда болған. Соңғы

-р аффиксін К. Менгес жалпыалтайлық жинақтаушы аффикс ретінде қарастырған [10, 83 с.]. Дегенмен -лар аффиксі екі аффикстің комбинация тұтастығынан пайда болған деген пікірді алғаш айтқан В. Банг болатын [16]. Б.А. Серебренников те -лар жалғауын көптік пен жинақтық мағына беретін көне екі көрсеткіштен тұратындығын (-л және -р) айтады. Д. Синор -лар жүйесін -л және -р аффикстерінің қосындысы деп қарап, өзге тілдерден түркі тілдеріне енген жалғау деген де пікір айтады [17, Р. 226-228.]. П. Аалто Д. Синордың пікірін қостай отырып, түркілік -лар аффиксінің моңғолдың -лар және қытай тілімен байланыстыра қарайды [18, Р.15-16.]. Ал поляк ғалымы Т. Ковальский өзінің осы мәселеге арнаған зерттеуінде -лар аффиксінің арғы төркіні болжалды санды (бірнеше, көп сөздері тәрізді) білдірген сөз болуы керек дейді [19, 7 б.].

А.Н. Кононов -lar/-lär көптік жалғауының аффиксі жинақтық көптікті білдіретін бірдей мағыналы екі форманттан тұратындығын айтады: -lar – -l+г [20, 82 б.]. В.А. Богородицкий бұл аффикстің қалыптасуын 3 жақ жіктеу есімдігі мен -ар жұрнағының арасындағы ығысудың нәтижесі деп қарайды [20, 16 б.]. Аффикстің екінші -г компоненті де қазіргі кезде жинақтық көптікті білдіретін ерекше көрсеткіш ретінде қарастырылады.

Ғалымдардың зерттеулерін пайымдай отырып, әр дәуірде көптік жалғау тұлғаларының түрліше болғандығына, формалық-мағыналық өзгерістерге ұшырағандығына, мағынасының да тарылып не кеңейіп қолданылғандығына көз жеткізуге болады.

Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің тілінде көптік жалғауларының морфологиялық тұлғасы -т қосымшасы арқылы көрінеді. Бұл қосымша көне түрк жазба ескерткіштері тілінде атақ-дәрежені білдіретін санаулы сөздерге жалғанған: тарқан – тарқат, шад апыт – шад апалар. Сонымен қатар ескерткіш тілінде -лар, -лер формалары да кездеседі: Он оқ беглері будуны коп келті. – Он оқ бектері халқы көп келді.

Келіме беглерін будунын ітіп, йығып азча будун тезміс ерті. – Келген бектерін, халқын көргенде, азғана халық жиылып қашқан.

Көптік жалғауы жалғанбай-ақ көптік ұғымды білдіретін сөздер де кездесіп отырған: 1) ру, тайпа, халық аттарын беретін жинақтық ұғымды білдіретін атаулар: табғач, оғуз, қытан бу үчегү қабысыр. – Табғаш, оғыз, қытан бұл үшеуі қабысар, бірігер. 2) лексикалық мағынасының өзінде көптік ұғымы бар сөздер: Ингек күлүкін оғуз келті. – Сиыр көлігімен оғыз келді. Қарығ сөкдім. – Қарды тазаладым, аршыдым. Қара терім йүгүрті. – Қара терім ақты, жүгірді. 3) зат есімнің алдында оның қанша екенін көрсететін сан есімдер болса, оларға көптік жалғауы жалғанбайды: Йегі йүз кісіг удзығма улуғы шад ерті. – Жеті жүз кісіні бастаушы ұлығы шад еді. Сүсі алты бң ерміс. – Әскері алты мың еді. 4) зат есімдердің алдында коп (көп), үкүл (бүкіл) сияқты анықтауыш сөздер айтылғанда көптік жалғауы жалғанбайды: Қоп соғды будун келті. – Көп соғды халқы келді. Үкүл ер – бүкіл ер. 5) кейбір қос сөздер ешбір көптік жалғауынсыз көптік мағына береді: Қыз-қудуз буңсыз келүрті. – Қызқырғын қайғысыз (тегін) келетін. Қараханидтер мемлекеті кезеңінде (X-XII ғғ.) жазылған ескерткіштердің бірі – Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегінде көптік жалғауларының ең көп қолданылатын формасы – -лар, -лер, ал қатаң нұсқасы (-тар) кездеспейді: Алплар бірле урушма. – Алыптармен (батырлармен) ұрыспа.

Орхон жазбаларында ұшырасатын көптік мәнді беретін -т формасы арқылы жасалған сөз бір жерде ғана кездеседі: тігін-тігіт. М. Қашқари ерен сөзінің құрамындағы -ен элементін де көптік қосымшасы деп түсіндіреді, дегенмен мынадай ескерту жасайды: «бірақ бұл тұлға аз ұшырасады және қағидаға қайшы. Өйткені көптік қосымшасы -лар, -лер».

Көне ұйғыр жазуларында көптік жалғау -лар, -лер формасы арқылы көрінеді. Жуан буынды түбірлерге -лар формасы, ал жінішке буынды сөздерге -лер формасы жалғанады: тынлығлар – тіршіліктер, йоллар – жолдар,

орынлар – орындар, дінтарлар – діндарлар, теңрілер – тәңірілер, йеклер – жындар, т.б.

Көптік мән белгілі жалғаулар арқылы да, сөздің лексикалық мағынасы арқылы да, сөз тіркестері арқылы да беріледі. Зат есімнің алдында оның қанша екендігін білдіретін және үкүш, көп сияқты сөздер айтылғанда, оларға көптік жалғауы жалғанбайды. Қос сөздерге де көптік жалғау жалғанбайды.

Көптік жалғауы қыпшақ тілінде дыбыс үндестігіне бағынбайды. Сондықтан оның басқы дыбысы түбір сөздегі дыбыстың ыңғайына қарай түрленіп отырмайды. Буын үндестігіне қарай ол -лар, -лер болып жалғанады: арылар – әулиелер, қойлар – қойлар, ағачлар – ағаштар, алар (олар, аналар), бізлер – біздер, кімлер – кімдер, чақлар – шақтар, ешитіңдер – естіңдер, білмезлер – білмейтіндер, т.с.с.

«Кодекс Куманикус» және «Ат-тухфа аз закийа...» ескерткіштері тілінде бастан-аяқ -лар, -лер көптік жалғауы қолданылған. Ә. Құрышжанов пен М. Зияеваның көрсетуі бойынша, бұлар дауыссыз дыбыстардың үндестігіне ұшырамаған, кез келген дауыссыз дыбыстан кейін осы күйінде жалғана береді. Алайда жуан түбірлер мен негіздерден кейін -лар, ал жіңішке түбірлер мен негіздерден кейін -лер формасы қосылады. Негізінен зат есімдер мен есімдіктерге, заттанған жағдайда кез келген сөз табынан болған тұлғаларға жалғана береді [21].

Көптік жалғаулары, негізінен, екі семантикалық-грамматикалық мағынада жұмсалған: а) белгілі бір заттың, нәрсенің дербес-дербес санап көрсетуге болатын бөлшектерден тұратындығын көрсетеді: ағачлар – ағаштар, бизлер – біздер, тағлар – таулар; ә) белгілі бір адамдардың тобын, жиынтығын білдіреді: кішілер – кісілер, азамлар – адамдар, білмезлер – сауатсыздар. Егер сөйлемде бастауышқа көптік жалғауы жалғанса, баяндауышқа да көптік жалғауы жалғанып, бір-бірімен қиысады. Мысалы, анлар сордулар – олар сұрады, билге тетик кишилер меним сөзим ешитіңдер – білікті, есті кісілер, менің сөзімді тыңдаңдар [22].

Армян-қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде көптік жалғауларының -лар, -лер формалары ұшырасады: ханлар – хандар, тонлар – тондар, йемішлар – жемістер, т.с.с.

Көптік жалғаудың грамматикалық қызметіне қарай семантикалық мағынасы да күшті. -лар, -лер жалғаулары зат есімдерге жалғанып, аталатын заттардың көптігін білдіреді. Сондай-ақ көптік жалғаулар көп адамға тән я ортақ бола алатын заттардың (адамның, нәрсенің) атауларына қосылғанда, сол заттың көп (бірнеше) адамға бірдей, ортақ екенін білдіреді: Hali, ханлар, bunu eskä alñiz, ögütlänñiz barçañiz, kimlär ki yarğularsiz yerni. – Енді, хандар, мұны еске алыңыз, жерді жарғылау туралы ұғыныңыз баршаңыз (Каменец жылнамасы, Вена нұсқасы, 31-бет). Da budur Teñriniñ yarğusu, ki Yarix keldi dünyâgâ, da adamlar artix sövdülär хараңууи, ne ki yarixñi (Төре бітігі, 213-бет). – Тәңірінің жарғышылығы дүниеге жарық келтірді, бірақ адамдар жарықтан қараңғылықты артық көрді (Төре бітігі, 643-бет). Yalbarip çolarmen sizdan, çardaşlar, ki neça sarnasañiz, aңgaysen men yazixli Lusig sargawakni bir «Atamiz ki köktäsen». – Сіздерден жалбарынып сұраймын, бауырлар, қанша оқысаңыз да, жазықты пірәдір «көктегі атамиз деп» Лусигті еске алыңыз (Пірәдір Лусиг Псалтырі, Вена нұсқасы, 373-бет). Hartni baduhasel etmägäysen, yoçsa övündür, neçik атаñi; çarilärni – neçjik analarni. – Қартты қатты ренжітпе, әкеңдей көр, кәрі әйелдерді – анаңдай көр (Дұғалық кітабы, 275-бет).

Ескерткіш тілінде көптік жалғау сын есімдерге жалғанып, субстантивтендіреді, әрі оларға көптік мағына жамайды: Anñ üçün boş etär Teñgi, ki uslular tergär baçkaylar, ne türlü isä esä, aңar körä etkäylär yarğusu (Төре бітігі, 204-бет). – Сондықтан Тәңірі парасаттыларға істің егжей-тегжейін тергеп, соған сәйкес жарғыны жүргізуге ерік береді (Төре бітігі, 639-бет). Ki toydurdu džanlarin ačlarniñ da džanlarin küsänčlärniñ tolu etti yaçşilix bilä. – Ол аштардың да, құсаланғандардың да жандарын жақсылықпен толтырды (Пірәдір Лусиг Псалтырі, Вена нұсқасы, 423-бет).

Қорытынды

Бүгінгі кезеңге жеткен көптік жалғаулары ұзақ тарихи даму жолынан өткен. Көптік жалғауларының көне формаларының әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері, шығу төркіні, қолданылу ерекшеліктері, қолданылу кезеңдері болған. Кейбір көнерген жалғаулардың көне түрк дәуірінде өнімді қызмет еткендігін бағамдай отырып, бұл формалардың Орхон-Енисей жазулары өмір сүрген кезеңге дейін де болғандығы байқалады. Яғни көптік жалғауы тарихқа белгісіз бір кезеңде жеке сөзден пайда болған. Оның лексикалық мағынасын түркі тілдеріндегі кейбір түбірлер ғана еміс-еміс көмескі күйде сақтап қалған, ал грамматикалық мәні көптік мағына беретін көне жалғаулар арқылы көрінген. Ғалымдардың пікірін жүйелеу барысында көне жазба ескерткіштер тілінде кездесетін көптік жалғауының ең көне формалары -t (-ut/-it), -z (-uz/-iz), -an (-un/-in), -q/-k (-aq/-ek) болғандығы анықталды. Түркі тілдері аглютинативті тіл болғандықтан,

түбірге қосымшалар бірінен кейін бірі жалғана береді. Көптіктің көне формалары тілдің дамуы барысында көнеріп, өзінің мағынасын, мәнін жойған кезде көптіктің басқа формасы үстемеленіп жалғанып отырған. Нәтижесінде алдыңғы аффикс түбірмен сіңісіп, тұтасып, жаңа форма жасап отырған. Дегенмен көнерген аффикстердің алғашқы грамматикалық мағыналарының жойылуы барлық дерлік аффикстерге тән дей алмаймыз. Орта ғасырда өз құрамында дәл осы жалғаулар кездесетін сөздердегі көптік мағына әлсіреп, нәтижесінде -lar, -ler, -dar, -der, -tar, -ter формалары қалыптасқан. Көне түркіден көптік ұғымда қолданылатын кейбір сөздер мен аффикстер орта ғасырдағы армян-қыпшақ мұраларына да ортақ деп айтуға болады. Армян-қыпшақ ескерткіштері тілінде бастан-аяқ көптік жалғаудың -lar, -lär (-лер) формалары көрініс тапқан. Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінде көне аффикстер өзінің грамматикалық мағыналарын толықтай жоғалтпай-ақ, көптік мәнді білдіретін жалғаулар үстемеленіп те жалғанып отырған.

Әдебиеттер тізімі

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі / А. Ысқақов. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
2. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы / Н. Оралбай. – Алматы: Инжу-Маржан, 2007. – 390 б.
3. Исаев С.М. Қазіргі қазақ тілі. Морфология / С.М. Исаев. – Алматы: Өнер, 2007. – 336 б.
4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности / С.Е. Малов. – Москва: Изд. АН СССР, 1951. – 452 с.
5. Севортян Э.В. Древнетюркский словарь. / Э.В. Севортян. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
6. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-тегина / П.М. Мелиоранский. – Санкт-Петербург: ЗВОРАО, 1899. – 92 с.
7. Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике / Б.А. Серебренников. – Москва: Наука, 1974. – 64 с.
8. Кононов А.Н. Тюркские этимологии. История и филология стран Востока // Ученые записки ЛГУ. Серия востоковедческих наук. – Ленинград: ЛГУ, 1954. – Вып. IV. – С. 276-280.
9. Сағындықұлы Б. Қазақ тілінің тарихы / Б. Сағындықұлы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 145 б.
10. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков / А.М. Щербак. – Ленинград: Наука, 1977. – 192 с.
11. Bohtling O. Uder dis Jakuten. – St-Petersburg, 1851. – 159 s.
12. Қашғари М. Девану луғат ит турк / М. Қашғари. – Ташкент: Фан, 1960. – 1 том. – 270 б.

13. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы / М. Томанов. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.
14. Гаркавец А. Кыпчакское письменное наследие. Кыпчакский словарь по армянописьменным памятникам XVI-XVII веков / А. Гаркавец. – Алматы: Баур-Касеан, 2010. – 1802 с.
15. Ramstedt G.J. Kleine altaistische Beiträge. Die Pluralendung mo -nar, tu -lar // Введение в алтайское языкознание. Морфология. – Москва, 1957. – С. 11.
16. Bang W. Zura auslautenden n im Altaischen. – TP, 1895. – VI. – S. 220.
17. Sinor D. On Some Ural-Altaic Plural Suffixes. – 952. – P. 226-228.
18. Aalto P. Altaistica. The suffixes -lar, -nar, -lär. –1952. – P.15-16.
19. Kowalski. Zur semantischen Function des Plural suffixes -lar, -lär in den Turksprachen. – Krakow, 1963. – 77 s.
20. Досжан Р. XI-XII ғ. жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық құрылымы / Р. Досжан. – Астана: Астана полиграфия, 2012. – 328 б.
21. Фазылов Э.И., Зияева М.Т. Изысканный дар тюркскому языку. – Ташкент: Фан, 1978. – 451 с.
22. Айдаров Ф., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі / Ф. Айдаров. – Алматы: Мектеп, 1971. – 272 б.
23. Мусаев К.М. Морфология прақыпчакского языка. Монография / К.М. Мусаев. – Москва: ТЕЗАУ-РУС, 2010. – 274 с.
24. Тенишев Э.Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции / Э.Р. Тенишев. – Москва: Наука, 2002. – 767 с.
25. Шаймердинова Н.Г., Невская И.А. Некоторые аспекты истории развития кыпчакских и огузских языков // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – 2019. – №4 (126). – С.184-199.

М.М. Косыбаев, Б.С. Жиёмбай

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Историческое развитие категории числа имен существительных в армяно-кыпчакских письменных памятниках

Аннотация. В современной общественной жизни Казахстана важно акцентировать внимание на ценные факты, накопленные в недрах истории. Известно, что богатое наследие кыпчаков, создавших государство Дешт-кыпчаков на просторах Евразии в средние века и внесших свой вклад в мировую цивилизацию и культуру, на разных этапах было написано разными алфавитами. Наследие написанное на кыпчакском языке армянской графикой, основано на религии, литературе, истории, праве, философии, естественных науках и охватывает политические, экономические, исторические и культурные сферы жизни. С XX века армяно-кыпчакское наследие, ставшее предметом пристального изучения ученых, публикуется в зарубежных изданиях, транскрибируется, пополняется словарями и переводами. Со стороны ученых не обошлось без различных научных суждений и взглядов, термин «армяно-кыпчак» был введен в науку, в основу которого легли исследования жизни и быта, культурных связей кыпчаков и армян в средние века. Сегодня возникает необходимость более глубокого изучения языковых особенностей армяно-кыпчакского наследия, написанного в этом масштабном жанре.

Вопрос о категории числа относится к разряду актуальных и спорных вопросов теоретической грамматики тюркских языков, о чем свидетельствует обилие работ по этой проблеме, накопившихся в течение многих десятилетий. Исследование данной грамматической категории тесно связано с историей изучения тюркских языков и имеет древние традиции. В статье на уровне тюркского праязыка рассматриваются аффиксы категории числа имен существительных, а также аффиксы в памятниках средневековья, армяно-кыпчакских памятниках. Статья написана в рамках научного проекта АР13068438 «Универсальное и особенное в языке армяно-кыпчакских памятников».

Ключевые слова: Дешт-кыпчак, история, язык, письменный памятник, наследие, категория, категория числа, имя существительное, этимология.

M.M. Kossybayev, B.S. Zhiyembay

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Historical development of the noun number category in Armenian-Qypchak written monuments

Abstract. In the modern public life of Kazakhstan, it is important to focus on the valuable facts accumulated in the depths of history. It is known that the rich heritage of the Kipchaks, who created the state of Desht-Qypchaks in the expanses of Eurasia in the Middle Ages and contributed to world civilization and culture, was written in different alphabets at different stages. The heritage written in the Qypchak language with Armenian graphics is based on religion, literature, history, law, philosophy, and natural sciences and covers political, economic, historical, and cultural spheres of life. Since the 20th century, the Armenian-Qypchak heritage, which has become the subject of close study by scientists, has been published in foreign publications, transcribed, and updated with dictionaries and translations. On the part of scientists, there were various scientific judgments and views, and the term «Armenian-Qypchak» was introduced into science, which was based on the study of life and life, and cultural ties between the Qipchaks and Armenians in the Middle Ages. Today there is a need for a deeper study of the linguistic features of the Armenian-Qypchak heritage written in this large-scale genre.

The question of the number category belongs to the category of topical and controversial issues in the theoretical grammar of the Turkic languages, as evidenced by the abundance of works on this problem that have accumulated over many decades. The study of this grammatical category is closely related to the history of the study of Turkic languages and has ancient traditions. The article deals with the affixes of the category of the number of nouns at the level of the Turkic proto-language, as well as affixes in the monuments of the middle ages, Armenian-Qypchak monuments. The article was written within the framework of the scientific project AP13068438 «Universal and special in the language of the Armenian-Qypchak monuments».

Keywords: Desht-Qypchak, history, language, written monument, heritage, category, number category, noun, etymology.

References

1. Iskakov A. Kazirgi kazaқ tili [Modern Kazakh language] (Ana tili, Almaty, 1991, 384 p.), [in Kazakh].
2. Oralbay N. Kazirgi kazaқ tilinin morfologijasy [Morphology of the modern Kazakh language] (Inzhu-Marzhan, Almaty, 2007, 390 b.), [in Kazakh].
3. Isaev S.M. Қазирги қазақ тили. Морфология [Modern Kazakh language. Morphology.] (Oner, Almaty, 2007, 336 b.), [in Kazakh].
4. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoi pis'mennosti [Monuments of ancient Turkic writing] (Izd. AN SSSR, M-L, 1951, 452 p.), [in Russian].
5. Drevnetyurkski slovar' [Drevneturk's Dictionary]. Red. E.V. Sevortyan (Nauka, Leningrad, 1969, 676 p.), [in Russian].
6. Melioranskii P.M. Pamyatnik v chest' Kyul'-tegin [Monument in honor of Kul-tegin] (ZVOPAO, SPb., 1899, 92 p.), [in Russian].
7. Serebrennikov B.A. Veroyatnostnye osobnovaniya v komparativistike [Probabilistic justifications in comparative studies] (Nauka, Moskva, 1974, 64 s.), [in Russian].
8. Kononov A.N. Tyurkskie etimologii. Istoriya i filologiya stran Vostoka [Turkic etymologies. History and philology of the countries of the East], Uchennyye zapiski LGU. Seriya vostokovedcheskih nauk [Scientific notes of LSU. Series of Oriental Sciences.], LGU. 1954. P. 276-280, [in Russian].
9. Sagyndykuly B. Kazaқ tilinin tarihy. [History of the Kazakh language], (Kazaқ universiteti, Almaty, 2011, 145 p.), [in Kazakh].
10. Scherbak A.M. Ocherki po sravnitel'noi morfologii tuyrkskih yazykov [Essays on the comparative morphology of the Turkic languages] (Nauka, Leningrad, 1977, 192 p.), [in Russian].
11. Bohtling O. Uder dis Jakuten [], (St-Petersburg, 1851, 159 p.), [in Russian].
12. Kashgari M. Devanu lugat it turk [Divani Lugat at Turk] (Fan, Tashkent, 1960, 270 b.) [In Uzbek].

13. Tomanov M. Kazak tilinin tarihi gramatikasy. [Historical grammar of the Kazakh language] (Mektep, Almaty, 1988, 264 b.), [in Kazakh].
14. Garkavets A. Kypchakskoe pis'mennoe nasledie. Kypchakskii slovar' po armyanopis'mennym pam'yatnikam XVI-XVII vekov [Kipchak written heritage. Kipchak Dictionary of Armenian-written monuments of the XVI-XVII centuries] (Baur-Kasean, Almaty, 2010, 1802 s.), [in Russian].
15. Ramstedt G.J. Kleine altaistische Beitrage. Die Pluralendung mo -nar, tu -lar // Vvedenie v altaiskoe yazykoznanie. Morfologiya [Introduction to Altai linguistics. Morphology.], 1957.
16. Bang W. Zura auslautenden n im Altaischen. – 1895. – VI. – P. 220.
17. Sinor D. On Some Ural-Altai Plural Suffixes. –1952. – P. 226-228.
18. Aalto P. Altaistica. The suffixes -lar, -nar, -lär. 1952. – P.15-16.
19. Kowalski. Zur semantischn Function des Plural suffixes -lar, -lär in den Turksprachen. (Krakow, 1963, 77 p.).
20. Doszhan R. XI-XII g. zhazba eskertkishteri tilinin morfologiyalyk kurylymy [Morphological structure of the language of written monuments of the XI-XII centuries] (Astana poligrafiya, Astana, 2012, 328 p.), [in Kazakh].
21. Fazylov E.I., Ziyaeva M.T. Izyskannyi dar tyurkskomu yazyku [An exquisite gift to the Turkic language] (Fan, Tashkent, 1978, 451 p.) [in Russian].
22. Aidarov G., Kuryszhanov A., Tomanov M. Kone turki zhazba eskertkishterinin tili [Language of ancient Turkic written monuments] (Mektep, Almaty, 272 p.) [in Kazakh].
23. Musaev K.M. Morfologiya prakypchakskogo yazyka [Morphology of the Prakypchak language] (TEZAURUC, M., 2010, 274 p.), [in Russian].
24. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskih yazykov [Comparative historical grammar of the Turkic languages] (Nauka, Moscow, 2002, 767 p.), [in Russian].
25. Shaimerdinova N.G., Nevskaya I.A. Nekotorye aspekty istorii razvitija kypchakskih i oguzskih jazykov [Some aspects of the history of the development of the Kypchak and Oguz languages] Bulletin of L.N.Gumilyov Eurasian National University. Political sciences. Regional studies. Oriental studies. Turkic studies series. 2019. No. 4 (126). P.184-19, [in Russian].

Автор туралы мәлімет:

Қосыбаев Мирас Махмедінұлы – Ph.D., доцент, халықаралық қатынастар факультетінің деканы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жиембай Бибігүл Сәуірқызы – Ph.D., түркітану кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kossybayev Miras Makhmedunovich – Ph.D., Associate Professor, Dean of the Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhiyembay Bibigul Saurovna – Ph.D., acting Associate Professor of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

A.B. Rakhimzhanova

Astana IT University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: aray.rakhimzhanova@astanait.edu.kz)

The cultural and political interpretation of Turkish marbling art – EBRU

Abstract. *The article discusses the popularization and politicization of the Turkish marbling art ebru from cultural anthropological perspectives. Ebru is the art of creating colorful patterns by sprinkling ink colors on a deep tray with gummy water and then transferring them onto the article. Such papers historically were used by Seljuk and Ottoman calligraphers as background papers to write imperial decrees and documents. Since those times this form of art has experienced radical changes. From being a mere craft of bookbinding, today it has transformed into a national symbol. Practicing this form of art helps to promote the ethnic, religious, and political ideas and values of the Turkish state. The article's findings are based on participant observation of ebru classes and interviews with ebru trainees conducted in BELMEK - Metropolitan Municipality Vocational Courses in Ankara. The article found out that ebru can function as a symbol of Turkishness. The characteristics of ebru such as its long history and its flexibility make it a suitable tool for promoting the will and vision of the current ruling party in Turkey which has already strengthened the Sunni Muslim component of Turkish identity and aspires to return to the glory of the Ottoman Empire. The example of ebru demonstrates how some traditional art forms can be transformed into bigger cultural projects that are used to communicate specific political messages.*

Keywords: *ebru, traditional arts, Islamic arts, craft, cultural heritage, national identity, Turkish identity, art history, Ottoman history, politicization of arts.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-140-3-221-231>

Received: 19.04.2022 / Accepted: 23.05.2022

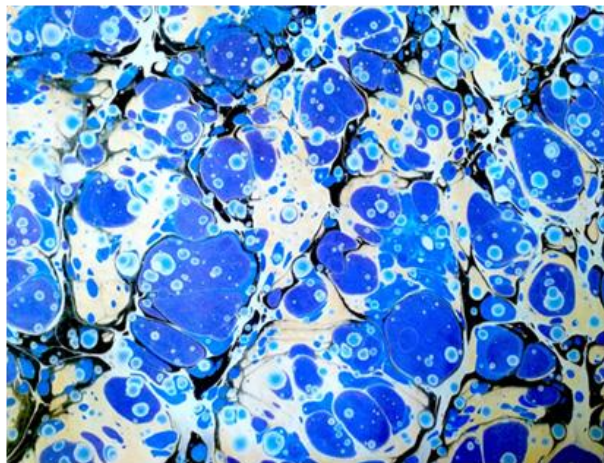
Introduction

Ebru or marbling is the art of creating colorful patterns by sprinkling color pigments on a deep tray with gummy water concentrated with tragacanth or similar substances and then transferring them onto a sheet of paper. This form of art requires intense labor and patience. Ebru involves a creative process that is irreproducible, thus ebru's works are impossible to copy. It is still unknown by whom and where the marbling art was first introduced, but assumptions are that its origin is Central Asia, the geographical area in the past known as Turkestan, which is the

homeland of many Turkic nations and modern Turks. Scholars such as Gülgen [1], Kıratlı [2], and Dağlı [3] claim that ebru traveled from its historical motherland to Anatolia via Silk Road. The term 'ebru' originated from the Persian words *abr-u-bād* and *abrī* which mean "cloud and wind" and "cloudlike" respectively. Seljuk and Ottoman calligraphers initially used ebru as a background paper for imperial decrees, official correspondence, and documents, only later it became widespread in decorating books [4]. For many centuries Turkey remained the center of marbling. Until the 1920's many marbles had workshops in the Beyazit district of Istanbul,

created for both local and European markets, where it was known as Turkish marble paper. New technology and changes in Turkish social structure have deeply influenced people's view of this art today. The turning point in raising awareness of the Turkish community about ebru was its inscription into UNESCO's intangible heritage list in 2014.

Figure 1. Ebru - marbled paper

The author of this current article had become interested in ebru after one particular event. In 2016 she participated in the forum of international students in Ankara where between the official speeches an ebru master came to the stage. His actions on a tray were projected on a big screen so all the audience members could see them. The master calmly sprinkled the ink colors on the water surface, and made elegant circles with awls, at the same time in a gentle voice he was telling a story about men in the world, who mingled in dance as those colors on the water surface. In the end, he covered the tray with paper and then gently removed it. The paper had an image of the Turkish flag made with an ebru technique. That was quite impressive. As a result, the audience, whose members were mainly foreign students, transcended a message that not only the flag but also the ebru art itself constituted a symbol of the Turkish nation. It was the perfect environment for showcasing this national symbol.

Therefore, the readers should understand that this article is not about ebru painting techniques and history, it is rather a socio-

political evaluation of ebru as a national heritage. The article particularly discusses the changes that this art has undergone over the last years. The article explores the purposes of individual ebru practitioners and how it affects their lives. In addition, it addresses the question of how Ottoman traditional arts such as ebru can be politicized by Turkish state powers to promote its political agenda.

Research methods

This article combines the personal experience of the author as an ebru learner and her participant observation of ebru training offered in BELMEK (Büyükşehir Belediyesi Meslek Edindirme Kursları) which is Metropolitan Municipality Vocational Courses for women in Ankara. BELMEK courses cooperate with the Lifelong Learning General Directorate of the Ministry of National Education of Turkey to provide certificates for the course participants that are officially approved by the Ministry. All BELMEK courses are free of charge. Women, there can receive training in various arts and crafts including traditional Turkish embroidery, calligraphy, and ceramics to name a few. The courses are mainly organized to provide unemployed women with specific skills and knowledge to raise their chances in the labor market. For instance, trainees can become ebru teachers after completing the ebru training and successfully passing the exam. Overall, in order to be an ebru teacher university graduates have to complete 800 hours, whereas high school graduates have to complete 1500 hours of ebru training.

The methods of this research also include semi-structured interviews with the ebru trainer and trainees. The ebru classes in the branch of BELMEK located in the Altındağ district of Ankara are taught by Songül Sönmez, who is a well-known ebru master in Turkey. She is the holder of official titles such as the Artist, the Ebru teacher, and the Artist Presenter-Heir of Intangible Cultural Heritage provided by the Turkish Ministry of Culture. All these titles are granted on the basis of a positive evaluation of

the artist's CV and portfolio by the commission of the Ministry of Culture. Sönmez encouraged the author to use her real name in this article because she believed that it would inspire many people to practice ebru and conduct research in the field of ebru. Among the interviewed trainees, some were quite experienced ebru practitioners, whereas others were novices who started the course only then. All the interviewees had different backgrounds and their age range also varied from 20 to 70 years old, but all of them shared one common thing, that is a passion for ebru. The names of interviewees are not shared in the article because of ethical concerns, except for those who agreed to have their names included in the article. The collected data for this research includes audio recordings and photos of ebru works taken by the author herself. The photos from the secondary sources in this article are labeled by the name of their provider.

Discussion

Today in Turkey some oil and watercolor painters still resist accepting ebru as an art form. Instead, they prefer to call it craft, because historically ebru papers were used in bookbinding and for writing imperial decrees. The struggle in admitting ebru as an independent art form also depends on various definitions of the concept of art. In order to diffuse the common misconception about ebru, it is useful to look at the definition of 'art' from Merriam-Webster's dictionary: "Art is the conscious use of skill and creative imagination, especially in the production of aesthetic objects; also: works so produced" (merriam-webster.com). In this definition creative imagination and aesthetic objects must be highlighted as the key phrases. Since both of these qualities are inherent in ebru paintings, there should not be any doubt in defining ebru as art in full terms. However, what needs to be emphasized here is that ebru is not a conventional form of art. Apart from its long history, it has its own philosophy and technique. Moreover, ebru is a versatile and flexible art thus it can be used as a tool in non-artistic fields such as education, tourism, and the therapy of chronic and psychiatric illnesses.

In educational perspective, Aycan and Güç saw the use of ebru in teaching chemical reactions to secondary school students [5], whereas researchers such as Gur and Aral et al. emphasized the importance of ebru in the learning and development of preschool children [6]. Gur believes that gifted children can particularly benefit from practicing ebru, because it has qualities such as "(a) giving opportunities for originality, (b) teaching patience, (c) experimenting, (d) allowing works in different in different ability levels, (e) relaxing and anxiety recovery, (f) suitability for different age groups, (g) giving chance for personal progression" [6, 86]. Further, Begiç [8], Pelit, and Türkoğlu [9] underline the input of ebru in boosting regional tourism in Turkey and how ebru artists' creative process was positively affected by ebru's inscription into the UNESCO intangible heritage list. Begiç stated that ebru artists in the last few years have become more open to experimentation. For instance, today ebru is not only practiced on paper, but has been applied on various surfaces including fabric, wood, leather, and glass [8, 595].

Figure 2. The scarves made with the ebru technique by BELMEK course participants

Besides, the use of ebru as therapeutic art is becoming more and more popular in Turkey. Some Turkish researchers concluded that practicing ebru has positive effects on adults and children with different diagnoses including disorders such as depression, alcoholism and

bipolarism [10; 11]. The results of these works are quite promising. The project Hayallerinizi Renklendirelim (Let's Colour Our Dreams) carried out in the psychiatry clinic of Suleyman Demirel Univeristy of Research and Application Hospital is only one example of many undertakings where ebru is used for people's rehabilitation. In this specific project the hospital staff and project managers noticed significant improvements and changes in patients' wellbeing and behaviour after practicing ebru [11].

Apart from the articles discussed above, there are academic works that particularly focus on the meaning and philosophy of ebru. They address how much agency an ebru maker has while producing their painting. Ebru masters argue that ebru does not come to life solely with the efforts of an individual artist. Despite the artist's talent, knowledge, and skills, one will never know how the colours will appear on the paper until it is fully taken from the tray. Hence, the appearance of shapes on the paper is always a surprise moment for the ebru maker [12, 170]. No matter how the artist interferes with the ebru making process (choosing colours, sprinkling them on water, creating shapes, playing with comb on water surface etc.), some developments are beyond the artist's control. This phenomenon in ebru is called *tecelli* (revelation) [13, 424]. *Tecelli* basically means submitting to destiny. This attitude can be interpreted as trusting in God. The reason for this is after doing everything that has to be done, a person leaves the rest to God, embodying the proverb "do your best, god will do the rest". Ebru artists act in a similar way. Thus, the result of their work is pure revelation. The moment of revelation takes place when artists take off the paper from the water surface and turn it to themselves [13]. Moreover, ebru painting cannot be replicated. Because of this unique feature and mystic character related to the concept of revelation, ebru is usually interpreted as an actual embodiment of Islam. The uniqueness and singularity of ebru may refer to the oneness of Allah [14, 38]. Technically, making ebru lasts only a few minutes, but there are precursor activities before the actual creation such as preparing the workspace, wearing an

apron, cleaning the surface of the water, uttering an ebru prayer, mixing the ink colors with brushes etc. Ceylan considering all these steps and the philosophy of ebru interpreted it as a form of ritual rather than art [12].

As it is seen the papers written on ebru vary in their content and purpose. The main themes perpetuated throughout the papers were philosophy, techniques, and the positive health effect of ebru. However, very few of them addressed properly the questions related to ebru practitioners. Therefore, this article is an attempt to bring ebru-makers' perspectives to the front. It questions if there is a specific profile of ebru artists and if so, how this profile changed over time. What qualities does a person need in order to practice ebru? Is there a sense of community among ebru artists and practitioners? Besides, this article comments on the use of art as soft power. In this context, ebru is seen as a convenient instrument for propagating a specific political agenda. This and other questions will be discussed in the following paragraphs.

Results

From Past to Present: The Changes in Practicing the Art of Ebru

In the light of recent processes related to ebru, four specific changes were identified in its practice. Firstly, historically ebru was mainly practiced by men and was a familial occupation inherited from male relatives (fathers and uncles). However, today the number of women who practice ebru has substantially increased. The traces of ebru as a familial business still do exist [8, 593], but it also gained matriarchal character. To illustrate this, the ebru teacher Songül Sönmez while giving private ebru workshops has her daughter Ayşe Sönmez to assist her. Although Ayşe's main occupation is watercolor painting, they both successfully run ebru workshops in Hamamönü¹. Another example is the famous Ankara-based ebru artist Bahtiyar Hıra whose daughter also became an ebru artist, whilst her son runs the ebru shop in Ankara selling a wide range of ebru materials.

---

¹ A block of historical buildings in Ankara which functions as covered Turkish bazaar and art workshops.

Figure 3. Ebru master - Songül Sönmez

Secondly, if in the past ebru was conceptualized as a craft rather than an art today its artistic qualities now outweigh the craft aspect [1, 97 p.]. This is because in the past ebru had a functional purpose where marbled papers were used in bookbinding and calligraphy. Recent developments demonstrate that today ebru paintings have gained deep artistic value. They are exhibited in art galleries and used to decorate office walls. Currently, ebru artists experiment with different techniques and cooperate with artists from other fields to produce paintings. This does not mean that ebru has completely lost its functional value; instead, ebru's application in Turkey has expanded from bookbinding to stationary and the textile industry. In the area of decorative products, it is being experimented with on the surfaces of various materials such as leather, wood, ceramic, glass, felt, canvas wallpaper etc. [9, 107]. Such artistic and decorative products are mainly exhibited and sold in the workplaces of artists. However, organizations such as art fairs, festivals, and exhibitions make it possible to introduce and sell ebru products to the masses where cultural values such as ebru gain tourist value as well. Today in almost every ebru workshop one can buy textile products (shawls, scarves, and hair bands), postcards, notebooks, and bookmarks decorated with ebru [9].

Thirdly, although there is no official division of ebru techniques, today ebru practitioners tend to separate ebru works into classic and modern ebru [15]. As it has been already stated ebru in

the past was regarded only as a craft. However, today artists love experimenting, for example, with techniques, colors, materials, etc. As a result, their work tends to question and push the boundaries existing in the ebru world. Therefore, the types of ebru are increasing every day. These developments take place owing to the open-mindedness and creativity of individual ebru artists. One of the ebru techniques taught in the BELMEK course was *dalgalı ebru* (wavy ebru). In order to get *dalgalı ebru* one does not immediately cover the colors with the paper, instead, he/she dips it into the colors part by part holding it from one corner and simultaneously moving it either horizontally back and forth or vertically up and down as if gently rubbing the water surface. As it is seen below rubbing the paper on the water surface creates lines on the paper which give the ebru a complex and layered look. This form of ebru was first introduced by the artist Timuçin Tanaslan and later was improved by Nuri Pinar Yıldırım. The next generation of innovative and talented ebru masters modified the *dalgalı ebru* in their own ways. For instance, Sönmez's ebru master Meral Özcan created her own technique *damlatmalı dalgalı ebru* (dropping wavy ebru) for which she received a prize, whereas Sönmez herself contributed to this field with her 3D *dalgalı Ateş ebru* (wavy fire ebru) [15].

Lastly, a change in ebru practice dictated by the age of technology is its method of learning. Traditionally, ebru is learned from *usta* (master) like in any other Turkish Islamic arts. Only the master can decide when a *çırak* (apprentice) completes their learning. Therefore, the length of learning period is never known. Such ebru masters as Hikmet Barutçugil claims that: "bir ebrûcunun işinde usta olması için kendi açtığı teknede en az 3000 ebrû yapmış olması gerek..." (an ordinary ebru maker to be a master in its occupation has to make at least 3000 ebru in the tray opened by himself) maker [12, 176]. As soon as the master realises that the apprentice is ready enough to give ebru lessons he/she is provided with *icazet* (permission certificate) signed by the master. The ebru teacher of the BELMEK course recalled her journey of learning ebru as a tedious one and how she was literally following her

Simple wavy ebru.
Artist Nuri Pınar Yıldırım.

3D Wavy fire ebru.
Artist Songül Sönmez.

Figure 4. Photo courtesy of Songül Sönmez.

master everywhere she was working. However, the era of technology brought the possibility of learning ebru from the Internet using online platforms. In addition, most of the ebru artists have also become active users of social media such as Facebook and Instagram where they share their works.

One of the BELMEK course attendants - Nurefşan Bıçak even submitted to the TUBİTAK (The Scientific and Technological Research Council of Turkey) a student-research project about internet-based ebru lessons. Bıçak's project about online ebru courses clearly indicated the shift in the pedagogy of ebru. According to Bıçak, foremostly with her project, she intended to raise awareness of the younger generation in Turkey about ebru art. Another emphasis in her project was teaching specifically Turkish marbling art. She put it in the following manner: "On the immense expands of the Internet there are so many misconceptions about Turkish marbling art, so I felt an urge to create an online platform

where I can give lessons of ebru to prevent its confusion with other types of marbling" [16]. This project seems to have strong potential.²

Figure 5. Nurefşan Bıçak making ebru in Ankara Regional Students' Science Fair organised by TUBİTAK, Ankara. June 26, 2019

² Bıçak's initial research project 'There is an Art in the Hospital' was included in the top ten student science projects of 2018 in Turkey. At that time as a nurse student, she wanted to underline positive health effects of ebru practicing on patients.

After exploring the changes which the art of ebru experienced throughout its history it is time to develop more on the personal experience of ebru makers and their reflection on the practice in order to understand their aims and views about the subject.

How do Ebru makers reflect on their experience?

Regardless of their different backgrounds, all the interview participants for this research shared one thing in common, which is their passion for ebru. While each of them had their personal journey and interests in regard to ebru, the one area they all agreed upon was how ebru had changed their attitude to life in general. The themes which were constantly repeated throughout their conversations were patience, peace, and conciliation. Every interviewee emphasized the soul-mending effect of ebru. Almost all of the interviewees underlined that ebru-making had an effect on their personalities. They pointed out that they became more patient since they had started doing ebru, because ebru is a ritual-like practice and there are certain steps that should be followed strictly, otherwise the master could be disappointed. Novices cannot draw stuff for progressive students, it is considered as misbehavior. For instance, students cannot draw flowers before perfecting their skills in battal ebru which is skillfully layering and dropping colors on the water surface.

The course attendees usually share meals together, celebrate birthdays, and carry out duties in the class: prepare kitre (special gummy water for ebru with a substance which helps ink colors to stay on the water surface without letting them sit on the bottom of the tray), mix ink colors, and clean the classroom at the end of the course day. All these regular duties performed in a collective manner indicate the fact that the course participants have their own micro-culture. However, despite this micro-culture, it is impossible to claim that the group of ebru practitioners was homogenous.

Some might assume that in BELMEK the course participants mostly regard ebru only as

a pastime or a hobby. Thus, they come to the classes to escape from their everyday routine and boredom. However, after analyzing interview scripts it has become clear that most of them took ebru making quite seriously, and their aims essentially differed from each other. For instance, a nurse student was learning ebru to combine it with her actual profession. After reviewing academic work on the positive health effect of ebru she aimed at realizing its potential within the hospital. Other group members such as a professor from the fashion and design faculty were seeking to expand their creative area and bring novelties to their artwork using ebru. Some course participants planned to be an ebru teacher in their local district courses whereas some had already been teaching ebru in their own community. The interviewees' personal stories related to ebru and their reflection on their learning experience led to the implication that ebru is not a simple art that is enjoyed for being itself; instead, it is a part of bigger cultural and political processes in Turkey. Therefore, the next paragraph is dedicated to the discussion of the revival of ebru, hence its popularization and politicization.

The politicisation of Ebru

Demirel and Altintas pointed out that art deals with socioeconomic as well as political facts in the community [17]. That is why currently many states try to support certain branches of arts due to social, economic, political, and ideological reasons. Moreover, people with different ideas and interests in order to be in power assign their ideological formats to different form of arts. These formats make the basis of the relationship between art and politics [17, 444 p.]. This part reveals the connection between practicing ebru, and cultural policy orchestrated by the current political elites of Turkey. According to Menger there are two approaches in exercising cultural policy. The first approach is public support and "the re-activation and funding of activities, products and creators through the cultural policy" [18, 119 p.] where the barriers between art and crafts, aesthetic invention, and 'know-how',

Fine Arts, and Applied Arts become blurred. The second approach involves:

...a sweeping re-evaluation and revitalization of cultural practices in the anthropological sense. Here, culture embraces community and regional languages, and cultures; rites; customs; knowledge, and 'know-how' expressed in traditions, teachings, lessons, and skills whether of an individual or a collective nature. These practices form and re-form the unity and identity of social groups, places, and regions [18, 119 p.].

Obviously, the popularisation of ebru belongs to the second approach of cultural policy, which is the re-appreciation of the art that is dear to the heart of the local community. It is possible to say that the revival of ebru and its inclusion in the UNESCO intangible heritage list did not happen only because of individual ebru masters' advocacy. Ebru has become a cultural symbol of the Turkish nation owing to the strong cultural policy of the Turkish state. The interview with an ebru shop owner from Ankara was especially valuable in mapping out the revival process of ebru in the last few years. The shop owner shared that when he first opened the shop, he did not pursue becoming rich via selling ebru materials. It was rather a practical decision because both his mother and sister were involved in the ebru art, thus they constantly needed big supplies of ebru materials. For many years they were ordering materials from Istanbul shops. Sometimes their orders were delivered late or came damaged. The only way to solve this problem was to set up their own ebru shop. He described how challenging were the first years of running the shop. The money from the sold materials was only enough to cover the shop's expenses. However, for the past six years, his sales rose, essentially due to the popularization of ebru among people in the country. Moreover, he became a wholesaler for smaller ebru shops. He also ascribed the rise in sales to the promotion of ebru via a popular Turkish TV show called *Kurtlar Vadisi* (Valley of the Wolves) where one of the characters was an ebru master.

The interview with the shop owner and with others demonstrated that the art of ebru is going through a process of revival in Turkey. It is possible to say that after the collapse of the

Ottoman Empire the art of ebru was out of use for many years. Only a few individual artists kept this tradition alive and owing to them since the 1970s ebru slowly began its journey back towards Turkish society. Its inscription into the UNESCO heritage list in 2014 was a big impetus for its popularization among ordinary people. Today ebru is offered as an optional course for university students regardless of their specialization, which was not the case in the past. Ebru has become available for more people. People can learn this art regardless of their age, background, and even nationality.

The researcher's own experience in learning ebru proves this fact. When she first arrived in Turkey as a Ph.D. student, the Presidency for Turks Abroad and Related Communities, the institution which provides scholarships to international students, organized free courses in traditional Turkish Islamic arts. In this way, for one semester students from all over the world learned the basics of ebru. The course intended to teach international students skills of mixing and matching colors, preparing *kitre*³, using tools such as brushes, awls, and combs on the surface of the water, as well as drawing the flowers typical for Turkish marbling art. Sönmez, the responsible ebru teacher in this project, seeing some foreign female students' perseverance in ebru, invited them to her course in BELMEK where she had been teaching during the weekdays.

All these initiatives: municipality and state-funded ebru courses, optional subjects of ebru at universities, its promotion via TV shows, and inclusion in UNESCO heritage list indicate the fact that the revival of ebru art is a state-engineered project. Here comes the question: "Why after being ignored for many years was ebru revived today by the state?" The reason might be related to the political agenda of the ruling party in the country. Turkey is ruled by the AK (the Justice and Development) party co-founded and led by the current Turkish president, Recep Tayyip Erdogan. Political experts claim that Mr. Erdogan's regime aspires to reconstruct the old Ottoman image of Turkey heavily relying on orthodox Islamic religion [19]. His regime

---

³ For word meaning see the previous page.

is associated with initiatives such as lifting the ban on headscarves, rehabilitation, and revival of Ottoman heritage. As Matusiak wrote “the Ottoman Empire has not only been rehabilitated under the AKP’s rule ..., but the state leaders are also even keen to present modern Turkey as predestined to play the role of a neo-Ottoman power that will lead Muslims from across the globe and protect their rights” [19, 41]. The president even promised to introduce Ottoman Turkish language as a compulsory subject into school curricula [19]. Since Erdogan’s regime relies upon orthodox Islam and Ottoman heritage, it is not surprising why his regime focused on the revival of art forms from Ottoman era such as ebru, hat (calligraphy), kati (papercutting), tezhip (art of decorating Koran) etc. Their revival tangibly communicates the message of current political regime.

Therefore, it is possible to claim that ebru is being politicized and used as a tool in spreading a political message. This is because ebru is a versatile art form. For some practitioners, ebru is a form of worship to Allah which means that ebru making is also a religious ritual to some extent, while for others it is a part of national identity which stands on two pillars, ethnic and religious, Turkish and Islam respectively [9, 108]. Nationalist Turkish historians claimed the original homeland of ebru as Central Asia for a reason. In this regard, ebru is a suitable art form for spreading the political message because it carries both ethnic and religious values. Thus, it is a convenient instrument for promoting Sunni Islam and reclaiming the glory of the former Ottoman Empire for current Turkey.

Conclusion

The art of ebru in Turkey since the times of the Ottoman empire has undergone radical changes. The key changes which took place in ebru practice

are the status and gender of the ebru makers, teaching and learning approaches, as well as the development of personal styles in ebru. Ebru which was mainly occupied by male masters until the 1980’s today became an art dominated by female artists. The area of its use also expanded from bookbinding and calligraphy to the textile industry and decorative staff production. Today ebru practitioners see themselves as artists rather than craftsmen though some other fine arts representatives still refuse to accept this fact. Besides, individual ebru artists have become more courageous in experimenting with different techniques in their art which enabled them to create new styles. Last but not least is the change in approaches to ebru learning. The Internet has provided a different platform for ebru learning which gives the whole world access to the basics of Turkish marbling art. The proliferation of ebru courses in cities and its wide availability to all society show an ongoing process of revival and politicization of ebru art. As a result, ebru has become a symbol of Turkishness. The flexibility and history of ebru art make it a suitable tool for promoting the will and vision of the current ruling party in Turkey which has already strengthened the Sunni Muslim component of Turkish identity and aspires to return to the glory of the Ottoman Empire. Through the example of ebru, it is possible to see how some traditional art forms are not only enjoyed for themselves but also can be transformed into bigger cultural projects that are used to communicate specific political messages.

Acknowledgments

We wholeheartedly thank Dr. Carey Bennet, Art psychotherapist and former Director of Education and Dr. Peter Cunningham, Emeritus Fellow, at Homerton College, the University of Cambridge for their invaluable comments and editorial points on the first draft of this article.

References

1. Gülgen H. Türk Ebru Tarihi’nde Ustalar ve Üslup Değişimi // Uludağ University the Review of the Faculty of Theology. – 2016. – №25 (1). – P. 153-183.
2. Kıratlı A.D. Using traditional Turkish arts in primary visual arts classes: Turkish marbling sample // Selçuk University Social Sciences Journal. – 2010. – № 23. – P. 109-114.

3. Dağlı Ş.Z. Geleneksel Türk Ebrusu'nun Kimyası, Zamanlaması ve Felsefik Bağlamda Soyut Sanatla İlgisi [Text]/ S.Z. Dağlı // The Journal of Akdeniz Sanat. – 2012. – №5 (9). – P. 33-45.
4. Barutçugil H. Suyun Rüyası Ebrû Yaşayan Gelenek / H. Barutçugil. – Istanbul: Ebristan Yayınları, 2001. – 200 p.
5. Aycan H. & Güç, E. Geleneksel Türk Sanatı Ebrunun Fen Eğitiminde Kullanımı // The Western Anatolia Journal of Educational Sciences (WAJES). – 2017. – №8 (1). – P. 1-9.
6. Gur C. Turkish Marbling and Gifted Children // International Journal of Learning and Development. – 2012. – № 2 (6). – P. 86-92.
7. Aral N. et al. Study of effect of Ebru Training on the Developmental Areas of Children aged under Five // Social and Behavioral Sciences. – 2012. – № 51. – P. 296-300.
8. Begiç H. UNESCO Dünya Kültürel Miras Listesinde Yer Alan Geleneksel Türk Ebru Sanatı'nda Yeni Yorumlar // Selçuk University Journal of Studies in Turcology. - 2016. – № 37. – P. 587-605.
9. Pelit, E. & Türkoğlu, T. Somut Olmayan Kültürel Miras Değerlerinin Turizmde Yansımaları: Ebru Sanatı Üzerine Bir İnceleme // Journal of Contemporary Tourism Research. – 2019. – № 3(1). – P. 101-118.
10. Kürtüncü M. The Therapeutic Effects of Traditional Turkish Marbling Art on the Treatment of Children with Suffering from Chronic Illnesses // International Journal of Human Sciences. – 2014. – №11 (2). – P. 598-608.
11. Aydın F. Ebru Sanatı ve Ruh Sağlığı // Conference-Paper. – 2018.
12. Ceylan C. Ebrû Sanatı Ve Bir Ritüel Deneyimi Olarak Ebrû Yapımı // Anadolu University Journal of Art and Design. – 2018. – № 8 (2). – P. 168-182.
13. Mutluel, O. Sanat Felsefesinde Estetik Obje Çözümlemesi Açısından Ebru Sanatı // International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. – 2014. - № 9(11). – P. 419-428.
14. Derman, M. U. Turk Sanatinda Ebru [Text]/ M. Derman. - Istanbul: AK Yayinlari, 1977. -180. – P. 38-47.
15. Sönmez S. Interview / S. Sonmez. – 2019.
16. Bıcak N. Interview / N. Bıcak. – 2019.
17. Demirel, I.N. & Altintas, O. Relationship between Art and // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2012. – № 51. – P. 444-448.
18. Menger P-M. Art, Politicisation and Public Action // Debats. Journal on Culture, Power, and Society. – 2016. – №1. – P. 99–122.
19. Matusiak M. The Great Leap Turkey Under Erdogan // Warsaw. – 2015. – №51 (5). – P.40-41.

А.Б. Рахимжанова

Astana IT университеті, Астана, Қазақстан

Түріктің «эбру» өнеріне мәдени-саяси талдау

Аңдатпа. Бұл мақалада түріктің эбру өнерінің танымал болуы және оның саяси құрал ретінде пайдаланылуы мәдени антропология тұрғысынан талқыланады. Эбру – қоймалжың су толы шағын астаушаға түрлі-түсті бояуларды қылқаламмен сеуіп, содан кейін пайда болған әр түрлі өрнектерді қағаз бетіне көшіру өнері. Тарихта мұндай қағаздарды Селжұқ және Осман империясының каллиграфтары патша жарлықтары мен құжаттарын жазу үшін пайдаланған. Алайда, сол дәуірден бастап осы уақыт аралығына дейін өнердің бұл түрі түбегейлі өзгерістерге ұшыраған. Бүгінде эбру қарапайым кітап түптеу қолөнерінен ұлттық мәдени мұраға айналған. Бұл өнер практикасы Түркия мемлекетінің этникалық, діни және саяси идеялары мен құндылықтарын дамытуға септігін тигізуде. Мақаланың нәтижелері Анкарадағы BELMEK муниципалдық кәсіптік курстарында өткізілген эбру сабақтарының бақылауларына және сабақ алушылардың берген сұхбаттарына негізделген. Мақалада эбру Түрік халқының дәстүрлі символы ретінде қолданылатыны анықталды. Эбрудың терең тарихы және оның бейінділігі сияқты ерекшеліктері оны түрік болмысының мұсылмандық құрамдас бөлігін нығайтып үлгерген және Осман империясының даңқын қайтаруға ұмтылған Түркиядағы қазіргі билеуші партияның еркі мен көзқарасын ілгерілету үшін қолданылатын қолайлы құрал екені анықталды. Эбру мысалы бізге нақты саяси ұстанымдарды жеткізу үшін кейбір дәстүрлі өнер түрлерін үлкен мәдени жобаларға қалай айналдыруға болатындығын көрсетеді.

Түйін сөздер: эбру, дәстүрлі түрік-ислам өнері, қолөнер, мәдени мұра, ұлттық болмыс, түрік болмысы, өнер тарихы, Османлы тарихы, өнерді саясаттандыру

А.Б. Рахимжанова

Astana IT Университет, Астана, Казахстан

Культурно-политическая интерпретация турецкого искусства «эбру»

Аннотация. В этой статье обсуждается популяризация и политизация турецкого искусства «мраморной бумаги» - эбру с культурно-антропологической точки зрения. Эбру — это искусство создания красочных узоров путем разбрызгивания красок с помощью кисточек на лоток с клейкой водой и их последующего переноса на бумагу. Такие бумаги исторически использовались Сельджукскими и Османскими каллиграфами для написания императорских указов и документов. С тех пор этот вид искусства испытал радикальные изменения. Из простого ремесла переплета, сегодня эбру превратился в национальное достояние. Практика данного вида искусства содействует продвижению этнических, религиозных и политических идей и ценностей Турецкого государства. Выводы статьи основаны на наблюдении за занятиями по эбру и интервью с участниками курса эбру, проведенными в BELMEK - профессиональных курсах столичного муниципалитета в Анкаре. В статье выяснилось, что эбру может функционировать как символ турецкой нации. Такие характеристики эбру, как долгая история и его гибкость, делают его подходящим инструментом для продвижения видения нынешней правящей партии Турции, которая уже укрепила суннитский мусульманский компонент турецкой идентичности и стремится вернуть славу Османской империи. Пример эбру демонстрирует, как некоторые традиционные формы искусства могут быть преобразованы в более крупные культурные проекты, которые используются для передачи определенных политических сообщений.

Ключевые слова: эбру, традиционное турецкое-исламское искусство, ремесло, культурное наследие, национальная идентичность, турецкая идентичность, история искусства, Османская история, политизация искусства

Information about the author:

Rakhimzhanova Aray Bolatovna – Ph.D., Assistant Professor, Department of Social Sciences, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Рахимжанова Арай Болатовна – Ph.D., Ассистент-профессор, Әлеуметтік ғылымдар департаменті, Astana IT Университеті, Астана, Қазақстан.

Редактор: **Р.А. Нуртазина**

Журнал менеджері: **А.А. Тубышева**

Компьютерде беттеген: **Д.А. Елешева**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
-2022. - 3 (140). - Астана: ЕҰУ. 232 б. Басуға қол қойылды: 15.09.2022
Шартты 14,4 б.т. Таралымы - 20 дана

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulpolit.enu.kz](http://bulpolit.enu.kz)
Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика
журнал сайтында берілген: <http:// bulpolit.enu.kz>

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекен-жайы: 010008, Астана қ., Сатпаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-410)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды